

UNIVERZITET U BEOGRADU
FILOZOFSKI FAKULTET

Biljana S. Žuvela

**INDIVIDUALNI I KONTEKSTUALNI
ČINIOCI ZAPOŠLJAVANJA SLEPIH I
SLABOVIDIH OSOBA**

Doktorska disertacija

Beograd, 2013

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY

Biljana S. Žuvela

**INDIVIDUAL AND CONTEXTUAL
FACTORS RELATED TO THE
EMPLOYMENT OF BLIND AND VISUALLY
IMPAIRED PERSONS**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2013

Mentor:

Dr Vera Rajović

Vanredni profesor

Odeljenje za psihologiju

Filozofski fakultet

Univerzitet u Beogradu

Članovi komisije:

Dr Svetlana Čizmić

Redovni profesor

Odeljenje za psihologiju

Filozofski fakultet

Univerzitet u Beogradu

Dr Dragana Stanimirović

Docent

Fakultet za Specijalnu Edukaciju i Rehabilitaciju

Univerzitet u Beogradu

Datum odbrane:

Zahvaljujem Profesorki *Veri Rajović, Dragani Stanimirović* i *Svetlani Čizmić* za podsticanje da kritički razmišljam tokom pisanja rada.

Kolegamicima *Olji Jovanović, Danijeli Perić, Danki Purić, Eleni Lemonis, Sanji Ojdanić*, i *Mirjani Marjanović* zahvaljujem na svesrdnoj pomoći u prikupljanju podataka tokom kvantitativne faze istraživanja.

Osoblju Gradske organizacije slepih Beograd, a naročito *Nataši Vukelić* i *Sanji Gligorić* se zahvaljujem na spremnosti za saradnju i pomoći u kontaktiranju članova organizacije.

Članovima ove organizacije, koji su se odazvali pozivu na učešće u istraživanju od sveg srca zahvaljujem na spremnosti da nesebično podele svoje iskustvo odrastanja, školovanja i profesionalnog razvoja.

Kolegama iz Kanadskog Instituta za Slepe želim da zahvalim na razumevanju i pomoći u traganju za odgovarajućom literaturom.

Mojoj porodici, a naročito *sestri Verici* i *roditeljima* želim da zahvalim na emotivnoj i praktičnoj pomoći i podršci, a *Loli, Luki, Taši* i *Tići* na inspiraciji.

Najveću zahvalnost odajem svom *suprugu, Draganu*, na požrtvovanosti, veri i ohrabivanju da ne odustajem i istrajem u kreiranju ovog rada.

INDIVIDUALNI I KONTEKSTUALNI ČINIOCI ZAPOŠLJAVANJA SLEPIH I SLABOVIDIH OSOBA

REZIME

U radu je proučavan niz faktora, koji mogu uticati na uspeh ili neuspeh u zapošljavanju slepih i slabovidih osoba. U uvodnom delu rada dat je prikaz novijih domaćih i inostranih istraživanja, koja se bave problematikom zapošljavanja slepih i slabovidih osoba, kao i ekološki model razvoja karijere (Hershenson i Szymanski, 1992), koji je poslužio kao teorijski okvir realizovanog istraživanja. U ekološkom modelu razvoj karijere je predstavljen kao složeni proces, koji je određen stalnom, dinamičkom interakcijom nekoliko konstrukata: kontekst, lične karakteristike, posredujući faktori, sredina i ishod, kao i procesa, koji utiču na interakciju navedenih konstrukata: kongruentnost, proces donošenja odluka, razvoj, socijalizacija, usmeravanje, prilike i mogućnosti.

Istraživanje je imalo za cilj da identifikuje relevantne individualne, kontekstualne i sredinske faktore za uspeh u zapošljavanju osoba oštećenog vida, odnosno da istraži da li postoji specifičan set varijabli, na osnovu kojih se može predvideti da li će osoba oštećenog vida biti zaposlena ili ne. Dodatni cilj istraživanje bio je da se, bar delimično, rasvetle procesi, putem kojih definisani set varijabli utiče na konačni ishod – zaposlenost ili nezaposlenost slepih i slabovidih osoba.

Istraživanje je obavljeno u dve faze. Kvantitativna faza istraživanja bila je primarno usmerena ka prikupljanju kvantitativnih podataka o konstruktima opisanim ekološkim modelom razvoja karijere, dok je kvalitativna faza prvenstveno bila usmerena ka prikupljanju kvalitativnih podataka o procesima definisanim ovim modelom. U kvantitativnoj fazi istraživanja učestvovalo je 105 slepih i slabovidih osoba (članova Gradske organizacije slepih Beograd), uzrasta 25 to 50 godina. Uzorkom je bilo obuhvaćeno 44 zaposlenih ispitanika (42%) i 61 (58%) nezaposlenih ispitanika. U ovoj fazi istraživanja, telefonskim putem je primenjen upitnik, koji se sastojao od kombinacije nekoliko standardizovanih skala i pitanja, specijalno konstruisanih za potrebe ovog istraživanja.

U kvalitativnoj fazi istraživanja učestvovalo je 12 ispitanika (7 zaposlenih i 5 nezaposlenih), koji su ispitivani primenom telefonskog dubinskog polustrukturiranog intervjua.

Dobijeni rezultati istraživanja potvrdili su važnost svakog od pojedinih konstrukata i procesa opisanih ekološkim modelom za profesionalni razvoj slepih i slabovidih osoba, ali i otvorili prostor za dodatnu diskusiju o potencijalnoj reviziji modela. Rezultati kvantitativne faze istraživanja ukazali su na značajne razlike između zaposlenih i nezaposlenih slepih i slabovidih ispitanika. Primenom metode logističke regresije, kao najznačajniji faktori rizika za neuspeh u procesu traženja posla, izdvojili su se sledeći faktori: niska motivacija za rad, ženski pol, nizak stepen doživljene samoefikasnosti u prevladavanju prepreka za zapošljavanje i niska porodična očekivanja za uspeh u zapošljavanju.

Kombinacija kvantitativnih i kvalitativnih rezultata, ukazuje na poseban značaj dominantnih negativnih društvenih stavova prema invaliditetu, kao i izuzetno nepovoljnu ekonomsku realnost u zemlji, kao sredinske i posredujuće konstrukte od izuzetne važnosti za status zaposlenosti ili nezaposlenosti, kao ishoda u profesionalnom razvoju slepih i slabovidih osoba.

U završnom delu rada razmatraju se predlozi za reviziju ekološkog modela razvoja karijere i praktične implikacije nalaza istraživanja.

Ključne reči: zapošljavanje slepih i slabovidih osoba, ekološki model razvoja karijere, dinamička interakcija konstrukata i procesa, faktori rizika za neuspeh u zapošljavanju, negativni društveni stavovi, nepovoljna ekonomska realnost

Naučna oblast: Psihologija

Uža naučna oblast: Opšta psihologija

UDK broj:

INDIVIDUAL AND CONTEXTUAL FACTORS RELATED TO THE EMPLOYMENT OF BLIND AND VISUALLY IMPAIRED PERSONS

SUMMARY

This research study was focused on exploring various factors related to the successful employment of blind and visually impaired persons. The introductory part of the study presents an overview of recent domestic and foreign research aimed at exploring employment related issues relevant to blind and visually impaired individuals, as well as an overview of an ecological model of career development (Hershenson and Szymanski, 1992). The ecological model of career development was used as a theoretical framework for the current study. This model suggests that career development is a complex process determined by the dynamic interaction of the individual, contextual, mediating, environmental and outcome factors and six groups of processes: development, decision making, congruence, socialization, allocation and chance.

The primary goal of the study was to identify individual, contextual and environmental factors related to the successful employment of blind and visually impaired persons, and more specifically significant predictive and/or risk factors for the employment outcomes of this population. The second goal of the study was to learn more about the processes, which are facilitating the employment outcomes – employment or unemployment of blind and visually impaired individuals.

The first, quantitative phase of the study was primarily focused on exploring the five constructs described by the ecological model of career development. The second, qualitative phase of the study was focused on investigating the six groups of processes described by the ecological model of career development.

The sample in the quantitative phase of the study consisted of 105 blind and visually impaired individuals (members of the Belgrade city organization of the blind). Participants ranged in age from 25 to 50 years. Forty four participants (42%) were employed and sixty one (58%) were unemployed. A questionnaire, which included a combination of questions specially created for the purpose of the study and a few standardized scales, was used to

collect data in the quantitative phase of the study. Participants were interviewed over the telephone. In-depth, semi-structured phone interviews were used to collect data in the qualitative phase of the study. Twelve participants (7 employed and 5 unemployed) participated in this phase.

The results of the study provided not only ample evidence of the five constructs and six processes described in the ecological model of career development of blind and visually impaired persons, but also support for dissuading further revision of the model. The findings from the quantitative phase of the study indicated that there were significant differences between employed and unemployed blind and visually impaired participants. The results of logistic regression suggested that the most significant risk factors for unemployment as an outcome variable were: low motivation for work, being female, low level of self-efficacy in dealing with employment barriers, and low level of parental expectations related to the successful employment.

Collectively, the quantitative and qualitative findings suggest that dominant negative social attitudes towards disability and the extremely unfavorable economic reality in the country play a very important role as environmental and mediating factors in influencing career development and employment outcomes for blind and visually impaired individuals.

Based on the results of the study, suggestions for a revised ecological model of career development and practical implications are presented and discussed in the final section of this paper.

Key words: Employment of blind and visually impaired persons, ecological model of career development, dynamic interaction of constructs and processes, risk factors for unemployment, negative social attitudes, unfavorable economic reality.

Study field: Psychology

Specific study field: General Psychology

UDK number:

SADRŽAJ

UVOD	4
1. TERMINOLOŠKI PROBLEMI U VEZI FENOMENA INVALIDITETA	5
2. DEFINISANJE SLEPOĆE I SLABOVIDOSTI	11
2.1. POSLEDICE OŠTEĆENJA VIDA NA PRAKTIČNO FUNKCIONISANJE SLEPIH I SLABOVIDIH OSOBA	14
2.2. PSIHOSOCIJALNE POSLEDICE OŠTEĆENJA VIDA	19
3. MODELI U PRISTUPU PROBLEMATICI INVALIDITETA	24
3.1 PROMENA OPŠTIH SHVATANJA I PRAKSE U RADU SA OSOBAMA SA INVALIDITETOM	31
3.2 KRATKI ISTORIJSKI PREGLED ODNOSA NAŠEG DRUŠTVA PREMA SLEPIM I SLABOVIDIM OSOBAMA	37
4. PRAVNI OKVIR ZA OSTVARIVANJE PRAVA OSOBA SA INVALIDITETOM SA FOKUSOM NA ZAPOŠLJAVANJE	43
4.1 ZAKON O PROFESIONALNOJ REHABILITACIJI I ZAPOŠLJAVANJU OSOBA SA INVALIDITETOM	47
4.2 KOMPENZACIONA PRAVA SLEPIH I SLABOVIDIH OSOBA	51
5. MODELI ZAPOŠLJAVANJA OSOBA SA INVALIDITETOM U REPUBLICI SRBIJI	54
5.1 ULOGA SAVEZA SLEPIH SRBIJE U ZAPOŠLJAVANJU SLEPIH I SLABOVIDIH OSOBA	58
5.2 NACIONALNA SLUŽBA ZA ZAPOŠLJAVANJE I AGENCIJE ZA ZAPOŠLJAVANJE OSOBA SA INVALIDITETOM	61
6. DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA NA TEMU ZAPOŠLJAVANJA OSOBA SA INVALIDITETOM UKLJUČUJUĆI I OSOBE OŠTEĆENOG VIDA	68
6.1 INOSTRANA ISTRAŽIVANJA	68
6.2 DOMAĆA ISTRAŽIVANJA	78
7. TEORIJSKI OKVIR ZA PRISTUP PROBLEMU ZAPOŠLJAVANJA SLEPIH I SLABOVIDIH OSOBA ...	86
7.1 EKOLOŠKI MODEL RAZVOJA KARIJERE OSOBA SA INVALIDITETOM	89
7.1.1 ZNAČENJE KONSTRUKATA I PROCESA OBUHVAĆENIH EKOLOŠKIM MODELOM ...	91
7.2 NEKOLIKO OPŠTIH PRINCIPA RAZVOJA KARIJERE I POTENCIJALNE IMPLIKACIJE ZA SLEPE I SLABOVIDE OSOBE PROISTEKLIH IZ EKOLOŠKOG MODELA	97
8. METODOLOŠKI DEO	99
8.1 PREDMET I CILJEVI ISTRAŽIVANJA	99
8.2 POSTUPAK PRIKUPLJANJA PODATAKA	100
8.3 UZORAK – KVANTITATIVNA FAZA ISTRAŽIVANJA	102

8.3.1 ZAPOSLENI ISPITANICI	105
8.3.2 NEZAPOSLENI ISPITANICI.....	107
8.4 UZORAK - KVALITATIVNA FAZA ISTRAŽIVANJA.....	111
8.5 VARIJABLE I NJIHOVO MERENJE	111
8.5.1 KVANTITATIVNA FAZA ISTRAŽIVANJA	111
8.5.2 KVALITATIVNA FAZA ISTRAŽIVANJA.....	120
8.6 HIPOTEZE	121
8.7 ANALIZA PODATAKA	123
9. REZULTATI KVANTITATIVNE FAZE ISTRAŽIVANJA.....	124
9.1 LIČNE KARAKTERISTIKE I RAZLIKE IZMEĐU ZAPOSLENIH I NEZAPOSLENIH ISPITANIKA	124
9.1.1 POLNE RAZLIKE IZMEĐU NEZAPOSLENIH I ZAPOSLENIH ISPITANIKA	124
9.1.2 GODINE STAROSTI I ZAPOSLENOST.....	125
9.1.3 STEPEN OBRAZOVANJA I ZAPOSLENOST	125
9.1.4 PRETHODNO RADNO ISKUSTVO I ZAPOSLENOST	127
9.1.5 ZDRAVLJE I ZAPOSLENOST.....	128
9.1.6 STEPEN GUBITKA VIDA I ZAPOSLENOST	131
9.1.7 SAMOSTALNOST U OBAVLJANJU SVAKODNEVNIH AKTIVNOSTI I ZAPOSLENOST ..	132
9.1.8 ZAPOSLENOST I KORIŠĆENJE ADAPTIVNE TEHNOLOGIJE I KOMPJUTERA	136
9.2 KONTEKSTUALNE VARIJABLE I RAZLIKE IZMEĐU ZAPOSLENIH I NEZAPOSLENIH ISPITANIKA ..	139
9.2.1 VRSTA ŠKOLE I ZAPOSLENOST	139
9.2.2 PORODIČNA OČEKIVANJA I ZAPOSLENOST	140
9.2.3 NEFORMALNA MREŽA PODRŠKE I ZAPOSLENOST	143
9.3 POSREDUJUĆE VARIJABLE I RAZLIKE IZMEĐU ZAPOSLENIH I NEZAPOSLENIH ISPITANIKA	150
9.3.1 MOTIVACIJA ZA ZAPOSLENOST I ZAPOSLENOST.....	150
9.3.2 GENERALNA SAMOEFIKASNOST I ZAPOSLENOST.....	152
9.3.3 DOŽIVLJAJ EFIKASNOSTI U PREVLAĐAVANJU PREPREKA ZA ZAPOŠLJAVANJE I ZAPOSLENOST.....	153
9.4 SREDINSKE VARIJABLE I RAZLIKE IZMEĐU ZAPOSLENIH I NEZAPOSLENIH ISPITANIKA	155
9.4.1 SREDINSKE PREPREKE ZA ZAPOŠLJAVANJE I ZAPOSLENOST.....	155
9.4.2 FORMALNA MREŽA PODRŠKE I ZAPOSLENOST.....	158
9.5 LOGISTIČKA REGRESIJA	165
10. REZULTATI KVALITATIVNE FAZE ISTRAŽIVANJA	168
10.1 RAZVOJNI PROCESI	168
10.1.1 RODITELJSKA OČEKIVANJA VEZANA ZA OBAVLJANJE KUĆNIH OBAVEZA TOKOM ODRASTANJA	170
10.1.2 RODITELJSKA OČEKIVANJA VEZANA ZA ŠKOLOVANJE I IZBOR ZANIMANJA	172
10.1.3 RODITELJSKA OČEKIVANJA VEZANA ZA ZAPOŠLJAVANJE	175
10.1.4 RODITELJSKA PODRŠKA ZA PROFESIONALNI RAZVOJ.....	176
10.1.5 PODRŠKA OD STRANE OSTALIH ČLANOVA UŽE ILI ŠIRE PORODICE.....	180
10.1.6 PODRŠKA OD OSOBA KOJE NISU ČLANOVI PORODICE	181
10.1.7 RAZVOJ KOMPENZATORNIH VEŠTINA	182
10.2 SOCIJALIZACIJA	187
10.2.1 SOCIJALIZACIJA SA VIDEĆIM VRŠNJACIMA.....	187
10.2.2 SOCIJALIZACIJA SA SLEPIM I SLABOVIDIM VRŠNJACIMA.....	192
10.2.3 ŠKOLOVANJE U SPECIJALNOJ ŠKOLI	193
10.2.4 ŠKOLOVANJE U REDOVNOJ ŠKOLI	196

10. 3 KONGRUENTNOST	200
10.3.1 SPOLJAŠNJE PREPREKE VEZANE ZA INVALIDITET	201
10.3.2 UNUTRAŠNJE PREPREKE VEZANE ZA INVALIDITET.....	207
10.3.3 POTREBA ZA AKOMODACIJOM RADNOG MESTA	210
10.4. PROCES DONOŠENJA ODLUKA.....	210
10.4.1 ULOGA OŠTEĆENJA VIDA U PROFESIONALNOM RAZVOJU.....	211
10.4.2 RANA ODLUKA, VISOKA MOTIVISANOST I UPORNOST DA SE RADI ODREĐENI POSAO ILI RAZVIJA U ODREĐENOJ OBLASTI.....	214
10.4.3 SAMOOUVERENOST I SAMOZASTUPNIŠTVO (SELF-ADVOCACY)	215
10.5 USMERAVANJE.....	217
10.5.1 UZORI I MENTORI KAO IZVOR SOCIJALNE PODRŠKE	217
10.5.2 PRILIKE ZA USAVRŠAVANJE I RAZVOJ INTERESOVANJA.....	220
10.6 PRILIKE ILI MOGUĆNOSTI ZA ZAPOŠLJAVANJE	222
10.7 PRILIKE I KRETANJA NA TRŽIŠTU RADA.....	225
11. ZAVRŠNA RAZMATRANJA	232
11.1 PRVA HIPOTEZA O RAZLIKAMA PO PITANJU LIČNIH KARAKTERISTIKA ISPITANIKA	232
11.2 DRUGA HIPOTEZA O RAZLIKAMA PO PITANJU KONTEKSTUALNIH VARIJABLI.....	246
11.3 TREĆA HIPOTEZA O RAZLIKAMA PO PITANJU POSREDUJUĆIH VARIJABLI.....	255
11.4 ČETVRTA HIPOTEZA O RAZLIKAMA PO PITANJU SREDINSKIH VARIJABLI	262
12. DOBIJENI REZULTATI I EKOLOŠKI MODEL RAZVOJA KARIJERE.....	265
12.1 REVIZIJA EKOLOŠKOG MODELA U SKLADU SA DOBIJENIM REZULTATIMA.....	273
13. PRAKTIČNE IMPLIKACIJE	277
14. OGRANIČENJA ISTRAŽIVANJA I SUGESTIJE ZA BUDUĆA ISTRAŽIVANJA	287
LITERATURA	291
PRILOG A – UPITNIK ZA KVANTITATIVNU FAZU ISTRAŽIVANJA.....	308
PRILOG B – INTERVJU ZA KVALITATIVNU FAZU ISTRAŽIVANJA	325
BIOGRAFIJA AUTORA.....	330

UVOD

Među osobama sa invaliditetom, uključujući slepe i slabovide osobe, tradicionalno je veći broj nezaposlenih u poređenju sa brojem nezaposlenih osoba u opštoj populaciji. Statistički podaci o nezaposlenosti slepih i slabovidih osoba dosledno su slični širom sveta, ukazujući da je stepen zaposlenosti ove kategorije stanovništva svuda nizak, bez obzira na stepen razvijenosti države i sistema podrške, koji pruža slepim i slabovodim osobama (Ryles, 1996; LaGrow, 2003; Lee i Park, 2008; Sacks, Wolffe i Tierney, 1998; Pavey, Douglas i Corcoran, 2008; Shaw i Gold, 2005). Republika Srbija, kao država u tranziciji, sa generalno visokom stopom nezaposlenosti¹ i smanjenom privrednom aktivnošću, usled globalne ekonomske krize, predstavlja poseban vid izazova za osobe sa invaliditetom, uključujući slepe i slabovide osobe.

Ipak, uprkos izuzetno visokoj stopi nezaposlenosti i brojnim preprekama na putu ka zaposlenju, izvesno je da određeni broj slepih i slabovidih osoba uspeva da sa zaposli, što je iniciralo motivaciju za ovaj istraživački poduhvat. Ključno pitanje, kojim se ovo istraživanje bavi, vezano je za identifikovanje faktora, koji utiču na uspeh u zapošljavanju slepih i slabovidih osoba, odnosno za identifikovanje specifičnog seta determinanti, na osnovu kojih se može predvideti da li će osoba oštećenog vida uspeti da se zaposli ili ne. Rad je nastao iz potrebe da se bolje upoznaju i prikažu glavni faktori, koji utiču na uspeh ili neuspeh u zapošljavanju slepih i slabovidih osoba i sa nadom da će prikupljeno istraživačko znanje pomoći u identifikovanju oblasti, u kojima je potrebna intervencija za bolju pripremljenost osoba oštećenog vida za uspeh u procesu zapošljavanja.

---

¹ Stopa zvanično registrovane nezaposlenosti u Republici Srbiji u avgustu 2010. godine iznosila je 26.21% (Nacionalna služba za zapošljavanje Mesečni Statistički Bilten, Broj 97, Septembar 2010)

1. TERMINOLOŠKI PROBLEMI U VEZI FENOMENA INVALIDITETA

Pregledom literature, pravnih i ostalih dokumenata, kao i analizom javnog govora može se ustanoviti da ne postoji saglasnost oko termina, kojim se označavaju osobe sa invaliditetom. Prisutni su različiti nazivi, koji opisuju specifičnosti ove populacije, stavljajući naglasak na različite aspekte njihovih problema. Međutim, u modernoj terminologiji uočava se nastojanje da se izrazom, koji se koristi, opišu važne karakteristike ove populacije na način, kojim se izbegava govor diskriminacije i stigmatizacije. Rezultati tih pokušaja su različiti, a ustanovljene konvencije se razlikuju od zemlje do zemlje. Međutim, zajedničko za sve ove pokušaje je kontinuirani trend da se terminologija menja od one, koja stigmatizira i negativno izdvaja osobe sa invaliditetom, ka neutralnoj i manje obeležavajućoj (Radoman, 2003).

Po rečima Rajović (2004, strana 3-4): „Terminologija, koja se koristi za označavanje različitih kategorija dece sa nedostacima ili problemima u razvoju, razvijala se kroz istoriju, uporedo sa razvojem naučnih oblasti relevantnih za razumevanje i objašnjavanje različitih fenomena, i prakse rada sa decom, na osnovu dominantnog modela organizacije praktičnog rada. Svi ovi termini razlikuju se i zavisno od profesije u kojoj se koriste: pravnici komuniciraju jednom terminologijom o detetu, lekari drugom, defektolozi trećom itd.” U našem jeziku je u zvaničnoj upotrebi nekoliko termina: invalidi, osobe sa invaliditetom, hendikepirani, osobe sa hendikepom, osobe sa smetnjama u razvoju, osobe sa posebnim potrebama i slično. Većina ovih izraza dospela je u naš jezik sa engleskog, odnosno američkog govornog područja (Rajkov, 2003).

Termin invalid ima koren u latinskom jeziku i odatle je ušao u velike svetske jezike. Latinska reč “invalidus” označava onoga, koji je nesposoban ili onesposobljen za službu i zarađivanje radi izdržavanja sebe i svoje porodice, a naročito onaj, koji je onesposobljen u ratu, ratni invalid (Vujaklija, 1972, str. 909). U engleskom jeziku, u kome se ova reč do šezdesetih godina XX veka gotovo isključivo koristila za označavanje osoba sa invaliditetom, reč “invalid” je izvedena od prideva “valid” sa značenjem vrednost, nešto ili

neko sa vrednošću. Negacijom je nastala reč invalid što znači bezvredan, bez vrednosti, a primenjeno na osobu, koja se tako označava, može značiti da se osoba u celosti karakteriše kao bezvredna, jer ne može da čuje, govori, da se kreće ili vidi (Petrović, 2005). Iz tog razloga se upotreba ovog termina u zemljama engleskog govornog područja smatra moralno neprihvatljivom i degradirajućom, te je šezdesetih godina u upotrebu ušao novi termin “handicap”. Ovaj termin označava smetnju, ograničenje, teškoću ili prepreku, a izvedeni termin “hendikepirani” znači ometen, otežan ili razvojno ometen. Tako je izraz “hendikep” počeo da se dovodi u vezu sa osobama sa invaliditetom, iako je očito da ima šire značenje i da se može odnositi i na druge osobe, koje su iz nekog razloga u neravnopravnom položaju u odnosu na druge osobe iz svoje okoline.

Po rečima Rajović (2004, strana 4), termin “hendikepirani” je tokom duge istorije upotrebe, poprimio značenje segregirajućeg termina, koji je: “asocijativan za praksu tzv. medicinskog modela procenjivanja (dijagnostikovanja). U ovoj praksi se, po dobro razrađenoj metodologiji, procenjuje vrsta i stepen hendikepa. Na osnovu takve procene, donose se odluke o načinu izdvajanja individue iz njenog prirodnog socijalnog okruženja (obično u specijalnu ustanovu za lica tog i takvog hendikepa). Ovakvom praksom često se simplifikuju šanse za razvoj, što dovodi do osiromašenja razvoja, a ono povratno vodi potvrđivanju postavljene dijagnoze, pravdajući izdvajanje individue u specijalnu instituciju. To je svojevrsni “circulus vitiosus”, koji je teško prekinuti u samoobnavljanju i locirati odgovornost za osiromašenje potencijala u uslovima, a ne samo u oštećenju samom po sebi.”

Krajem sedamdesetih godina XX veka, ovaj izraz je postao nepopularan u engleskom govornom području, jer je i dalje nosio socijalno negativnu predstavu o osobama sa invaliditetom, te je na insistiranje invalidskog pokreta u Americi i Svetske organizacije osoba sa invaliditetom (Disabled People’s International) zamenjen terminom “disability” i “disabled”, što u bukvalnom prevodu na naš jezik znači “onesposobljenost” i “onesposobljen/a”(Rajkov, 2003). Svetska zdravstvena organizacija (2000), podržava upotrebu ovog termina u najširem smislu značenja, kao ograničenje u aktivnostima, ali i u učešću u društvenom životu osoba sa invaliditetom.

Početak devedesetih godina XX veka, zahvaljujući angažovanju velikog broja međunarodnih humanitarnih organizacija, koje su se, između ostalog, bavile i osobama sa invaliditetom, izraz “disability” i “disabled” je bio dosta u upotrebi na našem području. Kao prevod izraza “disabled” masovno su u naš jezik ušli izraz “onesposobljeni”, a u boljoj varijanti “osobe sa onesposobljenjem”, jer je prevodiocima objašnjeno da izraz “invalid” nije politički korektan (Rajkov, 2003). U engleskom jeziku, međutim, ovaj izraz više označava socijalnu kategoriju, osobu koja je u nečemu onemogućena, sprečena i nema pežorativni prizvuk, koji ima u srpskom jeziku.

Paralelno sa upotrebom ovih termina, u medicinskoj praksi i defektološkoj literaturi, u širokoj upotrebi je i sintagma “osobe sa posebnim potrebama”. Ovaj izraz je, takođe, kod nas došao iz engleskog jezika i korišćen je, uglavnom, kada su u pitanju deca. Sintagma “posebne potrebe” nastala je kao rezultat težnje da se izbegne etiketiranje i ponekad pežorativan prizvuk termina, koji se koriste za imenovanje različitih mentalnih i/ili somatskih poremećaja, a da se pritom naglasi da je ljudima sa pomenutim teškoćama neophodna pomoć, odnosno posebna društvena podrška (Gligorević, 2003). Prema nekim shvatanjima, u domen posebnih potreba svrstavaju se i nadarene osobe i osobe, čije je funkcionisanje ometeno usled socijalnih faktora, kao što su raseljavanje, zapuštenost ili nepovoljan tretman (Kiš, 2004).

Zbog nepreciznosti i raznolikosti tumačenja, termin „posebne potrebe” je izazvao konfuziju, više u paraprofesionalnim sferama i široj javnosti, a manje u stručnim krugovima, u kojima i dalje dominiraju često potpuno zastareli nazivi, koji jasno ukazuju na određeni klinički entitet. Sa njim se ne slažu ni same osobe sa invaliditetom, s obrazloženjem da se ne radi ni o kakvim posebnim potrebama, već je reč o osnovnim bazičnim potrebama, koje se zadovoljavaju na drugačiji, specifičan način (uz pomagala, asistenciju drugog lica ili pristupačnu životnu sredinu). Upotrebljen za osobe sa invaliditetom, ovaj izraz ponovo čini diskriminaciju, jer proglašava osnovne ljudske potrebe posebnim, a sa druge strane može se stvoriti utisak da se “posebne potrebe” ne moraju nužno zadovoljiti, jer nisu osnovne niti bazične, već neke višeg reda. Po rečima

Gligorević (2003), to posebno može biti problematično u zemlji, kao što je Srbija, koja ima ozbiljne ekonomske poteškoće i gde ljudi teško zadovoljavaju i ono, što se uobičajeno smatra bazičnim potrebama.

Termin “invalid” se pojavio u našem jeziku u vreme Prvog svetskog rata i koristio se, pre svega, za označavanje ratnih vojnih invalida. Kasnije, između dva svetska rata, a i nakon Drugog svetskog rata, nastavljeno je sa njegovim korišćenjem. Iako je označavao osobu, koja ima neko oštećenje i zbog toga nije ravnopravna sa drugima, ovaj termin je u sebi nosio određeni dignitet, jer se vezivao za grupu ljudi, koji su svoj telesni integritet žrtvovali za svoju zemlju (Rajkov, 2003). Ovaj termin je uveden i u sve pravne i zakonske regulative, kao i u zvanične formulacije i dokumenta, i kod nas ima upravo onu konotaciju, koju ima izraz “disabled” u engleskom jeziku, iako nije direktan prevod sa jednog jezika na drugi (Rajkov, 2003). Tako se, na primer, u novom Zakonu o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba sa invaliditetom navodi da “Osoba sa invaliditetom, u smislu ovog zakona, jeste lice sa trajnim posledicama telesnog, senzornog, mentalnog ili duševnog oštećenja ili bolesti, koje se ne mogu otkloniti lečenjem ili medicinskom rehabilitacijom, koje se suočava sa socijalnim i drugim ograničenjima od uticaja na radnu sposobnost i mogućnost zaposlenja ili održanja zaposlenja i koje nema mogućnosti ili ima smanjene mogućnosti da se, pod ravnopravnim uslovima, uključi na tržište rada i da konkuriše za zapošljavanje sa drugim licima.” (Sl. glasnik RS, br. 36/2009).

Problemi terminološke prirode oko fenomena invaliditeta usko su povezani i sa problemom njegovog definisanja. Postojeće definicije stvarane su uglavnom za potrebe različitih organizacija ili tela, koje se bave ovim pitanjem, te stoga univerzalnog određenja nema (Petrović, 2005). Međutim, ukoliko se hronološki prati razvoj definicija u ovoj oblasti, može se primetiti postepeno pomeranje od užeg ka širem određenju osoba sa invaliditetom, kao i pomeranje od specifične vrste onesposobljenosti, kao lične karakteristike osobe ka socijalnom kontekstu. Pošlo se od definicija, koje se bave izolovanim oštećenjem, ka definicijama, koje uključuju posledice takvog nedostatka na ličnost osobe, posebno na njeno mentalno, emocionalno, ali i na njeno profesionalno i sveukupno funkcionisanje. Nove definicije sadrže koncept ometenosti, koji se tesno povezuje sa strukturom, poretkom i

stavovima socijalne sredine u kojoj žive osobe sa invaliditetom (Radoman, 2003). Dobru ilustraciju ovakvog zapažanja čine promene u definicijama Svetske zdravstvene organizacije.

Svetska zdravstvena organizacija je još 1980. godine, objavila Međunarodnu klasifikaciju oštećenja, invaliditeta i hendikepa (International Classification of Impairments, Disabilities and Handicaps – ICIDH, WHO 1980). Prema ovoj klasifikaciji, oštećenje (impairment) je bilo kakav gubitak ili odstupanje od normalne psihičke, fiziološke ili anatomske strukture ili funkcije. U tom smislu, oštećenje je nešto, što se dešava na nivou organa ili sistema funkcionisanja. Invaliditet ili onesposobljenost (disability) je bilo kakvo ograničenje ili nedostatak (koje proizilazi iz oštećenja) sposobnosti za obavljanje neke aktivnosti na način ili u opsegu, koji se smatra normalnim za ljudsko biće. U tom smislu se invaliditet ili onesposobljenost odnosi na funkcionisanje ili aktivnosti, koje su od značaja za svakodnevno življenje osobe, i ograničenja, koja su sa njima u vezi. Hendikep je nedostatak, koji rezultira iz oštećenja ili onesposobljenosti, a ograničava pojedinca ili mu onemogućuje ispunjenje njegove prirodne uloge u društvu (zavisno od uzrasta, pola i društvenih i kulturnih činioaca). U tom smislu, hendikep je fokusiran na osobu, kao socijalno biće i odražava se na njenu interakciju sa okruženjem u kome živi, kao i na njeno prilagođavanje tom okruženju (WHO, 1980).

Kritičari ove klasifikacije smatrali su da preklapanje u načinu, na koji su oštećenje, onesposobljenost (disability) i hendikep definišu, zavređuje veću pažnju i dalju elaboraciju. Posebno se istaklo da pojam hendikep zahteva dalju elaboraciju, zbog načina na koji se, kao socijalni konstrukt, može adekvatno prevesti na razne jezike i porediti između različitih kultura i društava. Takođe se preporučivala upotreba neutralnijeg jezika u klasifikaciji, s obzirom da se ovaj pojam u prošlosti koristio za stigmatizaciju osoba sa invaliditetom. Ukazalo se na potrebu da se identifikuju sredinski uticaji, kao što su na primer, barijere ili odgovarajuće mere intervencije i ishodi tih intervencija, kao i potreba za definisanjem dodatne, četvrte dimenzije povezane sa okolinom i barijerama (uključujući diskriminaciju), koje doprinose individualnom doživljaju onesposobljenosti i hendikepa (<http://www.aihw.gov.au/publications/dis/dda-mnc/dda-mnc-c03.pdf>).

Uvažavajući ove kritike, Svetska zdravstvena organizacija je pristupila reviziji ICHD klasifikacije i 2001. godine objavila novu klasifikaciju – Međunarodnu klasifikaciju funkcionisanja, invaliditeta i zdravlja (International Classification of Functioning, Disability and Health – ICF, WHO 2001). Glavna promena se ogledala u jezičkoj preorijentaciji od pojmova, kao što su oštećenje, onesposobljenost i hendikep, do mnogo neutralnijih izraza, kao što su telesno funkcionisanje i struktura, aktivnost i participacija i sredinski faktori. Invaliditet je zamenjen izrazom “teškoće u obavljanju aktivnosti”, a hendikep izrazom “ograničenja u participaciji” u obrazovnim, socijalnim aktivnostima i aktivnostima u oblasti zapošljavanja. Po ovoj klasifikaciji postoje tri nivoa ljudskog funkcionisanja:

- telesni nivo (telesno funkcionisanje i struktura)
- nivo celokupne osobe (aktivnost), i
- nivo celokupne osobe u socijalnom kontekstu (participacija).

Telesne funkcije obuhvataju sve fiziološke funkcije tela, uključujući i psihološke funkcije. Telesne strukture se odnose na anatomske delove tela (organe, tkiva i njihove komponente). Oštećenja se kao problemi u telesnim funkcijama ili strukturama, kao što su njihov značajni gubitak ili nedostatak. Aktivnost se definiše kao izvršenje zadataka ili akcije od strane osobe, a ograničenje u obavljanju aktivnosti, kao teškoće, koje osoba može imati pri izvođenju aktivnosti. Učešće (participacija) se određuje kao učešće u životnim situacijama, a ograničenje u participaciji, kao problemi, koje osoba može doživeti prilikom nastojanja da se uključi u razne životne situacije. Invaliditet (onesposobljenost) u tom smislu podrazumeva disfunkcionalnost na jednom ili više od navedenih tri nivoa: oštećenje, ograničenje u obavljanju aktivnosti i/ili ograničenu participaciju (WHO, 2001).

Po ovoj klasifikaciji, funkcionisanje i invaliditet su definisani kao kompleksna interakcija između zdravstvenih osobenosti osobe i kontekstualnih faktora okoline, koji obuhvataju sredinske i lične faktore. Klasifikacija ne tretira etiologiju, već naglasak stavlja na funkcionisanje, radije nego na bolest ili stanje. Pri tom, spomenute dimenzije i faktore posmatra kao interaktivne i dinamičke, a ne linearno i statično. Nasuprot prethodnom

stanovištu da je invaliditet nešto što postoji unutar osobe, nova klasifikacija je donela ideju da je invaliditet socijalna konstrukcija, koja nastaje iz interakcije osobe i njenog okruženja. Invaliditet je, u okviru nove klasifikacije, određen kao rezultat nesklada između okolinskih zahteva i mogućnosti pojedinca i definiše se, kao gubitak ili ograničenje aktivnosti da se učestvuje u društvu na istom nivou sa drugima i to zbog socijalnih ili okolinskih barijera (Petrović, 2005). Kao izraz podrške ovakvom shvatanju invaliditeta, kao kompleksnog fenomena, koji počiva na interaktivnom odnosu između osobe i okruženja, i istovremeno je problem na telesnom nivou osobe i problem socijalne prirode, doneta je odluka da se u ovom istraživanju koristi termin „osoba sa invaliditetom”.

2. DEFINISANJE SLEPOĆE I SLABOVIDOSTI

Pojam “slep” i “slabovid” pokriva čitav spektar doživljaja, počev od totalne slepoće do sposobnosti da se vidi svetlost i da se čita sa papira, koji je sasvim blizu lica. Oštećenje vida u užem smislu je senzorno oštećenje, odnosno oštećenje funkcije čula vida i podrazumeva smanjenu ili izgubljenu oštrinu vida i promene u vidnom polju. Prema internacionalnoj klasifikaciji oštećenja vida, propisanoj od strane Svetske zdravstvene organizacije, klasifikacija slepih i slabovidih osoba se vrši na osnovu korigovane oštrine vida na boljem oku, ili prema defektu vidnog polja.

Oštrina vida je mera sposobnosti da se jasno razlikuju fini detalji na određenoj udaljenosti. Za ovu funkciju zadužen je centralni deo mrežnjače, odnosno retine. Prihvaćeno je da broj, kojim se izražava udaljenost, predstavlja odnos oštećenog vida prema neoštećenom vidu. Na primer, oštrina vida 3/60 znači da osoba oštećenog vida jasno može da vidi na udaljenosti od 3 metara ono, što osoba sa neoštećenim vidom, vidi na 60 metara. Ista oštrina se izražava i kao 0,05. Standardna definicija normalne oštrine vida je 6/6.

Širina vidnog polja svakog oka čini onaj deo prostora, u kome je neka osoba u stanju da primeti predmete i pokrete dok gleda pravo ispred sebe (Slavnić i Ćirić, 2007). Širina vidnog polja jednog i drugog oka se poklapaju i to prema nosu, a levo i desno se dopunjuju. Za vidno polje su zaduženi periferni delovi retine. Normalno ljudsko vidno polje obuhvata

približno 60 stepeni nazalno (u smeru nosa ili prema nosu) u svakom oku, za 100 stepeni temporalno (dalje od nosa ili izvan) i približno 60 stepeni iznad i 75 ispod horizontalne linije.

Savez slepih Srbije prihvata medicinsku definiciju slepoće i slabovidosti, koja je preporučena od strane Oftalmološke sekcije Srpskog lekarskog društva 1992. godine (iz ličnog razgovora sa sekretarom Saveza slepih Srbije, 2008). Ova definicija bazira se na definicije Svetske zdravstvene organizacije i glasi:

”Slepim se smatra lice, koje na boljem oku sa korekcijom ima oštrinu vida 0,05 ili manju, kao i lice sa vidnim poljem svedenim na centralni deo manji od 10 stepeni, pod uslovom da je gubitak vidne sposobnosti definitivno i da se medikamentnim ili hirurškim lečenjem ne može popraviti.”

”Slabovidim se smatra lice, koje na boljem oku sa korekcijom ima oštrinu vida između 0,05 i 0,3, pod uslovom da je smanjenje vidne sposobnosti definitivno i da se ne može popraviti korekcionim staklima, niti medikamentnim i hirurškim lečenjem.”

Na osnovu navedenog kriterijuma Svetske zdravstvene organizacije, slepe i slabovide osobe su podeljene u pet kategorija:

1. Slabovide osobe, čija korigovana oštrina vida na boljem oku iznosi između 0,3 i 0,1.
2. Slabovide osobe, čija korigovana oštrina vida na boljem oku iznosi između 0,1 i 0,05.
3. Slepe osobe, čija se korigovana oštrina vida na boljem oku kreće između 0,05 i 0,02, ili čije je vidno polje, bez obzira na oštrinu vida, svedeno na 5 do 10 stepeni oko tačke centralne fiksacije.
4. Slepe osobe, čija se korigovana oštrina vida na boljem oku kreće između 0,02 i osećaja svetlosti ili čije je vidno polje, bez obzira na oštrinu vida, svedeno na manje od 5 stepeni oko tačke centralne fiksacije.

5. Slepe osobe bez vidne funkcije, odnosno ona slepa lica, koja nemaju ni sposobnost percepcije svetlosti (amaurozis).

U pokušajima definisanja slepoće i slabovidosti razmatra se i razlika između potpune slepoće, praktične slepoće i slabovidosti. Generalno postoji slaganje da je granica između potpune i praktične slepoće razlikovanje svetla od tame. U pogledu stepena oštećenja vida, najčešće se osobe, koje su praktično slepe, opisuju kao osobe, koje imaju ostatak vida do 10%, a ostvaruju zakonska prava kao slepe osobe.

Medicinska definicija slepoće i slabovidosti, bazirana na određenju oštine vida i vizuelnog polja, razlikuje se od bihevioralne ili funkcionalne definicije. Dok je medicinska definicija značajna za kategorizaciju slepih i slabovidih osoba, funkcionalna definicija slepoće i slabovidosti je od naročite koristi u praktičnom radu sa slepim i slabovidim osobama, pri njihovoj adaptaciji i rehabilitaciji. Ova vrsta definicija pokušava da prevaziđe nedostatke medicinske definicije, koja zanemaruje varijabilnost između slepih i slabovidih osoba u pogledu njihove funkcionalne vizualne efikasnosti, odnosno stepena u kome mogu da koriste ostatke svog vida u svakodnevnom funkcionisanju. Naime, bihevioralna definicija slepoće i slabovidosti uzima u razmatranje činjenicu da dve slepe ili slabovide osobe sa identičnom oštrinom vida ili širinom vidnog polja, mogu potpuno različito da funkcionišu, zavisno od toga kako su naučili da odgovaraju na svoje vizuelno okruženje. Osoba, koja je funkcionalno slepa je osoba, koja mora da koristi veliki broj alternativnih tehnika da bi obavljala zadatke, koji se obično obavljaju uz pomoć vida i čiji je obrazac svakodnevnog dnevnog života zbog toga izmenjen. Primeri alternativnih tehnika uključuju zamenu čitanja knjiga, novina ili bilo kog pisanog materijala slušanjem snimljenog materijala, uz pomoć govornog softvera ili korišćenjem brajevog pisma ili kretanje unutar ili van kuće isključivo uz pomoć belog štapa.

Za bolje razumevanje slepoće i slabovidosti, takođe, je važno prepoznati da je populacija slepih i slabovidih osoba veoma heterogena po uzroku nastanka oštećenja vida. Uzroci oštećenja vida su razni i brojni i mogu biti kongenitalni ili stečeni. Kongenitalna oštećenja nastaju ili su začeta u prenatalnom periodu i mogu biti rezultat delovanja sredinskih i/ili

genetskih faktora (albinizam, retinopatija pigmentoza, kongenitalna atrofija očnog živca, i slično). Stečena oštećenja mogu nastati iznenada ili kao posledica trauma, kao što su posledica boravka u inkubatoru nakon rođenja, povreda u saobraćaju, na radu, usled ratne povrede i slično (Slavnić i Ćirić, 2007).

2.1. POSLEDICE OŠTEĆENJA VIDA NA PRAKTIČNO FUNKCIONISANJE SLEPIH I SLABOVIDIH OSOBA

Oštećenje vida se može opisati i kao fizički i kao psihosocijalni fenomen. Fizički ili medicinski aspekt oštećenja vida odnosi se na uzrok, dijagnozu, medicinski tretman i prognozu, dok se psihosocijalno iskustvo življenja sa oštećenjem vida može opisati iz ugla interakcije tri elementa: potreba i želja slepe ili slabovide osobe; fizičkog i socijalnog okruženje u kome osoba živi; i dominantnih društvenih opažanja i stavova prema slepoći ili slabovidosti.

Lowenfeld (1981, prema Tuttle&Tuttle, 2004) je identifikovao tri bazična ograničenja, koje oštećenje vida nameće slepim i slabovidim osobama:

- Ograničenja u obimu i varijetetu iskustava
- Ograničenja u sposobnosti da se kreću kroz svoje okruženje, i
- Ograničenja u interakcijama sa okolinom.

Ova ograničenja imaju izuzetno visok uticaj na osobu oštećenog vida i odražavaju se, pre svega, na njeno praktično funkcionisanje u sledećim domenima:

- Briga o sebi i domaćinstvu
- Sposobnost putovanja i kretanja kroz fizički i socijalni prostor
- Sposobnost čitanja i pisanja
- Uspeh u procesu zapošljavanja
- Učestvovanje u socijalnim i rekreativnim aktivnostima.

S obzirom da su ograničenja vezana za uspeh u procesu zapošljavanja, glavni fokus ovog rada, svrha ovog poglavlja jeste da se ukratko predstavljaju posledice oštećenja vida u

preostalim navedenim oblastima praktičnog funkcionisanja slepih i slabovidih osoba. U svim navedenim domenima, postoji potreba za određenim vidom ili stepenom akomodacije ili prilagođavanja, kao i potreba da osoba oštećenog vida razvije i primenjuje adaptivne tehnike ili koristi adaptivna pomagala da bi što efikasnije funkcionisala i postizala željene ciljeve. Stepem uspeha u savladavanju veština korišćenja adaptivnih pomagala ili razvijanja adaptivnih strategija ili tehnika, neminovno može uticati na doživljaj kompetentnosti i samoeфикаsnosti osobe oštećenog vida.

Sposobnost brige o sebi i sopstvenom domaćinstvu je ključna komponenta za sposobnost samostalnog življenja, i stoga je za osobe oštećenog vida, od izuzetnog značaja da se od najranijeg detinjstva podstiču i u okviru rane rehabilitacije, uče tehnikama svakodnevne brige o sebi (oblačenje, hranjenje, kuvanje, lična higijena, organizovanje domaćinstva, i slično). Usled ograničene sposobnosti da uče putem vizuelnih opservacija i imitacije, osobe oštećenog vida imaju ograničene mogućnosti da ovladaju ovim svakodnevnim iskustvima bez strukturiranih instrukcija i programa podrške. S druge strane, razvijanje sposobnosti brige o sebi i sopstvenom domaćinstvu doprinose pozitivnijem doživljaju sebe, sopstvene kompetentnosti i samostalnosti, kao i većem stepenu ličnog zadovoljstva.

Jedna od najznačajnijih posledica oštećenja vida ogleda se u ograničenjima vezanim za **sposobnost kretanja** kroz fizičko i socijalno okruženje, kao i u sa njima povezanim ograničenjima u doživljaju stepena kontrole nad okruženjem. Slepe i slabovide osobe, kao i videće osobe, uče o svom okruženju kroz interakciju sa njim - kroz pokrete, istraživanje, manipulisanje predmetima, korišćenje različitih čula i kroz integraciju svih ovih senzacija u doživljaj celine. Po rečima, Barraga i Erin (1992, prema Tuttle&Tuttle, 2004), za decu, koja su slepa i slabovida, usled nedostataka vida i vizuelnih informacija, pokret predstavlja najpouzdaniju zamenu za vid u pojašnjavanju i boljem razumevanju sveta u kome žive. I zbog toga je sistematska obuka u oblasti orijentacije i mobilnosti od neophodne važnosti za razvoj slepih i slabovidih osoba još od najranijih dana njihovog života. Uz pomoć ovih veština slepe i slabovide osobe stvaraju i održavaju mentalne mape okruženja u kome žive i razvijaju sposobnost da se kreću bezbedno i efikasno kroz to okruženje.

Slabovide osobe, koje još uvek imaju dobar stepen preostalog vida, mogu se oslanjati na vizualne znake iz okruženja, kao što su boje zgrada ili objekata, kontrast između trave i trotoara i slično. Međutim, najveći broj slepih osoba koristi beli štap, kao pomagalo za samostalno kretanje, koje omogućava da se detektuju prepreke na putu, tekstura površine po kojoj se hoda, usponi, padovi, i sve to integrišući taktilne, kinestetičke i auditorne signale, koji se stvaraju pri kontaktu štapa i okruženja. Dobro ovladana veština korišćenja belog štapa može doprineti povećanom doživljaju kompetentnosti i samostalnosti slepe osobe. Nedostatak korišćenja štapa jeste u tome što je njegova primena ograničena na interakciju, koju slepa osoba ima sa onim delom okruženja, sa kojima štap ima kontakt (problem su prepreke, koje su na višem nivou od nogu, kao na primer grane drveća). Zbog toga je za kretanje u nepoznatom, novom okruženju, neophodno da se slepa osoba osloni na informacije dobijene od nekog drugog ili da posveti vreme da istraži novo okruženje pre nego počne da se u njemu pouzdanije kreće.

Slepe i slabovide osobe se za kretanje mogu oslanjati na videću osobu, kao svog vodiča, mada se korišćenje ove tehnike kretanja može ponekad doživeti kao znak preterane zavisnosti od videće osobe, a naročito, ako je to jedini model kretanja, koji osoba oštećenog vida koristi. Ponekad, ali ne tako često u našoj sredini, slepe osobe se oslanjaju na psa vodiča pri kretanju. Dobar radni odnos osobe oštećenog vida sa svojim psom vodičem može doprineti većem samopouzdanju i stepenu slobode pri samostalnom kretanju. Pri korišćenju psa vodiča, slepa osoba mora da poznaje rutu do odredišta, da stalno bude svestna svog neposrednog okruženja i da drži kontrolu u svojim rukama. Takođe, korišćenje psa vodiča za kretanje, podrazumeva i visok stepen odgovornosti za brigu o psu i njegovu disciplinu i zahteva visok stepen usklađenosti između slepe osobe i psa vodiča.

I pored svih prednosti, vezanih za navedene tehnike ili sredstva za orijentaciju i kretanje, određeni broj slepih i slabovidih osoba nije spreman da ih koristi, čak iako je usled toga njihova lična bezbednost ugrožena, zbog nespremnosti da prihvate simbolizam slepoće, koja ova pomagala predstavljaju. Takođe, nisu sve osobe oštećenog vida podjednako sklone razvijanju veština orijentacije i mobilnosti. Osobe sa dodatnim motornim ili senzornim poteškoćama, mogu imati poteškoće sa navedenim tehnikama. Izvestan broj osoba sa

urođenim oštećenjem vida, takođe, mogu imati poteškoće sa razumevanjem i mentalnim organizovanjem svog prostornog okruženja. Pored toga, često je stepen kompetentnosti osobe u ovladavanju i vežbanju veština orijentacije i kretanja, u direktnoj korelaciji sa njenim stepenom samopuzdanja.

Za slepe i slabovide osobe poseban problem predstavljaju i udaljenosti, koje se ne mogu savladati pešačenjem. Zbog nemogućnosti da samostalno voze auto, najveći broj slabovidih i slepih osoba, moraju se oslanjati ili na javni prevoz, uključujući i taxi, ili na usluge drugih videćih osoba. Ovo može biti izvor stalne frustracije, zbog limitirane kontrole i mogućeg pojačanog doživljaja nesamostalnosti. Takođe, s obzirom da živimo u društvu, u kome je sposobnost vožnje auta, postala značajna odrednica dostizanja zrelosti i pripadnosti svetu odraslih, ovakva situacija može predstavljati i povod za preispitivanje sopstvenog identiteta, kao samostalne, odrasle osobe.

Iz svega navedenog, jasno je da nedostatak sposobnosti za samostalno kretanje i prostornu orijentaciju može voditi do povećane zavisnosti, izolacije, osećaja bespomoćnosti i niskog doživljaja sebe. S druge strane, uspeh u razvijanju ovih sposobnosti, može doprineti boljem doživljaju sebe, većoj samostalnosti i boljoj društvenoj integraciji.

Kada su u pitanju **sposobnost čitanja i pisanja**, osobe oštećenog vida imaju na raspolaganju nekoliko modaliteta za pristup informacijama u pisanoj formi. Pre svega, Brajevo pismo, iako relativno sporo, po mišljenju velikog broj profesionalaca u ovoj oblasti, predstavlja najbolji sistem za pisanje i čitanje za slepe osobe. Loša strana, korišćenja Brajevog pisma, jeste, što zahteva posredovanje druge osobe između pisane reči i slepe osobe, za koju je neophodno da poznaje Brajev kod i ima specijalizovanu opremu, kao što su skener, kompjuter, softver za konverziju Brajevog pisma ili Brajev printer za transkribovanje pisane reču u Brajevo pismo. Pisani materijal se, takođe, može učiniti dostupnim za slepe osobe putem snimanja. Međutim, i ovaj pristup, zahteva posredovanje druge osobe, čija je uloga da čita glasno materijal koji se snima.

Iako izvestan broj slabovidih osoba može da čita regularni print i koristi standardna sredstva za pisanje bez modifikacije, ili jednostavno držeći materijal bliže licu, veliki broj slabovidih osoba ima potrebu za uveličanim printom, ili optičkim lupama (manuelnim ili elektronskim).

U poslednjih nekoliko decenija, sa globalnim razvojem tehnologije, na tržištu su se pojavila sofisticirana, ali i skupa elektronska pomagala, koja omogućavaju bolji pristup pisanoj reči za osobe oštećenog vida. Među njima je vredno spomenuti čitače, koji koriste kompjutersku tehnologiju i sintetizovani glas da elektronski „glasno čitaju” štampani materijal, koji se postavlja na njihovu platformu za čitanje. U ovu grupu pomagala spadaju i softveri, sa optičkim prepoznavanjem znakova, koji koriste skener i kompjuter sa ugrađenim sintetizovanim glasom i/ili Brajevim ekranom i na taj način omogućavaju osobama oštećenog vida direktan pristup štampanom materijalu. Novije generacije mobilnih telefona i kompjutera sa ugrađenim govornim sistemima, kao i Brajevi notetaker-i, koji koriste elektronske impulse da kodiraju i smeštaju Brajevo pismo u memoriju za kasnije korišćenje sa sintetizovanim govorom, ili za Brajev ekran (display), takođe, omogućavaju osobama oštećenog bolji pristup Internetu, web-sajtovima, literaturi i pisanom materijalu i time umanjuju problem njihove izolacije od drugih i zavisnosti od videćih osoba za pristup informacijama.

Učestvovanje u socijalnim i rekreativnim aktivnostima, kao što su razne vrste hobija, umetnosti, sportova ili igara, za osobe oštećenog vida, kao i za videće osobe, može predstavljati izvor značajnog ličnog zadovoljstva, kreativne produktivnosti i socijalizacije sa drugima. Vrednosti, ciljevi i koristi od učestvovanja u socijalnim i rekreativnim aktivnostima su iste, bez obzira da li se radi o osobi oštećenog ili neoštećenog vida. Njihova svrha je da osobi pruže osećaj postignuća, prihvatanja, uspeha, lične vrednosti i zadovoljstva. Međutim, usled ograničenih mogućnosti za vizuelnim opservacijama i imitacijom, osobe oštećenog vida mogu imati ograničene prilike da steknu znanje o potencijalu ovih aktivnosti za ostvarenje ličnog zadovoljstva i specijalnih telenata. Poneke od ovih aktivnosti, mogu zahtevati veći ili manji stepen modifikacije ili adaptacije za učestvovanje slepih i slabovidih osoba, a većina pruža mogućnosti za socijalnom

interakcijom sa videćim vršnjacima kroz učestvovanje u zajedničkim aktivnostima. Nažalost, najveći broj udruženja i organizacija za slepe i slabovide osobe još uvek podržava i organizuje segregirajuće rekreativne programe za svoje članove, uskraćujući mogućnosti za više integrativni pristup i socijalizaciju sa videćim vršnjacima.

2.2. PSIHOSOCIJALNE POSLEDICE OŠTEĆENJA VIDA

Posledice oštećenja vida mogu biti primarne ili direktne, prouzrokovane vizuelnim oštećenjem, ili sekundarne (indirektne, spoljašnje), nastale kao rezultat reakcije spoljašnje sredine. Bilo kako da su nastale, ove se promene moraju pre svega razumeti u svetlu zahteva za prilagođavanjem životnom stilu, koji je, najpre, direktni rezultat fiziološkog gubitka vida, bilo da se radi o delimičnom ili totalnom gubitku vida, a potom u okviru konteksta dominantnih društvenih stavova prema osobama oštećenog vida. U praksi je jako teško razdvojiti ove dve grupe promena, te se i u literaturi sve ređe sreće njihovo razlikovanje.

Iako se bazične potrebe slepih i slabovidih osoba ne razlikuju od potreba videćih osoba, oštećenje vida pred njih neminovno nameće potrebu da razvijaju i primenjuju posebne, drugačije tehnike i metode za zadovoljenje svojih potreba. Pored toga, za zadovoljenje pojedinih potreba, i pored najboljeg adaptivnog ponašanja i alternativnih tehnika, osobe oštećenog vida se ponekad u većoj meri oslanjaju na pomoć videćih osoba, i kao posledica toga mogu razviti doživljaj nedovoljne samoeфикаsnosti ili nezavisnosti. Potreba da se oslanjaju na druge, u tom smislu, može biti vidljivija za osobe oštećenog vida, nego za videće osobe, i kao rezultat toga, većina članova društva ima tendenciju da opaža osobe oštećenog vida kao pasivnije i zavisnije od drugih, a stoga i manje kompetentne.

Postoji čitav niz varijabli, koje imaju značajan uticaj na to kakve će psihičke posledice ostaviti oštećenje vida, kao što su, između ostalog uzrok i stepen oštećenja, doba i način nastanka. Sve ove varijable imaju značajan uticaj, pre svega na kvalitet i karakteristike socijalnih interakcija između osoba oštećenog vida i videćih osoba iz njihovog okruženja. Na primer, uzrok i stepen oštećenja mogu biti povezani sa stepenom doživljene roditeljske

krivice i odgovornosti, i stoga biti od ključnog značaja za razumevanje roditeljskih stavova i načina, na koji se odnose prema svojoj deci oštećenog vida (prezaštitnički, zanemarujući, i slično).

Različito doba i način nastanka oštećenja vida zahtevaju poseban pristup u procesu vaspitanja, obrazovanja, adaptacije i rehabilitacije. Na primer, za razliku od osobe, koja je nedavno izgubila vid, i koja se, stoga, nakon šoka i intenzivne emocionalne reakcije, prilagođava svojoj novonastaloj situaciji, osoba, koja, je rođena kao slepa ili slabovida, ne prolazi kroz intenzivnu emotivnu reakciju na oštećenje vida, ali se od najranijeg perioda života, prilagođava inicijalnim i kasnijim konfrontacijama sa socijalnom stigmom vezanom za slepoću i slabovidost. Uzrast na kome se oštećenje vida javlja, kao i jačina oštećenja su faktori, koji umnogome utiču na razvoj pojmova i govora slepog ili slabovidog deteta, njegove igre i komunikacije. Doba nastanka oštećenja vida, takođe, određuje da li osoba već poseduje vizuelne predstave i iskustvo ili ne, odnosno, razlike u mentalnoj strukturi sleporođenih i kasnije oslepelih, i na taj način uslovljava razlike u obrazovanju, adaptaciji i rehabilitaciji.

Ipak, može se reći da, šta god da je uzrok, i kako god i kad god da je oštećenje vida nastalo, psihosocijalne posledice oštećenja vida se najbolje mogu razumeti u okviru sociološkog konteksta. U tom smislu, osobe oštećenog vida su, u principu, pod većim rizikom da dožive teškoće u ostvarivanju svog ličnog identiteta, zbog njihove nejasne i nedovoljno vrednovane društvene uloge u dominantno videćem svetu.

Sledi prikaz nekih od najčešće navođenih posledica oštećenja vida u literaturi, uz napomenu da široke generalizacije uvek imaju i izuzetke. S obzirom da je svet socijalnih interakcija uglavnom baziran na vizuelnim signalima, osobe oštećenog mogu iskusiti čitav niz poteškoća u domenu socijalnog funkcionisanja. Socijalna izolovanost, intenzivniji doživljaj usamljenosti i nepripadanja predstavljaju dobre primere ovih teškoća. Smenjivanje u komunikaciji je često vizuelna veština i zahteva čitanje signala sa lica ili tela sagovornika da bi se znalo kad je vreme za smenu u razgovoru. Osobe, koje su slepe ili slabovide, mogu biti pasivne u konverzaciji ili mogu preuzeti monopol nad dijalogom, zbog toga što ne

znaju kada da naprave pauzu i time dozvole drugima da učestvuju u konverzaciji. Iz istog razloga, osobe oštećenog vida, kad su u grupi, najčešće imaju poteškoće da prepoznaju kada su komentari ili pitanja upućeni direktno njima. Bez ovih veština da čitaju i interpretiraju socijalne signale, koje drugi šalju, kao i veština da na ove signale adekvatno odgovore, osobe oštećenog vida često propuštaju prilike da ostvaruje interakcije i tako postaju izolovane ili vrlo malo uključene u grupne aktivnosti.

Pored toga, usled nemogućnosti čitanja vizuelnih stimulusa, u socijalnim situacijama, ove osobe najčešće moraju da čekaju da im se neko prvi obrati, kao znak za započinjanje socijalne interakcije, i stoga nisu uvek u poziciji da biraju svoje sagovornike za konverzaciju. Ne retko se dešava i da videće osobe nisu sigurne, na koji način da priđu osobi oštećenog vida, i kao rezultat te nesigurnosti sledi izbegavanje započinjanja socijalne interakcije i kao rezultat toga, izolovanost osobe oštećenog vida. Prevazilaženje navedenih teškoće u socijalnim situacijama mogu zahtevati preveliki napor i trud od strane osobe oštećenog vida i dovesti do njenog fizičkog, socijalnog i emocionalnog povlačenja, koje za posledicu može imati intenziviranje doživljaja izolovanosti i nepripadanja svetu videćih.

Usled ograničenih prilika da se socijalizuju sa drugima, i da vizuelno opažaju i imitiraju socijalno ponašanje drugih, deca i mlade osobe oštećenog vida mogu imati tendenciju ka socijalnoj nezrelosti i egocentričnom ponašanju duže, nego što je to slučaj sa njihovim videćim vršnjacima (Tuttle i Tuttle, 2004). Restrikcije u vizuelnim stimulusima, takođe, mogu negativno uticati na razvijanje njihove sposobnosti da svet vide iz perspektive drugih, ili da postanu previše samosvesni. Doživljaj previsoke samosvesti može rezultirati iz saznanja da, kao osobe oštećenog vida, koje koriste specijalne, kompenzacione veštine i pomagala, retko mogu da ostanu nezapaženi i ne budu doživljeni kao drugačiji od strane drugih.

Osobe oštećenog vida su, vrlo često, stavljene u poziciju zavisnosti od drugih i lišene mogućnosti da razviju i primenjuju svoju sposobnost samostalnog donošenja odluka, te su pasivnost, zavisnost i nedostatak asertivnosti, takođe, karakteristike, koje se mogu razviti kao posledica takvog tretmana. S obzirom da u mnogim situacijama, osobe oštećenog vida

nisu u mogućnosti da opaze moguće alternative za snalaženje u datoj situaciji, vrlo često su ograničene ili na prvo otkriveno rešenje, ili na rešenje, koje je sugerisano od strane videćih osoba. Takođe, usled smanjene sposobnosti da vizuelno skeniraju sredinu ili socijalnu situaciju u kojoj se nalaze, osobe oštećenog vida mogu prihvatiti moto da je ne činiti ništa, povlačenje ili prepuštanje drugima bolje nego učiniti nešto pogrešno.

Slepe i slabovide osobe se tokom svog života konstantno susreću sa velikim brojem situacija i osoba sa negativnim stavovima prema slepoci ili slabovidosti, što se neminovno može odraziti na njihov niži doživljaj sopstvene vrednosti, kompetentnosti i samopoštovanja. Slepa i slabovida deca, uče od najranijeg uzrasta da je njihovo oštećenje vida negativno okarakterisano kao problem za roditelje, učitelje i vršnjake, a u kasnijem životu i za poslodavce i društvo u celini. Kao posledica takvog iskustva, veliki broj slepih i slabovidih osoba internalizuje ovakve negativne stavove iz sredine i doživljava sebe, kao inferiorne i vredne sažaljenja. Kod osoba sa kasnijim gubitkom vida, ovakvi negativni sredinski stavovi, mogu otežavati proces adaptacije i rehabilitacije, kao i proces integracije slepocije ili slabovidosti u identitet nekada videće osobe.

Poseban problem za socijalno funkcionisanje i prihvatanje od strane dominantnog videćeg društva, mogu biti autostimulišući, repetitivni pokreti i manirizam, koji karakterišu ponašanje pojedinih slepih i slabovidih osoba. Ovi oblici ponašanja mogu uključiti, ali nisu ograničeni na pritiskanje očiju, mahanje rukama ispred očiju, ljuljanje, pucketanje prstima, klaćenje glave ili tela, i mogu ometati osobe oštećenog vida u ostvarivanju adekvatnije interakcije sa objektima i ljudima iz okruženja. Iako postoje različite teorije o tome zašto deca oštećenog vida razvijaju manirizam (nedostatak vestibularne stimulacije, neshvatanje da osim njihovih ruku ili tela postoje i druge stvari iz okruženja, sa kojima mogu da se igraju; potreba da se utroši neutrošena energija, usled smanjene mogućnosti za kretanje i pokrete), slaganje postoji oko toga da, šta god da izaziva pojavu manirizma, nije ga lako iskoreniti.

S obzirom da vid ima dominantnu ulogu u procesu razvoja pojmova, deca sa kongenitalnim ili sa ranim oštećenjem vida, umnogome zavise od pomoći drugih za stvaranje dobre

osnove za razumevanje pojmova. Vrlo često, deca koja su slepa ili slabovida razvijaju fragmentirane pojmove, jer im nedostaje prilika da vizuelno i fizički dožive sve sekvence aktivnosti. Iz istog razloga, bez odgovarajuće stimulacije u prvim godinama života slepa i slabovida deca su pod rizikom da zaostaju u svim oblastima razvoja. Zbog toga je, u interakciji sa ovom decom, od ključnog značaja da znamo doprinos svakog čula i kako čula međusobno funkcionišu.

U procesu učenja naša čula se oslanjaju jedna na druga i svako od njih obezbeđuje specifičan kvalitet, koji nam u kombinaciji sa drugim senzornim informacijama pomaže da razumemo naše interakcije sa okolinom. Kada sva čula rade zajedno, imamo mogućnost da dobijemo sve informacije o “celini” svog iskustva. Ipak, nijedno drugo čulo ne pruža takvo bogatstvo informacija kao čulo vida. Osim toga, kad je vid neoštećen, on posreduje i integriše informacije dobijene preko drugih senzornih modaliteta. Dakle, osoba koja je slepa ili slabovida mora da se oslanja na druga čula, da bi kompenzovala nepotpune perceptivne informacije prouzrokovane oštećenjem vida. Da bi se prevazišla ova ograničenja, deci koja su slepa ili slabovida je potrebno više vremena, vežbanja i sekvencijalnih instrukcija, ne bi li uspešno organizovale senzorne informacije neophodne za njihov razvoj.

Takođe, je važno razumeti da to, što se slepe i slabovide osobe oslanjaju na druga čula u nedostatku vida, ne znači nužno da će se druga čula automatski izoštriti. Ipak, pomoć u fokusiranju na te nove informacije vremenom, neminovno, rezultira razvojem veće osteljivosti preostalih čula.

3. MODELI U PRISTUPU PROBLEMATICI INVALIDITETA

Kao i definicije pojmova vezanih za izučavanje invaliditeta, menjali su se i razvijali teorijski koncepti, koji figuriraju u oblasti izučavanja osoba sa invaliditetom. Njihov razvoj se kretao od medicinskog, preko socijalnog do biopsihosocijalnog modela, koji integriše prethodna dva pristupa i izbegava redukovanje celokupnog fenomena invaliditeta na jedan od dva aspekta – individualni ili socijalni.

Nadovezujući se na priču o klasifikaciji Svetske zdravstvene organizacije i definicijama iz prethodnog poglavlja (Poglavlje 1), izlaganje o modelima u pristupu problematici invaliditeta započinje sa prikazom najnovijeg, biopsihosocijalnog modela u izučavanju invaliditeta. Razvijajući Međunarodnu klasifikaciju funkcionisanja, invaliditeta i zdravlja (ICF, WHO, 2001), Svetska zdravstvena organizacija je ponudila i novi model ljudskog funkcionisanja i invaliditeta, koji počiva na interaktivnom odnosu između osobe i okruženja. Počev od 2000. godine, ovaj model predstavlja jedan od dva glavna modela invaliditeta u zemljama engleskog govornog područja. Model je kreiran sa idejom da omogući koherentno viđenje zdravlja sa različitih perspektiva, kao što su biološka, individualna i socijalna (WHO, 2001, str. 28).

U tom smislu, model opisuje invaliditet, kao složeni fenomen, koji je istovremeno i problem na telesnom nivou osobe i problem socijalne prirode. Po njemu, invaliditet je uvek rezultat interakcije između karakteristika osobe i karakteristika okruženja u kome ona živi. Naime, bolest, sama po sebi, može biti u korenu invaliditeta, ali mnogobrojni faktori, koji su izvan bolesti, posebno oni društveni, umnogome određuju taj invaliditet. Kontekstualni faktori, kao što su sredinski i lični faktori, mogu imati uticaja i modifikovati druge komponente akutne ili hronične bolesti ili traume i dalje proizvesti promene na psihološkom planu, planu ponašanja i promena u participaciji, to jest, promene u mogućnostima uključivanja u svakodnevne životne situacije i specijalno definisane aktivnosti, koje zahtevaju uobičajene socijalne uloge. Drugim rečima, iz raznih razloga, narušeno zdravstveno stanje može dovesti do niza promena u aktivnostima osobe, a za posledicu imati i promenu u participaciji u različitim aspektima života.

Na stepen i karakter svake od ovih posledica narušenog zdravlja deluju, kako lični, tako i sredinski faktori (kontekstualni faktori). Lični faktori predstavljaju čitav niz ličnih karakteristika pojedinca, od sociodemografskih (pol, uzrast, obrazovanje, socijalno poreklo), psiholoških (način savladavanja stresa, navike, stavovi, vrednosna orijentacija), do onih, čije je poreklo u životnom iskustvu pojedinca. U sredinske faktore spadaju karakteristike fizičkog, socijalnog, kulturnog ili institucionalnog okruženja. Dakle, sredinski faktori obuhvataju okolnosti u najbližem okruženju, kao što su podrška porodice, odnosi u porodici, zatim u neformalnim grupama (tip i karakter neformalnih veza u neformalnim grupama), preko fizičkih uslova u sredini, do okolnosti u profesionalnom okruženju i načina uređenja države u aspektima, koji su od značaja za osobe sa invaliditetom (Petrović, 2005).

S obzirom da ovaj model prepoznaje da sredina, u kojoj ljudi žive, ima ključnu ulogu u ispoljavanju njihovog kapaciteta da funkcionišu, ona mora biti uzeta u obzir pri planiranju i realizaciji intervencija za rad sa osobama sa invaliditetom. Ipak, model prepoznaje da su neki aspekti invaliditeta gotovo uvek potpuno unutrašnji - vezani za samu osobu, a neki gotovo uvek samo spoljašnji (sredinski). Drugim rečima, i medicinski i socijalni odgovor na probleme vezane za invaliditet su prihvatljivi i u pristupu invaliditetu ne možemo u potpunosti odbaciti niti jednu od ovih intervencija (WHO, 2001). Kao primer, možemo navesti zaposlenu osobu, kojoj usled dijabetesa biva oštećen vid. Medicinski odgovor na oštećenje vida ove osobe odvijala bi se u okvirima medicinskog tretmana dijabetesa, redovnih kontrola sa lekarom opšte prakse i oftalmologom, sugestijama za promenama u načinu ishrane i fizičkoj aktivnosti, koja bi joj pomogla da nivo šećera održava pod kontrolom i tako pokuša da spreči dalje pogoršanje vida. Socijalni odgovor na oštećenje vida podrazumevao bi, između ostalog, intervencije psihosocijalne podrške, koje bi joj omogućile pozitivniju emocionalnu reakciju na oštećenje vida i na reakcije okruženja, bezbolnije menjanje slike o sebi, kao videće osobe do slike o sebi, kao osobe oštećenog vida. Ovaj vid intervencije omogućio bi i rad na otklanjanju predrasuda i stereotipa o slepim i slabovidim osobama, koje je sada osoba oštećenog vida imala nekada kao videća osoba, ali i niz rehabilitacionih mera, koje bi joj omogućile da nauči kako da koristi adaptivna

sredstva i pomagala , kako da obavlja isti posao na drugačiji način ili da se prekvalifikuje i da što je više moguće ostvari željeni kvalitet života, uprkos oštećenju vida.

Drugi dominantan model je, takozvani, socijalni model, koji problemu invaliditeta pristupa iz smera društvenog uticaja, naglašavajući da je krucijalni problem invalidnosti, zapravo, njegova socijalna uslovljenost. Dakle, ovaj model naglašava određenost invaliditeta faktorima sredine u kojoj osoba živi. U ovom modelu razlikuju se bolest i invalidnost. Bolest se određuje kao trenutno stanje, koje može biti uzrok invalidnosti, ali da li će to i postati zavisi od mnogih drugi sredinskih, pre svega socijalnih faktora. Dakle, invaliditet je, pre svega, u najvećoj meri socijalno određen i kreiran. Jednim od preteča ovog modela proučavanja invaliditeta, može se smatrati, takozvani, Nagijev model (1991), po imenu autora, socioaloga Saad Nagija, koji je model razvio (Petrović, 2005). Novina, koju je Nagijev model doneo, ogleda se u shvatanju invaliditeta, kao jaza između fizičkih, intelektualnih ili emocionalnih sposobnosti osobe i zahteva, koju pred nju postavljaju fizičko ili socijalno okruženje u kome živi. Po njemu, invaliditet (onesposobljenost) je socijalno definisan i socijalno proizveden problem, jer predstavlja ograničenja individue u ispunjavanju socijalno određenih uloga unutar fizičke i sociokulturne sredine.

Nagijev model predstavlja četiri faze u nastanku i tretmanu invalidnosti:

- Aktivna patologija, za koju je karakterističan poremećaj ili potpuni prekid u normalnim procesima ili strukturi organizma, i napor da se ponovo uspostavi funkcionisanje organizma i narušena ravnoteža. Aktivna patologija može biti rezultat traume, zarazne bolesti, nasleđenog zdravstvenog problema, izloženosti ekstremnim toplotnim uslovima (hladnoći ili toploti), hemijskim supstancama i slično;
- Oštećenje je bilo kakav gubitak ili poremećaj, koji se manifestuje na anatomskom, fiziološkom, mentalnom ili emocionalnom planu. Oštećenja se ne odnose na osobu kao celinu, već na njene specifične organe ili sisteme organa;
- Faza funkcionalnog ograničenja sastoji se u sprečenosti osobe da izvršava određene uobičajene aktivnosti. Nagi koristi ovaj izraz da bi ukazao na uticaj oštećenja na kapacitet osobe da izvršava uobičajene aktivnosti. Sva funkcionalna ograničenja su

uzrokovana oštećenjem, ali sva oštećenja ne moraju neminovno da vode do funkcionalnog ograničenja.

Faza invalidnosti ili onesposobljenosti odnosi se na socijalno funkcionisanje osobe i predstavlja njena trajna ograničenja u izvršenju socijalnih uloga i zadataka, kao što su obrazovanje, posao, porodični odnosi, briga o sebi, rekreacija unutar sociokulturne sredine i fizičkog okruženja u kome živi. Značaj ove socijalne definicije invalidnosti ogleda se u tome što pomaže da se objasni zašto dve osobe, sa istim tipom oštećenja ili funkcionalnog ograničenja, mogu imati veoma različite obrasce invaliditeta (Verbrugge i Jette, 1994).

Kao primer možemo navesti dve osobe sa istom dijagnozom – dijabetesnom retinopatijom, koju karakteriše oštećenje vida usled oštećenja mrežnjače oka, a koje nastaje kao posledica poremećaja metabolizma glukoze u telu. Jedna od tih osoba može, uprkos ovom oštećenju, da nauči da koristi kompenzatorne veštine, da nauči kako da koristi pomagala i adaptivna sredstva, samostalno se kreće i nastavi sa obavljanjem svakodnevnih dnevnih aktivnosti, socijalizacijom sa prijateljima i članovima porodice. Ova osoba, takođe, može da zahteva i dobije podršku za adaptaciju svog radnog mesta i nastavi sa obavljanjem svog posla, ili da se prekvalifikuje za posao, koji je prilagođeniji njenoj novonastaloj životnoj situaciji, a možda eventualno i postane vrlo aktivna u promovisanju prava ove populacije, i postane mentor ili izvor podrške za druge osobe oštećenog vida. Za razliku od nje, druga osoba sa istom dijagnozom, može biti emocionalno preplavljena novonastalom životnom situacijom, odbije sve prilike za rehabilitaciju i podršku za učenje novih strategija i tehnika, koje bi joj omogućile da nastavi da izvršava svoje prethodne socijalne uloge i zadatke, da se socijalno izoluje, odluci da ode u invalidsku penziju i zapostavi sve svoje prethodne hobije ili aktivnosti u kojima je uživala kao videća osoba.

Da bi objasnio kako invaliditet nastaje, Nagi je istako da postoje tri grupe faktora, koji utiču na obrazac invaliditeta osobe:

- Reakcija osobe na njenu situaciju,
- Način na koji drugi ljudi (članovi porodice, nastavnici, poslodavci i drugi) definišu i reaguju na oštećenje ili funkcionalno ograničenje osobe, i

- Okruženje u kome osoba živi u smislu fizičkih i kulturnih barijera, koje pred osobu sa oštećenjem ili funkcionalnim ograničenjem ovo okruženje postavlja.

Iako je Nagi započeo razvijanje socijalnog modela početkom šezdesetih godina XX veka, model je prihvaćen od strane šire zajednice profesionalaca u oblasti zdravstva, tek negde početkom devedesetih godina, kada je i objavljen u izveštaju "Disability in America", od strane američkog Instituta za Medicinu (IOM), 1991. godine. Od tada je podržan od strane velikog broja stručnjaka i dalje je razvijan i usavršavan. Američki Institut za Medicinu je 1997. godine, objavio drugu knjigu, pod nazivom "*Enabling America*", u kojoj je Nagijev model proširen sa potpunijim opisom sredine, koja okružuje osobu sa invaliditetom, uključujući i ekonomski sistem, kulturu, politički sistem i psihosocijalne faktore.

Pored toga, u ovoj publikaciji se eksplicitno ukazuje na to da je stvaranje invaliditeta proces, a ne statičan događaj ili uslov. U njoj se govori o procesu "osposobljavanja – onesposobljavanja" (the enabling-disabling process), u smislu da Nagijeve četiri faze mogu da se tretiraju i razumeju, ne samo kao faze u procesu nastajanja invaliditeta, već kao i polazne tačke, od kojih se proces stvaranja invaliditeta, zapravo, može preusmeriti u obrnuti proces otklanjanja invaliditeta, kroz rehabilitaciju i druge intervencije (na primer, uključivanjem tretmana ili lekova, koji će povratiti telesnu funkciju, ili omogućavanjem lakšeg pristupa okruženju uz pomoć adaptivnih sredstva, tehničkih pomagala i slično) (Brandt i Pope, 1997). Značajna implikacija socijalnog modela, koji, prema rečima Rajović (2004, strana 7), „pored afirmacije individue u odnosu na njen „nedostatak“, otvara mogućnosti prevazilaženja stigmatizacije i etiketiranja” jeste i preusmeravanje profesionalne rehabilitacione prakse korak dalje od dijagnostikovanja i lečenja osnovnog problema, ka identifikovanju značenja tog problema za osobu i njenu budućnost, kao i ka uključivanju same osobe, i njene porodice u planiranje i realizaciju adekvatne podrške.

Pored toga, s obzirom da ovaj model sugerise tumačenje problema osoba sa invaliditetom u socijalnom kontekstu, i ukazuje na to da marginalizacija ove grupe nije uslovljena isključivo njihovim umanjenim fizičkim ili mentalnim sposobnostima, već je kreirana od strane društva njegovom fizičkom neprilagođenošću, negativnim stavovima i drugim socijalnim preprekama, nameće se potreba za društvenom akcijom, čije je svrha

modifikacija sredine, ne bi li se stvorile mogućnosti za osobe sa invaliditetom da ravnopravno učestvuju u svim aspektima društvenog života i rada. Tako posmatran, invaliditet postaje političko pitanje tesno povezano sa ostvarivanjem ljudskih prava (Radoman, 2003).

Valja istaći da, iako su se prvi začeci socijalnog modela pojavili već šezdesetih godina XX veka, sve do devedestih godina dominirao je, takozvani, medicinski model. Po ovom modelu, invaliditet je stanje proisteklo iz same osobe, izazvano i prouzrokovano bolešću, povredom, ili nekim drugim oštećenjem zdravlja i kao takvo zahteva medicinsku pomoć i odgovarajući tip lečenja i rehabilitacije, da bi se sprečila dalja progresija i osoba adaptirala na postojeće stanje, i sredini i okruženju u kome živi (Petrović, 2005). U tom smislu, akcije, koje se preduzimaju, imaju medicinski karakter, tako da se razvijaju posebne zdravstvene službe za rehabilitaciju i stvara posebno edukovan i specijalizovan medicinski kadar, koji proučava i tretira ovu problematiku. Pored toga, medicinski model tretira osobe sa invaliditetom kao pasivne primaocce usluga, kao predmet socijalnog i zdravstvenog staranja države i njenih institucija, i kao poresko opterećenje i jedan od onih izdataka, koje civilizovana država mora da ispunjava (Mitanovski, 2009).

Društvena izolacija i segregacija osoba sa invaliditetom bile su neizbežne posledice ovako rigidnog modela, kome je u centru pažnje bilo samo njihovo oštećenje. Medicinski model je široko kritikovan od strane psihologa, defektologa i sociologa, s primedbom da je ograničavajući, jer se usredsređuje samo na fizičko oštećenje, a zanemaruje psihološke, a posebno emocionalne posledice, kao i okruženje u kome osoba sa oštećenjem živi, i na taj način doprinosi njenoj izolaciji i segregaciji (Cucić i Jovanović, 2001, prema Petrović, 2005). U okviru ovog modela, po rečima Rajović (2004), fokus je na strogom razdvajanju „kategorija oštećenja“, sa ciljem davanja konačne dijagnoze, a sa manjom usmerenošću ka potrebama same osobe za daljim razvojem u osnovnim oblastima funkcionisanja, kao što su razvoj motorike, socijalizacija, samopomoć, kognitivni razvoj i slično. Osim toga, ovakvo viđenje invaliditeta nameće dominaciju medicinske profesije u rešavanju problema invaliditeta, i još uvek, i pored jačanja socijalnog modela, ima svoje okorele pristalice.

Prema rečima Kiš (2004), opravdanost pristupa nekom problemu sa pozicije medicinskog modela ili socijalnog modela, i praktična vrednost odabranog pristupa, mogu se posmatrati samo u okviru konteksta u kome se ovi modeli primenjuju. Tako na primer, primena medicinskog modela može imati prednost u medicinskim službama u slučajevima kada je uzrok invaliditeta fizičke prirode, i gde je blagovremeno uspostavljanje tačne dijagnoze i pronalaženje fizičkih uzroka jako korisno. Međutim, kada se radi o problemima sa uzrocima “sistematske” prirode, kao što siromaštvo, nizak nivo obrazovanja, zapuštenost i nedostatak društvene brige, primena medicinskog modela sa usmerenjem ka osobi, umesto ka njenom okruženju može imati dalekosežne negativne posledice.

Na primer, vid je primarni motivator za decu da se kreću i istražuju svoju okolinu, da manipulišu objektima i ostvaruju interakciju sa drugim ljudima i na taj način uče o svetu kojim su okruženi. Zbog oštećenja vida, slepa i slabovidna deca su bez odgovarajuće stimulacije iz sredine, od strane roditelja ili profesionalaca, u najranijem uzrastu života, pod visokim rizikom da zaostaju u svim oblastima razvoja. Slepom i slabovidom detetu je potrebno usmereno vođenje u interpretiranju zvukova, mirisa, ukusa i taktilnih senzacija, ne bi li razumelo sebe i dešavanja u svetu, koji ga okružuje. Takođe, njemu je potrebno posebno ohrabrenje, stimulacija i intervenisanje u podsticanju da se kreće i istražuje svet oko sebe. Ono ne može da zna šta mu sve svet nudi, već je zadatak osoba iz njegovog okruženja da mu taj svet približe. Ukoliko se blagovremenim intervencijama i programima podrške za dete i roditelje, njihov razvoj adekvatno ne stimuliše, povećava se rizik za sve veće zaostajanja u razvoju, pa čak i za postavljanje dijagnoze razvojne zaostalosti ili autizma. Tako postavljenim dijagnozama, dete se sve više etiketira kao „nesposobno“, najpre za školu, pa za posao, te i njegove mogućnosti da izađe iz ovog začaranog kruga postaju sve manje i manje.

I pored svih kritika, medicinski model je opstao do danas, i početkom devedesetih godina XX veka je, i na našem području, bio glavni pristup invaliditetu. U skladu sa medicinskim modelom, razvijan je poseban sistem specijalnih škola za osobe sa invaliditetom, koje funkcionišu i danas, paraleleno sa redovnim obrazovnim sistemom. Razvijan je i sistem specijalnih ustanova za smeštaj osoba sa invaliditetom, sistem specijalnih službi i slično.

Ukratko, društvo je osobe sa invaliditetom označavalo kao nejednake, kao lica kojima se mora posvetiti posebna pažnja i o kojima neko drugi mora da odlučuje i da se o njima stara (Živić, Mitanovski i Savić, 2009).

Međutim, u poslednjoj deceniji prošlog veka, u Srbiji počinje da jača pokret osoba sa invaliditetom, koji se zalaže za socijalni model pristupa osobama sa invaliditetom. Osniva se veliki broj organizacija osoba sa invaliditetom, koje deluju paralelno sa starim, tradicionalnim organizacijama, osnovanim još u vreme jugoslovenskog jednopartijskog sistema. Pokret promovira ideje ravnopravnosti i jednakosti i bori se za izjednačavanje u pravima sa populacijom bez invaliditeta (Mitanovski, 2009). Iako su mnoge od ovih organizacija kratkog daha i gase se brzo nakon osnivanja, znak su da su promene državnog uređenja i društvenog okruženja, kao i kompleksnih socio-ekonomskih i političkih okolnosti na globalnom nivou, u velikoj meri uticali i na osnaživanje osoba sa invaliditetom da se aktivnije i glasnije angažuju oko poboljšanja svoje pozicije u društvu.

Prema rečima Mitanovski (2009): “Iako su mnoge pozitivne promene prihvaćene od strane državnih struktura, primena novih pravnih instituta nailazi na niz prepreka i to, kako na logističko tehničkom nivou, tako i na nivou razumevanja i prihvatanja novih zakonodavnih normi i propisa. Još uvek se, najčešće, analiziraju i rešavaju izazovi, sa kojima se osobe sa invaliditetom suočavaju na vidljivom, lako primetnom nivou, bez obraćanja pažnje na specifičnosti, sa kojima se susreću osobe sa različitim vrstama invaliditeta. Tako se, na primer, najviše govori o izazovima, sa kojima se suočavaju osobe sa telesnim invaliditetom, jer su one najvidljivije, njihov invaliditet se najlakše uočava dok se osobe sa senzornim invaliditetom zanemaruju.”

3.1 PROMENA OPŠTIH SHVATANJA I PRAKSE U RADU SA OSOBAMA SA INVALIDITETOM

Presudan uticaj na promenu opštih shvatanja i prakse u radu sa osobama sa invaliditetom, od medicinskog ka socijalnom modelu, koja je započela šezdesetih godina XX veka, a koja je kod nas kasnila, imali su sledeći principi i teorije (Cocks, 1998, prema Kiš, 2004):

- Princip najmanje ograničavajuće alternative
- Razvojni princip
- Princip normalizacije i teorija valorizacije društvene uloge

Princip najmanje ograničavajuće alternative nastao je iz potrebe da se ograniči kontrola države i drugih institucija nad osobama sa invaliditetom, time što će se smeštaj u specijalizovane, izdvojene institucije zameniti manje restriktivnim merama, kako u fizičkom, tako i u psihološkom smislu. Ovim se principom naglašava važnost slobode izbora, poštovanja i očuvanja osećanja lične slobode i kontrole nad događajima u vlastitom životu, kao i važnost usklađivanja primenjenih metoda i procedura sa individualnim potrebama svake pojedinačne osobe. Primenom ovog principa podržava se inkluzija i integracija osoba sa invaliditetom u redovne tokove života zajednice i sprečava se njihova nepotrebna institucionalizacija i segregacija u specijalne škole, kao i zapošljavanje, koje ima prisilna i eksploatatorska svojstva (Turnbull, 1983, prema Kiš, 2004).

Razvojni princip naglašava potencijal individue za rast i razvoj, i to ne samo u detinjstvu, nego i kasnije, tokom čitavog odraslog životnog doba. Ovim se principom, takođe, naglašava odgovornost društva i neposredne sredine da pruže brojne mogućnosti i visoka očekivanja za razvoj osoba sa invaliditetom, kao i da savremena metodološka i tehnička dostignuća učine dostupnim onima, koji od njih mogu imati koristi. Prema ovom principu, potencijal za rast i razvoj su osnovna karakteristika svih ljudskih bića, pa tako i osoba sa invaliditetom. U kojoj meri će se taj potencijal razviti, zavisi od iskustava kroz koje osoba prolazi. Drugim rečima, uskraćivanje prilika za sticanje iskustva rezultiraće usporavanjem ili potpunim onemogućavanjem razvoja potencijala i sposobnosti individue, dok će izlaganje različitim stimulusima i upražnjavanje raznovrsnih aktivnosti uroditi njenim većim postignućem i napretkom.

Zastupnici razvojnog principa oštro kritikuju tendenciju da se osobe sa invaliditetom, kako u institucijama, tako i u okviru porodice, prezaštićuju i ograničavaju u obavljanju aktivnosti u oblasti rada, rekreacije ili ostvarivanja socijalnih kontakata, budući da takav tretman ne podstiče i ne podržava njihov razvoj i napredak. Razvojni princip našao je direktnu primenu

u praksi u radu sa osobama sa invaliditetom, kroz uvođenje, takozvane, rane intervencije u tretman dece sa posebnim potrebama, kao i kroz primenu metoda i tehnika modifikacije ponašanja i analize radnih zadataka. Zahvaljujući primeni ovih metoda, veliki broj osoba sa invaliditetom u poziciji je da razvija sposobnost samostalnog funkcionisanja u raznovrsnim oblastima svakodnevnog života. Za slepe i slabovide osobe je, u tom smislu, na primer, od izuzetne važnosti da razvijaju kompenzatorne veštine, veštine samostalnog kretanja, korišćenja adaptivnih pomagala i najnovijih tehnoloških dostignuća, da bi se na taj način što više podigao nivo njihove samostalnosti i ravnopravnosti za učešće u svim nivoima društvenih tokova.

Princip normalizacije je prvi put formulisan pedesetih godina XX veka, u Danskoj za osobe sa intelektualnim hendikepom, i od tada je prošao kroz mnogobrojne faze daljeg razvoja i primene u SAD i Kanadi, sve dok 1983. godine, nije prerastao u Wolfensbergerovu teoriju valorizacije društvene uloge. Princip normalizacije se određuje kao pružanje osobama sa invaliditetom „takvih uslova i načina života, koji su do najvećeg mogućeg stepena slični normama i načinima života većine ljudi u društvu.“ (Wolfensberger, 1972, str. 27, prema Kiš, 2004). U nešto novijim definicijama, princip normalizacije se određuje kao korišćenje sredstava prihvaćenih u datoj kulturi, u smislu saradnje individue, njene porodice i stručnjaka (Rajović, 2004), da bi se obezvređenim ljudima omogućilo da žive životom, koji se u toj kulturi smatra vrednim i da bi se vrednovala njihova društvena uloga (Wolfensberger i Thomas, 1983, prema Rajović i Stanimirović, 2006).

U tom smislu, princip normalizacije stavlja naglasak, ne na potrebu da se menja pojedinac i tako prilagođava sredini, već na potrebu za menjanjem sredine (normalizacijom okruženja), da bi se odgovorilo na potrebe pojedinca i poboljšao kvalitet njegovog života do nivoa, koji garantuje očuvanje ličnog dostojanstva, afirmaciju i samopoštovanje (Rajović, 2004). Cocks (1998, prema Kiš, 2004) navodi tri osnovne ideje normalizacije:

- Integracija u društvo je suštinska strategija normalizacije i odnosi se na pružanje podrške osobama sa invaliditetom da iskuše standardne životne ritmove i aktivnosti, kao što su iskustvo detinjstva, odraslog doba i starosti sa svim pripadajućim

aktivnostima, koju većina ljudi u društvu obavlja (igra, učenje, rad, rekreacija, odmor).

- Obavljanjem životnih funkcija i aktivnosti na različitim mestima ostvaruje se bogatstvo iskustva i kontakata sa drugim ljudima i takve prilike treba da se omoguće i osobama sa invaliditetom. U tom smislu, deinstitucionalizacija osoba sa invaliditetom je još jedna značajna strategija normalizacije.
- Osobama sa invaliditetom, kao i svim ostalim ljudima, pripadaju sva ljudska prava, uključujući i pravo na rad, normalan ekonomski standard i pravo da izaberu partnera.

Po Wolfensbergerovoj i Tomasovoj najnovijoj definiciji iz 2005. godine, valorizacija društvene uloge je „primena empirijskog znanja na oblikovanje aktuelnih ili potencijalnih društvenih uloga osobe ili grupe, prvenstveno sredstvima za ojačavanje njihovih kompetencija i društvenih predstava o njima, tako da su te kompetencije i društvene predstave, što je više moguće, pozitivno vrednovane u društvu.“ (Wolfensberger i Thomas, 2005, prema Osburn, 2006). Bazična premisa valorizacije društvene uloge jeste da je mnogo verovatnije da će ljudi doživeti „dobre stvari u životu“ (Wolfensberger, Thomas, i Caruso, 1996, prema Osburn, 2006), ukoliko imaju cenjene društvene uloge, nego ukoliko to nije slučaj. Pod „dobra stvarima u životu“ podrazumevaju se dostojanstvo, poštovanje, prihvatanje, osećaj pripadanja, obrazovanje, pravo glasa u pitanjima važnim za širu i užu zajednicu, prilike za učešće u društvenom životu, prilike za zapošljavanje i slično.

Uloge imaju svoj status u društvu i ocenjuju se kao pozitivne, cenjene i poželjne ili kao negativne, nepoželjne i bezvredne. One mogu biti glavne, u smislu da u većoj meri utiču na identitet i životne tokove osobe, ili sporedne. Osobe ili grupe postaju društveno obezvređene kada izgube glavne društvene uloge, koje su cenjene i poželjne. U zemljama zapadne kulture, najčešće se obezvređenim smatraju osobe sa invaliditetom, osobe sa bolestima zavisnosti, siromašne osobe, neobrazovane i nezaposlene osobe, i slično (Wolfensberger, 2000, prema Kiš, 2004). U tom smislu, kombinacija nezaposlenosti i oštećenja vida stavlja slepe i slabovide osobe u posebno ranjivu poziciju, da budu potpuno obezvređene i tretirane od strane društva kao bezvredne i nepoželjne.

Valorizacija društvene grupe je, naročito, važna za dve grupe ljudi: one, koje su već društveno obezvređeni i one sa visokim rizikom da postanu obezvređeni. Osobe ili grupe, koje su obezvređene, su mnogo češće tretirane loše od strane društva, nego osobe ili grupe, koje nisu obezvređene i češće su sistematski izložene negativnim, a često i dugoročnim iskustvima, kao što su:

- Odbacivanje od strane zajednice, šireg društva, pa čak i porodice
- Etiketiranje u smislu „devijantnog“, društvenog tereta ili pretnje, zbog negativno vrednovanih razlika
- Držanje na fizičkoj ili socijalnoj distanci, a kasnije i putem segregacije
- Pripisivanje negativnih društvenih predstava, uključujući i jezik i simbole, koji se koriste, a ne retko i
- Izloženost nasilju, zlostavljanju, pa čak i smrti (Osburn, 2006).

Ova uobičajena bolna iskustva, kroz koja prolaze obezvređene osobe ili grupe naziva se „ranjavanje“ i obuhvata svesne i nesvesne procese sistematskog odbacivanja, ponižavanja, neopravdanog optuživanja, uskraćivanja razvojnih mogućnosti, oduzimanja vlasništva i daljeg isključivanja iz cenjenih društvenih uloga. Kao posledica ranjavanja obezvređene osobe ili grupe mogu razviti negativan odnos sa svetom oko sebe i niz negativnih osećanja, kao što su otuđenost, bespomoćnost, ogorčenost, odbačenost, bezvrednost, beskorisnost i slično (Kiš, 2004).

Po teoriji valorizacije društvene uloge procesi, koji dovode do društvenog obezvređivanja osoba ili grupa su:

- Nesvesni procesi (nesvesna negativna osećanja)
- Očekivanja da će se obezvređena osoba ili grupa ponašati u skladu sa pripisanom ulogom
- Održavanje postojećeg stanja i zaključivanje po sličnosti, putem kojih se obezvređenim osobama ili grupama pripisuju i ostale nepoželjne karakteristike
- Niska očekivanja okoline, po pitanju kompetentnosti, a visoka, po pitanju nekompetentnosti obezvređene osobe ili grupe

- Učenje po modelu u smislu da su obezvređene osobe, zbog raznih vidova segregacije, izložene većem broju negativnih primera ponašanja, te modeliraju svoje ponašanje prema ovim primerima
- Negativne društvene predstave i simboli utiču na stvaranje stereotipa i predrasuda, i na društvenu percepciju obezvređenih osoba ili grupa
- Udaljavanje, izolacija i segregacija dovode do stigmatizacije i pojačavaju društveno obezvređivanje već obezvređenih osoba ili grupa.

Poznavanje procesa, koji dovode do društvenog obezvređivanja, od koristi je za osmišljavanje mera za njegovo sprečavanje, kao što su: podizanje svesti društva putem informisanja o problemima obezvređenih osoba i o procesu obezvređivanja; omogućavanje prisustva i participacije obezvređenih osoba u integrisanim sredinama, u kojima se nalaže ljudi sa cenjenim društvenim ulogama; izlaganje iskustvima i visoka očekivanja za rast i razvoj obezvređenih osoba; deinstitutionalizacija i integracija u sredine sa pozitivnim modelom ponašanja (Wolfensberger i Thomas, 1983, prema Kiš, 2004).

Krajnji cilj primene teorije valorizacije društvene uloge jeste da se osobama ili grupama sa obezvređenom društvenom ulogom omogući da izgrade, ojačaju, održe ili odbrane cenjene društvene uloge. Osburn (2006) navodi dve glavne strategije za ostvarenje tog cilja:

- Izgradnja pozitivnih društvenih predstava o osobama ili grupama
- Povećanje kompetentnosti osoba ili grupa.

Društvene predstave i kompetentnosti su međusobno uslovljene, u smislu, da su osobe ili grupe sa manjim kompetencijama pod rizikom da za njih budu asocirane i negativnije društvene predstave. Na isti način, osobe, za koje su vezane negativnije društvene predstave, su pod većim rizikom da će drugi reagovati na njih na način, koji će ih ograničavati ili onemogućavati da razviju svoje kompetencije. Međutim, važno je da su kompetencije i predstave povezane na isti način i u pozitivnom smislu. Naime, osobe ili grupe, o kojima postoje pozitivnije društvene predstave će verovatnije biti izložene iskustvima i mogućnostima za bolji razvoj kompetencija, dok će o osobama sa boljim kompetencijama verovatnije postojati i pozitivnije društvene predstave (Osburn, 2006).

Akcije za valorizaciju društvenih uloga u okviru dveju navedenih glavnih strategija mogu se sprovoditi na četiri različita nivoa ili sektora društvenog organizovanja:

1. Na individualnom nivou
2. Na nivou primarnog socijalnog sistema individue, kao što je porodica
3. Na nivou neposrednog šireg društvenog okruženja osobe ili grupe, kao što su komšiluk ili lokalna zajednica
4. Na nivou čitavog društva, uključujući i čitav sistem podrške na ovom nivou.

Primena principa normalizacije i teorije valorizacije društvenih uloga, zajedno sa razvojnim principom i principom najmanje ograničavajuće alternative, otvara mogućnosti da osobe sa invaliditetom, kao često obezvređivana društvena grupa, dobiju pristup i postanu uspešnije u raznim društvenim oblastima, uključujući i oblast rada i zapošljavanja.

3.2 KRATKI ISTORIJSKI PREGLED ODNOSA NAŠEG DRUŠTVA PREMA SLEPIM I SLABOVIDIM OSOBAMA

Tokom istorije, položaj slepih i slabovidih osoba bio je podložan društvenim promenama, u skladu sa postojećim dominantnim filozofsko-gnoseološkim i etičkim shvatanjima. U svojoj knjizi „Menjanje statusa slepih”, Lowenfeld (1975, prema Popović, 1986), ukazuje da se sa istorijskog aspekta, mogu identifikovati tri različita perioda, prema tome kako se društvo odnosilo prema slepim osobama:

- Period primitivnog shvatanja, u skladu sa kojim slepe osobe nisu viđene kao osobe, već kao objekti, koji su ugrožavajući za društvo, i kao takvi nisu vredni življenja, pa je stoga opravdano ubijati ih.
- Period otvaranja azila ili skloništa za slepe, koji je počeo sa širenjem budizma u Aziji i učvršćivanjem Hrišćanstva u Evropi i trajao do kraja XVIII veka. U ovom periodu, slepe osobe su tretirane kao osobe vredne sažaljenja i brige, ali ne kao sposobne da doprinose dobrobiti društva. Iz tog razloga je društvo smatrano odgovornim da o njima brine i zadovolji njihove osnovne fizičke potrebe za hranom, odećom i skloništem.

- Period socijalne integracije, koji nastaje pod uticajem francuskog prosvetiteljstva i omogućava slepim osobama prilike za obrazovanjem. U tom periodu se počelo sa otvaranjem specijalnih škola, u kojima su slepa deca živela odvojeno od svojih porodica i obrazovala se odvojeno od svojih videćih vrsnjaka, ali prilike za njihovo zapošljavanje, kao odraslih osoba su uglavnom bile ograničene na zaštitne radionice sa repetitivnim, fizičkim poslovima, kao što je, na primer, pravljenje metli. Obrazovanje slepe dece je počelo da otvara mogućnosti za njihovo integrisano školovanje sa videćim vršnjacima tek početkom dvadesetog veka.

Kod nas postoje pisani tragovi iz XI veka, koji ukazuju na to da su u Srbiji postojali azili za uboge i bolesne pri srednjovekovnim srpskim manastirima. O tome svedoče i brojne freske po crkvama i manastirima, na kojima su prikazane slepe osobe ili sa povezom na licu, sa psom ili sa belim štapom (Slavnić i Ćirić, 2007). Sudeći prema sačuvanim zapisima medicine iz srednjeg veka, gluvoća i slepoća bili su veoma zastupljeni kao uzroci invalidnosti. Kako je jedna od centralnih tema hrišćanske religije bilo milosrđe prema bližnjem, to je nametalo aktivnu brigu vernika za bolesne, stare i nemoćne osobe. Manastiri i monasi postali su utočište, sklonište i zaštitnici za bolesne, stare i osobe sa invaliditetom. Postojala su i posebne norme, po kojima su se “ubogi” hranili po srpskim crkvama, kao i obaveza ktitora crkve da obezbedi hranu za tu populaciju. Pored prava na ishranu, postojali su i čvrsti elementi pravne zaštite invalida. Naime, sudije su u srpskom carstvu imale neopozivu dužnost da se, obilazeći oblasti pod svojim pravnim ingerencijama, staraju da se ne povrede elementarna prava “ubogih i sirotih” podanika. Ipak, i dalje je postojala diskriminacija, u smislu, da su pravnim normama osobe sa invaliditetom smatrane ljudima lišenim sposobnosti za rad i obrazovanje (Petrović, 2004).

Sa dolaskom Turaka na naše prostore i pod njihovom viševjekovnom vladavinom situacija vezana za tretman i status osoba sa raznim vrstama invaliditeta se znatno pogoršala. Društvo je, pod uticajem teških vremena, prestalo da vodi računa o osobama sa trajnim psihofizičkim oštećenjima. Kao posledica brojnih epidemija raznih bolesti (kuge, velikih boginja, endemskog sifilisa), na našoj teritoriji od XV do XIX veka, veliki broj preživelih bolesnika je razvio razne oblike invalidnosti. Veliki broj slepih osoba pojavio se kao

rezultat velikih boginja, katarakte i loših uslova za stanovanje u zadimljenim i malim prostorijama, koje su često bile bez odžaka. Kako lekara nije bilo dovoljno, pojavio se veliki broj nadrilekara, koji su na vašarima i prilikom crkvenih slava nepismenom narodu u Srbiji nudili lažne farmaceutske proizvode, kao što su zejtin za gluvoću, ili narodni lekovi za oči. O raširenosti problema slepoće u ovom periodu svedoči i činjenica da je u zdravstvenim pravilima, kao delu širenja zdravstvene kulture, koju je među pismenim Srbima prvi promovisao Zaharije Orfelin u Večnom kalendaru iz 1739. godine, prioritet imalo očuvanje vida (Petrović, 2004).

Jedan od prvih pobornika teorije stvaranja organizovanih institucija za siromašna slepa lica kod nas bio je oftalmolog Konstantin Pejčić iz Budima (Petrović, 2004). Tako je on, 1830. godine, predložio da se siromašna slepa lica smeste u zavode, u kojima bi bili izdržavani, negovani i hranjeni, kao i da bi se eventualno mogli izdržavati od rada na lakšim poslovima. Međutim, u zdravstveno i tehnički zaostaljoj Srbiji, za slepe osobe, osim direktnog prosjačenja, gusle i pesme bile su jedini izvori egzistencije. Na prelasku iz XVII u XVIII vek stvorene su korporacije slepih lica na prostoru od Indije do Evrope. Tako su, na primer, u Japanu slepe osobe imale monopol na dve vrste zanimanja: muzičari i masaža i jedino su oni mogli njima da se bave. Po navodima Petrovića (2004): "bile su to preteče staleškog organizovanja jedne kategorije invalida u cilju zaštite zajedničkih interesa." Takođe, na prostorima buduće jugoslovenske države pojavile su se škole za slepe guslare u Srbiji i Makedoniji². Pevanje lirskih i epskih pesama uz gusle, vremenom je postalo unosan posao od koga se moglo pristojno živeti, te je među đacima tih škola bilo i onih, koji su se lažno predstavljali kao slepe osobe. U školama su se pored guslanja i pevanja, učile i pošalice, kao i verski i satirični stihovi. Takođe, u školi su postojale i takozvane "slepčovođe", koje su često bile osobe sa drugim vrstama invaliditeta ili žene (Petrović, 2004).

Austrijska vlast u Srbiji 18. veka, mada nije dugo trajala, doprinela je i pojavi novog običaja zbrinjavanja osoba sa invaliditetom i ostalih socijalnih kategorija, kao što su udovice, siromašni, skitnice, bivši zatvorenici i slično. U Beogradu je 1724. godine, počela

---

² Jedna škola nalazila se u Irigu, a preostale četiri u Velešu, Ohridu, Bitolju i Prilepu.

da radi ustanova pod nazivom „Nemoćnica”, koja je služila kao bolnica za smeštaj sirotinje i osoba sa invaliditetom. Pri kraju austrijske okupacije nad Srbijom i drugi gradovi dobili su nešto, što se može nazvati početkom stvaranja institucija za smeštaj osoba sa invaliditetom. Posebna institucija za zbrinjavanje duševno bolesnih osoba pod nazivom “Dom za s uma sedše”, u koji su primana i deca, pojavljuje se prvi put u Srbiji 1861. godine (Petrović, 2004).

Godine 1847., gotovo dve decenije nakon što je Kneževina Srbija dobila faktičku nezavisnost (1830. godine), opštinske vlasti su dobile naređenje da se posvete staranju o ljudima, koji nisu mogli sami da se izdržavaju. U tu grupu izdržavanih lica spadale su osobe sa invaliditetom, a nešto kasnije i vanbračna deca. Zakonom o školstvu, koji je donet 1883. godine, predviđalo se da se „školskih dužnosti mogu osloboditi i iz škole ispisati duševno bolesna i deca sa nedostatkom”, ali se nigde nije spominjala mogućnost njihovog školovanja (Radoman, 2003).

U periodu pre početka Prvog svetskog rata javljaju se sporadično i relativno kratkotrajni filantropski pokušaji osnivanja privatnih škola za decu ometenu u razvoju, mada je suštinski odnos države prema njima bio i dalje bez ozbiljnog razumevanja (Radoman, 2003). Posle Prvog svetskog rata i kod nas, kao i u svetu, započinje rehabilitacioni pokret, sa potrebom za profesionalnom rehabilitacijom ratnih vojnih invalida, koje je trebalo prekvalifikovati i osposobiti za civilne potrebe. Za potrebe rada sa srpskim vojnicima, koji su u ratu izgubili vid ili sluh, osnovan je Zavod za slepe i gluve invalide u gradu Bizerti (Tunis, Afrika), 1917. godine. Dve godine kasnije (1919), nakon oslobađanja zemlje, Zavod je preseljen u Zemun, u bivšu kasarnu austro-ugarske vojske, gde se radilo na rehabilitaciji ogluvelih, oslepelih i telesno invalidnih vojnika srpske vojske, uz materijalnu pomoć engleskih i francuskih dobrotvornih misija.

Nakon otpuštanja vojnika, Zavod je započeo sa primanjem slepe, gluve i dece sa telesnim invaliditetom, a 1923. godine pretvoren je u prvu školu za slepu decu u Srbiji. Škola je u početku nosila naziv Osnovna Brajeva škola, a njen prvi upravnik i učitelj i bio je Veljko Ramadanović. Veljko Ramadanović je tada bio jedini čovek na našim prostorima, koji je, u

to vreme, poznavao pedagoški rad sa slepim osobama. On je, takođe, zaslužan za adaptaciju Brajevog pisma za naše govorno područje, stvaranje prvog bukvara za slepe, pod nazivom "Moje prvo radovanje", kao i za osnivanje prve štamparije za slepe i biblioteke na Brajevom pismu pod nazivom "Nova svetlost". U štampariji se štampaju udžbenici, muzička dela, beletristika, kao i časopis za slepe "Brajeva riznica", defektološki časopis "Glas nedužnih", kao i časopis na esperantu. U školi su se slepi učenici opismenjivali, a u zanatskim radionicama osposobljavali za četkarski, korparski, opančarski i štrikerski zanat. Međutim, staranje za slepe nije prestajalo posle završene profesionalne rehabilitacije, već su se u neposrednoj blizini škole, 1938. godine, izgradili novi domovi za doživotni smeštaj slepih osoba (<http://www.skolaveljkoramadanovic.edu.rs/>).

Nakon Drugog svetskog rata se kod nas uvodi državna zaštita i briga o invalidima rata, razvija se sistem specijalnog školstva i stvaraju zakonski oblici zaštite osoba sa invaliditetom. Po rečima Radoman (2003), u našoj zemlji su tada postojala četiri osnovna vida državnog staranja o osobama sa invaliditetom, uključujući slepe i slabovide osobe:

1. Medicinska, zdravstvena zaštita sa rehabilitacijom
2. Sistem specijalnog školstva
3. Oblast zapošljavanja sa sistemom zaštitnih radionica, i
4. Finansijska pomoć, koja je uvek bila minimalna.

U ovom periodu se, i u rad sa slabovidom decom, uvode nove metode u nastavni rad, prenošenjem iskustava već formiranih škola širom Evrope i Amerike. Pri osnovnoj školi "Radoje Domanović" u Beogradu, najpre su osnovana dva kombinovana odeljenja za slabovide učenike 1954. godine. Osnivanje osnovne škole "Dragan Kovačević" (1971. godine) za slabovide, rezultat je rada poznatih tiflopedagoga i oftalmologa, kao i razumevanja problema od strane prosvetnih i zdravstvenih vlasti Beograda tih godina (Dikić, 1994). U ovoj školi se nastava izvodi po redovnom planu i programu, po kojima rade i druge redovne osnovne škole, ali je celokupan proces nastave prilagođen nedostacima vida i odvija se u malim grupama. Glavni cilj nastave je maksimalno korišćenje preostalog vida, i shodno tome su i sredstva i metode rada prilagođene potrebama svakog pojedinačnog učenika, njegovim sposobnostima i uzrastu.

U oblasti zapošljavanja, u posleratnom periodu se kod nas uglavnom radilo na zakonskom regulisanju prava "invalida rada", kao što su prava na prekvalifikaciju, i na definisanju postupaka za ustanovljavanje invalidnosti (Kiš 2004). Udruženja osoba sa invaliditetom su za svoje članove u ovom periodu počela da osnivaju takozvana "invalidska preduzeća". Tako je 1947. godine, osnovano prvo invalidsko preduzeće za "defektne sluhom" (DES). Status ovih preduzeća nije bio definisan zakonom sve do 1958. godine, kada su ušla u Zakon o invalidskom osiguranju pod nazivom "zaštitne radionice". Pravilnik o zaštitnim radionicama za profesionalnu rehabilitaciju i zapošljavanje invalida donet je 1961. godine (Republički zavod za tržište rada, 1994, prema Kiš, 2004).

Značajan korak napravljen je 1975. godine, kada je otvoren Defektološki fakultet u Beogradu, sa ciljem da osposobljava visokoobrazovane kadrove za rad sa decom i omladinom sa raznim oblicima invaliditeta (Radoman, 2003). Po rečima iste autorke, "poslednjih decenija u našem društvu odvija se proces postepenog sazrevanja i proširivanja društvene, ali i individualne svesti o posebnim i specifičnim potrebama ove marginalizovane društvene grupe". Do tada se, u skladu sa medicinskom modelom, bavljenje ovom problematikom svodilo na rad usko stručnih, zatvorenih institucija i profesionalaca, koji se direktno bave rehabilitacijom, obrazovanjem ili zapošljavanjem osoba sa invaliditetom, kao i na rad samih udruženja, koja okupljaju ove osobe. Pravna, finansijska i druge oblasti zaštite i socijalne politike bile su minimalističke i na nivou delimičnog zadovoljavanja najelementarnijih potreba osoba sa invaliditetom. Opšti pad političkih, socijalnih i ekonomskih vrednosti, kao i siromaštvo, koji karakterišu poslednje dve decenije našeg društva, doprineli su da se većina problema i prepreka sa kojima se svakodnevno susreću osobe sa telesnim, senzornim ili mentalnim invaliditetom, tretiraju kao njihovi individualni problem i problem njihovih porodica (Radoman, 2003).

Istovremeno, u poslednjih nekoliko godina, uočavaju se pozitivni trendovi u oblasti rada sa osobama sa invaliditetom, pre svega u pojačanoj aktivnosti različitih stranih i domaćih nevladinih organizacija, koje se bave decom i odraslim osobama sa invaliditetom, kao grupama, koje su posebno ugrožene nepogodnim domaćim socio-ekonomskim prilikama.

Roditelji dece sa posebnim potrebama su, takođe, započeli udruživanje i stvaranje sopstvenih organizacija i programa rada, ali je ova vrsta aktivnosti kod nas tek započeta. Pored toga, potrebe naše zemlje za uključivanjem u evropske integracione tokove pokrenule su niz reformi, pre svega u oblasti zakonodavstva i obrazovanja, uključujući i obrazovanje dece sa posebnim potrebama. Primer za to je novi Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba sa invaliditetom, o kome će biti reči na stranicama koje slede.

4. PRAVNI OKVIR ZA OSTVARIVANJE PRAVA OSOBA SA INVALIDITETOM SA FOKUSOM NA ZAPOŠLJAVANJE

Kao što je prethodno navedeno, sa rastućim uticajem socijalnog modela u pristupu problematici invaliditeta, položaj ovih osoba se sve više posmatra iz perspektive ljudskih prava. Iako osobama sa invaliditetom pripadaju sva ljudska prava i slobode, kao i svim ostalim članovima društva, u praksi se kod nas, kao i u svetu, ova grupa ljudi i dalje suočava sa preprekama u uživanju ovih prava, kao i sa diskriminacijom, marginalizacijom i obespravljenošću u raznim oblastima života, uključujući mogućnost zapošljavanja. Sa ciljem poboljšanja nepovoljnog položaja osoba sa invaliditetom, na međunarodnom planu, doneta su brojna dokumenta, kojima se definišu prava osoba sa invaliditetom, garantuje im se ravnopravnost, zabranjuje diskriminacija i predviđaju se mere za ostvarivanje ovih prava.

Tako je Generalna Skupština Ujedinjenih Nacija (UN) 1983. godine, usvojila Konvenciju Međunarodne Organizacije Rada (MOR) o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba sa invaliditetom. Konvencijom su zacrtani principi profesionalne rehabilitacije i politike zapošljavanja osoba sa invaliditetom, koja se zasniva na načelu jednakih mogućnosti između radnika sa invaliditetom i svih ostalih i stvaranja uslova za njihovu istinsku društvenu integraciju.

Deset godina kasnije (1993. godine), Generalna Skupština Ujedinjenih Nacija (UN) usvojila je Standardna pravila UN za izjednačavanje mogućnosti, koje se pružaju osobama

sa invaliditetom. Ovaj dokument je isticao značaj pune socijalne integracije osoba sa invaliditetom i po njegovoj preporuci, države potpisnice bi trebalo da preduzmu akcije za podizanje svesti o osobama sa invaliditetom, njihovim pravima, potrebama, potencijalima i doprinosu društvu (pravilo 1); da garantuju efikasnu medicinsku zaštitu (pravilo 2) i da obezbede pružanje usluga rehabilitacije, kako bi ova lica mogla da dostignu optimalni nivo nezavisnosti i funkcionisanja (pravilo 3).

U oblasti obrazovanja, shodno Standardnim pravilima UN, osobe sa invaliditetom treba da postanu integralni deo obrazovnog sistema, da se obrazuju zajedno sa ostalim vršnjacima, kad god je to moguće, dok specijalne obrazovne ustanove treba da budu opcija, samo u slučaju, kada opšti školski sistem ne zadovoljava potrebe svih. U oblasti zapošljavanja, shodno Pravilima, zakoni i propisi ne smeju biti diskriminatorni u odnosu na osobe sa invaliditetom, niti smeju stvarati prepreke njihovom zapošljavanju. U tom smislu, države treba aktivno da podržavaju integraciju osoba sa invaliditetom i njihovo slobodno zapošljavanje kroz mere, kao što su profesionalno osposobljavanje, podsticanje kvote, rezervisano ili namensko zapošljavanje, poreske olakšice, ili druge vrste pomoći preduzećima, koja zapošljavaju osobe sa invaliditetom. Cilj ovih mera uvek treba da bude zapošljavanje osoba sa invaliditetom na otvorenom tržištu rada (Vukasinović, 2003).

U novije vreme, Generalna Skupština Ujedinjenih Nacija (UN) usvojila je Međunarodnu Konvenciju o pravima osoba sa invaliditetom, kao prvi međunarodni dokument, koji se na sveobuhvatan način bavi pitanjima osoba sa invaliditetom (Tatić, 2003). Konvencija je pravno-obavezujući dokument, koji obavezuje države potpisnice da preduzmu odgovarajuće mere i akcije, donesu ili izmene postojeće zakonske regulative, kako bi omogućile osobama sa invaliditetom puno ostvarivanje svih ljudskih prava i osnovnih sloboda, bez ikakve diskriminacije po osnovu invaliditeta. Jedna od važnih oblasti života, kojima se bavi Konvencija je i zapošljavanje, kao pravo osoba sa invaliditetom na rad na osnovu jednakosti sa drugima.

Međunarodna Konvencija UN za promovisanje i zaštitu prava i dostojanstva osoba sa invaliditetom, sa ciljem da se umanje socijalne nepogodnosti, kojima su izložene osobe sa

invaliditetom, finalizirana je i usvojena 2006. godine. Shodno konvenciji, ovaj se cilj može ostvariti promovisanjem i učešćem osoba sa invaliditetom u građanskim, političkim, ekonomskim, socijalnim i kulturnim sferama života, uz jednake mogućnosti u državama potpisnicama. Republika Srbija je na međunarodnom planu prihvatila većinu relevantnih dokumenata, koji se odnose na prava osoba sa invaliditetom, uključujući i gore pomenute konvencije UN. Na taj način su ovi međunarodni akti, shodno odredbama ustavnih akata, postali deo našeg unutrašnjeg pravnog sistema (Kotević, 2009).

Takođe, na planu domaćeg zakonodavstva su u proteklih nekoliko godina, preduzeti značajni koraci ka stvaranju pravnog okvira za puno učešće osoba sa invaliditetom u svim oblastima društvenog života na osnovu jednakosti. Pre svega, prava osoba sa invaliditetom jasno su definisana u novom Ustavu Republike Srbije. Takođe, 2006. godine, donet je Zakon o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom, kao prvi antidiskriminacioni propis u zemlji, a potom i Zakon o zabrani diskriminacije u martu 2009 godine. Donošenjem ovih zakona Srbija je približila domaće zakonodavstvo najvišim pravnim standardima, koji su u ovoj oblasti izgrađeni u okviru Evropske unije (Gajin i Kočić-Mitaček, 2009). Ovim se zakonima uređuje opšti režim zabrane diskriminacije po osnovu invalidnosti, poštovanja ljudskih prava i dostojanstva osoba sa invaliditetom, kao i njihove uključenosti u sve oblasti društvenog života na ravnopravnoj osnovi, i u sve procese odlučivanja o njihovim pravima i obavezama.

Osobe sa invaliditetom se u ovim zakonima definišu kao "osobe sa urođenom ili stečenom fizičkom, senzornom, intelektualnom, ili emocionalnom onesposobljenošću, koje usled društvenih ili drugih prepreka nemaju mogućnosti ili imaju ograničene mogućnosti da se uključe u aktivnosti društva na istom nivou sa drugima, bez obzira na to, da li mogu da ostvaruju pomenute aktivnosti uz upotrebu tehničkih pomagala ili službi podrške". Izrazi "diskriminacija" i "diskriminatorско postupanje" označavaju svako pravljenje razlike ili nejednako postupanje, odnosno propuštanje (isključivanje, ograničavanje, ili davanje prvenstva) u odnosu na lica ili grupe, kao i na članove njihovih porodica, ili njima bliska lica, na otvoren ili prikriven način, a koji se zasniva na invalidnosti ili razlozima u vezi sa njom (Službeni glasnik RS, 22/2009).

Osim toga, iste godine (2006), usvojena je Strategija unapređenja položaja osoba sa invaliditetom u Republici Srbiji. Ciljevi strategije ustanovljeni su za period od 2007 – 2015. godine, sa akcionim planovima, koji se donose za period od dve godine. Strategijom se definišu ciljevi, mere i aktivnosti, koje će doprineti da se socijalni model i pristup zasnovan na ljudskim pravima ugradi u mere za unapređenje položaja osoba sa invaliditetom. Jedan od osnovnih ciljeva strategije je da se razviju politika mera i programi u oblasti obrazovanja, zapošljavanja, rada i stanovanja, koje bi osobama sa invaliditetom pružile jednake mogućnosti za ostvarivanje samostalnosti, ličnog razvoja i aktivnog života u svim oblastima.

Takođe, protekli period dinamičnih promena u našem društvu doveo je do izmena propisa iz oblasti rada i radnih odnosa, socijalne zaštite, zaštite na radu, penzijskog i invalidskog osiguranja i zapošljavanja. Samim tim, pitanje socijalnog uključivanja osoba sa invaliditetom u sve sfere društvenog života, uključujući i stimulisanje njihovog uključivanja na tržište rada je od velikog značaja i ne postavlja se kao problem socijalne politike, već kao pitanje poštovanja ljudskih prava. Dakle, ne radi se samo o obezbeđivanju egzistencije osoba sa invaliditetom, nego i o njihovoj inkluziji u sve sfere društvenog života (Kotević, 2009).

Kako je zapošljavanje jedna u nizu institucionalnih prepreka za uključivanje osoba sa invaliditetom u sve sfere društvenog života, podsticanje zapošljavanja uz smanjenu diskriminaciju predstavlja značajnu meru u unapređenju života osoba sa invaliditetom i u povećanju njihovog aktivnijeg učešća u društvenom životu. Značajan doprinos u tom smislu daje Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba sa invaliditetom, koji je posle višegodišnjih priprema, usvojen 2009. godine, i kojim se, pored ostalog, uređuju i podsticaji za stvaranje uslova za ravnopravnije uključivanje osoba sa invaliditetom na tržište rada.

4.1 ZAKON O PROFESIONALNOJ REHABILITACIJI I ZAPOSŁJAVANJU OSOBA SA INVALIDITETOM

Osoba sa invaliditetom, shodno Zakonu o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba sa invaliditetom (2009) jeste "lice sa trajnim posledicama telesnog, senzornog, mentalnog ili duševnog oštećenja ili bolesti, koje se ne mogu otkloniti lečenjem ili medicinskom rehabilitacijom, koje se suočava sa socijalnim i drugim ograničenjima od uticaja na radnu sposobnost i mogućnost zaposlenja ili održanja zaposlenja i koje nema mogućnosti ili ima smanjene mogućnosti da se, pod ravnopravnim uslovima, uključi na tržište rada i da konkuriše za zapošljavanje sa drugim licima."

Glavna novina, koju uvodi ovaj Zakon, odnosi se na obavezu svakog poslodavca da zaposli određeni minimalni broj osoba sa invaliditetom u određenoj srazmeri sa ukupnim brojem radnika, koji su kod njega zaposleni. Naime, svaki poslodavac, koji ima preko 20 zaposlenih, ima obavezu da zaposli najmanje jednu osobu sa invaliditetom, dok je poslodavac, koji ima preko 50 zaposlenih, u obavezi da zaposli još jednu osobu. Pored toga, prema ovom Zakonu, poslodavac je u obavezi da na svakih dodatnih 50 zaposlenih (kvotni sistem zapošljavanja, koji vodi, takozvanoj, pozitivnoj diskriminaciji) zaposli po jednu osobu sa invaliditetom.

Ukoliko poslodavac, iz bilo kog razloga, ne ispuni obavezu zapošljavanja osoba sa invaliditetom, zakonom je obavezan da u budžetski fond za profesionalnu rehabilitaciju i zapošljavanje osoba sa invaliditetom uplati penale u visini trostrukog iznosa minimalne zarade, za svaku osobu sa invaliditetom, koju nije zaposlio. Prema zakonu, sredstva, prikupljena na ovaj način, koristiće se za mere aktivne politike zapošljavanja osoba sa invaliditetom, uključujući i njihovu profesionalnu rehabilitaciju (Krstić, Arandarenko, Nojković, Vladislavljević i Petrović, 2010). Poslodavac, takođe, ima mogućnost oslobađanja od obaveze zapošljavanja osoba sa invaliditetom, ukoliko pomaže rad socijalnih preduzeća i učestvuje u finansiranju zarada osoba sa invaliditetom. Novoosnovani poslodavac nema obavezu zapošljavanja osoba sa invaliditetom u trajanju od 24 meseca od dana osnivanja.

Zakonom se, takođe, utvrđuje zapošljavanje osoba sa invaliditetom pod opštim i posebnim uslovima. Zapošljavanje pod opštim uslovima podrazumeva zapošljavanje bez prilagođavanja poslova, radnog mesta ili poslova i radnog mesta, dok se pod zapošljavanjem pod posebnim uslovima smatra zapošljavanje uz prilagođavanje poslova, radnog mesta ili poslova i radnog mesta. Prilagođavanje radnog mesta podrazumeva tehničko i tehnološko opremanje radnog mesta, sredstava za rad, prostora i opreme – u skladu sa mogućnostima i potrebama osobe sa invaliditetom. Ono, takođe, može da podrazumeva i stručnu pomoć kod uvođenja u posao ili na radnom mestu, kroz savetovanje, osposobljavanje, usluge asistencije i podršku na radnom mestu, praćenje pri radu, razvoj ličnih metoda rada i ocenjivanje efikasnosti. Zakonom je propisano da je poslodavac dužan da prilagodi opremu i radno mesto da bi osoba sa invaliditetom mogla da nesmetano obavlja svoj posao.

Zakonom se definišu i mere aktivne politike zapošljavanja osoba sa invaliditetom, pod kojima se podrazumevaju mere podsticanja usmerene na podizanje motivacije, zapošljavanje i samozapošljavanje osoba sa invaliditetom, U tom smislu, poslodavac, koji zaposli na neodređeno vreme osobu sa invaliditetom bez radnog iskustva, ima pravo na subvenciju zarade za tu osobu u trajanju od 12 meseci, koja je u visini minimalne zarade utvrđene u skladu sa propisima o radu. Poslodavac, koji zaposli osobe sa invaliditetom, koje se zapošljavaju pod posebnim uslovima, može da ostvari pravo na refundaciju primerenih troškova prilagođavanja radnog mesta za zapošljavanje tih lica.

U svom magistarskom radu na temu organizacionih i individualnih prepreka u zapošljavanju osoba sa invaliditetom, Kiš (2004) navodi razloge, koji opravdavaju uvođenje zakonske obaveze zapošljavanja osoba sa invaliditetom, kao i razloge protiv ovakve prinudne mere. Na listi razloga za uvođenje ovakvog zakona nalazi se sledeće:

- Zbog visoke stope nezaposlenosti u društvu, zakonski regulisano obavezno zapošljavanje osoba sa invaliditetom može biti jedini način da se garantuje njihov povećani obim zapošljavanja;

- Kreiranje mogućnosti za poslodavce i ostale zaposlene da imaju pozitivno lično iskustvo sa osobama sa invaliditetom može uticati pozitivno na njihovu bolju prihvaćenost u društvu i na razbijanje predrasuda o njima;
- Veliki broj osoba sa invaliditetom, koje žele da rade, dobile bi priliku za to, kao i priliku da ostvare veću finansijsku samostalnost, razviju nove radne i socijalne veštine, i samostalnost u obavljanju svakodnevnih veština (npr. putovanje javnim prevozom);
- Kako većina preduzeća do sada nije pokazivala značajniju inicijativu u rešavanju problema nezaposlenosti osoba sa invaliditetom, ovakvim bi zakonom ta nezainteresovanost bila umanjena ili otklonjena;
- Dobijanjem posla osobe sa invaliditetom bi počele same da privređuju, čime bi se smanjio pritisak na sistem socijalne zaštite i državni budžet rasteretio obaveze socijalnih davanja za ove osobe, a povećanje njihove kupovne moći i plaćanje poreza na prihode bi delovalo pozitivno i na društvo u celini.

Kao negativne posledice zakonski regulisanog obaveznog zapošljavanja navodi se:

- Ovakva zakonska intervencija predstavlja uplitanje državnih organa u kadrovsku politiku preduzeća i može biti prihvatljiva u preduzećima finansiranim od strane države, dok u privatnim preduzećima može naići na otpor;
- Pravo preduzeća da na svako radno mesto postavi, po svojoj potrebi i proceni, osoblje sa najadekvatnijim kvalifikacijama, iskustvom i sposobnostima, može biti na ovaj način uskraćeno;
- Postoji rizik da se osobe sa invaliditetom postavljaju na neadekvatna radna mesta, bez prethodne analize i usklađivanja njihovih karakteristika sa zahtevima radnog mesta, čime se otvara mogućnost za kreiranje negativnog iskustva i povećanog etiketiranje ovih osoba kao nesposobnih za rad;
- Ovakvom zakonskom intervencijom povećan je i rizik da se osobe sa invaliditetom prihvate u radnoj sredini sa otporom i predubedenjem da su samo teret i da im se ne obezbede stvarne mogućnosti da pokažu šta znaju i mogu, što bi predstavljalo dodatni podsticaj za predrasude i još jedno u nizu poražavajućih iskustava neprihvatanja i isključenosti;

- Poslodavci ne moraju imati vlastitu pozitivnu motivaciju da zaposle osobe sa invaliditetom, što se može odraziti na njihov nedostatak zalaganja za puni uspeh ovakvog aranžmana;
- Postoji rizik od zloupotrebe ovakvog sistema, u smislu, da preduzeća zapošljavaju osobe sa invaliditetom zbog subvencija i da ih nakon propisanog obaveznog perioda otpuste, da bi ostvarili isti aranžman sa novim osobama i novim subvencijama. Druga vrsta zloupotreba odnosi se na scenario u kome se, u dogovoru sa osobom sa invaliditetom, sklapa ugovor o zapošljavanju, samo da bi osoba sa invaliditetom ostvarila pravo iz penzijskog osiguranja, dok u stvarnosti do zapošljavanja ne bi ni došlo.

U svetlu navedenih potencijalnih negativnih posledica zakonski regulisanog obaveznog zapošljavanja osoba sa invaliditetom, komentarišući Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba, Krstić i saradnici (2010) nakon analize položaja posebno osetljivih grupa na tržištu rada, uključujući i osobe sa invaliditetom, ističu da novi zakon još nije počeo da funkcioniše tokom 2009. godine i da: "U zaključku možemo reći da je veliko pitanje kako će se Zakon o zapošljavanju osoba sa invaliditetom – u čiju progresivnosti i dobre namere ne bi trebalo sumnjati – primenjivati u praksi. Poznato je da Poreska uprava i fondovi ne uspevaju efikasno da naplate ni standardne poreze i doprinose. Poslodavci, ionako pritisnuti krizom, suočeni sa dodatnim implicitnim ili eksplicitnim porezom, mogu da se opredele za ignorisanje propisa ili za njihovo izvrđavanje, na primer, pritiskom na svoje zaposlene radnike da se prijave kao osobe sa invaliditetom. Loš znak je i što je tokom javne rasprave veliki broj predstavnika javnog sektora zahtevao da se obaveza zapošljavanja odnosi isključivo na privatni sektor."

Uzimajući u obzir sve navedene potencijalne pozitivne i negativne posledice zakonski regulisanog obaveznog zapošljavanja, valjalo bi podsetiti se da normativna regulisanja imaju ograničenja i da se zakonskim regulativama, ma koliko one bile precizne, ne može doseći do same srži diskriminacije i opšteprihvaćenog vrednosnog sistema, koji takvu dugogodišnju diskriminaciju omogućava i podstiče. Iz tog razloga je, pored pravnih instrumenata, neophodno raditi i na formiranju afirmativnih stavova o osobama sa

invaliditetom i promeni svesti celokupnog stanovništva, putem edukacije i izgrađivanjem kulturnog obrasca, koji će negovati univerzalne, a ne partikularne vrednosti.

4.2 KOMPENZACIONA PRAVA SLEPIH I SLABOVIDIH OSOBA

Zavisno od težine invaliditeta, slepe i slabovide osobe uživaju i veći broj takozvanih kompenzacionih prava, čija je namena eliminisanje, odnosno ublažavanje neravnopravnosti ovih osoba sa ostalim građanima Republike Srbije. Ova su prava potvrđena Standardnim pravilima UN iz 1993. godine, i kod nas su regulisana republičkim propisima, propisima Skupštine grada Beograda, gradskih opština, propisima preduzeća i drugih institucija (<http://www.gosb.org.rs>).

Postoji veliki broj zakonskih i podzakonskih propisa, kojima su regulisana kompenzaciona prava i pogodnosti slepih i slabovidih osoba u različitim oblastima. Jedno od temeljnih prava slepih i slabovidih lica je pravo na negu i pomoć drugog lica i pravo na nadoknadu za specijalna pomagala. Pravo na tuđu negu i pomoć imaju korisnici penzija i osiguranici za pokrivanje troškova za angažovanje drugih lica, koja pružaju pomoć osobi oštećenog vida u obavljanju osnovnih životnih potreba. Ovo pravo se ostvaruje po različitim kriterijumima, a različiti su i zakoni, koji utvrđuju ovo pravo, kao i fondovi iz kojih se vrši finansiranje. Pravo na tuđu negu, kao jedno od osnovnih prava, slepe osobe mogu ostvariti po dva osnova: na osnovu Zakona o Penzijskom i invalidskom osiguranju i na osnovu propisa o socijalnoj zaštiti (Simić, 2003). Krajem 2005. godine, Zakonom o socijalnoj zaštiti i obezbeđenju socijalne sigurnosti građana, uvedeno je pravo na uvećani dodatak za pomoć i negu drugog lica za slepe i osobe sa telesnim oštećenjem od 100 posto po jednom osnovu.

Kada su u pitanju tiflotehnička ili specijalna pomagala za slepe i slabovide osobe, država se od sredine sedamdesetih godina, obavezala da obezbedi, bez naknade, a na osnovu Zakona o zdravstvenom osiguranju sledeća pomagala za slepe osobe:

- Reprodukator
- Brajevu pisaću mašinu

- Brajev sat za slepe
- Naočare sa tamnim staklima od plastične mase
- Beli štap
- Ultrazvučni štap za osobe koje su slepe i gluve

U ovom sistemu prava na pomagala imaju slepe i slabovide osobe, ukoliko imaju status osiguranika ili osiguranog lica. Slepa lica imaju prava na beli štap jednom u dve godine, na naočare sa tamnim staklima jednom u tri godine, kao i na sat za slepe jednom u 12 godina. Prava na Brajevu pisaću mašinu slepe osobe imaju jednom u 15 godina, na reproduktor jednom u 10 godina, i na govorni softver jednom u 5 godina. Osobe, koje su slepe i gluve mogu ostvariti pravo na ultrazvučni štap jednom u tri godine.

Važno je napomenuti da postoje znatna ograničenja za ostvarivanje prava slepih i slabovidih osoba na pomagala na osnovu ovog zakona. Jedno od tih ograničenja su veoma komplikovane administrativne procedure. Najpre, da bi se pravo na bilo koje od ovih pomagala ostvarilo kod Republičkog fonda za zdravstveno osiguranje, mora se dobiti uput za oftalmologa od lekara opšte prakse. Oftalmolog potom treba da napiše predlog za pomagalo na propisanom obrascu. Ta potvrda se, potom, podnosi nadležnoj filijali za zdravstveno osiguranje, koja treba da izda odgovarajući nalog. Za ostvarivanje prava na Brajevu pisaću mašinu, reproduktor, ultrazvučni štap i sat za slepe, neophodno je obezbediti mišljenje nadležne lekarske komisije u filijali zdravstvenog osiguranja. Taj nalog se, potom, podnosi ovlašćenom isporučiocu pomagala, sa kojim Republički fond za zdravstveno osiguranje ima odgovarajući ugovor. Za sada, postoje samo dva ovakva isporučioaca (jedan u Beogradu i jedan u Novom Sadu).

Sledeće ograničenje odnosi se na pravo na Brajevu pisaću mašinu i reproduktor, u smislu, da se ovo pravo ne može ostvariti po Zakonu o zdravstvenom osiguranju, ukoliko se to pravo može ostvariti po Zakonu o penzijskom i invalidskom osiguranju. Za ostvarenje prava na Brajevu pisaću mašinu neophodno je da postoji potvrda o opismenjenosti na Brajevom pismu, dok je za ostvarenje prava na reproduktor neophodna potvrda o članstvu u biblioteci za slepe.

Za ostvarenje prava na govorni softver postoje još veća ograničenja. Slepi učenici, počev od petog razreda osnovne škole, studenti, zaposleni kao i osobe, koje imaju potvrdu o radnom angažovanju, za koje im posedovanje softvera može pomoći, ostvaruju pravo i na govorni softver za srpski jezik. Osim toga, osiguranici ili osigurana lica, moraju da podnesu pismenu izjavu da poseduju računar određene konfiguracije i da pravo na govorni softver nisu ostvarili u poslednjih pet godina, da prilože kopiju zdravstvene knjižice i propisanu potvrdu od Saveza slepih Srbije.

Slabovide osobe, po ovom zakonu, ostvaruju prava na naočare za korekciju, teleskopske naočare, lupu, kontaktna sočiva i očne proteze. Kao i u slučaju slepih osiguranika i osiguranih lica, administrativna procedura za dobijanje pomagala nije nimalo jednostavna – po uputu lekara opšte prakse, kontaktira se oftalmolog, potom nadležna filijala zdravstvenog osiguranja, i na kraju isporučioc pomagala, sa kojim Republički fond zdravstvenog osiguranja ima ugovor.

Veliki problem je što se vrlo često dešava da su pomagala dobijena po ovom principu nefunkcionalna i nekvalitetna. Takođe, zbog osiromašenih fondova zdravstva, potrebna pomagala se ili ne dobiju, ili se na njih čeka po nekoliko godina (iz razgovora sa sekretarom Saveza slepih Srbije, 2009).

Preko Zakona o Penzijskom i invalidskom osiguranju, pravo na pomagala mogu ostvariti samo slepe osobe, i to za reproduktor, Brajevu pisaću mašinu, Dejzi plejer (DAISY player) i rekorder. Prava na ova pomagala imaju zaposlene osobe, osiguranici samostalnih delatnosti i poljoprivredni osiguranici, a od 2012. godine, i vojni osiguranici. Slepa deca osiguranika mogu ovo pravo da ostvare dok se školuju ili studiraju, i najduže do svoje 26-e godine života. Pravo na reproduktor može se ostvariti jednom u sedam godina, a na Brajevu pisaću mašinu jednom u 10 godina. Za dobijanje ovih pomagala, slepe osobe moraju da podnesu zahtev nadležnoj filijali Republičkog fonda za penzijsko i invalidsko osiguranje, da podnesu potvrdu o opismenjenosti na Brajevom pismu, za Brajevu pisaću mašinu, odnosno potvrdu o članstvu u biblioteci za slepe, za reproduktor. U oba slučaja je, takođe, neophodna i potvrda od Saveza slepih Srbije o vremenu kada je poslednji put ostvareno pravo na ova pomagala, kao i dokaz o slepoći, odnosno o korišćenju dodatka za pomoć i

negu i dokaz o osiguranju. Problem sa ovim fondom je što ne uspeva svake godine da obezbedi dovoljna sredstva za realizaciju prava slepih na specijalna pomagala, naročito u godinama, kada je povećan broj rešenja, kojima se ovo pravo priznaje (iz razgovora sa sekretarom Saveza slepih Srbije).

U oblasti zapošljavanja, postojali su zakonski propisi iz sedamdesetih godina, o prioritetnom zapošljavanju slepih osoba invalida rada, kao i drugih slepih i slabovidih osoba na poslovima telefoniste, fizioterapeuta, prosvetnih radnika i na nekim zanatskim poslovima, ali je taj zakon ukinut devedesetih godina (iz razgovora sa sekretarom Saveza slepih Srbije, 2009).

5. MODELI ZAPOSŁJAVANJA OSOBA SA INVALIDITETOM U REPUBLICI SRBIJI

Zapošljavanje slepih i slabovidih osoba, kao i ostalih osoba sa invaliditetom treba posmatrati u sklopu ukupnog sistema zapošljavanja u društvu. U Republici Srbiji postoje tri osnovna oblika zapošljavanja osoba sa invaliditetom, koji se primenjuju u različitim uslovima i sa različitim ciljem (Žigić i Radić-Šestić, 2006):

1. Zapošljavanje u otvorenoj privredi (kompetitivno zapošljavanje)
2. Zaštitno zapošljavanje
3. Samostalna delatnost

1. **Zapošljavanje u otvorenoj privredi** je namenjeno osobama sa invaliditetom, koje mogu da ostvare iste radne zadatke i postignu istu radnu efikasnost, kao i osobe bez invaliditeta u datim uslovima. Kvotni sistem zapošljavanja, koji nalaže novi Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba sa invaliditetom (2009), ima za cilj podsticanje većeg učešća osoba sa invaliditetom u otvorenoj privredi. Na otvorenom tržištu rada najveći broj slepih i slabovidih osoba zapošljava se u profesijama PTT manipulanta i fizioterapeuta, a zatim u nekim zanatskim zanimanjima. Takođe, iako još uvek ne postoji organizovano osposobljavanje za rad u poljoprivredi, značajan broj slepih osoba živi u poljoprivrednim domaćinstvima. Postoji i manji broj privatnih preduzetnika, a u intelektualnim zanimanjima slepe i slabovide osobe se uglavnom opredeljuju za društvene nauke, kao što su filologija i

književnost, sociologija, istorija, psihologija, filozofija, prava, defektologija (specijalna pedagogija), teologija, muzika i drugo (Ražnatović, 2003).

2. Zaštitno zapošljavanje je još uvek jedan od najrasprostranjenijih oblika zapošljavanja osoba sa invaliditetom na našim prostorima i ima tri glavne funkcije (Tenbroek, 1960, prema Žigić i Radić-Šestić, 2006):

- Rehabilitacionu (pruža evaluaciju, pretprofesionalno iskustvo i profesionalnu obuku)
- Restorativnu (pruža radnu terapiju, koja se odvija pod medicinskom kontrolom)
- Ekonomsku (obezbeđuje zapošljavanje osoba sa invaliditetom)

Ovaj oblik zapošljavanja obuhvata posebne oblike zapošljavanja i radnog angažovanja osoba sa invaliditetom, koji su utvrđeni Zakonom o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba sa invaliditetom (2009), i mogu biti organizovani kao:

- a) Preduzeća za profesionalnu rehabilitaciju i zapošljavanje osoba sa invaliditetom;
- b) Radni centri;
- c) Socijalna preduzeća i organizacije;

a) Preduzeća za profesionalnu rehabilitaciju i zapošljavanje osoba sa invaliditetom, prethodno zvane zaštitne radionice, u okviru svoje delatnosti, sprovode programe mera i aktivnosti profesionalne rehabilitacije za osobe sa invaliditetom, koje su zaposlene u preduzeću, za učenike srednjih škola, koji stiču obrazovanje po programima za učenike sa smetnjama u razvoju, kao i za osobe sa invaliditetom, koje su uključene u mere i aktivnosti profesionalne rehabilitacije. Ova preduzeća dobijaju iz budžeta Republike Srbije 50% od prosečne zarade u republici za svaku zaposlenu osobu sa invaliditetom i dužna su da, u radnom odnosu na neodređeno vreme, imaju najmanje pet osoba sa invaliditetom. Takođe su dužna da, u odnosu na ukupan broj zaposlenih, imaju najmanje 50% osoba sa invaliditetom, a od toga najmanje 10% onih, koje mogu da se zaposle samo pod posebnim uslovima.

Ove vrste preduzeća moraju da imaju odgovarajući prostor i tehničku i drugu opremu za radno osposobljavanje i rad osoba sa invaliditetom, kao i zaposlena stručna lica za radno osposobljavanje i profesionalnu rehabilitaciju osoba sa invaliditetom, ukoliko preduzeće zapošljava više od 20 osoba sa invaliditetom, odnosno angažovana stručna lica, ukoliko preduzeće zapošljava manje od 20 osoba sa invaliditetom. Pod stručnim licem se podrazumevaju osobe, koje izvide praktičnu nastavu i obuku za poslove, za koje se osposobljavaju osobe sa invaliditetom, osobe koje pružaju profesionalnu asistenciju zaposlenim osobama sa invaliditetom, ili savetnici za integraciju na random mestu. Sredstva za poboljšanje uslova rada, unapređenje proizvodnih programa, uvođenje standarda, poboljšanje kvaliteta proizvoda i pruženih usluga, prilagođavanje radnih mesta u ovim preduzećima se, takođe, obezbeđuju iz budžeta Republike Srbije.

U poslednjoj deceniji se sve veći broj osoba sa invaliditetom, pa tako i slepih i slabovidih osoba, uključuje u proces rada u otvorenoj privredi, a veliki broj preduzeća za profesionalnu rehabilitaciju i zapošljavanje osoba sa invaliditetom (zaštitnih radionica) se zbog loših ekonomskih uslova gasi. Veliki broj ovih preduzeća nalazi se u vrlo lošem ekonomskom položaju. Čest je slučaj da nemaju dovoljno posla, jer su usled zastarele tehnologije i niske produktivnosti radnika nekonkurentni na tržištu. Zarade su u njima daleko ispod proseka za preduzeća u otvorenoj privredi i nije redak slučaj da se ne isplaćuju redovno (Kiš, 2004).

b) Radni centri pružaju radno angažovanje, kao radno terapijsku aktivnost osoba sa invaliditetom, koje se ne mogu zaposliti ili održati zaposlenje, ni pod opštim, ni pod posebnim uslovima. U pitanju su osobe, čiji je radni učinak manji od jedne trećine radnog učinka zaposlenog na uobičajenom radnom mestu. Radni centri su u obavezi da angažuju na radno terapijskim aktivnostima najmanje pet osoba sa invaliditetom, odnosno najmanje 80% osoba sa invaliditetom u odnosu na ukupan broj zaposlenih. Radno angažovanje osoba sa invaliditetom u radnom centru predstavlja dugotrajan oblik profesionalne rehabilitacije, i za vreme radnog angažovanja u radnom centru, osoba sa invaliditetom ostvaruje pravo na novčanu pomoć, koja je najčešće simbolična.

c) Socijalna preduzeća i organizacije obavljaju delatnosti, koje su usmerena na zadovoljenje potreba osoba sa invaliditetom, i nezavisno od ukupnog broja zaposlenih, zapošljavaju najmanje jednu osobu sa invaliditetom. Ovakav tip preduzeća i organizacija je dužan da deo prihoda, koji ostvaruju obavljanjem delatnosti ulažu u unapređenje uslova rada, radnih veština, socijalne integracije, životnog standarda i zadovoljenja potreba osoba sa invaliditetom. Sva ova preduzeća, pored privredne, imaju i socijalno-humanitarnu ulogu i zbog toga im je obezbeđena finansijska podrška države. Njihove aktivnosti su prevashodno usmerene ka rešavanju problema ugroženih kategorija građana, jačanju inkluzivnosti društva i građanske inicijative, ali su istovremeno i efikasan instrument za pospešivanje lokalnog, ekonomskog razvoja. Iako se začeci socijalnog preduzetništva naziru u nekoliko zakona kod nas (prvenstveno u Zakonu o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba sa invaliditetom), Srbija još uvek nema adekvatnu zakonsku i podzakonsku regulativu za uspešno funkcionisanje socijalnih preduzeća, pri čemu je i sam koncept socijalne ekonomije relativno nov za naše društvo.

(http://www.grupa484.org.rs/files/Socijalno_preduzetnistvo_bilten1.pdf).

3. Samostalna delatnost podrazumeva samozapošljavanje i rad u kući, kao poseban oblik zapošljavanja. **Samozapošljavanje** obuhvata rad u maloj privredi, malim preduzećima porodičnog tipa, radionicama, prodavnicama, malim proizvodnim jedinicama, koje dobijaju stručnu i finansijsku podršku od Nacionalne službe za zapošljavanje. I pored toga, što može biti veoma pozitivan pristup u rešavanju problema niske zaposlenosti osoba sa invaliditetom, obavljanje samostalne delatnosti zahteva značajne investicije u opremu za rad, prostorije, materijal i određenu samostalnost, profesionalnu osposobljenost i veštine vezane, ne samo za delatnost, koja se obavlja, već i šire od toga - za organizovanje i promovisanje posla, vođenje finansija i tome slično, i tom smislu može biti doživljena kao manje poželjna opcija za izvestan broj osoba sa invaliditetom.

Rad u kući najčešće obuhvata jednostavnije poslove, koji se dostavljaju osobi sa invaliditetom, i koja ga, nakon završetka isporučuje naručiocu. Ovaj vid zapošljavanja najpogodniji je za osobe, koje ne mogu da obavljaju posao u kontinuitetu od nekoliko sati i u uslovima definisanog radnog vremena i fizičkog i socijalnog okruženja u preduzeću, bilo

zbog značajno otežane pokretljivosti, potrebe za stalnom kućnom negom, lošeg zdravstvenog stanja, koje onemogućava redovan odlazak na radno mesto, zbog višestrukog invaliditeta i tako dalje (Kiš, 2004).

5.1 ULOGA SAVEZA SLEPIH SRBIJE U ZAPOŠLJAVANJU SLEPIH I SLABOVIDIH OSOBA

Veliku ulogu u zapošljavanju slepih i slabovidih osoba tradicionalno su imala udruženja slepih i slabovidih, odnosno Savez slepih Srbije i druge organizacije Saveza slepih Srbije. Savez Slepih Srbije je osnovan 1946. godine, kao rezultat nastojanja slepih osoba da rade organizovano na ostvarivanju svojih specifičnih potreba i interesa. Danas, članstvo Saveza Slepih Srbije čini 12.000 slepih i slabovidih lica svih uzrasta. Delatnosti Saveza se mogu podeliti u dve osnovne grupe:

- socijalno-humanitarna i opšta delatnost i
- bibliotečka, izdavačka i informativna delatnost.

U okviru svoje bibliotečke, izdavačke i informativne delatnosti, Savez Slepih Srbije se angažuje na zadovoljavanju specifičnih potreba slepih i slabovidih osoba u oblasti kulture i informisanja, uz dostupnost knjiga i časopisa objavljenih na Brajevom pismu ili snimljenih na kasetama i kompaktnim diskovima i kroz razvijanje sportsko-rekreativnih, šahovskih i drugih aktivnosti za članstvo Saveza.

U okviru svoje socijalno-humanitarne i opšte delatnosti Savez Slepih Srbije se angažuje na vaspitanju, obrazovanju, profesionalnom osposobljavanju, rehabilitaciji i zapošljavanju slepih i slabovidih osoba. Savez se, takođe, bavi nizom aktivnosti usmerenim ka socijalnoj i zdravstvenoj zaštiti svog članstva, obezbeđivanju, nabavci i distribuiranju specijalnih pomagala, ili regulisanju i izdavanju isprava za povlašćenu i besplatnu vožnju članstva i njihovih pratilaca (http://www.savezslepih.org/sr/o_savezu.html).

Pored toga, Savez Slepih Srbije obavlja i ulogu poslodavca, ostvarujući mogućnosti za izvestan broj slepih i slabovidih osoba da se zaposle u različitim ulogama na radnim

mestima u okviru samog Saveza Slepih Srbije, ili u Gradskoj organizaciji Saveza slepih Srbije, drugim opštinskim organizacijama i podružnicama Saveza slepih Srbije³.

Do Drugog svetskog rata, osposobljavanje slepih radnika je bilo pretežno zanatsko-manufakturno (Žigić i Radić-Šestić, 2006), a u posleratnom periodu, Savez slepih je inicirao osnivanje zadruga slepih radnika. Prva zadruga slepih radnika osnovana je u Kikindi, 1945. godine. Zadruga se bavila proizvodnjom četki, metli i korpi, a u njoj su radila i slepe osobe iz Beograda. Prvo državno preduzeće slepih radnika bilo je četkarsko preduzeće u Zemunu, a za njim je usledilo otvaranje kožarskog preduzeća za izradu kožne galanterije od otpadaka kože (Štediša I), i sitarska i stolarska radionica u Zrenjaninu (Štediša II) (<http://www.gosb.org.rs>).

Pedestih godina dvadesetog veka su ova preduzeća i zadruge integrisane u jedan privredni objekat u Beogradu, koji je dobio naziv "SLOGA". "SLOGA" danas ima status preduzeća za profesionalnu rehabilitaciju i zapošljavanje osoba sa invaliditetom (zaštitne radionice), čija je namena osposobljavanje slepih i slabovidih osobe za rad, kao i za njihovo zapošljavanje. U njoj je zaposleno oko 66 radnika, od kojih su 29 osobe sa invaliditetom, a od toga 12 slepih i slabovidih osoba (razgovor sa menadžerom kadrovske službe, 2012). Slabovide osobe uglavnom su angažovane na poslovima proizvodnje, a slepe na poslovima pakovanja. Glavne aktivnosti "SLOGE" su danas vezane sa dizajniranje, projektovanje, proizvodnju i održavanje PVC i AL stolarije (<http://www.gosb.org.rs>).

Druga zaštitna radionica na teritoriji Beograda je "Svetlost". Ova radionica osnovana je 1951. godine, kao eksperimentalna radionica, čija je uloga bila da deluje kao centar za inovacije u zapošljavanju slepih osoba. Iz ove radionice je 1955. godine, nastao Zavod za osposobljavanje slepih za rad u industriji, a danas se ovo preduzeće bavi proizvodnjom i

---

³ Savez je organizovan na teritorijalnom principu i u njegovom sastavu deluje 44 opštinske, međuopštinske i gradske organizacije, od kojih 29 u centralnoj Srbiji, 12 u Vojvodini. U okviru republičke organizacije deluje i Savez slepih Vojvodine.

prodajom industrijske i dekorativne rasvete, i u njoj je zaposleno 17 osoba. Nažalost, oba preduzeća su danas u fazi restrukturiranja, sa jako lošom finansijskom situacijom i neizvesnom budućnošću.

Zapošljavanje slepih i slabovidih osoba na otvorenom tržištu se intenziviralo sa početkom osposobljavanja slepih i slabovidih osoba za posao telefonista. Prema informacijama dostupnim na zvaničnom websajtu Gradske organizacije slepih Srbije, posle 1960. godine je zapošljavanje telefonista išlo toliko lako da su mnogi zaposleni iz zaštitnih radionica napustili svoju struku i prekvalifikovali se za telefoniste. Školovana je i jedna generacija daktilografa pod okriljem zavoda za stručno osposobljavanje i usavršavanje kadrova za finansijsko – administrativne poslove. Međutim, u današnje vreme, zbog razvoja i napretka u oblasti savremene kompjuterske tehnologije, ova dva zanimanja su postala sufcitarna, i stoga ne baš perspektivna u pogledu uspeha u zapošljavanju.

Drugu grupu uspešnih slepih i slabovidih osoba u to vreme, činili su fizioterapeuti – maseri. Gradska organizacija slepih Beograd je, sa ciljem većeg zapošljavanja svojih slepih i slabovidih članova i dopunskog finansiranja organizacije, osnovala Salon za masažu 1996. godine. Trenutno je u salonu zaposleno 6 fizioterapeuta, masera oštećenog vida, koji pružaju usluge manuelne masaže (<http://www.gosb.org.rs>).

Na radnim mestima u okviru Saveza slepih Srbije, kao i u Gradskoj organizaciji slepih, zaposlenje je ostvario i izvestan broj slepih i slabovidih osoba sa visoko školskim obrazovanjem (nastavnici, pravnici, socijalni radnici, psiholozi i slično). Izvestan broj slepih i slabovidih visoko obrazovanih osoba se zaposlilo u redovnim školama, ili u obrazovnim ustanovama za slepe i slabovide, a manji broj u državnim organima.

Pored Saveza slepih Srbije, Gradske organizacije slepih Beograda i drugih opštinskih organizacija Saveza slepih, postoji još nekoliko udruženja slepih i slabovidih (Udruženje slepih Homer, Udruženje “Beli Štap”), koji periodično, ali ne dovoljno često, preduzimaju i niz drugih kratkoročnih aktivnosti i mera, koje su direktno ili indirektno vezane za podsticanje zapošljavanja njihovog članstva, kao što su:

- Obuka za rad na računaru
- Obuka za samostalno kretanje i korišćenje belog štapa
- Opismenjavanja na Brajevom pismu
- Obezbeđivanje, nabavka i raspodela specifičnih pomagala za slepe i slabovide
- Obavlja bibliotečku, izdavačku i informativnu delatnost, i time omogućava svom članstvu pristup literaturi i informacijama
- Pomaganje u adaptaciji radnog mesta
- Organizovanje psihološko savetodavnog rada i slično.

Sva ova udruženja sada imaju jednaki status i konkurišu za navedene programe podrške za slepe i slabovide osobe, tako da se retko koji od ovih programa kontinuirano i dugoročno ostvaruje.

Sa istim ciljem pružanja podrške u procesu zapošljavanja ili održavanja statusa zaposlenosti, Savez slepih Srbije je od 2009. godine, uz podršku Ministarstva za rad i socijalna pitanja Republike, ostvario projekat pod nazivom “Centar za rehabilitaciju kasnije oslepelih“. Ovaj projekat obuhvata niz aktivnosti, putem kojih se osobe, koje su izgubile vid nakon završetka redovnog školovanja, obučavaju za rad na računarima, za samostalno kretanje uz pomoć belog štapa i opismenjavanje na Brajevom pismu. Osim toga, programom je obuhvaćeno i pružanje psihosocijalne podrške u vidu učešća u psihološkim radionicama.

5.2 NACIONALNA SLUŽBA ZA ZAPOŠLJAVANJE I AGENCIJE ZA ZAPOŠLJAVANJE OSOBA SA INVALIDITETOM

Dugi niz godina, u Republici Srbiji je jedini nosilac poslova zapošljavanja bio Republički zavod za tržište rada. Donošenjem Zakona o zapošljavanju i osiguranju za slučaj nezaposlenosti iz 2003.godine, zavod za tržište rada je preimenovan u Nacionalnu službu za zapošljavanje, a za određene poslove zapošljavanja uvedeni su i novi nosioci poslova zapošljavanja – privatne agencije za zapošljavanje. Prema ovom Zakonu, Nacionalna služba za zapošljavanje ima status organizacije za socijalno osiguranje i njeno je zaduženje da sprovodi programe Vlade, koji se odnose na politiku zapošljavanja, uključujući i aktivne

mere zapošljavanja i profesionalnu rehabilitaciju osoba sa invaliditetom, kao i osoba sa smanjenom radnom sposobnošću (Službeni glasnik Republike Srbije, broj 71, 2003, str. 1 – 10).

Privatne agencije za zapošljavanje odnose se na svako lice, fizičko ili pravno, koje pruža jednu ili više usluga, prema tome kako to odgovara tržištu rada. Usluge koje pružaju ove agencije podrazumevaju:

- Informisanje o mogućnostima i uslovima zapošljavanja
- Posredovanje u zapošljavanju između poslodavca i osobe sa invaliditetom
- Profesionalnu orijentaciju i savetovanje o izboru zanimanja
- Organizovanje dodatnog obrazovanja i obuke
- Sprovođenje programa i mera aktivne politike zapošljavanja
- Posredovanje za zapošljavanje u inostranstvu (Žigić i Radić-Šestić, 2006).

Nacionalna služba za zapošljavanje je, do sada, potpisala Kodeks o saradnji sa 41 privatnom agencijom za zapošljavanje i 9 nevladinih organizacija. Međutim, važno je naglasiti da se nijedna od ovih organizacija ne bavi specifično problematikom zapošljavanja slepih i slabovidnih osoba. Operacionalizacija saradnje između Nacionalne službe za zapošljavanje i agencija za zapošljavanje se do sada, najčešće odvijala kroz učestvovanje agencija na sajmovima zapošljavanja, koje organizuju filijale Nacionalne službe za zapošljavanje i preko oglašavanja poslovnih ponuda agencija za zapošljavanje na oglasnim tablama u filijalama Nacionalne službe za zapošljavanje (<http://www.nsz.gov.rs/page/zanezaposlene/sr/planiranjekarijere/prorehab.html>).

Nacionalna služba za zapošljavanje svake godine donosi novi paket podsticajnih mera za zapošljavanje osoba sa invaliditetom, kako za poslodavce, tako i za samozapošljavanje osoba sa invaliditetom. Podsticanje zapošljavanja osoba sa invaliditetom se realizuje kroz programe, koji za cilj imaju podsticanje otvaranja novih radnih mesta i stvaranje uslova za zapošljavanje osoba sa invaliditetom, tako što se :

- Poslodavcu, koji zasnuje radni odnos na neodređeno vreme sa osobom sa invaliditetom, u trajanju od 36 meseci, odobravaju subvencije doprinosa obaveznog socijalnog osiguranja;
- Obezbeđuju finansijska sredstva za opremanje radnog mesta za rad osobe sa invaliditetom ;
- Obezbeđuju finansijska sredstva za finansiranje zarade osobe sa invaliditetom u trajanju od 12 meseci, u visini do 80% od prosečne mesečne zarade po zaposlenom ostvarene u Republici, odnosno opštini ili gradu, ako je to za njih povoljnije, prema poslednjem objavljenom podatku republičkog organa nadležnog za poslove statistike.

Da bi mogla da koristi ove podsticajne mere, osoba sa invaliditetom mora da bude registrovana na evidenciji nezaposlenih u Nacionalnoj službi za zapošljavanje u opštini prebivališta. Nezaposlene osobe sa invaliditetom na evidenciji Nacionalne službe za zapošljavanje trebalo bi da ostvare pravo na:

- stručnu pomoć pri utvrđivanju preostale radne sposobnosti i izboru zanimanja
- profesionalnu rehabilitaciju
- učešće u akomodaciji radnog mesta (opremi radnog mesta za rad osobe sa invaliditetom)

Nacionalna služba za zapošljavanje određuje profesionalnu rehabilitaciju kao "proces, kojim se obezbeđuje sticanje i unapređenje kompetencija osoba sa invaliditetom u odnosu na zahteve tržišta rada. Obuhvata postupke i mere, koje se preduzimaju u cilju osposobljavanja lica sa invaliditetom za odgovarajuće izabrano zanimanje, odnosno za posao, koji treba da obavljaju i predstavlja osnov za brže uključivanje osobe sa invaliditetom u svet rada. Cilj profesionalne rehabilitacije usmeren je ka postizanju maksimalnih fizičkih, društvenih, emocionalnih, obrazovnih i radnih mogućnosti u granicama postojećih ograničenja."

(<http://www.nsz.gov.rs/page/zanezaposlene/sr/planiranjekarijere/prorehab.html>)

U okviru profesionalne rehabilitacije sprovode se aktivnosti usmerene ka osobama sa invaliditetom i ka poslodavcima. U oba slučaja naglasak se stavlja na preostalu sposobnost osoba sa invaliditetom, a ne na njihovu nesposobnost. Kada su u pitanju aktivnosti usmerene ka nezaposlenim osobama sa invaliditetom, Nacionalna služba za zapošljavanje ostvaruje sledeće usluge :

- Profesionalnu procenu, koja pruža uvid u psihofizičke sposobnosti, interesovanja, spretnost, izdržljivost osobe sa invaliditetom, ali i u njena ograničenja, i stepen očuvanosti sposobnosti od značaja za buduću profesionalnu aktivnost.
- Profesionalno usmeravanje ili orijentaciju, koja obuhvata niz organizovanih aktivnosti u pružanju pomoći pri izboru zanimanja, u cilju profesionalnog usmerenja na osnovu individualnih sposobnosti, preostalih sposobnosti i zahteva tržišta rada.
- Profesionalno informisanje u smislu pružanja informacija o zanimanjima, sa opisima konkretnih poslova i zahtevima tržišta rada, u cilju formiranja aktivnog stava pri izboru zanimanja.
- Profesionalno savetovanje, pod kojim se podrazumeva pružanje individualne pomoći u pogledu donošenja konačne odluke o izboru zanimanja.
- Radno osposobljavanje, koje obuhvata aktivnosti usmerene ka sticanju znanja i veština za obavljanje konkretnog posla i ostvaruju se kroz programe prekvalifikacije, dokvalifikacije i programe osposobljavanja za radno mesto.
- Prostorno, informaciono i programski prilagođene obuke u raznim oblastima dostupnim osobama sa invaliditetom (na primer: obuka za strane jezike, za rad na računaru, za pekara, masera, i tako dalje).

U pogledu aktivnosti profesionalne rehabilitacije, koje se odnose na poslodavce, Nacionalna služba za zapošljavanje pruža sledeće usluge:

- Profesionalnu klasifikaciju, koja podrazumeva raspoređivanje zaposlenih na adekvatna radna mesta.
- Informisanje o svim podsticajnim merama za zapošljavanje osoba sa invaliditetom.
- Profesionalnu selekciju pri izboru kandidata za radno mesto prema uslovima, koji podrazumevaju određena znanja i veštine za obavljanje poslova.

- Savetovanje za primenu adekvatnih tehničkih i tehnoloških rešenja, u cilju prilagođavanja radnog mesta.

Tokom 2010. godine, u Beogradu je otvoren i Centar za profesionalnu rehabilitaciju i zapošljavanje osoba sa invaliditetom, kao poseban organizacioni deo Nacionalne službe za zapošljavanje, čija je namena da pomogne da se unapredi status osoba sa invaliditetom na tržištu rada u Srbiji. Centar je otvoren sa idejom da odigra značajnu informativnu ulogu za udruženja osoba sa invaliditetom, i da ovim organizacijama pruži adekvatnu podršku da bolje i efikasnije sprovedu projekte, koji su za njih značajni. U Centru je zaposleno šest stručnjaka, među kojima su i psiholog, socijalni radnik, andragog, defektolog i pravnik, i čija je uloga da svojim profesionalnim znanjem i aktivnostima doprinose unapređenju statusa osoba sa invaliditetom na tržištu rada.

Međutim, valja napomenuti da su sve navedene usluge i nastojanja Nacionalne službe za zapošljavanje daleko od zadovoljenja potreba osoba sa invaliditetom u smislu podrške za uspešno zapošljavanje i ravnopravnije učešće na tržištu rada. Tako, prema rečima Krstić (2010), novi Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba sa invaliditetom (2009) još nije počeo da funkcioniše. Takođe, Nacionalna služba za zapošljavanje je organizovala podršku zapošljavanja osoba sa invaliditetom na tradicionalni način, kroz identifikovanje kvantitativnih ciljeva obuhvata osoba sa invaliditetom u okviru svojih standardnih programa, kao i kroz posebne olakšice poslodavcima za zapošljavanje osoba sa invaliditetom. Krstić i saradnici (2010) ukazuju na sledeće problematične podatke navedene u Izveštaju o radu Nacionalne službe za zapošljavanje, za period od januara do oktobra 2009. godine:

- U okviru programa utvrđivanja individualnih planova zapošljavanja, individualni plan je ostvaren sa 2.952 osobe sa invaliditetom, što je 52% od godišnjeg plana.
- Na sajmovima zapošljavanja učestvovalo je samo 820 osoba sa invaliditetom, što je manje od 50% predviđenog učešća.
- U klubovima za traženje posla učestvovalo je samo 38 lica, što je manje od 40% od planiranog broja, i od toga su posao našla 2 lica, što je 4,76%, od ukupnog broja učesnika u ovom programu.

- Obuku za traženje posla završilo je 82.5% (226), od predviđenih 274 osoba sa invaliditetom. Od ukupnog broja osoba, koje su prošle obuku, 9.7% (22) je bilo zaposleno u izveštajnom periodu.
- Trening samoefikasnosti završilo je 54.1% (92) osoba sa invaliditetom, od planiranih 170. Pet osoba je našlo posao u izveštajnom periodu, što predstavlja 5.4% od ukupnog broja osoba uključenih u ovu meru.
- Različite programe obuke za potrebe tržišta rada i poznatog poslodavca pohađalo je 92 polaznika (26.1%) od 353 predviđenih.
- Među ukupno 3.704 osoba zaposlenih uz oslobađanje poslodavca plaćanja doprinosa bilo je samo 69 osoba sa invaliditetom.

O neefikasnoj primeni planiranih mera podrške za uspešnije zapošljavanje osoba sa invaliditetom, a tako i slepih i slabovidih osoba govore i raspoloživi statistički podaci o broju nezaposlenih i zaposlenih osoba sa invaliditeta. Najpre, treba naglasiti da u Republici Srbiji još uvek ne postoji jedinstvena baza podataka o broju nezaposlenih i zaposlenih osoba sa invaliditetom, tako da je i sam pokušaj da se dođe do validnih i saglasnih podataka na ovu temu veliki izazov. Na evidenciji Nacionalne službe za zapošljavanje na kraju 2009. godine, nalazilo se 22023 osoba sa invaliditetom, a od toga je 18118 onih, koji aktivno traže posao (izveštaj o radu Nacionalne službe za zapošljavanje za 2009. godinu, mart 2010).

Prema istraživanju iz 2001.godine, koje je sproveo Centar za proučavanje alternativa na prigodnom uzorku osoba sa telesnim invaliditetom, pokazalo se da je svega 13% ovih osoba radno angažovano na bilo koji način - na neodređeno ili na određeno vreme, privremeno ili povremeno, honorarno, legalno, polulegalno, itd. Drugo istraživanje, koje su partnerski realizovali tokom 2006. godine, Centar za razvoj inkluzivnog društva i Centar za monitoring i evaluaciju, identifikovalo je 21% radno aktivnih osoba sa invaliditetom. Kada su u pitanju slepe i slabovidne osobe, podatak, koji se najčešće navodi jeste da u Srbiji ima oko 12000 slepih i slabovidnih osoba, koji su članovi Saveza slepih Srbije, a od toga je 1380 (11.5 %) zaposleno (Ražnatović, 2003).

Može sa pretpostaviti da se, usled nepovoljne ekonomske situacije, ovaj broj sve više i progresivno smanjuje, s obzirom da se veliki broj radnih mesta, a naročito u oblasti telefonije, svakodnevno gase, te su slepe i slabovide osobe, koje ostaju bez posla prinuđene da se penzionišu. Pored toga, uprkos beneficiranom radnom stažu (za 12 meseci računa se 15), veliki broj slepih i slabovidih osoba odlazi rano u invalidsku penziju, a manji je broj onih, koji rade do starosne penzije. Republički Zavod za Statistiku Srbije ne poseduje podatak o broju zaposlenih i nezaposlenih slepih i slabovidih osoba. Razlog za to leži u činjenici da se anketom o radnoj snazi, putem koje se prikupljaju podaci o zaposlenim i nezaposlenim osobama, ne prikupljaju podaci o slepim i slabovidim osobama (lična prepiska za Zavodom, 2008).

Osobe sa invaliditetom opisuju se kao posebno osetljiva grupa na tržištu rada u Srbiji sa stanovišta siromaštva i socijalne uključenosti (Bajec i dr., 2008), kao i sa stanovišta ključnih pokazatelja položaja na tržištu rada, kao što su stopa zaposlenosti, stopa nezaposlenosti i/ili neaktivnosti i udeo ranjive zaposlenosti⁴ u ukupnoj zaposlenosti (Krstić i dr., 2010). Prema rečima Krstić i saradnika (2010), ranjivim grupama na tržištu rada smatramo grupe stanovništva radnog uzrasta, čiji su ključni pokazatelji položaja na tržištu rada bitno nepovoljniji od odgovarajućih prosečnih veličina za ukupno stanovništvo radnog uzrasta. U tom smislu, osobe sa invaliditetom možemo predstaviti kao grupu sa izuzetno dubokom ranjivošću, s obzirom da je njihova stopa aktivnosti od 31.1%, značajno niža u odnosu na stopu aktivnosti ukupnog stanovništva radnog uzrasta (64.2%) i da je samo nešto više od četvrtine stanovništva radnog uzrasta (15–64 godina) osoba sa invaliditetom zaposleno (Krstić i dr., 2010).

---

⁴ Ranjiva zaposlenost se odnosi na zaposlenost na nesigurnim poslovima, najčešće u neformalnom sektoru, sa niskim zaradama i niskom produktivnošću, sa niskim nivoom zaštite na radu i u lošim radnim uslovima, a veoma često su u pitanju i poslovi bez plaćenog osnovnog zdravstvenog i socijalnog osiguranja (Krstić i dr., 2010)

6. DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA NA TEMU ZAPOŠLJAVANJA OSOBA SA INVALIDITETOM UKLJUČUJUĆI I OSOBE OŠTEĆENOG VIDA

Najpre ćemo se fokusirati na prikaz niza inostranih istraživanja i njihovih ključnih rezultata, a potom i na nekoliko domaćih istraživanja na temu zapošljavanja osoba sa invaliditetom, uključujući i osobe oštećenog vida.

6.1 INOSTRANA ISTRAŽIVANJA

Istraživanja vezana za zapošljavanje osoba sa invaliditetom, uključujući i istraživanja specifično vezana za zapošljavanje osoba oštećenog vida, uglavnom su fokusirana na istraživanje prepreka, a znatno ređe na faktore, koji olakšavaju i potpomažu uspeh u procesu zapošljavanja. I pored toga što su brojni istraživači identifikovali prepreke u zapošljavanju i predložili strategije za ublažavanje i/ili prevazilaženje tih prepreka, stopa nezaposlenosti slepih i slabovidih osoba i dalje je visoka, kako u zemljama u razvoju, tako i u razvijenim zemljama. U razvijenim zemljama, u kojima postoje zakonske regulative za zaštitu osoba sa invaliditetom od diskriminacije, kao i brojni programi u oblasti profesionalnog savetovanja i podrške u procesu tranzicije od škole do zaposlenosti, stopa nezaposlenosti slepih i slabovidih osoba je još uvek visoka. U Kanadi i Sjedinjenim Američkim Državama ona iznosi oko 70 % (Sacks, Wolffe i Tierney, 1998), za razliku od opšte populacije gde je stopa nezaposlenosti svega 7.6 % (Human Resources and Skills Development Canada, 2002). Zvanična stopa nezaposlenosti slepih i slabovidih osoba na Novom Zelandu se kreće od 14% (ukoliko se u obzir uzmu samo osobe, koje su nezaposlene i aktivno traže posao) do 24% (ako se računaju osobe, koje aktivno traže posao i osobe, koje ne traže posao aktivno, ali su za njega zainteresovane, ukoliko se ukaže prilika), što je tri do pet puta više nego zvanična stopa nezaposlenosti za zemlju u celini (5.3%) (La Grow, 2003).

Istraživanje, koje je inicirao Odbor za rehabilitaciju i zapošljavanje Svetske Unije Slepih (The World Blind Union) 1999. godine, učestvovala su zemlje članice Unije iz Evrope,

Afrike, Latinske Amerike, Azije i Severne Amerike. Prema ovom istraživanju, najčešće prepreke u zapošljavanju slepih i slabovidih osoba, kako u razvijenim, tako i u zemljama u razvoju, jesu siromaštvo i sa njim povezani ograničeni pristup resursima, novoj tehnologiji i mogućnostima za školovanje i dalje usavršavanje; diskriminacija; nedostatak svesti poslodavaca o sposobnostima osoba sa oštećenim vidom, kao i negativni stav poslodavaca prema zapošljavanju osoba oštećenog vida (Wolffe i Spungin, 2002).

Postoji, takođe, čitav niz istraživanja, koja ne samo da je stopa zaposlenosti slepih i slabovidih osoba niža, nego su vrlo često ove osobe zaposlene na poslovima, koji su ispod njihovog obrazovanja i kvalifikacija (La Grow, 2003; Hagemoser, 1996), kao i da na raspolaganju imaju daleko manji izbor mogućih zanimanja, nego što je to slučaj sa opštom populacijom (Sacks, Wolffe i Tierney, 1998).

Pregled dosadašnjih istraživanja usmerenih ka identifikovanju faktora, koji utiču na uspeh u zapošljavanju osoba sa invaliditetom, uključujući i osobe oštećenog vida, pokazuje da se ova istraživanja razlikuju u meri, u kojoj razmatraju sredinske, nasuprot personalnim faktorima. Takođe, razlike postoje u tome, koji se aspekt uspeha u zapošljavanju razmatra (npr. zaposlenost/nezaposlenost; proces traženja posla, zadovoljstvo na poslu itd.), kao i da li je fokus na izučavanju potreba poslodavaca ili karakteristika kandidata. Razlike postoje i u tome, na koji se način definiše uspeh u zapošljavanju. Prvi način definisanja jeste u smislu da li je neko zaposlen ili ne (Johnson i Hafer, 1985; Roy, Dimigen i Taylor, 1998). Drugi način je da se uspeh konceptualizuje u smislu da li je osoba zaposlena i da li na svom poslu koristi svoj puni potencijal (La Grow, 2004). Treći način definisanja uspeha jeste u smislu učešća osobe na tržištu rada, bilo da je zaposlena ili nezaposlena, ali aktivno traži posao (La Grow, 2004). Četvrti način je da se uspeh definiše kroz visinu primanja i/ili broj unapređenja na poslu i peti način je definisanje uspeha preko kvaliteta života zaposlene osobe ili nivoa zadovoljstva poslom (Crudden, Moore i Giesen, 1996).

Istraživanja, koja su bazirana na izučavanju potreba poslodavaca, imala su za cilj da utvrde koje karakteristike i veštine kandidata sa invaliditetom poslodavci smatraju neophodnim za uspeh u zapošljavanju, odnosno, koje karakteristike kandidati treba da poseduju da bi ih

poslodavci zaposlili. Rezultati ove grupe istraživanja ukazuje na to da, poslodavci visoko vrednuju dobre radne navike, pozitivan stav prema radu, dobre komunikacijske veštine i slaganje sa kolegama i nadređenima, kao kvalitete kandidata koje bi zaposlili (DeMario, 1992). Govoreći o poslodavcima, Wolffe i Candela (2002) ističu da su briga vezana za troškove prilagođavanja radne sredine, moguće sporije obavljanje radnih zadataka, kao i potencijalne poteškoće u davanju otkaza zaposlenom, čija produktivnost nije na zadovoljavajućem nivou, najčešći odbijajući faktor u odluci poslodavaca da zaposle slepu ili slabovidu osobu. .

Takođe, poslodavci, koji razmatraju mogućnost da zaposle slepu ili slabovidu osobu, često razmišljaju o njihovoj bezbednosti i povećanom riziku od povređivanja. Prema Wolffe (1998), osobe oštećenog vida bi trebalo da bude spremne da tokom intervjua za posao demonstriraju kako će bezbedno funkcionisati na poslu. Slepe i slabovide osobe, koje pokažu proaktivno ponašanje tokom intervjua, demonstriraju svoje sposobnosti i spremnost za posao, ali i pomažu poslodavcu da prevlada nedostatak znanja o tome šta sve osobe oštećenog vida mogu, i time su u boljoj su poziciji da umanje poslodavčeve brige vezane za bezbednost i nedovoljnu produktivnost (Wolffe i Candela, 2002). Rezultati istraživanja istih autora) ukazuju na to da su poslodavci, koji su jednom imali prilike da zaposle osobu oštećenog vida spremniji da to ponovo učine.

Druga grupa istraživanja, sa fokusom na programe profesionalne pripreme osoba sa invaliditetom tokom srednjoškolskog obrazovanja i njihovim uticajem na ishode nakon školovanja, pokazuju da se mladi sa invaliditetom i pored postojeće podrške u okviru školskog sistema i dalje suočavaju sa visokom stopom nezaposlenosti i zaposlenosti, koja je daleko ispod njihovih kvalifikacija i zvanja (Rusch, Hughes, Agran, Martin i Johnson, 2009). Na drugoj strani, postoji niz istraživanja, koja sugerišu da, učešće mladih osoba sa invaliditetom u programima profesionalne pripreme tokom školovanja može u velikoj meri olakšati njihov proces tranzicije od škole do posla i rezultirati znatno pozitivnijim ishodom (Guy, Sitlington, Larsen i Frank, 2009).

Nakon pregleda literature vezane za istraživanje zaposlenosti mladih osoba sa invaliditetom nakon završene srednje škole, Phelps i Hanley-Maxwell (1997) zaključuju da postoji čitav niz aktivnosti i faktora, koji su povezani sa uspehom u zapošljavanju ovih osoba. Među ovim faktorima, oni navode neke od individualnih karakteristika, kao što su socioekonomski status, vrsta invaliditeta, porodične karakteristike, pol, stepen inteligencije i etnička pripadnost. U drugu grupu značajnih faktora, koji su ovi autori identifikovali spadaju veštine samostalnog življenja, ali i akademske veštine i sposobnost njihove primene u rešavanju problema i komunikaciji.

Phelps i Hanley-Maxwell (1997) su, takođe, izučavali literaturu, koja se bavila obrazovnom praksom u školama i zaključili da postoje dva pristupa, koja dosledno vode većem uspehu u zapošljavanju mladih sa invaliditetom nakon školovanja:

- Pristup, koji daje prilike za sticanje radnog iskustva tokom školovanja pod supervizijom škole;
- Funkcionalni kurikulum, u kome su specifične veštine vezane za određeno zanimanje, profesionalna priprema i sticanje akademskih veština sistematski povezane.

S druge strane, rezultati kvalitativne istraživačke studije, koju je realizovala Morningstar (1997), doveli su u pitanje opšte prihvaćenu pretpostavku i istraživačke nalaze da je učešće u profesionalnoj pripremi, tokom školovanja, ključni faktor u uspešnom zapošljavanju nakon škole. Samo nekoliko učesnika fokus grupa su, tokom ovog istraživanja, identifikovali svoje učešće u profesionalnim pripremanjima tokom školovanja, kao značajni uticaj u njihovom profesionalnom razvoju. Istovremeno, većina učesnika je sugerisala da je njihova porodica značajno uticala na njihovu karijeru i izbor profesije. Ovakav nalaz sugerise da članovi porodice mogu biti veoma moćni partneri u profesionalnoj pripremi mladih sa invaliditetom (Morningstar, 1997). Još jedan istraživački projekat, sa sličnim zaključkom, sprovedli su Heal i Rusch (1995). Prema rezultatima ovog istraživanja, lične karakteristike učenika, kao što su pol, etnička pripadnost, akademske veštine, veštine samostalnog življenja (samostalnost u obavljanju svakodnevnih aktivnosti), kao i porodični

uticaj su se pokazali boljim prediktorima uspeha u zapošljavanju, nego što je to učešće u programu profesionalne pripreme tokom školovanja (Heal i Rusch, 1995).

Prema istraživanju, koje su realizovali Hudson, Schwartz, Sealander, Campbell i Hensel (1988), uspešno zaposlene osobe sa invaliditetom su istakle da je specifična profesionalna priprema, kroz koju su prošli tokom srednjoškolskog obrazovanja, doprinela njihovom uspehu u pronalaženju posla, time što im je pomogla da razviju dobre socijalne veštine (82%), akademske veštine (60%) i da se upoznaju sa zahtevima posla, koji žele da obavljaju (48%). Velika većina učesnika u istraživanju (90%) je istakla da im je porodica bila izuzetno važan izvor podrške. Autori ovog istraživanja su istakli da su nizak nivo samopoštovanja i visok nivo zavisnosti od drugih bili glavna prepreka za uspešni profesionalni prelaz (tranziciju) od škole ka svetu rada (Hudson i dr., 1988).

Longitudinalno istraživanje, koje su realizovali McDonnall i Crudden (2009), bavilo se mladim osobama (21 godina i mlađim) sa oštećenim vidom, nakon što su završili školu i program profesionalne rehabilitacije, sa ciljem da identifikuju varijable značajne za njihovo zapošljavanje. Njihovo istraživanje je potvrdilo da su sledeće varijable, koje su pozitivno uticale na uspešnu tranziciju mladih osoba sa invaliditetom od škole ka uspešnom zaposlenju, takođe, bile značajne za mlade osobe oštećenog vida:

- Prethodno radno iskustvo stečeno tokom srednjoškolskog obrazovanja (posao tokom raspusta; posao sa pola radnog vremena)
- Dobre akademske veštine, kao što su visoko postignuće u čitanju i matematici
- Samoodlučnost, definisana kao sposobnost donošenja dobro zasnovanih odluka i pozitivnih izbora u životu, bilo malih ili velikih
- Sposobnost korišćenja pomoćne tehnologije
- Dobro razvijene kompenzatorne veštine, koje dozvoljavaju osobi oštećenog vida da obavlja zadatke, koje rutinski obavljaju osobe bez oštećenog vida, kao i
- Unutrašnji lokus kontrole.

Nagle (2001) je obavila pregled postojeće literature, ne bi li identifikovala najvažnije elemente, koje treba da sadrži dobra praksa profesionalne pripreme za uspešnu tranziciju

mladih oštećenog vida iz škole u svet rada. Njen zaključak je da, dosadašnja istraživanja sugerišu da ovakva vrsta profesionalne prakse treba da uključi sledeće komponente:

- Blisku saradnju između profesionalaca uključenih u proces profesionalne rehabilitacije
- Sveobuhvatnu procenu profesionalnih interesovanja osobe
- Profesionalni trening fokusiran na zahteve posla i trening vezan za socijalne veštine
- Profesionalnu pripremu, kao deo svakodnevnog školskog programa
- Prilike i mogućnosti za sticanje plaćenog radnog iskustva tokom srednje škole
- Uključenost porodice u proces tranzicije.

Po rečima ove autorke, postoji konsenzus između istraživača u oblasti profesionalne rehabilitacije da, profesionalna priprema treba da se fokusira na veštine, neophodne za život odrasle osobe, i to uključuje i korišćenje kompenzatornih veština u radnoj sredini, kao što su samostalno kretanje, pristup informacijama putem korišćenja brajevog pisma za čitanje i pisanje za slepe osobe, kao i veštine korišćenja računara i pomoćne tehnologije, kako od strane slepih, tako i od strane slabovidih osoba.

Proučavajući vezu između karakteristika mladih osoba sa invaliditetom i uspeha u zapošljavanju, Spekman, Goldberg i Herman (1992) su zapazili da su manje uspešni mladi pasivniji, brže odustaju, skloni su okrivljavanju drugih za sopstveni neuspeh, i sa više teškoća se nose sa stresom u svom životu. Pored toga, manje uspešni mladi ne poseduju veštine neophodne za razvoj profesionalnih ciljeva, a takođe ni znanje kako da razviju i koriste sisteme podrške. Autori su identifikovali nekoliko faktora koji, po njihovom mišljenju, vode uspehu u zapošljavanju:

- Samosvest
- Prihvatanje sopstvenog invaliditeta i izazova, koji su sa njim povezani
- Odlučnost i istrajnost
- Proaktivni i sistematični pristup ostvarivanju ciljeva
- Jaka želja da se uspe
- Dobra usklađenost između sposobnosti i izbora profesije
- Prisustvo i korišćenje sistema podrške.

Veliki broj istraživanja, koji se bavi izučavanjem karakteristika osoba oštećenog vida i njihovog uspeha u zapošljavanju, uglavnom su bazirana na poređenju zaposlenih i nezaposlenih osoba oštećenog vida i identifikovanju karakteristika ili faktora, po kojima se ove dve grupe razlikuju. U istraživanju Pfouts i Nixona (Pfouts i Nixon, 1982), sprovedenom u Severnoj Karolini, pokazalo se da postoje polne razlike između zaposlenih i nezaposlenih osoba oštećenog vida, u smislu da je za veći broj slepih i slabovidih muškaraca, nego žena, verovatnije da će biti zaposleni. Pored toga, zaposlene osobe oštećenog vida su se razlikovale od nezaposlenih, po boljem obrazovanju i većoj nezavisnosti u obavljanju svakodnevnih aktivnosti, kao što su mobilnost, obavljanje kućnih poslova i kupovine, korišćenja čekova, itd.

Istraživanje na temu prediktora za uspeh u zapošljavanju sprovedeno u Novom Zelandu (La Grow, 2004), pokazalo je da tri faktora imaju značajnog efekta na uspeh u zapošljavanju slepih i slabovidih osoba: stepen oštećenja vida, pol i prisustvo drugih vrsta oštećenja ili hroničnih zdravstvenih problema (pored oštećenja vida). Naime, ženski ispitanici, kao i ispitanici sa većim stepenom oštećenja vida ili sa dodatnom vrstom oštećenja ili zdravstvenih problema, su značajno češće bili nezaposleni, nego muški ispitanici, ispitanici sa nižim stepenom oštećenja vida i bez dodatnih oštećenja ili hroničnih zdravstvenih problema.

U istraživanju, koje je Kanadski Institut za Slepe sproveo u Britanskoj Kolumbiji (Žuvela i Gold, 2005), rezultati su pokazali da godine starosti, stepen oštećenja vida i sposobnost korišćenja kompjutera imaju značajnog efekta na status zaposlenosti osoba oštećenog vida. Naime, za osobe starosti preko 42 godine, sa većim stepenom oštećenja vida, ženskog pola i bez sposobnosti korišćenja kompjutera bilo je verovatnije da će biti nezaposleni. Pored toga, pokazalo se da su zaposlene osobe oštećenog vida, u poređenju sa nezaposlenima, značajno samostalnije po pitanju mobilnosti, brige o sebi i brige o svom domaćinstvu.

Po rečima DeMario (1992), rezultati nekih istraživanja ukazuju na to da se osobe oštećenog vida, koje su uspele da se zaposle, uglavnom, razlikuju od nezaposlenih osoba oštećenog

vida, po tome što imaju veći stepen obrazovanja, pozitivni stav prema poslu i sebi, realistične profesionalne ciljeve, sposobnost da se nezavisno kreću i putuju, kao i dobre komunikacijske veštine, a i bolje su integrisane u širu lokalnu zajednicu. Međutim, drugo istraživanje, u kome je ova autorka učestvovala, pokazalo je da slepe i slabovide mlade osobe obično dovoljno ne razviju ove veštine pre 14 do 18 godine ili ih uopšte ne razviju (DeMarion, Rex i Morreau's, 1990). U svetlu ovih rezultata, DeMario (1992) je istakla potrebu da profesionalci, koji su uključeni u rad sa slepim i slabovidim mladim osobama, otpočnu sa učenjem ovih veština na što ranijem uzrastu, da bi povećali njihove šanse za dobijanjem posla u odraslom dobu. Profesionalna priprema treba da osigura da nakon završene pripreme, pozitivne radne navike i stavovi, pozitivne socijalne veštine, kao što su rešavanje problema i razvijanje dobrih međuljudskih odnosa, postanu deo redovnog repertoara ponašanja slepih i slabovidih mladih osoba.

Pored nedostatka odgovarajućih veština, potencijalna prepreka za profesionalni razvoj mladih oštećenog vida može biti i nedostatak informacija o raspoloživim mogućim zanimanjima (Leonard i D'Allura, 1997). Leonard, D'Allura i Horowitz (1999) su, u svom istraživanju, došli do rezultata da se zaposlene osobe oštećenog vida, u poređenju sa nezaposlenim, razlikuju po tome što su kroz školovanje bile integrisane u regularne škole, čitale primarno štampani materijal i bile obučene da koriste kompjutersku tehnologiju.

Psihosocijalni faktori, kao što su motivacija za zapošljavanje, samoefikasnost, samopoštovanje, socijalna podrška i raspoloživost socijalne mreže podrške, takođe, su se pokazali, kao značajni faktori za uspeh u zapošljavanju slepih i slabovidih osoba. Naime, istraživanje, koje su Leonard i D'Allura sprovedi 2000. godine, sa ciljem da odrede faktore rizika povezane sa nezaposlenošću slepih i slabovidih osoba, pokazalo je da su zaposlene osobe češće dobijale ohrabrivanje od strane porodice i prijatelja u procesu traženja posla, da su imali viši skor samo-efikasnosti, i da su češće dobijali obuku za korišćenje tehnologije, nego što je to slučaj sa nezaposlenim ispitanicima.

Istraživanja, koje su sprovedi Moor (Moore, 1984) i Chien-Huey Chang i Schaller (Chien-Huey Change i Schaller, 2000), su sugerisala značaj porodične podrške za uspeh u

zapošljavanju osoba oštećenog vida. Po mišljenju ovih autora, uticaj roditelja na osobe oštećenog vida je izuzetno značajan, s obzirom da je veličina njihovih vršnjačkih mreža obično manja u odnosu na njihove vršnjake iz opšte populacije i zbog toga se oni moraju više oslanjati na roditelje za socijalnu podršku.

Postoji, takođe, i čitav niz istraživanja, koji ukazuju na značaj pozitivne socijalne podrške od strane porodice i roditelja u procesu traženja i održavanja zaposlenosti osoba sa invaliditetom. Neka od ovih istraživanja sugerišu da je ova vrste podrške od izuzetnog značaja, zbog toga što pomaže održavanje i podsticanje motivacije i samopouzdanja osoba sa invaliditetom u procesu traženja i zadržavanja posla (Crudden, 2002; Crudden i McBroom, 1999; DeMario, 1992). Istraživanje, sa nešto drugačijim fokusom na proučavanje veze između doživljene negativne socijalne podrške od strane porodice i prijatelja, kao što su prezaštitnički stav i ponašanje, kritikovanje, ljutnja i hostilnost, ukazalo je da su u odnosu na zaposlene ispitanike, nezaposleni ispitanici imali značajno niži nivo opažene podrške od strane porodice i prijatelja, i značajno viši nivo opaženog prezaštitničkog stava (Cimarolli i Wang, 2006).

Pored toga, roditeljska očekivanja mogu odigrati značajnu ulogu. Roditelji mogu imati niža očekivanja vezana za sposobnosti i mogućnosti samostalnog življenja njihove slepe i slabovide dece, što se može odraziti na decu u smislu nedostatka motivacije, niskog samopoštovanja, i sniženih samo-očekivanja. Teorijsko stanovište izraženo u modelu obrazovanja za razvoj karijere dece oštećenog vida (Wolffe, 1999) i rezultati nekih empirijskih studija (Shaw, Gold i Wolffe, 2007), podržavaju ideju da roditeljska očekivanja mogu imati jednu od ključnih uloga u određivanju da li će mlada osoba oštećenog vida razviti veštine neophodne za samostalan život i ostvariti uspeh u pronalaženju posla ili ne.

Istraživanje, koje su realizovali Shaw i drugi (2007), je potvrdilo da postoji jaka pozitivna korelacija između roditeljskog očekivanja i statusa zaposlenosti njihove dece, kao odraslih osoba. Naime, pokazalo se da su uspešno zaposlene osobe oštećenog vida češće opisivale svoje roditelje kao one, koji su imali visoka očekivanja i usmeravali ih i podučavali kako da samostalno obavljaju svakodnevne aktivnosti, nego što je to bio slučaj sa nezaposlenim

učesnicima u istraživanju. Slično tome, istraživanje koje su realizovali Shaw i Gold (2007) sugerisalo je da postoje tri veoma značajna faktora za ostvarivanje uspeha u zapošljavanju osoba oštećenog vida: roditeljska visoka očekivanja i podsticanje na samostalnost, visoko obrazovanje i dobre veštine korišćenja tehnologije.

Koristeći Međunarodnu Klasifikaciju funkcionisanja, onesposobljenosti i zdravlja (IFC WHO, 2001), kao okvir za klasifikovanja faktora u procesu pregleda literature na temu zapošljavanja slepih i slabovidih osoba, Goertz, Van Lierop, Houkes i Nijhuis (2010) su ukazali na sledeće:

- Istraživanja, koja se bave izučavanjem odnosa između stepena gubitka vida i zaposlenosti, daju protivrečne rezultate. Nekoliko istraživanja pokazalo je da osobe sa manjim oštećenjem vida imaju veću stopu zaposlenosti (La Grow, 2004; Lee i Park, 2008; Shaw, i dr., 2007), dok neka druga pokazuju potpuno suprotne rezultate (Wright, McCarthy, Burgess i Keeffe, 1999).
- Istraživanja, koja se bave sredinskim faktorima, pokazuju da, od svih vrsta socijalne podrške, jedino je praktična (tehnička) podrška značajno povezana sa uspehom u zapošljavanju osoba oštećenog vida (Lee i Park, 2008). Nezaposlene mlade osobe oštećenog vida, u poređenju sa zaposlenim vršnjacima, imaju značajno manji broj prijatelja i članova porodice za pomoć u traženju posla, svoje kontakte koriste na manje direktan način i imaju značajno ređe i manje raznovrsne socijalne interakcije. Zaposlena grupa mladih osoba oštećenog vida ima širu mrežu podrške, koja je spremnija da pomogne sa davanjem konkretnih smernica za traženje poslova, za koje su mladi zainteresovani, kao i konstruktivnih povratnih informacija, koje se od njih traže (Roy, Dimigen i Taylor, 1998).
- Istraživanja, koja su se bavila izučavanjem individualnih faktora, pokazala su da su muškarci oštećenog vida, češće nego žene, u grupi zaposlenih, čak i nakon učešća žena u programima profesionalne rehabilitacije (Bengisu, Izbirak i Mackieh, 2008; La Grow, 2004; Lee i Park, 2008); da su starije osobe oštećenog vida češće zaposlene, nego mlađe (Bengisu, i dr., 2008; Shaw, i dr., 2007); da je viši stepen obrazovanja, kao i veći stepen samostalnosti u obavljanju svakodnevnih aktivnosti u

pozitivnoj korelaciji sa uspehom u zapošljavanju (Bengisu, i dr., 2008; Hagemoser, 1996; Shaw, i dr., 2007; Wolffe i dr., 1992).

- Istraživanja, koja su se bavila izučavanjem odnosa između stepena samopoštovanja i uspeha u pronalaženju posla, dala su protivrečne rezultate – neka sugerišu da je veći stepen samopoštovanja povezan sa većim uspehom u zapošljavanju (Hagemoser, 1996), a neka ne potvrđuju značajnost ove veze (Beach, Robinet, i Hakim-Larson, 1995).
- Nekoliko kvalitativnih istraživanja pokazuju da uspešno zaposlene osobe oštećenog vida imaju izuzetno pozitivan stav prema životu (Young, 1995) i visoku motivaciju za zapošljavanje (Crudden, 2002).

U novije vreme, nekoliko istraživanja bavilo se proučavanjem veze između formalne mreže podrške i zaposlenosti/nezaposlenosti osoba sa invaliditetom. U ovim istraživanjima se pokazalo da je kvalitetan odnos između klijenta sa invaliditetom i profesionalnog savetnika, povezan sa većim uspehom klijenta da se zaposli na otvorenom tržištu (Cappella-McDonnall, 2005). Rezultati drugog istraživanja ukazuju da je raspoloživost usluga agencija, koje pružaju fleksibilni, klijentovim potrebama vođeni trening i neophodnu podršku osobama sa invaliditetom u radnom okruženju od izuzetnog značaja za pozitivne ishode u procesu njihovog zapošljavanja (Forrester-Jones, Jones, Heason i Di'Terlizzi, 2004).

6.2 DOMAĆA ISTRAŽIVANJA

Tema zapošljavanja osoba sa invaliditetom mlada je i jedna od poslednjih, koja je pokrenuta u borbi za inkluzivno društvo u Republici Srbiji u proteklih desetak godina. Povećano interesovanje za probleme, sa kojima se suočavaju osobe sa invaliditetom, uključujući i zapošljavanje, nastalo je prvenstveno zahvaljujući otvaranju saradnje sa međunarodnom zajednicom i intenziviranju aktivnosti domaćih organizacija osoba sa invaliditetom.

Jedan od novijih istraživačkih projekata na temu zapošljavanja i samozapošljavanja osoba sa invaliditetom, uključujući i slepe i slabovide osobe, sproveli su Centar za razvoj inkluzivnog društva i Centar za monitoring i evaluaciju 2006. godine. Istraživanjem su obuhvaćene osobe sa različitim vrstama invaliditeta, kako bi se utvrdilo da li je neka od kategorija posebno pogođena po pitanju mogućnosti zapošljavanja i samozapošljavanja. Istraživanje se sastojalo iz dve faze. U prvoj, kvantitativnoj fazi istraživanja, anketirano je 998 osoba sa invaliditetom, a od toga je 205 bilo slepih i slabovidih osoba. U drugoj, kvalitativnoj fazi istraživanja, organizovano je 10 fokus grupa, u kojima su učesnici bili predstavnici direktnih interesnih grupa, koje mogu pomoći na lokalnom nivou u procesima uključivanja osoba sa invaliditetom u zajednicu (poslodavaci, predstavnici lokalne samouprave, lokalnih javnih ličnosti, filijale Nacionalne službe za zapošljavanje, centara za socijalni rad, kao i predstavnici lokalnih organizacija osoba sa invaliditetom).

Sledi prikaz nekih od važnijih rezultata ovog istraživanja:

- 21% ispitanika je bilo zaposleno, a od toga 35% u javnim preduzećima, 23% u privatnim firmama, 14% u zaštitnim radionicama, 21% u nevladinim organizacijama i udruženjima osoba sa invaliditetom, a 7% samozaposleno;
- Od 79% nezaposlenih ispitanika, 39% je registrovano u Nacionalnoj službi za zapošljavanje, 14% ispitanika nisu ni prijavljeni kao nezaposleni, dok se 17% ispitanika vode se kao izdržavana lica, 27% ispitanika kao penzioneri, a 3% kao studenti;
- Većina ispitanika smatrala je da imaju podršku porodice i lokalne zajednice, ali da u široj društvenoj zajednici nisu predstavljeni na adekvatan način i da ih društvo u celini ne tretira na adekvatan način;
- Oko 86% ispitanika smatrao je da postojeći sistem obrazovanja ne pruža adekvatne uslove za školovanje osoba sa invaliditetom, naglašavajući da bi veza obrazovanja i tržišta rada trebalo da bude bolja i omogućiti im da imaju zaposlenje kada završe školu;
- Približno isti procenat ispitanika (84%), bez obzira na kategoriju invalidnosti, izrazio je želju da sa zaposli. Želja da se radi opadala je sa godinama;

- Većina ispitanika je podržavala pozitivnu diskriminaciju, koja bi osobama sa invaliditetom davala prednost pri zapošljavanju, kao i primenu kvotnog sistema, i formiranje posebnih službi za pružanje pomoći pri zapošljavanju osobama sa invaliditetom;
- Dominantan je i stav da država treba da obezbedi zaštitne radionice, personalne asistente i prevoz do posla, za osobe, kojima je to potrebno, a da pored toga treba da finansira i rehabilitaciju zaposlenih;
- Većina anketiranih podržala bi opciju davanja istog iznosa prava iz oblasti socijalne zaštite, bez obzira na to, da li osoba radi ili ne, kao i opciju novčane stimulacije za poslodavce, koji zapošljavaju osobe sa invaliditetom, bilo da su u pitanju sredstva za pokrivanje dela zarada, sredstva za adaptaciju prostora ili umanjenje poreza poslodavcima;
- Po mišljenju učesnika istraživanja, izvestan broj razloga za visoku nezaposlenost lociran je u samim osobama sa invaliditetom, kao što je njihova nespremnost da budu aktivniji (nedostatak motivacije da se radi, strah od gubitka prava iz oblasti socijalne zaštite, nedostatak samopouzdanja, i slično). Drugi razlozi odnosili su se na poslodavce i same poslove, koji su na raspolaganju osobama sa invaliditetom (predrasude poslodavaca, strah da će se zapošljavanjem osoba sa invaliditetom narušiti imidž preduzeća, nespremnost da se adaptiraju radna mesta, itd.);
- Veliki broj ispitanika je razloge nezaposlenosti locirao u nedovoljnom zalaganju države da pomogne osobama sa invaliditetom i da im obezbedi adekvatne uslove za rad (nedovoljne pogodnosti poslodavcima, koji zapošljavaju osobe sa invaliditetom, nedostatak organizovanog prevoza do posla, i slično)
- Više od polovine ispitanika je pokušalo da se zaposli. Veći procenat ispitanika u kategoriji gluhih i nagluhih (67%) i slepih i slabovidnih (62%) je pokušavao da se zaposli, dok su ispitanici sa drugim kategorijama invaliditeta u znatno manjem procentu pokušavali da se nađu posao;
- Oko 60% zaposlenih ispitanika je u nekom periodu svog života radilo u svojoj struci;

- Po mišljenju velikog broja ispitanika, najviše problema pri traženju zaposlenja stvarale su predrasude poslodavaca, nemogućnost adekvatnog informisanja o slobodnim radnim mestima i fizička nedostupnost objekata;
- Znatno broje ispitanika je pokazao slabu motivisanost da unapređuje svoja znanja i veštine (81% ispitanika nije nikada imalo dodatnu obuku, a 11% nije ni zainteresovano za bilo kakav oblik dodatne obuke);
- Najviše interesovanja privukla je mogućnost dodatne obuke za rad na računarima, kursevi stranih jezika i poslovnog komuniciranja;
- Ispitanici su imali različite stavove o mogućim načinima povećanja samozapošljavanja osoba sa invaliditetom – potrebno je davanje poreskih olakšica i kredita, pružanje posebne obuke i savetovanja, itd.;
- Od ukupnog broja ispitanika, 15% je pokušalo neki od oblika samozapošljavanja, a 7% je bilo samozaposleno u vreme obavljanja istraživanja;
- Ispitanici su iskazali najveću spremnost da se zaposle u državnoj firmi, a najmanju da otvore i ulažu novac u sopstveno preduzeće. Razlike su se ispoljile u različitim kategorijama invaliditeta – 42% osoba sa višetrukim invaliditetom iskazalo je potpunu spremnost da otvaraju svoju firmu i ulažu novac u nju, dok su osobe, koje su slepe i slabovide, kao i gluve i nagluve osobe u istom procentu (42%) ocenjivale da nisu uopšte spremne za takve poduhvate;
- Većina ispitanika je ocenila udruženja osoba sa invaliditetom, kao najspremnije da im pomognu pri zapošljavanju. Mediji, centri za socijalni rad, opštinske vlasti i Nacionalna služba za zapošljavanje ocenjeni su, kao manje spremni, dok su privatni preduzetnici i poslodavci u državnom sektoru procenjeni, kao najmanje spremni za pružanje pomoći pri zapošljavanju osobama sa invaliditetom;
- Ispitanici su ocenili svoju upoznatost sa domaćim i međunarodnim propisima (zakonskim aktima, koja se tiču diskriminacije i zapošljavanja osoba sa invaliditetom) kao nisku.

Pitanje od izuzetne važnosti, koje su učesnici fokus grupa u ovom istraživanju istakli, bilo je kako podstaci zapošljavanje osoba sa invaliditetom. Najveću spremnost za podsticanje zapošljavanja iskazali su predstavnici samih organizacija osoba sa invaliditetom, ističući da

bi trebalo raditi na podizanju motivacije samih osoba sa invaliditetom, koje su nesigurne, većinom neaktivne i često nespremlne da se aktivnije uključe u društvene tokove, pre svega zbog predrasuda prema njima, kao i prema nadležnim institucijama. Ovaj aspekt se posebno ističe kao važan, a dosada nedovoljno tretiran od strane svih interesnih grupa.

Najveći broj poslodavaca istakao je da nisu imali priliku da se upoznaju sa problemima ove populacije i da su spremni da se uključe i zaposle osobe sa invaliditetom. Dominantan stav od strane poslodavaca bio je da im je potreban kvalitetan stručnjak, bez obzira da li je to osoba sa ili bez invaliditeta. Najmanja spremnost primećena je kod lokalnih institucija, koje, po mišljenju učesnika u istraživanju, vrlo retko pokazuju bilo kakvu inicijativu i ograničavaju se samo na obavljanje zadatih aktivnosti, koje su u opisu njihovog posla. Istaklo se, takođe, da saradnja na ovom polju između Centara za socijalni rad i filijala Nacionalne službe za zapošljavanje ne postoji.

Drugo značajno, novije domaće istraživanje na temu motivacije za zapošljavanje i samozapošljavanje osoba sa invaliditetom sprovedeno je na teritoriji Beograda, 2006. godine. Ovo istraživanje sprovedli su Centar za razvoj inkluzivnog društva, Centar za monitoring i evaluaciju, uz partnerstvo sa grupom...Iz kruga i finansijsku podršku Handicap International-a. Prva faza istraživanja odvijala se kroz formu fokus grupa sa predstavnicima različitih udruženja osoba sa invaliditetom, predstavnicima različitih državnih institucija i izvesnim brojem poslodavaca. Cilj ove istraživačke faze bio je da se identifikuju stavovi i mišljenje učesnika fokus grupa o mogućnostima delovanja na polju zapošljavanja i samozapošljavanja osoba sa invaliditetom. Druga istraživačka faza odnosila se na prikupljanje podataka putem dubinskog intervjua sa 12 osoba sa invaliditetom, uključujući jednu slepu i jednu slabovidu osobu.

Rezultati istraživanja sugerisali su, da se većina problema, sa kojima se u oblasti zapošljavanja suočavaju osobe sa invaliditetom, mogu dovesti u vezu sa problematikom odnosa našeg celokupnog društva prema osobama sa invaliditetom. Jedan od ključnih navedenih problema jeste vidljivost, odnosno nevidljivost osoba sa invaliditetom u našem društvu. Prema mišljenju većine učesnika u istraživanju, društvo uopšte nije upoznato sa

realnim problemima osoba sa invaliditetom, kao što su mogućnosti samostalnog življenja i obavljanja svakodnevnih aktivnosti (kuvanje, briga o sopstvenom domaćinstvu, iznajmljivanje stana, obavljanje kupovine, i slično). Pored toga, iskazano je mišljenje da društvo nameće svoja niska očekivanja da osobe sa invaliditetom žive pasivno i od socijalne pomoći i to se reflektovalo i na same osobe sa invaliditetom i njihovu nisku motivaciju da budu aktivniji po pitanju zapošljavanja. Kao osnovni razlozi nezaposlenosti i niske motivisanosti za zapošljavanje, među osobama sa invaliditetom, navedeni su sledeći razlozi:

- Nedovoljna pristupačnost javnih prostora i zgrada
- Postojeći propisi, koji negiraju određenim kategorijam invalidnosti pravo na rad, kao i nedoslednost u njihovoj primeni
- Neadekvatna i komplikovana procedura za ostvarivanje prava za zapošljavanje
- Nepoverenje prema radnim sposobnostima osoba sa invaliditetom, uključujući i definiciju invalidnosti, kao nemogućnosti da se obavlja rad, umesto obuhvatanja očuvanih potencijala
- Činjenica da neki vidovi socijalne pomoći prevazilaze iznose mogućih zarada, kao i činjenica da se dobijanjem posla gubi socijalna pomoć
- Ograničene mogućnosti da se izađe na otvoreno tržište rada, jer se osobe sa invaliditetom, koje su prijavljene kao nezaposlene u Nacionalnoj službi za zapošljavanje, vode posebno, a i kroz školovanje se pretežno osposobljavaju za poslove koji više nisu traženi na tržištu rada
- Neupućenost službenika u Nacionalnoj službi za zapošljavanje u detalje procedure za zapošljavanje osoba sa invaliditetom.

Učesnici fokus grupa i dubinskih intervjuva, u ovom istraživanju, izrazili su niz različitih očekivanja i sugestija na temu načina, na koje se može povećati zapošljavanje osoba sa invaliditetom. Pre svega, istaknuta je neophodnost edukacije samih osoba sa invaliditetom, njihovih porodica, ali i šire zajednice, kao sredstva u borbi sa predrasudama i negativnim stavovima prema osobama sa invaliditetom. Učesnici istraživanja su izrazili visoka očekivanja od države i naveli čitav niz aktivnosti, od donošenja zakona, koji bi štitio prava osoba sa invaliditetom pri zapošljavanju, zakona o arhitektonskim barijerama i dostupnosti

informacijama za osobe sa senzornim invaliditetom, do formiranja posebnih službi za podršku pri zapošljavanju, otvaranju sopstvenih preduzeća ili konkurisanju za posao (specijalna vrsta obuke za pisanje molbi i biografije, prevoz osoba sa invaliditetom do radnog mesta, personalnu asistenciju i slično).

Udruženja osoba sa invaliditetom pokazala su veliku zainteresovanost za udruživanje u zajedničkom zalaganju za prava osoba sa invaliditetom, uz zapažanje da postojanje velikog broja udruženja ne daje dovoljno dobre rezultate na polju zaštite prava osoba sa invaliditetom. Istovremeno je istaknuto da bi i same osobe sa invaliditetom morale da postanu aktivnije i da više rade na svojim pravima i uključuju se u društveni život. Većina predstavnika osoba sa invaliditetom istakla je da samozapošljavanje osoba sa invaliditetom treba da postoji kao opcija, ali je istovremeno i izrazila strah da samozapošljavanje može predstavljati novi vid samoizolacije ili izolacije od strane društva.

Jedan od značajnijih, novijih domaćih istraživačkih radova, na temu prepreka u zapošljavanju osoba sa invaliditetom, je magistarski rad Zorice Kiš (2004). U nastojanju da prikaže situaciju u zapošljavanju osoba sa invaliditetom, ova autorka je obavila istraživanje u preduzećima sa poslodavcima i sa 30 nezaposlenih osoba sa raznim oblicima invaliditeta, koje su evidentirane kod Nacionalne službe za zapošljavanje. Rezultati ovog istraživanja su pokazala da:

- Preduzeća retko zapošljavaju nove radnike sa već postojećim invaliditetom (samo 10% u istraživanjem obuhvaćenom uzorku) – većina radnika sa invaliditetom, koji su trenutno zaposleni u preduzećima, stekli su invaliditet kao posledicu povrede na radu, profesionalnog oboljenja ili na neki drugi način za vreme radnog odnosa u preduzeću u kome rade;
- Informisanost kadrovske osoblja o mogućnostima zapošljavanja osoba sa invaliditetom je nedovoljna;
- Iako je kadrovske osoblje ispoljilo jasne preferencije prema zapošljavanju osoba sa fizičkim i senzornim invaliditetom, u odnosu na osobe sa mentalnim ili intelektualnim poteškoćama, u preduzećima je veći procenat osoba sa mentalnim bolestima, nego slepih i slabovidnih osoba. Razlog za to, autorka vidi, prvenstveno, u

tome što su se mentalne bolesti javile za vreme radnog odnosa u preduzeću, u kome osobe rade, dok se senzorni invaliditet češće javlja na ranijem uzrastu, tako da osobe sa ovom vrstom invaliditeta nisu ni dobile priliku da rade;

- Preduzeća nemaju dovoljno stručnog kadra osposobljenog za rad sa radnicima sa invaliditetom (u 63% preduzeća nije postojalo niti jedno stručno lice, koje bi moglo pružiti podršku na poslu osobama sa invaliditetom);
- Osoblje kadrovskih službi su iskazali potrebu za stručnim posrednikom u vidu specijalizovanih agencija, koje bi pružale stručnu pomoć i posredovale u procesu zapošljavanja između osobe sa invaliditetom i preduzeća;
- Mali broj preduzeća se aktivno angažuje u zapošljavanju osoba sa invaliditetom – nijedno od 30 preduzeće iz uzorka nije imalo internu politiku zapošljavanja osoba sa invaliditetom;
- Gotovo sve intervjuisane nezaposlene osobe su ispoljile visoku motivaciju da se zaposle;
- Osobe sa invaliditetom su bile dobro informisane o karakteristikama posla, koje žele da obavljaju, ali znatno slabije po pitanju načina za nalaženje posla;
- Opšte zdravstveno stanje, podrška porodice u zapošljavanju i nivo socijalnih i životnih veština, po proceni ispitanika, nisu predstavljale veću prepreku za zapošljavanje.

Na osnovu iznetih rezultata, autorka je zaključila, da se prepreke u zapošljavanju osoba sa invaliditetom mogu locirati pre svega u "nespremnosti društva da omogući ovim osobama da ostvare svoje težnje i svoje zakonom zagantovano pravo na rad" (Kiš, 2004, str. 110).

Zapažanje, koje se neminovno nameće nakon prikaza nekih dosadašnjih relevantnijih inostranih i domaćih istraživanja, na temu zaposlenosti osoba sa invaliditetom, uključujući i slepe i slabovide osobe, jeste da je većina istraživanja obavljena bez definisanja jasnog teorijskog okvira i da primarno proističe iz praktičnog interesovanja stručnjaka angažovanih u oblasti profesionalne rehabilitacije. Takođe, i pored obilja empirijske građe, moglo bi se, ipak, reći da se većina istraživačkih radova po svom fokusu može svrstati u jednu od dve kategorije:

- Istraživanje individualnih karakteristika osoba sa invaliditetom, kao faktora, koji utiču na zapošljavanje
- Istraživanje sredinskih faktora i njihovog uticaja na zapošljavanje osoba sa invaliditetom.

U tom smislu, istraživanje, kome je ovaj rad posvećen, pokušava da premosti jaz između ovih dveju tradicija i doprinese rasvetljavanju značaja relevantnih individualnih, kontekstualnih i sredinskih faktora u procesu zapošljavanja slepih i slabovidih osoba.

7. TEORIJSKI OKVIR ZA PRISTUP PROBLEMU ZAPOŠLJAVANJA SLEPIH I SLABOVIDIH OSOBA

Kao što je u prethodnom poglavlju istaknuto, većina istraživanja o zapošljavanju slepih i slabovidih osoba je bez jasno definisanog teorijskog okvira. Postoje pokušaji da se postojeće teorije o razvoju karijere formulisane za opštu populaciju primene i na osobe sa invaliditetom, ali još uvek ne postoji specifična teorija o razvoju karijere osoba sa invaliditetom i to se odnosi i na slepe i slabovide osobe. Zbog velike heterogenosti u populaciji osoba sa invaliditetom i dinamičke prirode razvoja karijere, nijedna od ovih teorija nije u potpunosti primenljiva, ali ni većina teorija nije u potpunosti neprimenljiva (Szymanski, 1996).

Iako je jasno da invaliditet, sam po sebi, ne mora determinisati razvoj karijere, poznato je, da je stepen nezaposlenosti osoba sa invaliditetom znatno veći, u odnosu na nezaposlenost u opštoj populaciji. Prisustvo invaliditeta ima potencijal da negativno utiče na razvoj karijere osobe, ali negativni efekti ne moraju obavezno biti posledica invaliditeta, ako se uzme u obzir da je razvoj karijere proces, koji umnogome zavisi od heterogenosti individua i pod uticajem je konteksta u kome žive, odnosno njihove celokupne životne situacije (Szymanski, Enright, Hershenson i Ettinger, 2003). Po rečima Hrnjice (1997, strana 27): “Očigledno je da, kod raznih ljudskih bića, hendikep izaziva različite posledice i da je ukupan kontekst okolnosti, u kojima se odvija njihov razvoj, različit od slučaja do slučaja (sklop genetskih, telesnih, socijalnih faktora i sa njima asociiran nivo sposobnosti za određene delatnosti)”.

Prva teorija o razvoju karijere (career development), formulisana za opštu populaciju, potiče iz 1909-e godine i rada Franka Parsonsa (prema Szymanski i Parker, 2003). Prema mišljenju Parsons-a, postoje tri opšta faktora, koja se moraju uzeti u razmatranje pri izboru zanimanja: a) karakteristike same osobe; b) karakteristike raspoloživih zanimanja i c) spoj između ova dva, tako da se pronade adekvatno zanimanje za osobu. Ovakav pristup, koji je još uvek u velikoj meri baza savremenog profesionalnog savetovanja, zasnovan je na koncepciji izbora zanimanja, kao događaja, koji se dešava jednom u životu i koji se odvija po principu linearnog logičkog procesa spajanja. Nekoliko decenija kasnije, Super (1953, 1957, prema navodima Szymanski i Parker, 2003) uvodi koncept razvoja karijere, kao kompleksnog doživotnog procesa profesionalnog razvoja, koji se odigrava više puta u životu pojedinca.

Danas, oblast razvoja karijere karakteriše pravi teorijski mozaik, sastavljen od doprinosa raznih disciplina, kao što su, na primer, ekonomija, sociologija i psihologija – organizaciona, industrijska, kognitivna, socijalna. Ovakva raznolikost pristupa obogaćuje, ali istovremeno stvara i konfuziju, s obzirom da svaka od navedenih disciplina “rado razvija svoje sopstvene konstrukte, a da se pri tome ne oseća obaveznom da te konstrukte povezuje sa već postojećim konstruktima, poteklim iz drugih disciplina” ili da ih inkorporira u već postojeće teorije ili istraživanja (Schein, 1986, prema navodima Szymanski i Parker, 2003). Kao rezultat takve tendencije, postoje brojna preklapanja i sličnosti između konstrukata, koje svaka od teorija koristi, ali bez jasnog razgraničenja ili povezivanja sa ostalim teorijama u oblasti razvoja karijere. Pored toga, većina ovih teorija je i dalje u relativno ranoj fazi naučnog razvoja (Szymanski i Parker, 2003).

Konfuzija po pitanju teorija, kao i heterogenost konstrukata i terminologije su se neminovno reflektovale i na empirijska istraživanja. Jedan od najvećih izazova u sintetizovanju postojećih istraživanja u oblasti razvoja karijere i profesionalnog ponašanja jeste, pronaći zajedničku konceptualnu bazu za mnogobrojne međusobno povezane i isprepletene konstrukte, koje su različiti autori proučavali. Dodatni problem je nedoslednost u operacionom definisanju konstrukata. Vrlo često se dešava da i onda, kada istraživači

u svojim istraživanjima koriste iste konstrukte, zapravo, ih na različit način operacionalizuju. Ipak, danas prevladava shvatanje da je razvoj karijere doživotni proces, koji obuhvata čitav spektar životnih uloga i povezan je sa kontekstom u kome osoba živi, uključujući i strukturu mogućnosti i prilika za započinjanje karijere. Karijera se, pri tome, definiše kao obrazac rada individue, koji se razvija tokom celog života ili kao suma sveg životnog radnog iskustva (Isaac i Brown, 2000, prema Szymanski i Parker, 2003).

Da bi umanjili konfuziju i donekle integrisali postojeće teorije o razvoju karijere, nekolicina teoretičara u oblasti profesionalnog savetovanja je, početkom devedesetih godina XX veka, inicirala projekat usmeren ka razvoju konvergentnosti između postojećih teorija razvoja karijere (Savickas i Lent, 1994). Ideja ovog projekta je bila da se osnovni konstrukti najuticajnijih teorija u psihologiji razvoja karijere, kao što su teorije o interakciji osoba-sredina, Holandova tipologija (teorija o šest tipova ličnosti i šest tipova zanimanja), Superova razvojna teorija o self-konceptu, Krumboltzova teorija o socijalnom učenju, vezanom za donošenje odluka relevantnih za karijeru i Dawisova teorija o prilagođavanju radu, preispitaju i da se razmotri mogućnost premošćavanja razlika i objedinjenja u jedan jedinstveni model. Iako je projekat doprineo boljem razumevanje postojeće situacije u oblasti teorija razvoja karijere, učesnici projekta su naglasili da, i pored brojnih sličnosti i preklapanja, različite teorije imaju različite ciljeve i ciljne grupe. Neke od postojećih teorija su orijentisane ka praktičarima u oblasti profesionalne rehabilitacije i savetovanja, a neke ka psiholozima ili sociolozima. Naglašeno je, takođe, da različite teorije razmatraju različite aspekte ponašanja vezanog za izbor zanimanja i rad (na primer, zadovoljstvo poslom, prilagođavanje poslu, stres na poslu itd).

Jedna od vrlo čestih zamerki postojećim teorijama o razvoju karijere jeste da u priličnoj meri zanemaruju specifičnosti razvoja karijere žena, etničkih manjinskih grupa i osoba sa invaliditetom i da se, stoga, ne mogu direktno primeniti na pripadnike ovih populacija. Prema rečima Szymanski i saradnika (2003), postojeći modeli izbora i razvoja karijere, uglavnom, pretpostavljaju da je razvoj karijere sistematičan i kontinuirani proces, u kome su osobe imale višestruke potencijale po pitanju različitih zanimanja i relativno slobodan i širok izbor opcija. Po mišljenju ovih autora, ove premise obično nisu istinite za osobe sa

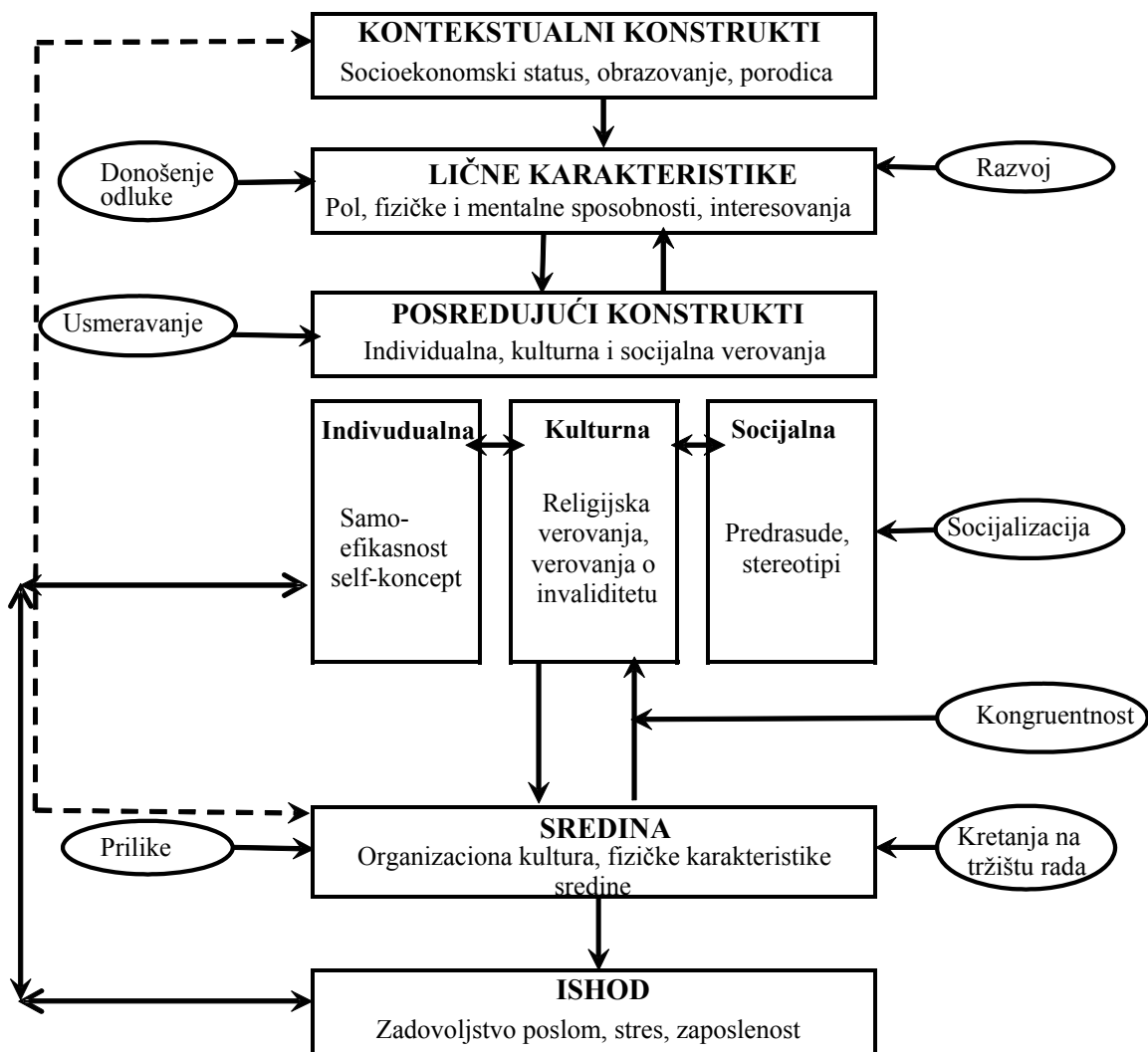
invaliditetom, čija su iskustva i opcije vrlo često ograničene, a razvoj karijere najčešće haotičan, diskontinuiran i stresan proces.

Kao rezultat razmatranja primene različitih teorija o razvoju karijere na osobe sa invaliditetom, Szymanski, Enright, Hershenson i Ettinger (2003) su predložili ekološki model, koji naglašava dinamičnu interakciju između individua i njihovih okruženja. Po rečima ovih autora, ekološki model uključuje konstrukte i procese iz postojećih teorija razvoja karijere i pruža mogućnosti za razumevanje individualne situacije, kako osoba bez, tako i osoba sa invaliditetom. U tom smislu, namena ovog modela je da pokuša da klasifikuje i organizuje, na dosledniji način, veliki broj koncepata iz različitih teorija razvoja karijere. Ekološki model razvoja karijere biće primenjen i u ovom istraživanju, uz određene modifikacije, u skladu sa ciljevima istraživanja i karakteristikama uzorka.

7.1 EKOLOŠKI MODEL RAZVOJA KARIJERE OSOBA SA INVALIDITETOM

Iako razvijen iz nastojanja, da se prevaziđu ograničenja primene postojećih opštih teorija razvoja karijere na populaciju osoba sa invaliditetom, ekološki model, u principu, ima dugu istoriju u biologiji, psihologiji i naukama, vezanim za proučavanje ponašanja i zdravlja. Primeri iz psihologiji uključuju rad Kurt Lewin-a (1936), Roger Barker-a (1968) i Juri Bronfenbrennera (1977). Model razvoja karijere, koji su predložili Hershenson i Szymanski (1992), naziva se “ekološkim”, zbog toga što se, kao i prethodno navedeni primeri iz oblasti psihologije, podjednako fokusira, kako na individualna, tako i na kontekstualna i sredinska svojstva života osobe. Model, takođe, reflektuje ideje o invaliditetu, kao složenom fenomenu, koji nije statičan događaj ili uslov, već je rezultat kompleksne, stalne uzajamne interakcije individualnog i socijalnog, osobe i njenog okruženja. U tom smislu, ekološki model je u skladu sa idejama sadržanim u socijalnom modelu u pristupu problematici invaliditeta.

Grafikon 1. Ekološki model razvoja karijere⁵

Ekološki model razvoja karijere, prikazan na Grafikonu 1, predstavlja razvoj karijere kao složeni proces, koji počinje sa rođenjem i nastavlja se kroz čitav život osobe (Hershenson & Szymanski, 1992). Razvoj karijere je predstavljen preko nekoliko opštih, međusobno

⁵ Model preuzet iz Szymanski, E. M., Hershenson, D. B., Enright, M. S., & Ettinger, J. (2003). *Career development theories, constructs, and research: Implications for people with disabilities*. In E. M. Szymanski & R. M. Parker (Eds.), *Work and disability: Issues and strategies in carver development and job placement*. Austin, TX: Pro-Ed.

povezanih teorijskih konstrukata: kontekst, lične karakteristike, posredujući faktori, sredina i ishod. U literaturi o razvoju karijere, pojam “konstrukt” se koristi da definiše varijable, koje su međusobno povezane u svom delovanju na nešto ili nekog, kroz određene procese (Collet-Klingenberg, Hanley-Maxwell, & Stuart, 2000). Konstrukti mogu biti činjenice, kao što su pol ili socioekonomski status, a mogu biti verovanja, kao što su religijska verovanja, nacionalni identitet i slično. U model su, takođe, uključeni i procesi, koji utiču na interakciju navedenih konstrukata: kongruentnost, proces donošenja odluka, razvoj, socijalizacija, usmeravanje, prilike i kretanja na tržištu rada. Prema rečima jednog od autora modela (Szymanski, 1996), razvoj karijere je određen dinamičkom interakcijom navedenih konstrukata i procesa.

7.1.1 ZNAČENJE KONSTRUKATA I PROCESA OBUHVAĆENIH EKOLOŠKIM MODELOM

KONSTRUKTI

Lične karakteristike se odnose na svojstva, koja su direktno povezana sa osobom – njena fizička i psihološka svojstva (Szymanski i Hershenson, 1998). Ova svojstva se razmatraju u gotovo svim teorijama razvoja karijere i podrazumevaju pol, rasu, fizičke i mentalne sposobnosti, radne sposobnosti, veštine i ograničenja, potrebe, vrednosti i interesovanja. U kontekstu ovog modela, prisustvo invaliditeta se definiše, ne kao socijalno, već kao lično svojstvo (fizička ili psihološka karakteristika osobe).

Kontekstualni konstrukti se odnose na sadašnje i prošle situacije i prilike, u kojima je osoba živela i koje se opisuju kao spoljašnje u odnosu na osobu. Kontekst je, u ovom modelu, kao i u modelu, koje je razvio Bronfenbrenner (1977), veoma široko definisan. Primeri kontekstualnih konstrukata su socioekonomski status, obrazovne i druge vrste prilika za sticanje radnog iskustva (volonterstvo, učešće u lokalnim akcijama, itd.), porodično okruženje, vanredna događanja, kao što su ratovi ili druge vrste prirodnih katastrofa, i postojeće zakonske regulative vezane za invaliditet. Prema rečima Szymanski i Hershensona (1998), negativni kontekstualni konstrukti mogu predstavljati rizični faktor za

razvoj karijere, ali se ne može pretpostavljati da će, bilo koji od ovih konstrukata, imati negativno dejstvo na pojedinca, samo zbog toga što on/ona pripada određenoj grupi. Dakle, različite osobe reaguju različito, kada su izložene istim situacijama (Szymanski i Hershenson, 1998).

Posredujući konstrukti podrazumevaju individualna, kulturna i socijalna verovanja, koja utiču na interakciju pojedinca sa okruženjem u kome živi. Ova kategorizacija verovanja nije međusobno isključiva. Primeri individualnih posredujućih konstrukata, iz postojećih teorija razvoja karijere, su self-koncept (Hershensonova teorija prilagođavanja poslu, 1981; Hollandova tipologija, 1985), samoeфикаsnost (Lent i Hackett-ova socijalno kognitivna teorija karijere, inspirisana radom Bandure, 1987), prilagođenost invaliditetu (Cook, 1992 i Wrught, 1983, prema Szymanski, 2003), profesionalna zrelost (Superova razvojna teorija karijere, 1990). Kulturni posredujući konstrukti su individualna verovanja, koja su ukorenjena u širem kulturnom okruženju i koja utiču na opažanje i ponašanje pojedinaca. Primeri ove vrste konstrukata su religijska verovanja ili verovanja vezana za rasni identitet ili određenu vrstu invaliditeta. Socijalni posredujući konstrukti podrazumevaju dominantna verovanja u određenom društvu, koja utiču na interakciju osobe sa invaliditetom, uključujući predrasude i stereotipe. Negativni stavovi okoline prema osobama sa invaliditetom mogu biti značajni u oblikovanju karijere pojedinca, isto toliko, koliko i invaliditet sam po sebi (Curnow, 1989, prema Szymanski i Vancollins, 2003).

Sredinski konstrukti podrazumevaju karakteristike ili uslove radne sredine, kao i drugih sredina, koje utiču ili su pod uticajem ponašanja pojedinaca. Primeri sredinskih konstrukata su organizaciona kultura, postojeći socijalni i monetarni sistemi nagrađivanja, fizičke karakteristike radne sredine, kao i prisustvo/odsustvo adaptacije radnog mesta i sredine u skladu sa potrebama osobe sa invaliditetom.

Ishod, kao konstrukt, opisuje ponašanja ili stanja, koja su nastala kao rezultat interkcije ostalih grupa konstrukata opisanih ekološkim modelom. Primeri ishoda mogu biti zadovoljstvo poslom (Lofquist & Dawis, prema Szymanski & Hershenson, 1998), stres na poslu (Landy, prema Szymanski & Hershenson, 1998), produktivnost i doživljaj

kompetentnosti (Hall, prema Szymanski & Hershenson, 1998). Biti zaposlen ili nezaposlen, takođe, može biti ishod međusobne interakcije konstrukata i procesa predstavljenih ekološkim modelom. Po mišljenju Szymanski i Hershenson (1998), većina teorija razvoja karijere razmatra neku vrstu ishoda. Kao primer značajnog ishoda, koji treba uzeti u obzir pri planiranju karijere osoba sa invaliditetom, navodi se stres na poslu. Visok nivo stresa se, obično, vezuje za poslove, koji su jednolični ili nad kojima zaposleni imaju malo kontrole, a to su, upravo, vrste poslova, koje najčešće obavljaju osobe sa invaliditetom (Verre, 1995, prema Szymanski i Vancollins, 2003).

PROCESI

Kongruentnost se odnosi na proces relativne usklađenosti ili neusklađenosti između pojedinca i njegove sredine. Kao primer ovog procesa, može se navesti slučaj, u kome je profesionalno savetovanje osobe sa invaliditetom fokusirano na razmatranje svih konstrukata - ličnih karakteristika, kontekstualnih, posredujućih i sredinskih konstrukata, kako bi se pronašao najbolji spoj između osobe i posla. Drugi primer bi mogao biti vezan za razmatranje mogućnosti adaptacije radnog mesta i korišćenje adaptivne tehnologije, kako bi se bolje ostvarila usklađenost između osobe sa invaliditetom i zahteva radnog mesta. Ukoliko optimalna usklađenost nije ostvarena, manje je verovatno da će se postići željeni, optimalni ishod, u ovom slučaju veća produktivnost i veće zadovoljstvo poslom.

Razvojni procesi podrazumevaju sistematske promene tokom vremena, koje su isprepletane sa karakteristikama i opažanjem osobe, a istovremeno su pod recipročnim uticajem sredine (Bronfenbrenner, 1997). Za većinu osoba su i igra, na ranijem uzrastu i posao, na kasnijem uzrastu, deo razvojnog procesa. Zavisno od porodičnog okruženja, deca sa invaliditetom mogu imati ograničene prilike za učenje (usvajanje) ključnih socijalnih veština kroz igru ili za učenje odgovornosti kroz obavljanje kućnih poslova. Takođe, interesovanja se razvijaju kroz iskustvo (Mitchell i Krumboltz, 1990, prema Collet-Klingenberg, Hanley-Maxwell i Stuart, 2000). U tom smislu, adolescenti i mlađe odrasle osobe sa invaliditetom mogu razviti ograničena interesovanja, usled limitiranog ranog

iskustva i ograničene izloženosti raznovrsnim situacijama tokom odrastanja, što zauzvrat može uticati na njihove odluke o izboru karijere.

Proces donošenja odluka je, u kontekstu predloženog ekološkog modela, definisan kao proces, u kome pojedinci razmatraju alternative vezane za izbor karijere i formulišu odluke o izboru određene karijere (Brown, 1990, prema Szymanski i Vancollins, 2003). Ovaj proces se, takođe, razmatra u kontekstu sposobnosti osobe da identifikuje, kreira i bira između većeg broja mogućih odgovora. Po mišljenju Szymanski i Hershensona (1998), proces donošenja odluke u planiranju karijere je od izuzetnog značaja za osobe sa invaliditetom, kao i za pripadnike manjinskih, marginalizovanih grupa. Zbog ograničenog iskustva u najvećem broju slučajeva, osobama sa invaliditetom je potrebna pomoć da bi potpuno učestvovala u procesu planiranja svoje karijere i zapošljavanja.

Socijalizacija je proces, kroz koji osobe uče ponašanja vezana za određene životne uloge, u ovom slučaju, uloge vezane za svet zanimanja (Szymanski i Hershenson, 1998). Po rečima ovih autora, zanimanje roditelja i pripadnost određenoj socijalnoj grupi, kao primeri kontekstualnih konstrukata, i pol, etnička i rasna pripadnost, kao primeri ličnih karakteristika, mogu uticati na proces socijalizacije. Prisustvo invaliditeta, takođe, može uticati na proces socijalizacije. Na primer, nastavnici i profesionalci uključeni u profesionalnu rehabilitaciju osoba sa invaliditetom, mogu imati negativna očekivanja vezana za ponašanje osoba sa invaliditetom i u skladu sa tim očekivanjima, ponašati se prema njima na način, koji podstiče negativno ponašanje ovih osoba. Deca sa invaliditetom mogu biti usmeravana ka uspehu kroz proces socijalizacije, a mogu biti i usmeravana ka ostvarivanju nižih ciljeva i pronalaženju poslova, koji su daleko ispod njihovih sposobnosti.

Usmeravanje je proces, putem koga, značajne figure iz socijalnog okruženja osobe (roditelji, učitelji, profesionalni savetnici, itd.) koriste spoljašnje kriterijume da usmeravaju osobu u određenom pravcu ili da je, pak odvrću od određenog pravca razvoja. Rothman (1987, prema Collet-Klingenberg, Hanley-Maxwell i Stuart, 2000) definiše ovaj proces kao proces, putem koga, značajne socijalne figure dozvoljavaju ili ograničavaju pristup ključnim prilikama (mogućnostima). Za osobe sa invaliditetom, proces usmeravanja može

često biti ograničavajući po pitanju razvoja karijere. Na primer, isključenost iz redovnog školskog sistema deteta sa invaliditetom može podrazumevati ograničenje prilika za izloženost raznovrsnim socijalnim situacijama i samim tim, za razvoj socijalnih veština, značajnih za razvoj karijere u odraslom životnom dobu (Szymanski & Trueba, 1994).

Prilika ili mogućnost je, u predstavljenom ekološkom modelu, definisana kao izloženost nepredviđenim događajima ili situacijama, koje mogu biti od značaja za razvoj karijere. Ovaj proces je najmanje elaboriran od strane autora, koji predlažu ekološki model, ali je iz modela jasno da se dovodi u vezu sa spremnošću i sposobnošću osobe da ovakav događaj ili situaciju prepozna kao potencijalnu dobit za sebe i razvoj svoje karijere.

Prilike i kretanja na tržištu rada se odnose na dinamiku ekonomskih i poslovnih dešavanja na aktuelnom tržištu rada, koje neminovno utiču na otvaranje ili zatvaranje individualnih i organizacionih mogućnosti za učešće na tržištu rada. Primeri ovakvih procesa su povećana kompetitivnost i smanjena stabilnost na sadašnjem tržištu, globalizacija, nestabilna ekonomska situacija u zemlji i slično.

Autori modela naglašavaju da tri procesa opisana u modelu (kongruentnost, razvoj i proces donošenja odluke) predstavljaju rezultat individualnih procesa ili akcija, koji mogu biti pod uticajem ili u nekoj vezi sa spoljašnjim faktorima. Preostala četiri procesa (socijalizacija, prilike, kretanja na tržištu rada i usmeravanje) su prvenstveno spoljašnji, mada su u interakciji sa unutrašnjim procesima i faktorima.

Autori, takođe, naglašavaju da su svi elementi modela u stalnoj interakciji. Konstrukti u okviru svake grupe su izuzetno međusobno povezani (na primer, socioekonomski status i obrazovanje u okviru kontekstualnih konstrukata; potrebe i vrednosti u okviru ličnih karakteristika). Pored toga, između konstrukata i procesa postoji stalna interakcija, tako da je, najčešće, teško klasifikovati intervencije ili dešavanja samo u odnosu na jedan proces ili jedan konstrukt. Primer, koji autori navode, vezan je za interesovanja. Interesovanja se uče, i u tom smislu su povezana sa kontekstualnim i posredujućim konstruktima. Međutim, interesovanja nisu samo pod uticajem ovih faktora, već i sama utiču na to, kako će osobe ostvarivati interakciju sa sredinom, kroz procese kongruentnosti i donošenja odluke.

Razvojna i istorijska perspektiva, u kojoj se odigravaju interakcije između konstrukata i procesa, takođe, ne mogu biti zanemarene. Svaka kombinacija interakcija u jednom trenutku utiče na obrasce interakcije u budućnosti (Szymanski, Enright, Hershenson i Ettinger, 2003).

Prilikom razmatranja odnosa ekološkog modela i postojećih teorija u oblasti razvoja karijere, Szymanski, Enright, Hershenson i Ettinger (2003) naglašavaju da je većina teorija fokusirana na osvetljavanje samo pojedinih delova kompleksne slike ponašanja vezanog za izbor i razvoj karijere. Na primer, teorije, koje se više koriste u profesionalnom savetovanju imaju prevashodno usmerenje ka ličnim karakteristikama, a manje ka ostalim značajnim faktorima (sredinskim ili faktorima vezanim za ishode). Kao primer se navodi Hollandova tipologija, kao i Minesota teorija prilagođavanja poslu. S druge strane, razvojne teorije se primarno fokusiraju na individualne i posredujuće faktore, a manje na kontekstualne i sredinske faktore (primer je Superova teorija).

Sociokognitivne teorije su, primarno, fokusirane na posredujuće konstrukte, s neznatnim proširenjem fokusa ka individualnim i sredinskim faktorima. Pored toga, teorije se razlikuju i u naglasku, koji stavljaju na pojedine procese. Naime, razvoj je glavni proces u Superovoj teoriji, dok je kongruentnost primarni proces u Hollandovoj tipologiji. Socijalizacija i usmeravanje su najznačajniji procesi u sociološkom pristupu, a prilike i kretanja na tržištu rada su od naročito značaja u sociološkim i organizacionim teorijama. Prednost ekološkog modela je u tome što povezuje i objedinjuje sve relevantne konstrukte i procese iz postojećih teorija o razvoju karijere. Međutim, pobornici ovog modela ističu da se ne sme zaboraviti da je model još uvek u razvoju i da će nastaviti da se menja i usavršava pod uticajem novih istraživačkih saznanja.

7.2 NEKOLIKO OPŠTIH PRINCIPA RAZVOJA KARIJERE I POTENCIJALNE IMPLIKACIJE ZA SLEPE I SLABOVIDE OSOBE PROISTEKLIH IZ EKOLOŠKOG MODELA

Razvoj karijere je razvojni proces (Super, 1990, prema navodima Szymanski i Hanley-Maxwell, 1996). Veštine, navike i sposobnosti vezane za rad formiraju se još u predškolskom uzrastu i pod uticajem su ranog školskog iskustva. Igra i obaveze, vezane za kućne poslove, doprinose razvoju sposobnosti i veština, koje se kasnije u odraslom dobu prenose i na oblast rada (Szymanski i Hanley-Maxwell, 1996). Zbog toga što je invaliditet često prisutan tokom kritičnog perioda razvoja, on može predstavljati rizični faktor, kako za celokupni razvoj, tako i za razvoj sposobnosti i veština relevantnih za oblast rada. Na primer, kod dece sa invaliditetom prilike za igru sa vršnjacima mogu biti ograničene, a najčešće se od njih i ne očekuje da sa ostalim članovima svog domaćinstva dele odgovornosti oko obavljanja kućnih poslova. Prema rečima Wolffe (1999), društvo, u principu, ima smanjena očekivanja u odnosu na slepe i slabovide osobe, tako da se i od dece sa problemima vida često ne očekuje da aktivno učestvuju u tradicionalno uzrastu prilagođenim aktivnostima.

Za slepu i slabovidu decu je od ključnog značaja da aktivno učestvuju u porodičnim aktivnostima, da se i od njih očekuje isto, što i od ostalih članova domaćinstva (braće i sestara) i da se primenjuju isti standardi, kada su u pitanju podele odgovornosti unutar domaćinstva. Po mišljenju Wolffe (1999), to je jedini način da i slepa i slabovida deca razviju odgovornost, radne navike, osećaj reciprociteta, samovrednovanja i veštine, koje su neophodne za nezavisno življenje u odraslom dobu.

Govoreći o prilagođavanju slepe dece, Hrnjica (1997, strana 210) naglašava: "Prilagođavanje na slepilo je prilagođavanje na sve njegove propratne pojave, u koje treba ubrojiti i reakcije onih koji vide. U velikom broju slučajeva porodica i društvo, svesno ili nesvesno, blokiraju proces prilagođavanja slepih. Za oslepelo dete, porodica i prijatelji često čine previše i tako mu uskraćuju normalna iskustva za učenje. U srednjoj školi slepi bivaju isključeni iz izvesnih aktivnosti, koje su shvaćene kao važna prilika za učenje

učenika koji vide. To ima efekta na mesto vizuelno hendikepiranog učenika u skolskoj socijalnoj strukturi, a takođe, nepovoljno utiče i na njegov koncept o sebi i slepilu uopšte. Problem za slepog adolescenta mogu predstavljati roditelji, koji sputavaju njegovo osamostaljenje ili, pak, previsokim ambicijama u odnosu na njega sprečavaju objektivno sagledavanje sposobnosti svog deteta, a što je neophodno da bi se formirala baza, na kojoj će se vršiti selekcija pri izboru zanimanja.”

Interesovanja i socijalne uloge se uče (Mitchell i Krumboltz, 1990, prema navodima Szymanski i Hanley-Maxwell, 1996). Prisustvo bilo kog funkcionalnog oštećenja, pa tako i oštećenja vida tokom kritičnih razvojnih godina može ograničiti iskustvo učenja, koje doprinosi razvoju interesovanja, socijalnih veština i socijalnih uloga. Zbog toga što deca sa problemima vida ne mogu da prime vizuelne informacije na dosledan i pouzdan način, njihova sposobnost prigodnog učenja je ograničena. Bez vida i vizuelnih informacija, oni nisu u mogućnosti da prigodnim učenjem saznaju o raznovrsnim radnim ulogama, koje ljudi mogu obavljati, tipovima poslova, koji im stoje na raspolaganju, zadacima vezanim za određene poslove ili o tome, koja se ponašanja očekuju od njih kao zaposlenih osoba.

Osim toga, mogućnost kretanja može biti ograničena. Po rečima Hrnjice (1997, strana 20): “Smanjena fizička pokretljivost, nužno dovodi do smanjene socijalne pokretljivosti. Iz tog, i niza drugih razloga, subjektivne i objektivne prirode, ometeni u razvoju se manje druže sa drugim ljudima a i postojeće druženje je strogo selekcionisano i svodi se na ograničen broj bliskih osoba, najčešće iz porodičnog ili profesionalnog kruga, kao i osoba koje imaju isti tip hendikepa.” Kao posledica svih ovih ograničenja, deca sa oštećenim vidom mogu, kao odrasle osobe, da imaju ograničen repertoar zanimanja za izbor. Specifično za decu oštećenog vida, prema mišljenju Wolffe (1999), zbog toga što su socijalne veštine uglavnom naučene putem opservacija, prigodnim učenjem, slepa i slabovida deca, i kad odrastu, imaju problema sa socijalnim prilagođavanjem.

Razvoj karijere je pod uticajem konteksta u kome ljudi žive (Vondracek i Schulenberg, 1992, prema Szymanski i Hanley-Maxwell, 1996). Kao što je u ekološkom modelu naglašeno, kontekstualni faktori, relevantni za razvoj karijere uključuju, između ostalog, porodicu, obrazovanje i socioekonomski status. Porodična očekivanja, mogućnosti za

obrazovanje, kao i tip obrazovanja (specijalna ili integrisana škola), postojeće obrazovna politika, kao i socioekonomski status mogu uticati na dostupnost raznolikih mogućnosti za školovanje i profesionalno osposobljavanje osoba sa invaliditetom, uključujući i osobe sa oštećenim vidom. Pored toga, učešće na tržištu rada je složeni fenomen, pod uticajem ne samo interesovanja i sposobnosti osoba, već i aktuelnih trendova na tržištu rada, strukture posla, postojećih programa podrške od strane države, zakonskih regulativa, kao i dominantnih socijalnih verovanja.

Opisujući proces prilagođavanja slepih, Hrnjica (1997, strana 211) piše: “Kada stekne kvalifikaciju za obavljanje određene vrste posla, slepa osoba nailazi na sledeći problem: ljudi sa vidom, zbog predrasuda, pružaju žestok otpor kada treba da prime u svoju radnu sredinu vizuelno hendikepiranog.” Prema rečima Szymanski i Hanley-Maxwell (1996), iako su ovi faktori primenjivi na sve ljude, oni mogu biti od naročitog značaja za osobe sa invaliditetom, time što ublažavaju ili pojačavaju uticaj rizičnih faktora povezanih sa funkcionalnim oštećenjem.

8. METODOLOŠKI DEO

8.1 PREDMET I CILJEVI ISTRAŽIVANJA

Kao i u svakom drugom istraživačkom poduhvatu, predmet istraživanja i istraživačka pitanja određuju izbor dizajna istraživanja. Primarni cilj ovog istraživanja je identifikovanje relevantnih individualnih, kontekstualnih i sredinskih faktora za uspeh u zapošljavanju osoba oštećenog vida, odnosno provera da li postoji specifičan set varijabli, na osnovu kojih se može predvideti da li će osoba oštećenog vida biti zaposlena ili ne. S tom namerom, kao polazna osnova za definisanje navedenog seta varijabli korišćen je ekološki model razvoja karijere, koji predlažu Szymanski, Enright, Hershenson i Ettinger (2003), a koji je opisan u Poglavlju 7.1.1. S obzirom da ekološki model razvoja karijere uključuje konstrukte i procese, dodatni cilj istraživanje bio je da se bar delimično rasvetle procesi, putem kojih definisani set varijabli utiče na konačni ishod – zaposlenost ili nezaposlenost slepih i slabovidih osoba. Istraživanje je obavljeno u dve faze:

1. Kvantitativna faza istraživanja, koja je primarno bila usmerena ka prikupljanju kvantitativnih podataka o konstruktima opisanim ekološkim modelom razvoja karijere;
2. Kvalitativna faza, koja je prvenstveno bila usmerena ka prikupljanju kvalitativnih podataka o procesima definisanim ekološkim modelom razvoje karijere.

Dakle, osnovni ciljevi kvantitativne faze istraživanja su:

1. Utvrditi status zaposlenosti slepih i slabovidih u uzorku
2. Utvrditi da li postoje značajne razlike između zaposlenih i nezaposlenih ispitanika u uzorku, po pitanju različitih individualnih, kontekstualnih i sredinskih faktora opisanih ekološkim modelom razvoja karijere
3. Utvrditi koje su od navedenih individualnih, kontekstualnih i sredinskih determinanti najbolji prediktori za uspeh u zapošljavanju slepih i slabovidih osoba, definisanog preko statusa zaposlenosti (zaposlen/nezaposlen).

Osnovni ciljevi kvalitativne faze istraživanja su:

1. Identifikovati opšte obrasce delovanja procesa opisanih ekološkim modelom u kreiranju ishoda zaposlen/nezaposlen u slučaju slepih i slabovidih osoba
2. Identifikovati razlike u obrascima delovanja navedenih procesa između zaposlenih i nezaposlenih slepih i slabovidih osoba.

8.2 POSTUPAK PRIKUPLJANJA PODATAKA

Pre početka istraživanja, kontakt je ostvaren sa tri organizacije, koje se bave problematikom slepih i slabovidih osoba u Srbiji, čiji su članovi slepe i slabovide osobe i čije su aktivnosti usmerene ka rešavanju problema ove društvene grupe – Savez slepih Srbije, Gradska organizacija slepih Beograd i udruženje “Beli štap”. S obzirom da je Gradska organizacija slepih Beograd pokazala izuzetnu predusretljivost za saradnju u istraživanju, i da jedina ima kompletnu elektronsku bazu podataka sa imenima i kontakt informacijama svojih članova, doneta je odluka da se istraživanje sprovede uz pomoć ove organizacije i njenih članova.

Prikupljanje podataka za kvantitativnu fazu istraživanja sprovedeno je tokom juna i jula meseca 2009. godine. U tom periodu, u bazi podataka organizacije bilo je registrovano ukupno 406 članova uzrasta od 25 do 50 godina starosti, koji je predstavljao ciljnu grupu ovog istraživanja. Od tog broja, 129 je bilo registrovano sa statusom zaposlenih, a 85 sa statusom nezaposlenih. Identifikovanje i regrutovanje ispitanika za istraživanje obavljeno je uz pomoć socijalnog radnika Gradske organizacije slepih Beograd. Na osnovu znanja o članovima organizacije, socijalni radnik je sugerisala listu od 140 zaposlenih i nezaposlenih članova, koji bi po odsustvu drugih težih oblika invaliditeta ili hroničnih bolesti, i po pozitivnom iskustvu sa prethodno ostvarenim istraživanjima, u kojima je Gradska organizacija slepih učestvovala, mogli predstavljati potencijalne učesnike za ovo istraživanje. Intervjue sa ispitanicima obavljali su autor ovog rada i šest studenata apsolvencata sa Odeljenja za psihologiju, Univerziteta u Beogradu.

Prvi kontakt sa potencijalnim ispitanicima je ostvaren iz kancelarije Gradske organizacije slepih Beograd putem telefona. Socijalni radnik, u ulozi nekoga, ko je već poznat članovima organizacije, je obavljala prvi poziv i obaveštavala ih o istraživanju i njegovim ciljevima. Kontaktirani članovi organizacije, koji su iskazali zainteresovanost za učešće u istraživanju, su dalje kontaktirani od strane autora ovog istraživanja. Ovom prilikom zainteresovani članovi organizacije su dobijali detaljnije informacije o istraživanju, njegovom cilju, kao i o vrsti pitanja, koja će biti postavljana tokom intrevjua. Potencijalni ispitanici su, takođe, informisani da je učešće u istraživanju potpuno dobrovoljno i da će njihovi odgovori biti korišćeni isključivo za potrebe ovog istraživanja. Nakon potvrde zainteresovanosti za učešće u istraživanju, ispitanici su kontaktirani, ili od strane autora istraživanja, ili jednog od studenata apsolvencata, radi zakazivanja intervjuu u vreme, koje najviše odgovara ispitanicima. Intervjuisanje ispitanika tokom kvantitativne faze ispitivanja obavljeno je telefonskim putem. Upitnik, korišćen u ovoj fazi istraživanja dat je u Prilogu A.

Na kraju prvog intervjuu, tokom kvantitativne faze istraživanja, svi ispitanici su imali priliku da se izjasne da li su zainteresovani za učešće u drugoj, kvalitativnoj fazi istraživanja. Ova faza istraživanja podrazumevala je primenu polustrukturiranog, dubinskog intervjuu, sa sadržajem koncentrisanim oko procesa i konstrukata definisanih ekološkim

modelom razvoja karijere. Od ukupno 87 ispitanika, koji su dali saglasnost za učešće u dubinskom intervjuu, metodom slučajnog uzorka je izabrano 20 ispitanika – 10 zaposlenih i 10 nezaposlenih. Pri tome je vođeno računa da oba poduzorka imaju istu, ili sličnu strukturu u pogledu uzrasta, stepena gubitka vida i stepena obrazovanja. Ova faza istraživanja obavljena je u periodu od maja do jula 2010. godine. Lista pitanja korišćena u ovoj fazi istraživanja prikazana je u Prilogu B. U proseku su intervjui trajali oko 64 minuta, pri čemu je najkraći intervju trajao 41 minut, a najduži 92 minuta. Svi intervjui su snimani i transkribovani za potrebe kvalitativne analize.

8.3 UZORAK – KVANTITATIVNA FAZA ISTRAŽIVANJA

Uzorak realizovanog istraživanja se može okarakterisati kao prigodan. Od ukupno 140 kontaktiranih članova Gradske organizacije slepih Beograd, uzrasta 25 do 50 godina, 105 je uzelo učešća u kvantitativnoj fazi istraživanja. Prosečni uzrast ispitanika u uzorku iznosio je 35 godina. Nešto manje od polovine uzorka pripada uzrasnoj grupi od 31 do 40 godina (48 ili 45.7%). Trideset i tri (31.4%) ispitanika pripada mlađoj uzrasnoj grupi, od 25 do 30 godina, dok 24 (22.9%) pripada starijoj uzrasnoj grupi od 41 do 50 godina.

Kada je u pitanju stepen gubitka vida, 46 ispitanika u uzorku je sebe opisalo kao osobu sa totalnom slepoćom, što je 43.8%. Približan broj ispitanika, odnosno 44 (41.9%) je sebe opisalo kao slabovidu osobu, a znatno manji broj je svoj stepen gubitka vida okarakterisao kao praktičnu slepoću – 15 (14.3%). Najveći broj ispitanika je rođen sa gubitkom vida – 66 (62.9%). Dodatnih 15 ispitanika (14.3%) su vid izgubili u prvih deset godina života. Struktura uzorka u pogledu uzrasta, na kome se oštećenje vida javilo, prikazan je u Tabeli 1.

Tabela 1. Struktura uzorka po uzrastu na kome se oštećenje vida javilo (frekvencije i procenti)

Uzrast na kome se pojavilo oštećenje vida	Frekvencije	Procenat
Na rođenju	66	62.9
1 do 10 godina	15	14.3
11 do 20 godina	13	12.4
21 do 30 godina	9	8.6
31 do 40 godina	2	1.9
41 do 50 godina	0	0.0

Pregled strukture uzorka po polu sugeriše da je uzorkom obuhvaćeno 48 muških ispitanika (45.7%), i 57 (54.3%) ispitanika ženskog pola. U pogledu statusa zaposlenosti, 44 ispitanika (42%) je zaposleno, dok je 61 (58%) nezaposleno.

Kada je u pitanju obrazovna struktura uzorka, zapaža se da najveći broj ispitanika– 45 (42.9%), navodi srednju četvorogodišnju školu, kao svoj najviši stepen stečenog obrazovanja. Zatim, sledi 25 (23.8%) ispitanika sa srednjom trogodišnjom školom, a potom 22 (21%) ispitanika sa fakultetskim obrazovanjem. Višu školu je završilo 6 (5.7%) ispitanika, a magisterijum 4 (3.8%). Uzorkom je obuhvaćeno znatno manje ispitanika sa završenom osnovnom školom – 2 (1.9%) ili nezavršenom osnovnom školom – 1 (1.0%).

U pogledu zanimanja, najveći broj ispitanika u uzorku čine fizioterapeuti – 32 (30.5%), a potom telefonisti/PTT manipulanti - 25 (23.8%). Radi se o zanimanjima, koja su tradicionalno preporučivana osobama oštećenog vida u našem društvu. Pregled zanimanja ispitanika dat je u Tabeli 2.

Tabela 2. Struktura uzorka po zanimanju (frekvencije i procenti)

Zanimanje	Frekvencija	Procenat
Fizioterapeut	32	30.5
Telefonista/PTT manipulant	25	23.8
Profesor/nastavnik (književnost, jezici, muzika, istorija)	14	13.3
Zanatska zanimanja (kuvar, frizer, metalostrugar, mašinski tehničar, elektrotehničar i sl.)	8	7.6
Pravni birotehničar	4	3.8
Teolog/veroučitelj	4	3.8
Defektolog/specijalni pedagog	4	3.8
Informatičar/programer/operator na računaru	3	2.9
Psiholog	2	1.9
Pravnik	2	1.9
Socijalni radnik	1	1.0
Inženjer elektrotehnike	1	1.0
Korektor inkorektor	1	1.0
Novinar saradnik	1	1.0
Pesnik	1	1.0
Vojno lice	1	1.0
Bez zanimanja	1	1.0
Total	105	100.0

Po pitanju bračnog stanja, najveći je broj ispitanika, koji se do sada nisu nikada ženili, ni udavali – 63 (60%). Od toga 52 (49.5%) je onih, koji žive sa roditeljima ili nekim drugim članom porodice, a znatno manje onih, koji žive samostalno, odvojeno od porodice porekla - 11 (10.5%). Sledeću grupu po brojnosti čine ispitanici, koji su oženjeni ili udati – 25 (23.8%). U ovoj grupi ispitanika, 20 (19%) živi samostalno, odvojeno od roditelja, a 5

(4.8%), živi u proširenoj zajednici sa roditeljima. Manji je broj razvedenih ispitanika – 10 (9.5%), a među njima je samo jedan ispitanik, koji živi samostalno. Ostali razvedeni ispitanici žive sa drugim članovima porodice (decom, roditeljima, sestrom i zetom). Četiri ispitanika u uzorku (3.8%) nisu u zvaničnoj bračnoj vezi, ali žive sa partnerom. Dvoje ispitanika su udovci, koji žive u zajednici sa decom ili roditeljima.

8.3.1 ZAPOSLENI ISPITANICI

Kada je u pitanju dužina zaposlenja, među zaposlenim ispitanicima najviše je onih, koji su zaposleni više od deset godina – 15 (34.1%), a potom sledi 13 ispitanika (skoro 30%), koji su zaposleni između šest do deset godina. Približan broj zaposlenih ispitanika – 12 (27.3%) je u radnom odnosu između dve do pet godina, a najmanje je onih, koji su zaposleni manje od godinu dana (4 ili 9.1%).

Najveći broj zaposlenih ispitanika je u stalnom radnom odnosu, sa punim radnim vremenom - 37 (84.1%), a znatno manje - 5 (11.4%) je sa privremenim poslom, sa punim radnim vremenom. Jedan ispitanik je zaposlen privremeno, sa pola radnog vremena, a jedan poseduje privatni, honorarni posao. Nešto više od tri četvrtine zaposlenih ispitanika - 34 (77.3%) trenutno obavlja posao u struci, za koju su se školovali, a preostalih 10 (22.7%) ne. Po pitanju zanimanja, među zaposlenim ispitanicima najbrojniji su telefonisti/PTT manipulanti – 12 (27.3%), a potom slede fizioterapeuti – 11 (25.0%) i profesori/nastavnici – 8 (18.2%). Pregled zanimanja za zaposlene ispitanike dat je u Tabeli 3.

Tabela 3. Zanimanja zaposlenih ispitanika iz uzorka (frekvencije i procenti)

Zanimanje	Frekvencija	Procenat
Telefonista/PTT manipulant	12	27.3
Fizioterapeut	11	25.0
Profesor/nastavnik (književnost, jezici, muzika, istorija)	8	18.2
Zanatska zanimanja (kuvar, frizer, metalostrugar, mašinski tehničar, elektrotehničar i sl.)	2	4.5
Teolog/veroučitelj	2	4.5
Pravnik	2	4.5
Pravni birotehničar	1	2.3
Defektolog/specijalni pedagog	1	2.3
Psiholog	1	2.3
Socijalni radnik	1	2.3
Informatičar/programer/operator na računaru	1	2.3
Novinar saradnik	1	2.3
Pesnik	1	2.3
Total	44	100.0

Na pitanje o načinu, na koji su došli do posla, koji trenutno obavljaju, najveći broj ispitanika – 15 (34.1%) navodi poznanstva (preko prijatelja ili članova porodice), a nešto manji – 11 (25.0%) pomoć organizacija, koje se bave problematikom slepih i slabovidih osoba. Prikaz ispitanikovih odgovara dat je u Tabeli 4.

Tabela 4. Način na koji su zaposleni ispitanici došli do zaposlenja (frekvencije i procenti)

Na koji način biste opisali put kojim ste došli do posla koji trenutno obavljate?	Frekvencije	Procentat
Preko poznanstva (prijatelja ili članova porodice)	15	34.1
Uz pomoć organizacije koja se bavi pitanjima slepih i slabovidih osoba	11	25.0
Prijavio/la sam se na objavljeni javni konkurs	9	20.5
Uz pomoć tržišta rada	6	13.6
Nešto drugo	3	6.8

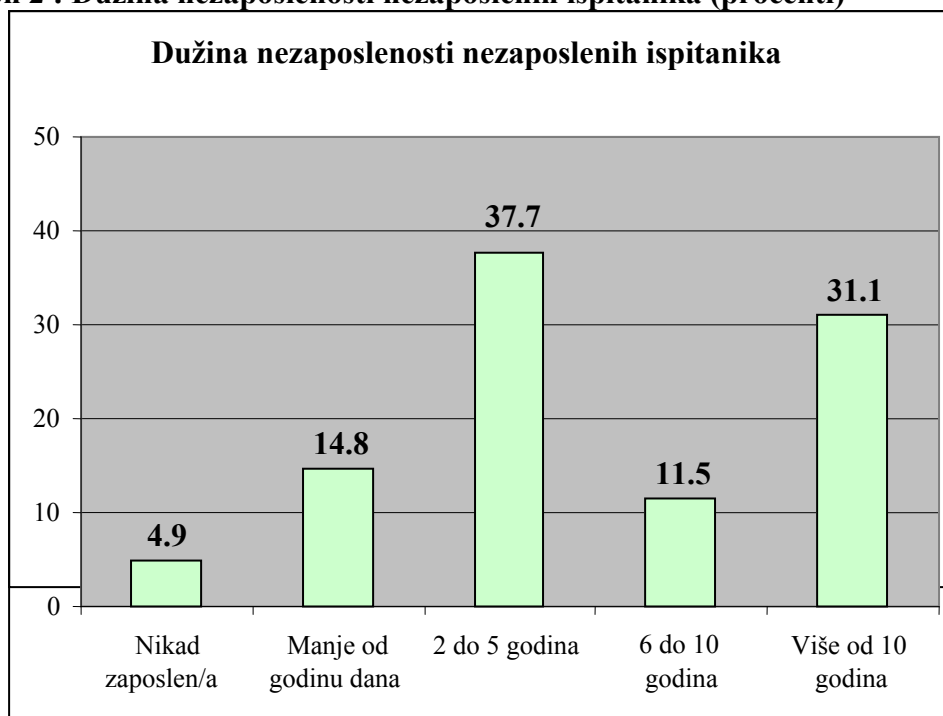
Od ispitanika, koji su za opis svog puta do posla odabrali kategoriju “nešto drugo”, jedan je otvorio svoju firmu, jednom je volontiranje otvorilo put do posla. Jedan zaposleni ispitanik je naveo da je nakon obilaska brojnih organizacija i firmi, posao pronašao u zaštitnoj radionici “Sloga”.

Zaposleni ispitanici, koji su identifikovali pomoć organizacija, koje se bave pitanjima slepih i slabovidih osoba, kao svoj način za nalaženje posla, najčešće su navodili Gradski Savez slepih (6), kombinovanu pomoć od strane Gradskog i Republičkog Saveza slepih (3) ili “Slogu“ (2).

8.3.2 NEZAPOSLENI ISPITANICI

Kada je u pitanju dužina nezaposlenosti, najveći broj nezaposlenih ispitanika u uzorku spada u, takozvanu, kategoriju dugoročno nezaposlenih (nezaposleni više od godinu dana). Svega 9 ispitanika (14.8%) je nezaposleno manje od godinu dana, a među ostalima su oni, koji nikada do sada nisu bili zaposleni – 3 (4.9%) do onih, koji na posao čekaju više od deset godina – 19 (31.1%). Struktura nezaposlenog dela uzorka u pogledu dužine nezaposlenosti predstavljena je na Grafikonu 2.

Grafikon 2 : Dužina nezaposlenosti nezaposlenih ispitanika (procenti)

Više od polovine nezaposlenih ispitanika – 34 (55.7%) je izjavilo da su registrovani u Nacionalnoj Službi za zapošljavanje, a među njima je najviše onih, koji su na evidenciji nezaposlenih više od deset godina (13 ili 38.2%). Skoro 30% ispitanika je na evidenciji između jedne do pet godina, a potom sledi 6 (17.6%) onih, koji su prijavljeni između šest i deset godina, i 5 (14.7%) sa najkraćim rokom, manjim od godinu dana.

Među nezaposlenim ispitanicima, koji su na evidenciji Nacionalne službe za zapošljavanje, najviše je onih, koji navode da do sada nikada nisu dobili ponudu za posao od strane ove službe – 15 (44.1%). Potom slede oni, koji su dobili ponude za privremene poslove – 13 (38.2%). Najmanje je onih ispitanika, koji su do sada dobili ponude za posao sa stalnim radnim odnosom – 6 (17.6%). Među ispitanicima, koji su dobijali ponude za posao preko Nacionalne službe za zapošljavanje, 14 (73.7%) je dobijalo ponude za poslove, koji su ispod njihovih kvalifikacija i obrazovanja, a 5 (26.3%) poslove, koji su u skladu sa njihovim kvalifikacijama i obrazovanjem.

U pogledu zanimanja, u grupi nezaposlenih ispitanika najbrojniji su fizioterapeuti – 21 (34.4%), praćeni telefonistima/PTT manipulantima – 13 (21.3%). Prikaz zanimanja nezaposlenih ispitanika dat je u Tabeli 5.

Tabela 5. Zanimanja nezaposlenih ispitanika u uzorku

Zanimanje	Frekvencija	Procenat
Fizioterapeut	21	34.4
Telefonista/PTT manipulant	13	21.3
Profesor/nastavnik (književnost, jezici, muzika, istorija)	6	9.8
Zanatska zanimanja (kuvar, frizer, metalostrugar, mašinski tehničar, elektrotehničar i sl.)	6	9.8
Pravni birotehničar	3	4.9
Defektolog/specijalni pedagog	3	4.9
Teolog/veroučitelj	2	3.3
Informatičar/programer/operator na računaru	2	3.3
Psiholog	1	1.6
Inženjer elektrotehnike	1	1.6
Korektor inkorektor	1	1.6
Vojno lice	1	1.6
Bez zanimanja	1	1.6
Total	61	100.0

Odgovori nezaposlenih ispitanika na pitanje o tome da li još uvek pokušavaju da se zaposle, ne daju baš ohrabrujuću sliku. Najviše je ispitanika, koji više ni ne pokušavaju da sa zaposle (36.1%), a znatan je broj i onih, koji još uvek pokušavaju, ali se osećaju obeshrabrenim da će njihovi pokušaji rezultirati uspehom (19.7%). Prikaz ispitanikovih odgovora dat je u Tabeli 6.

Tabela 6. Nezaposleni ispitanici i pokušaji traženja posla

Da li još uvek pokušavate da se zaposlite?	Frekvencije	Procenat
Ne planiram više da tražim posao	22	36.1
Ne trenutno, ali planiram da se tome posvetim u skoroj budućnosti	13	21.3
Da, ali se osećam prilično obeshrabreno da ću u tome uspeti	12	19.7
Da i verujem da ću uspeti	12	19.7
Nisam siguran/na	2	3.3

Nezaposleni ispitanici, koji su negativno odgovorili na pitanje o pokušajima sa nađu posao, najčešće su navodili zdravstvene probleme (16), kao razloge za svoju neaktivnost. Izvestan broj ovih ispitanika (5) naveo je da želi dalje da se akademski usavršava, i da se, nakon toga, aktivnije posveti traženju posla. Podjednak broj ispitanika (4) navodi da su, usled dugogodišnjeg čekanja na posao, izgubili nadu u uspeh svojih pokušaja, kao i da je prevoz problem, usled njihove nemogućnosti da samostalno odlaze na posao. U tom slučaju, potreba za plaćanjem taksija eliminiše eventualnu finansijsku dobit vezanu za pronalaženje posla. Manji broj ispitanika navodi sledeće razloge za svoje odustajanje od traženja posla :

- Trudnoća (3)
- Potreba da se brine za druge članove porodice – malu decu ili stare i bolesne roditelje (2)
- Nedostatak potražnje na tržištu rada za telefoniste (2)
- Želja da ode u penziju (2)
- Rad od kuće, koji obezbeđuje relativno pristojnu finansijsku podršku (2)
- Materijalna obezbeđenost (1)

8.4 UZORAK - KVALITATIVNA FAZA ISTRAŽIVANJA

U kvalitativnom delu istraživanja, od 20 kontaktiranih, učestvovalo je 12 ispitanika. Među njima je 9 ženskih i 3 muških ispitanika. Sedam je zaposleno, a 5 nezaposleno. Svih dvanaest ispitanika je rođeno sa oštećenjem vida, a po pitanju stepena gubitka vida 7 je slabovidnih i 5 slepih. Najmlađi ispitanik u ovom uzorku imao je 32, a najstariji 41 godinu. Po pitanju obrazovanja, 5 ispitanika je sa završenom četvorogodišnjom srednjom školom, a 1 sa višom. Pet (5) ispitanika je sa visokom stručnom spremom i 1 ispitanik je sa završenim magistarskim studijama.

8.5 VARIJABLE I NJIHOVO MERENJE

8.5.1 KVANTITATIVNA FAZA ISTRAŽIVANJA

Zavisna varijabla

Za potrebe ovog istraživanja, korišćen je način definisanja uspeha u zapošljavanju slepih osoba i osoba oštećenog vida, onako kako su to, u svojim istraživanjima predložili Johnson i Hafer (1985) i Roy, Dimigen i Taylor (1998). Dakle, uspeh u zapošljavanju osoba oštećenog vida operacionalizovan je preko statusa zaposlenosti – zaposlen nasuprot nezaposlen. U kontekstu predloženog ekološkog modela razvoja karijere, o zavisnoj varijabli se može govoriti, kao o ishodu međusobne interakcije konstrukata i procesa predstavljenih ovim modelom. (Grafikon 3).

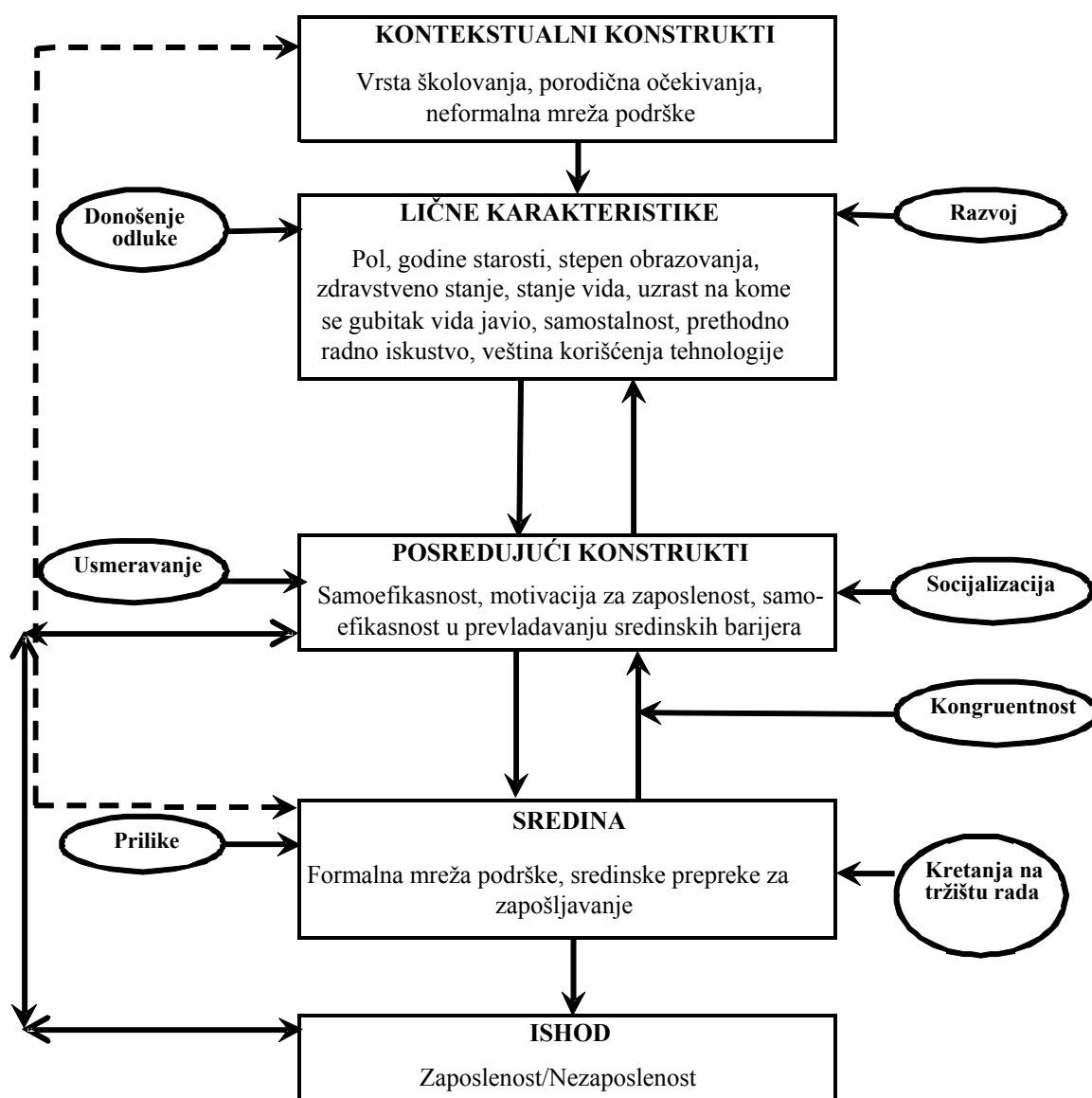
Nezavisne varijable

Kao što je prethodno rečeno, u skladu sa predloženim ekološkim modelom razvoja karijere, kvantitativni deo istraživanja usmeren je ka proučavanju konstrukata, odnosno čitavog niza individualnih, kontekstualnih, posredujućih i sredinskih varijabli. Valja napomenuti, da ekološki model uključuje znatno veći broj varijabli unutar opisanih konstrukata identifikovanih modelom, ali da se ovo istraživanje bavi izučavanjem samo onih varijabli

za koje se u prethodnim istraživanjima, navedenim u Poglavlju 6, pokazalo da imaju značajan uticaj na zapošljavanje slepih i slabovidnih osoba, ili su po pitanju njihove značajnosti dobijeni protivrečni rezultati.

U kontekstu primenjenog ekološkog modela razvoja karijere, varijable uključene u kvantitativni deo istraživanja se mogu graficki prikazati na sledeći način (Grafikon 3):

Grafikon 3: Varijable uključene u kvantitativni deo istraživanja prikazane u sklopu ekološkog modela razvoja karijere

Radi merenja ovih varijabli konstruisan je upitnik, specijalno napravljen za potrebe ovog istraživanja, koji sadrži niz pitanja otvorenog i zatvorenog tipa, kao i nekoliko višejajmskih skala samoprocene. Upitnik je pre primene u istraživanju testiran sa pet slepih i slabovidih osoba, da bi se proverila adekvatnost upotrebljenog jezika i sadržaja upitnika. Detaljniji opis načina, na koji su varijable operacionalizovane, sledi nakon navođenja svake kategorije izučavanih varijabli. Upitnik je prikazan u Prilogu A.

A. Lične karakteristike:

Istraživanje se bavi izučavanjem čitavog niza ličnih karakteristika i njihovog uticaja na ishod u pogledu zaposlenosti slepih i slabovidih osoba. U ovu grupu varijabli spadaju:

- Pol
- Godine starosti
- Stepen obrazovanja
- Prethodno radno iskustvo
- Uzrast na kome se oštećenje vida javilo
- Zdravstveno stanje
- Stanje vida
- Samostalnost u obavljanju svakodnevnih aktivnosti
- Veština korišćenja kompjutera i drugih pomagala

Pol, stepen obrazovanja i prethodno radno iskustvo su operacionalizovani preko pitanja zatvorenog tipa, dok su godine starosti i uzrast na kome se oštećenje vida javilo, operacionalizovani preko pitanja otvorenog tipa.

Zdravstveno stanje operacionalizovano je preko pitanja o postojanju sekundarnog oštećenja ili hroničnih zdravstvenih problema, kao i preko samoprocene sopstvenog zdravlja na skali Likertovog tipa (1= veoma loše do 5 = odlično).

Stanje vida je operacionalizovano preko pitanja o stepenu gubitka vida sa tri ponuđene kategorije odgovora: totalna slepoća, praktična slepoća i slabovidost. Osim toga, od ispitanika se tražilo da procene stepen u kome oštećenje vida utiče na njihovu sposobnost obavljanja svakodnevnih aktivnosti, na skali Likertovog tipa (1 = ne utiče uopšte do 5 = utiče izuzetno mnogo).

Za procenu samostalnosti u obavljanju svakodnevnih aktivnosti, uključujući i samostalnost u kretanju i korišćenju javnog prevoza, korišćena je višejtemenska skala samoprocene. Skala se sastoji od liste svakodnevnih aktivnosti (odevanje, kupovine, plaćanje računa itd.), za koje ispitanici procenjuju svoju samostalnost na skali Likertovog tipa (1 = isključivo uz pomoć drugih do 5 = potpuno samostalno). Suma svih ispitanikovih odgovora daje kompozitni skor, koji može imati vrednost između 18 i 90. Veći skor označava veću samostalnost u obavljanju svakodnevnih aktivnosti. Skala je napravljena po uzoru na skalu, koju su u svom istraživanjima koristili Shaw, Gold i Wolffe (2007) i Žuvela i Gold (2005) na kanadskom uzorku mladih oštećenog vida i sadrži pet grupa ajtema (subskala):

- Briga o sebi (lična higijena, izbor odeće, odevanje, uzimanje hrane (hranjenje), i pripremanje hrane (kuvanje))
- Briga o domaćinstvu (korišćenje kućnih aparata, obavljanje kućnih poslova i kupovine za domaćinstvo)
- Rukovanje novcem (prepoznavanje novčanica, plaćanje pri kupovini, i plaćanje računa u banci ili pošti)
- Informisanje i korespondencija (korišćenje telefona, čitanje, pisanje)
- Kretanje (putovanje javnim prevozom, korišćenje taksija, prelazak ulice, kretanje, kako u poznatom, tako i u nepoznatom okruženju).

Skala u celini ima visoku unutrašnju konzistentnost (Cronbach $\alpha = 0.89$). Izračunavanje vrednosti za unutrašnju konzistentnost subskala pokazala je da tri imaju visok stepen pouzadnosti :

- Kretanje - Cronbach $\alpha = 0.83$
- Rukovanje novcem - Cronbach $\alpha = 0.82$
- Briga o domaćinstvu - Cronbach $\alpha = 0.78$

Dve subskale imaju nešto nizu unutrašnju konzistentnost: Informisanje i korespondencija - Cronbach $\alpha = 0.56$, i Briga o sebi - Cronbach $\alpha = 0.45$. Verovatno objašnjenje za nizu unutrašnju konzistentnost leži u činjenici da se radi o subskalama sa manjim brojem stavki, kojima se pokriva čitav spektar različitih aktivnosti. Uprkos nižoj unutrašnjoj konzistentnosti, obe subsakle su zadržane u istraživanju, s obzirom da dobro koreliraju sa skalom u celini.

Veština korišćenja kompjutera i drugih pomagala operacionalizovana je preko petostepene skale Likertovog tipa (1= veoma loše do 5 = odlično). Naime, ispitanicima je najpre ponuđena lista tehničkih pomagala za osobe oštećenog vida i od njih se tražilo da označe sva pomagala koja koriste, a nakon toga, da na petostepenoj skali procene svoje veštine korišćenja ovih pomagala. Kad je reč o kompjuteru, samo ispitanici, koji su označili da im je za posao kojim se bave, ili za posao, za koji obično konkurišu, potrebno poznavanje rada na računaru, su zamoljeni da procene svoje veštine korišćenja računara na petostepenoj skali Likertsovog tipa (1 = veoma loše do 5 = odlično).

B. Kontekstualne varijable:

Od kontekstualnih varijabli, opisanih ekološkim modelom razvoja karijere i proučavanjem u drugim istraživanjima na temu zapošljavanja slepih i slabovidih osoba, ovo istraživanje usmereno je na proučavanje sledećih varijabli:

- Vrsta školovanja: Od ispitanika se zahteva da odgovore na pitanje o vrsti škole, koju su pohađali tokom odrastanja, kako osnovnoj, tako i srednjoj. Pitanje zatvorenog tipa nudi opcije specijalne škole za decu sa posebnim potrebama, redovne škole, kombinovane specijalne i redovne škole, kao i opciju “Nisam pohađao/la školu”.
- Porodična očekivanja: Od ispitanika se traži da, na petostepenoj skali Likertovog tipa, procene visinu očekivanja roditelja i porodice u pogledu njihovog učešća u obavljanju kućnih poslova tokom odrastanja, njihovog uspeha u školi, kao i u pogledu uspeha u

zapošljavanju u odraslom dobu. Visina očekivanja se procenjuje na skali od “veoma niska” do “veoma visoka”.

- Neformalna mreža podrške odnosi se na podršku i pomoć, koji ispitanici dobijaju od strane porodice i prijatelja. Istraživanje je usmereno na izučavanje, kako strukturalnih aspekata neformalne mreže podrške, kao što su veličina, učestalost viđenja i sastav, tako i funkcionalnih aspekata, kao što su kvalitet ili sadržaj odnosa. U tom kontekstu, neformalna mreža podrške je operacionalizovana preko procene:
  - Veličine neformalne mreže podrške i učestalosti viđenja. Naime, od ispitanika se traži da navedu broj bliskih prijatelja i učestalosti prosečnog nedelnog viđanja sa njima.
  - Tipa dobijene pomoći: Ispitanicima je ponuđena lista raznovrsnih vidova praktično-instrumentalne i socijalno-emocionalne podrške i od njih se zahteva da identifikuju one vrste pomoći, koje od svoje porodice i prijatelja dobijaju ili su dobijali tokom procesa traženja posla.
  - Opažene dobiti od neformalne mreže podrške vezano za traženje posla: Od ispitanika se zahteva da na petostepenoj skali Likertovog tipa (1 = uopšte nije od pomoći do 5 = veoma je od pomoći), procene stepen, u kome, dobijenu pomoć od prijatelja i članova porodice u traženju posla, procenjuju kao korisnu.

C. Posredujuće varijable:

Istraživanjem su obuhvaćene tri varijable, koje bi se po ekološkom modelu razvoja karijere, mogle svrstati u posredujuće varijable:

- Generalna samoefikasnost
- Samoefikasnost u prevladavanju sredinskih prepreka za zapošljavanje
- Motivacija za zaposlenost

Generalna samoefikasnost je koncept, koji je iznikao iz Bandurine socijalno kognitivne teorije. Samoefikasnost je definisana kao verovanje osobe da, svojim akcijama može da ostvari specifične rezultate ili kao verovanje u sopstvene sposobnosti da se izbori sa novim

ili teškim zadacima u različitim domenima funkcionisanja (Bandura, 1977, 1982, 1997, prema Schwarzer i Scholz, 2000). Samoefikasnost se može odrediti kao stabilni doživljaj osobe da je kompetentna da se efikasno nosi sa različitim vrstama stresnih situacija (Schwarzer i Jerusalem, 1995, prema Luszczynska, Scholz i Schwarzer, 2005). Ovim se konceptom opisuje verovanje osobe u svoje sposobnosti da ostvari kontrolu nad otežavajućim okolnostima ili životnim preprekama, kao i kontrolu svog funkcionisanja u različitim životnim domenima.

Smatra se da ova vrsta verovanja utiče na ponašanje indirektno, preko uticaja, koji ima na postavljanje ciljeva, odnosno, na odluku da se izbori sa određenim preprekama, da bi se postavljeni cilj ostvario. U tom smislu je samoefikasnost značajna, ne samo za postavljanje ciljeva, nego i za odlučnost i istrajnost u pokušajima da se postavljeni ciljevi ostvare. Pored toga, ukoliko osoba ne veruje da će njeni pokušaji za ostvarenjem cilja biti uspešni, manje će biti motivisana i istrajna da se izbori sa preprekama na putu ka postavljenom cilju. U tom smislu, samoefikasnost može biti koristan faktor za razumevanje i predviđanje ljudskog ponašanja, uključujući i ponašanje vezano za traženje posla i zapošljavanje. Iz tog razloga je generalna samo-efikasnost uključena, kao varijabla, u ovo istraživanje.

Za operacionalizaciju generalne samoefikasnosti, korišćena je standardizovana jednodimenzionalna Skala generalne samoefikasnosti (Schwarzer i Jerusalem, 1995). Skala se sastoji od 10 stavki, koje se procenjuju na četvorostepenoj skali (1 = uopšte ne važi za mene do 4 = potpuno tačno za mene). Suma ispitanikovih odgovora na 10 ajtema rezultira u kompozitnom skor u vrednosti između 10 i 40. Veći skor označava veći stepen generalne samoefikasnosti. Provera pouzdanosti skale u ovom istraživanju potvrdila je njenu visoku unutrašnju konzistentnost. Naime, vrednost mere pouzdanosti Cronbach α iznosila je 0.86.

Skala su originalno konstruisali Matthias Jerusalem and Ralf Schwarzer u Nemačkoj 1979. godine. Odati je skala revidirana i prevedena na 28 jezika od strane različitih istraživača. Skala ima jaku empirijsku osnovu. Naime, visoka pouzdanost, stabilnost i konstrukt validnost skale potvrđene su u brojnim studijama (Leganger, Kraft i Roysamb, 2000; Luszczynska, Scholz i Schwarzer, 2005). Na uzorku ispitanika u dvadeset i osam različitih

zemalja potvrđena je visoka unutrašnja konzistentnost skale. Dobijena vrednost Cronbach α iznosila je između 0.76 i 0.90, a u većini slučajeva bila je 0.80. Istraživanja, koja su se bavila utvrđivanjem validnosti skale, potvrdila su njenu pozitivnu povezanost sa velikim brojem pozitivnim psiholoških koncepata, kao što su dobar kvalitet života, optimizam, zadovoljstvo na poslu, uspešne strategije u borbi sa stresom, a negativnu povezanost sa depresijom, anksioznošću i stresom (Luszczynska, Scholz i Schwarzer, 2005).

Koncept samoefikasnosti se može primeniti na specifične oblasti funkcionisanja ili na specifične zadatke i aktivnosti, te se u literaturi vezanim za zapošljavanje osoba sa invaliditetom, sve češće opisuju i izučavaju specifični oblici samoefikasnosti, kao što su samoefikasnost u traženju posla (Barlow, Wright i Cullen 2002), samoefikasnost u donošenju odluka (Enright, 1996), samoefikasnost u prevazilaženju prepreka za zapošljavanje (Corbiere, Mercier i Lesage, 2004), i tome slično.

S obzirom da su sredinske prepreke za zapošljavanje slepih i slabovidih osoba brojne, važno je ispitati uticaj njihovog doživljaja sopstvene sposobnosti da se sa ovim preprekama izade na kraj i doživi uspeh u zapošljavanju. Stoga se od ispitanika u ovom istraživanju traži da, nakon što su se izjasnili koliko je svaka od navedenih potencijalnih barijera zaista bila ili jeste prepreka u njihovim pokušajima da se zaposle, procene svoju sposobnost da sa ovim preprekama izađu na kraj. Procena se vrši na skali Likertovog tipa sa opcijama od potpuno nemoguće, do potpuno moguće.

Motivacija za zaposlenost definisana je prvenstveno kao koncept, koji varira u stepenu prisustva, pre nego u vrsti (spoljašnja ili unutrašnja) i operacionalizovana je preko samoprocene sopstvene motivisanosti na skali Likertovog tipa (1 = veoma niska do 5 = veoma visoka).

D. Sredinske varijable:

Sledeće dve sredinske varijable su uključene u istraživanje:

- Sredinske prepreke za zapošljavanje
- Formalna mreža podrške

Sredinske prepreke za zapošljavanje osoba oštećenog vida operacionalizovane su preko procene stepena, u kome su određeni sredinski faktori bili ili jesu doživljeni, kao prepreka u ispitanikovim pokušajima da se zaposli. Za procenu se koristi petostepena skala Likertovog tipa (1 = u potpunost da, do 5 = uopšte ne). Lista sredinskih faktora, koji najčešće imaju svojstva prepreka u procesu zapošljavanja slepih i slabovidih osoba kreirana je na osnovu rezultata stranih i domaćih istraživanja, navedih u Poglavlju 6, postojećeg pravnog okvira i ekonomske situacije u zemlji, ali i po modelu na postojeću Skalu prepreka za zapošljavanje i efikasnost u njihovom prevazilaženju (The Barrier to Employment and Coping Efficacy Scale (BECES), Corbiere, Bordeleau, Provost, and Mercier, 2002).

Za razliku od BECES skale, koja je nastala iz rada sa osobama sa mentalnim smetanjama, koje traže posao, i koja uključuje čitav niz sredinskih, ali i unutrašnjih, prepreka (prepreka proisteklih iz same osobe, kao što su umor, bol, ograničeno fizičko funkcionisanje, i slično), lista prepreka navedena na skali u ovom istraživanju fokusirana je isključivo na sredinske prepreke. Izračunata mera pouzdanosti Cronbach α iznosi 0.88.

Formalna mreža podrške odnosi se na podršku i pomoć, koji ispitanici dobijaju od postojećih službi zapošljavanja, udruženja slepih i slabovidih i neprofitnih organizacija. Shodno tome, formalna mreža podrške operacionalizovana je preko pitanja o tome, koje vrste servisa, treninga, profesionalnog savetovanja i drugih vidova pomoći u traganju za poslom nude službe zapošljavanja i ostale relevantne organizacije i da li ih je ispitanik koristio/koristila u pokušajima da nađe zaposlenje. Pored toga, korišćena je i petostepena skala Likertovog tipa, putem koje se ispitaniku pruža mogućnost da proceni koliko je

pružena pomoć od koristi u procesu traženja posla (1 = nije uopšte od pomoći do 5 = veoma je od pomoći).

8.5. 2 KVALITATIVNA FAZA ISTRAŽIVANJA

Primena kvalitativnih metoda istraživanja se smatra prigodnom kod populacija, koje su relativno manje istraživane, kao i kod osetljivih tema za istraživanje, kao što je iskustvo osoba sa invaliditetom. Ovaj tip istraživanja se, takođe, obično preporučuje u istraživanjima, čiji je fokus na izučavanju procesa, preko kojih su sadašnja stanja ili situacije povezane sa odlukama ili dešavanjima iz prošlosti. Kvalitativna faza ovog istraživačkog rada bila je usmerena ka prikupljanju podataka o profesionalnom razvoju ispitanika, kao i o ostalim značajnim aspektima njihovog odrastanja, školovanja i iskustva traženja posla u odrasloj dobi, putem primene polustrukturiranog intervjua. Pitanja iz intervjua su grupisana oko osnovnih procesa definisanih ekološkim modelom razvoja karijere:

- Razvojni procesi su operacionalizovani preko niza pitanja o dosadašnjem profesionalnom razvoju ispitanika, počev od njihovog školovanja za sticanje kvalifikacija do sadašnje pozicije; preko izučavanja porodičnih stavova i očekivanja tokom odrastanja vezanim za učešće u uzrasno primerenim odgovornostima u okviru domaćinstva i o iskustvu tokom školovanja i kasnije, traženja posla.
- Proces socijalizacije je operacionalizovan preko pitanja o porodičnim stavovima i očekivanjima tokom odrastanja vezanim za učešće u uzrasno primerenim igrama sa vršnjacima; kao i o iskustvu školovanja u redovnoj ili specijalnoj školi.
- Kongruentnost je operacionalizovana preko pitanja vezanih za usklađenost kvalifikacija i vrste posla koji ispitanik/ca obavlja, u slučaju zaposlene osobe, odnosno, za koji konkuriše, u slučaju nezaposlene osobe; za opažanja o usklađenosti zanimanja i vrste posla sa sposobnostima i veštinama i potrebama za adaptacijom radnog mesta i mogućnostima za njihovu realizaciju, kao i za opažanja o preprekama u procesu zapošljavanja;
- Proces donošenja odluka je operacionalizovan preko pitanja o osobama, situacijama ili faktorima, koji su uticali na izbor određenog zanimanja i vrste posla;

- Usmeravanje je operacionalizovano preko pitanja o značajnim uzorima ili mentorima tokom odrastanja i u odraslom dobu; prilikama za razvijanje raznovrsnih veština i interesovanja u okviru i van školskog sistema, kao i nakon završetka škole (treninzi, kursevi, hobiji i slično);
- Prilike ili mogućnosti su operacionalizovane preko pitanja vezanih za identifikovanje brojnosti i vrste potencijalnih ponuđenih prilika za zapošljavanje ;
- Prilike i kretanja na tržištu rada su operacionalizovane preko pitanja o ispitanikovim opažanjima trenutne situacije na tržištu rada i svog mesta u toj situaciji.

S obzirom na međusobnu isprepletenost pojedinih procesa, pretpostavilo se da će pojedina pitanja otvoriti mogućnost za prikupljanje relevantnih informacija za više od jednog procesa. Takođe, s obzirom da su svi elementi ekološkog modela (konstrukti i procesi) u stalnoj interakciji, pretpostavilo se da će kvalitativni aspekt istraživanja bar delimično doprineti i rasvetljavanju pojedinih ili svih konstrukata.

Cilj kvalitativne faze istraživanja bio je otvaranje mogućnosti da ispitanici rekonstruišu svoja iskustva vezana za navedene procese i konstrukte, i na taj način omogućće istraživaču pristup širem kontekstu njihovog ponašanja vezanog za proces zapošljavanja. Pitanja korišćena u polustrukturiranom intervjuu prikazana su u Prilogu B.

8.6 HIPOTEZE

Kvalitativni aspekt istraživanja je eksplorativnog karaktera, te su hipoteze definisane samo za kvantitativnu komponentu istraživanja. Bazirano na rezultatima postojećih inostranih i domaćih istraživanja, navedenih u Poglavlju 6, kao i na saznanjima iz postojeće literature i postavljenih ciljeva, istraživanje polazi od sledećih hipoteza:

- Po pitanju ličnih karakteristika, pretpostavlja se da će se zaposlene slepe i slabovide osobe razlikovati od nezaposlenih po:
  - Polu – očekuje se da će broj zaposlenih slepih i slabovidih muškaraca biti veći od broja zaposlenih ženskih ispitanika;

- Godinama starosti – očekuje se da će mlađe slepe i slabovide osobe biti verovatnije zaposlene, nego što je to slučaj sa starijim ispitanicima;
  - Stepenu obrazovanja – očekuje se veći stepen obrazovanja među zaposlenim ispitanicima, nego među nezaposlenima;
  - Prethodnom radnom iskustvu – očekuje se da će među zaposlenim ispitanicima, više nego među nezaposlenima, biti više onih, koji imaju prethodno radno iskustvo;
  - Stanju zdravlja i stepenu gubitka vida – očekuje se da će se među zaposlenim ispitanicima naći veći broj ispitanika sa manjim stepenom gubitka vida i boljim zdravstvenim stanjem, nego što je to slučaj sa nezaposlenim ispitanicima;
  - Samostalnosti u obavljanju svakodnevnih aktivnosti i kretanju – pretpostavlja se da će zaposleni ispitanici razlikovati od nezaposlenih po većem stepenu samostalnosti u obavljanju svakodnevnih aktivnosti, uključujući i kretanje;
  - Veštinama korišćenja adaptivne tehnologije i kompjutera – očekuje se da će zaposleni ispitanici biti veštiji u korišćenju adaptivne tehnologije i kompjutera, nego što je to slučaj sa nezaposlenim ispitanicima.
- Po pitanju kontekstualnih varijabli, pretpostavlja se da će se zaposleni ispitanici razlikovati od nezaposlenih u smislu:
    - Da je veći broj zaposlenih ispitanika pohađao redovne osnovne i srednje škole;
    - Da su porodična očekivanja vezana za učešće u obavljanju kućnih poslova, za uspeh u školi i nalaženju zaposlenja u odraslom dobu bila viša za zaposlene ispitanike, nego što je to slučaj sa nezaposlenim ispitanicima;
    - Da zaposleni ispitanici imaju veći broj socijalnih interakcija i angažovaniju neformalnu mrežu podrške za traženja posla, nego što je to slučaj sa nezaposlenim ispitanicima.
  - Po pitanju posredujućih varijabli očekuje se da će se zaposleni ispitanici razlikovati od nezaposlenih po većem stepenu generalne self-efikasnosti, motivacije za zaposlenost, kao i efikasnosti u prevladavanju prepreka za zapošljavanje.

- Po pitanju sredinskih varijabli, pretpostavlja se da će zaposleni ispitanici razlikovati od nezaposlenih po opažanju manjih sredinskih prepreka za zapošljavanje, kao i da će više koristiti raspoloživu formalnu mrežu podrške za zapošljavanje i procenjivati je kao korisniju u procesu traženja posla.

8.7 ANALIZA PODATAKA

U kvantitativnoj fazi istraživanja korišćena je deskriptivna statistika za opis uzorka na ispitivanim varijablama - aritmetička sredina, standardna devijacija za dimenzionalne varijable i frekvencije i procenti za kategoričke varijable. Pored toga, za proveru povezanosti pojedinačnih varijabli, utvrđivanje razlika između ispitanika na različitim varijablama, i za određivanje prediktivne vrednosti niza individualnih, kontekstualnih, posredujućih i sredinskih varijabli u odnosu na status zaposlenosti, korišćene su odgovarajuće metode inferencijalne statistike u zavisnosti od prirode prikupljenih podataka - t-test, χ^2 i logistička regresija.

Podaci prikupljeni u kvalitativnoj fazi istraživanja analizirani su primenom analize sadržaja. Prva faza analize sastojala se od, takozvanog, otvorenog kodiranja. Tokom ovog procesa sadržaj transkribovanih intervjuja je izdvojen na manje, diskretnije delove (reči, fraze, ili grupe rečenica), koji su označeni kao glavne teme (ili koncepti, po određenju Strauss-a i Cobin-a, 1998). Svaki intrevju je kodiran i na kraju ovog procesa izdvojeno je ukupno 154 tema. Sledeća faza analize podrazumevala je grupisanje velikog broja identifikovanih tema u kategorije i podkategorije, kao koncepte višeg reda, koji objedinjuje nekoliko tema zajedno. Identifikovane teme, kao potkategorije procesa definisanih ekološkim modelom razvoja karijere biće prikazane u Poglavlju o rezultatima kvalitativne analize (Poglavlje 10).

9. REZULTATI KVANTITATIVNE FAZE ISTRAŽIVANJA

U narednom delu rada sledi prikaz rezultata kvantitativnog dela istraživanja. Poglavlja u okviru ovog dela rada organizavana su prema glavnim konstruktima ekološkog modela.

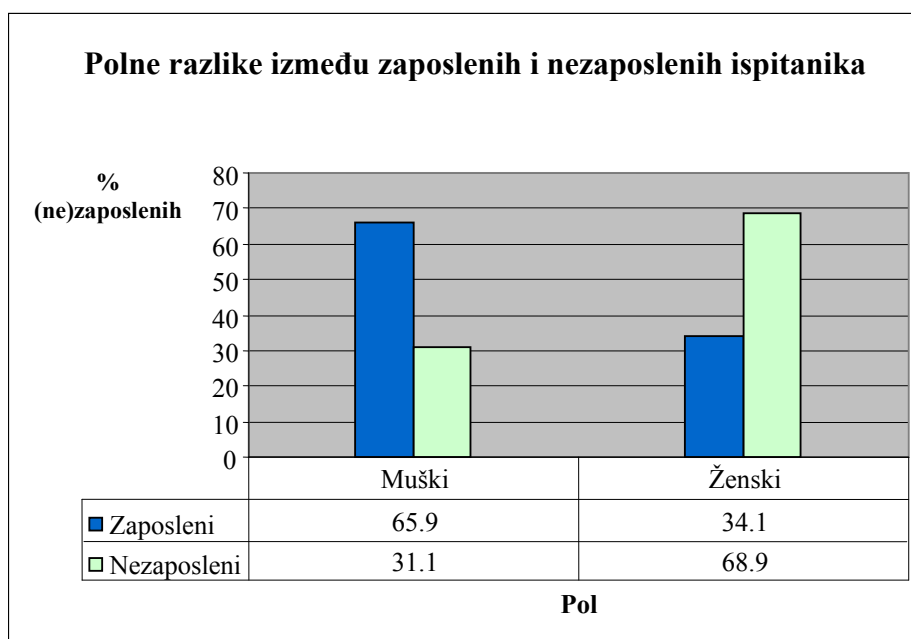
9.1 LIČNE KARAKTERISTIKE I RAZLIKE IZMEĐU ZAPOSLENIH I NEZAPOSLENIH ISPITANIKA

Najpre sledi prikaz rezultata vezanih za lične karakteristike, koje su definisane ekološkim modelom razvoja karijere i rezultata o njihovim razlikama između nezaposlenih i zaposlenih ispitanika.

9.1.1 POLNE RAZLIKE IZMEĐU NEZAPOSLENIH I ZAPOSLENIH ISPITANIKA

Da bi se proverila pretpostavka o postojanju polnih razlika između nezaposlenih i zaposlenih slepih i slabovidih osoba iz uzorka primenjena je χ^2 mera. Prikaz rezultata dat je na Grafikonu 4.

Grafikon 4: Prikaz polnih razlika između zaposlenih i nezaposlenih ispitanika

Već površni pogled na grafikon sugerirše da je među zaposlenim ispitanicima u uzorku znatno više muškaraca nego žena. Prema dobijenim rezultatima od ukupno 44 zaposlenih osoba u uzorku, 29 (65.9%) je muškaraca i 15 (34.1%) žena. U nezaposlenoj grupi od ukupno 61-og ispitanika, 19 (31.1%) je muškaraca i 42 (68.9%) žena. Na osnovu vrednosti izračunatog χ^2 ($df = 1$, $N = 105$) = 12.447, $p < 0.001$, potvrđena je pretpostavka da postoji statistički značajna povezanost između pola slepih i slabovidih ispitanika i njihovog statusa zaposlenosti. Vrednost izračunatog Kramerovog V koeficijenta (0.34), kao mere asocijacije između pola i zaposlenosti, ukazuje na umerenu povezanost između ovih dveju varijabli. Vrednost količnika šansi (odds ratio) od 4.27 nam govori da je šansa za muškarce da budu u kategoriji zaposlenih oko 4 puta veća, nego što je to slučaj sa ispitanicima ženskog pola.

9.1.2 GODINE STAROSTI I ZAPOSLENOST

Za proveru hipoteze o razlikama između mlađih i starijih ispitanika i njihovog statusa zaposlenosti korišćen je t-test za nezavisne uzorke. Srednja vrednost godina starosti u grupi zaposlenih ispitanika iznosila je 35.16, sa standardnom devijacijom $SD = 6.54$. Grupa nezaposlenih ispitanika imala je približnu srednju vrednost godina starosti od 34.82, sa standardnom devijacijom $SD = 8.2$.

Vrednost Levinovog testa ($F = 3.456$, $p > 0.05$) sugerirše opravdanost pretpostavke o homogenosti varijansi subpopulacija. Vrednost dobijenog t-testa $t(103) = 0.23$, $p > 0.05$, opovrgava početnu pretpostavku istraživanja da će mlađe slepe i slabovide osobe biti verovatnije zaposlene, nego što je to slučaj sa starijim ispitanicima.

9.1.3 STEPEN OBRAZOVANJA I ZAPOSLENOST

Da bi se proverila pretpostavka o povezanosti između stepena obrazovanja i statusa zaposlenosti ispitanika korišćen je χ^2 test.

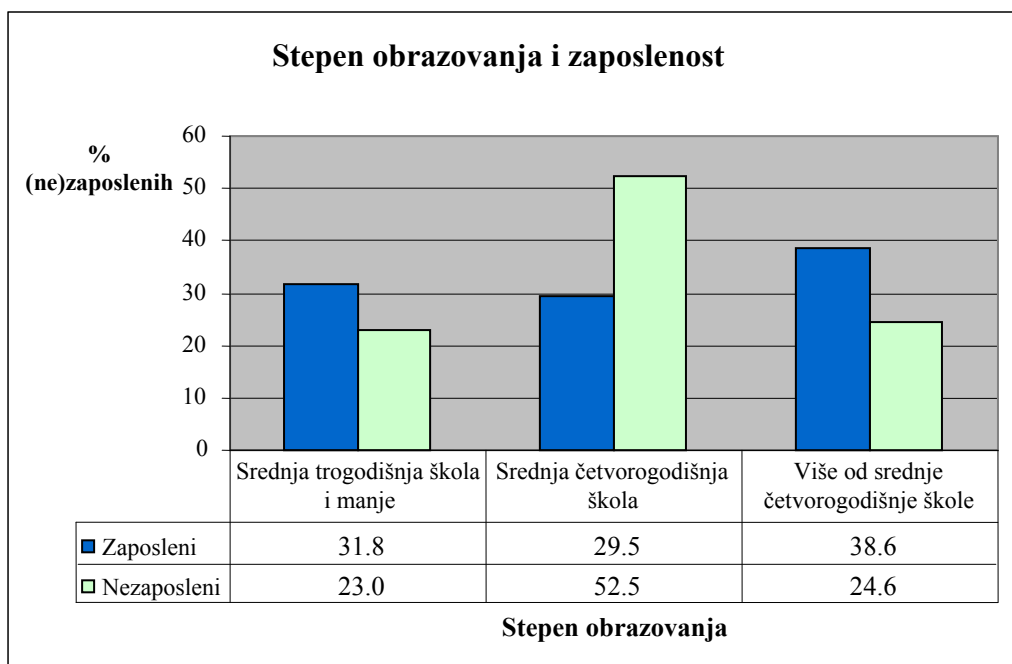
Kao što je prethodno navedeno, najveći broj ispitanika u uzorku je naveo srednju četvorogodišnju školu, kao najviši stepen stečenog obrazovanja (42.9%). Detaljniji prikaz

strukture uzorka u pogledu stepena obrazovanja dat je u Poglavlju 8.3. Za potrebe testiranja pretpostavke o vezi između stepena obrazovanja i zaposlenosti, ispitanici u uzorku su grupisani u tri kategorije:

- Završena srednja trogodišnja škola i manje
- Završena srednja četvorogodišnja škola
- Završena viša škola, fakultet ili magisterijum

Prikaz procentualne zastupljenosti ove tri obrazovne kategorije ispitanika među zaposlenim i nezaposlenim ispitanicima dat je na Grafikonu 5.

Grafikon 5: Stepenn obrazovanja i zaposlenost

Na osnovu grafikona opaža se da je među zaposlenim ispitanicima bilo 14 (31.8%) sa završenom srednjom trogodišnjom školom ili manje, 13 (29.5%) sa završenom četvorogodišnjom srednjom školom i 17 (38.6%) onih, koji su završili višu školu, fakultet ili magisterijum. Među nezaposlenima je nešto više od polovine ispitanika – 32 (52.5%) sa završenom srednjom četvorogodišnjom školom, a znatno je manje onih, koji su završili više

od srednje četvorogodišnje škole – 15 (24.6%) ili trogodišnju srednju školu i manje od toga – 14 (23.0%).

Iako je među zaposlenim ispitanicima bilo više onih sa višim ili visokim stepenom obrazovanja, izračunata vrednost χ^2 (df = 2, N= 105) = 5.540, p > 0.05, nije potvrdila statistički značajnu povezanost između stepena obrazovanja i zaposlenosti. U tom smislu, pretpostavka da će među zaposlenim ispitanicima biti veći broj onih sa većim stepenom obrazovanja nije potvrđena.

9.1.4 PRETHODNO RADNO ISKUSTVO I ZAPOSLENOST

Za proveru početne pretpostavke istraživanja o razlikama između zaposlenih i nezaposlenih ispitanika, po pitanju prethodnog radnog iskustva, primenjena je χ^2 analiza. Prikaz rezultata χ^2 analize sledi nakon prikaza rezultata deskriptivne analize za celi uzorak.

Na pitanje o prethodnom radnom iskustvu, skoro tri četvrtine ispitanika odgovorilo je potvrdno. Naime, 78 ispitanika (74.3%) navelo je da je u nekom trenutku svog života imalo zaposlenje. Nešto više od polovine ovih ispitanika – 42 (53.8%) naveli su da su prethodni poslovi, koje su obavljali, bili u struci za koju su se školovali, dok je 26 (33.3%) navelo da su prethodno obavljali poslove, koji nisu vezani za njihovu struku. Deset ispitanika (12.8%) navelo je da su prethodno radno iskustvo gradili kroz poslove, od kojih su neki bili u struci, a neki ne.

Na pitanje o broju poslova, koji su do sada promenili, odgovorilo je 73 ispitanika. Od toga je najveći broj do sada promenio jedan posao – 29 (39.7%), praćen onima, koji su do sada promenili 2 posla – 20 (27.4%) ili 3 posla – 12 (16.4%). Preostalih 12 ispitanika (16.4%) navelo je da su u svom dosadašnjem radnom iskustvu promenili između 4 do 10 poslova.

Ispitanici sa prethodnim radnim iskustvom su, takođe, upitani za broj prethodno obavljanjih poslova sa stalnim radnim odnosom i za razloge prekida ove vrste poslova. Na ovo pitanje odgovorilo je 72 ispitanika. Od toga je, nešto više od polovine (37 ili 51.4%) navelo da

nijedan od poslova, koji su prethodno obavljali, nije imao status posla sa stalnim radnim odnosom. Dodatnih 23 ispitanika (31.9%) navelo je da je samo jedan prethodni posao bio sa stalnim radnim odnosom, dok je preostalih 12 ispitanika (16.7%) prethodno obavljalo 2 do 3 posla sa stalnim radnim odnosom. Trideset i pet ispitanika, koji su prethodno imali posao sa stalnim radnim odnosom, kao razloge za prekid takvog zaposlenja navode sledeće:

- Nalaženje novog posla sa boljim uslovima rada ili boljom platom – 9
- Zatvaranje/stečaj firme – 9
- Pogoršano zdravstveno stanje – 8
- Napuštanje posla zbog loše finansijske nadoknade – 3
- Napuštanje posla zbog proširenja porodice i brige o deci – 2
- Preseljenje u novi grad – 2
- Ratni uslovi – 1
- Monotonija - 1

Provera statističke značajnosti razlika nije potvrdila početnu pretpostavku istraživanja da će među zaposlenim ispitanicima biti više onih sa prethodnim radnim iskustvom: χ^2 (df = 1, N= 105) = 0.096, p > 0.05. Približno jednak broj zaposlenih i nezaposlenih ispitanika je naveo da imaju prethodno radno iskustvo (72.7% zaposlenih i 75.4% nezaposlenih).

9.1.5 ZDRAVLJE I ZAPOSLENOST

Kada je u pitanju zdravstveno stanje, 38 (36.2%) ispitanika u uzorku je navelo da pored oštećenja vida, ima još neku vrstu hroničnog zdravstvenog problema ili oštećenja. Među navedenim zdravstvenim problemima najčešće se navode dijabetes (10 ispitanika), epilepsija (6 ispitanika), oštećenje sluha (3) i problemi sa krvnim pritiskom (3).

Za proveru početne pretpostavke istraživanja o razlikama između zaposlenih i nezaposlenih ispitanika u pogledu opšteg zdravstvenog stanja izračunata je χ^2 mera. Kada se poredi zaposleni i nezaposleni ispitanici, opaža se da je među nezaposlenim ispitanicima znatno više onih, koji navode postojanje drugih vrsta hroničnih zdravstvenih problema i oštećenja. Dok je među zaposlenima svega 7 (15.9%) ispitanika, koji izveštavaju o postojanju

dodatnih hroničnih problema ili oštećenja, među nezaposlenima je taj broj znatno veći – 31 (50.8%). Tabela 7 daje prikaz procentualne zastupljenosti ispitanika sa i bez dodatnih hroničnih zdravstvenih problema i oštećenja među zaposlenim i nezaposlenim slepim i slabovidim ispitanicima iz uzorka.

Tabela 7. Dodatni hronični zdravstveni problemi i oštećenja: zaposleni i nezaposleni ispitanici

Dodatni hronični zdravstveni problemi i oštećenja				
	Da		Ne	
Status zaposlenosti	Frekvencije	Procenti	Frekvencije	Procenti
Zaposleni	7	15.9	37	84.1
Nezaposleni	31	50.8	30	49.2

Pregled podataka datih u tabeli, kao i provera statističke značajnosti između nezaposlenih i zaposlenih ispitanika potvrdila je početnu pretpostavku istraživanja da je među zaposlenim ispitanicima veći broj onih sa boljim zdravstvenim stanjem: χ^2 (df = 1, N= 105) = 13.490, p < 0.001. Vrednost izračunatog Kramerovog V koeficijenta (0.36), kao mere asocijacije između zdravstvenih problema i zaposlenosti, ukazuje na umerenu povezanost između ovih dveju varijabli.

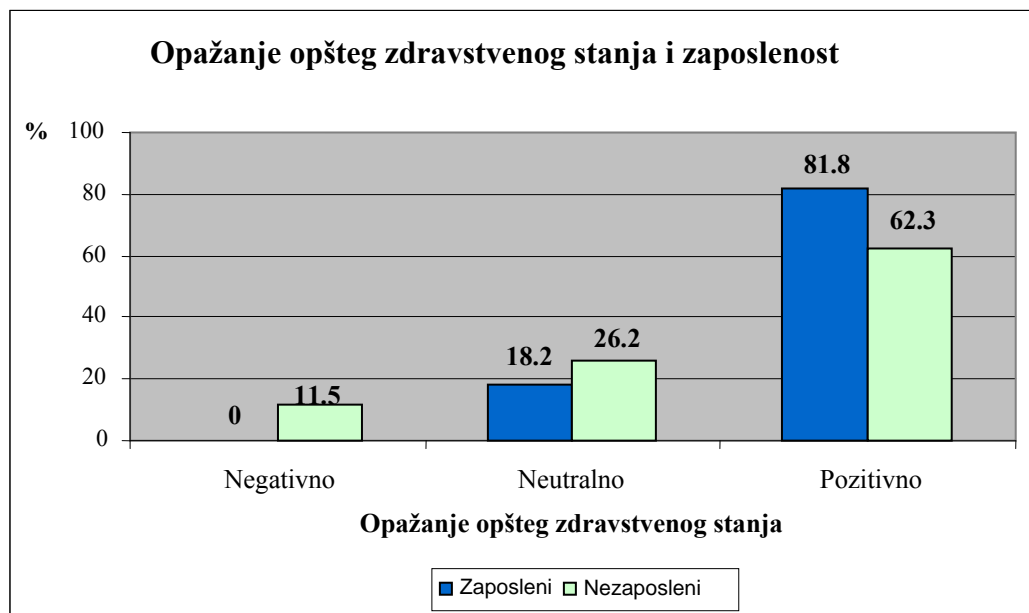
Ova pretpostavka je potvrđena i nakon što je ista vrsta analize (χ^2) primenjena na odgovore dobijene na pitanje, u kome se od ispitanika tražilo da daju subjektivnu procenu svog opšteg zdravstvenog stanja. Najpre sledi prikaz rezultata deskriptivne analize ispitanikovih odgovora. Najveći broj ispitanika u uzorku je svoje opšte zdravstveno stanje opisao kao “dobro” – 40 (38.1%). Nešto manji broj – 34 (32.4%) je svoje zdravstveno stanje okarakterisao kao “odlično”, a potom slede oni, koji imaju nešto neutralniju percepciju svog zdravstvenog stanja i opisuju ga kao “ni loše, ni dobro” – 24 (22.9%). Znatno manji je broj ispitanika koji svoje zdravstveno stanje predstavljaju kao “loše” – 5 (4.8%) ili veoma loše – 2 (1.9%).

Za potrebe poređenja zaposlenih i nezaposlenih ispitanika, a i zbog malog broja ispitanika u kategorijama “loše” i “veoma loše”, odgovori na pitanje o proceni opšteg zdravstvenog stanja grupisani su u tri kategorije:

- Negativno (kategorija, kojom su obuhvaćene kategorije prethodno definisane kao “loše” i “veoma loše”)
- Neutralno (kategorija, koja obuhvata prethodno definisanu “ni loše, ni dobro”)
- Pozitivno (kategorija, kojom su obuhvaćene kategorije prethodno definisane kao “dobro” i “odlično”)

Prikaz procentualne zastupljenosti ove tri kategorije ispitanika među zaposlenim i nezaposlenim ispitanicima dat je na Grafikonu 6.

Grafikon 6: Opažanje opšteg zdravstvenog stanja i zaposlenost

Pregled dobijenih rezultata sugerise da, zaposleni ispitanici iz uzorka u poređenju sa nezaposlenim ispitanicima, generalno pozitivnije opažaju svoje opšte zdravstveno stanje. Na to, naročito, ukazuje podatak da nijedan među zaposlenim ispitanicima nije procenio svoje zdravstveno stanje u negativnom smislu, kao loše ili veoma loše. Na osnovu vrednosti izračunatog χ^2 ($df = 2$, $N = 105$) = 7.156, $p < 0.05$, potvrđena je pretpostavka da postoji

statistički značajna razlika između zaposlenih i nezaposlenih slepih i slabovidih ispitanika iz uzorka po pitanju opažanja sopstvenog zdravstvenog stanja. Vrednost izračunatog Kramerovog V koeficijenta (0.26), ukazuje da, iako statistički značajna, ta razlika i nije tako velika.

9.1.6 STEPEN GUBITKA VIDA I ZAPOSLENOST

Za proveru pretpostavke da će se među zaposlenim ispitanicima naći veći broj ispitanik sa manjim stepenom gubitka vida primenjena je χ^2 analiza. U Tabeli 8 dat je prikaz procentualne zastupljenosti različitih stepena gubitka vida među zaposlenim i nezaposlenim slepim i slabovidim ispitanicima iz uzorka.

Tabela 8. Zastupljenost različitih stepena gubitka vida među zaposlenim i nezaposlenim ispitanicima

Status	Totalna slepoća		Prakticna slepoća		Slabovidost	
	Frekvencije	Procenat	Frekvencije	Procenat	Frekvencije	Procenat
Zaposleni	19	43.2	4	9.1	21	47.7
Nezaposleni	27	44.3	11	18.0	23	37.7

Pregled rezultata u tabeli ukazuje da su u obe grupe ispitanika najmalobrojniji oni, koji svoj stepen gubitka vida opisuju kao praktičnu slepoću: 9.1% zaposlenih i 18.0% nezaposlenih. Za razliku od zaposlenih ispitanika, među kojima je najveći broj onih, koji svoje oštećenje vida opisuju kao slabovidost (47.7%), među nezaposlenima je najbrojnija grupa ispitanika sa totalnom slepoćom (44.3%). I pored toga, testiranje statističke značajnosti razlika između nezaposlenih i zaposlenih ispitanika nije potvrdilo početnu pretpostavku o razlikama između zaposlenih i nezaposlenih ispitanika, po pitanju njihovog stepena gubitka vida - χ^2 (df = 2, N= 105) = 2.05, p > 0.05. Odnosno, iako je među zaposlenima veći procenat ispitanika sa manjim stepenom gubitka vida, a među nezaposlenim veći broj ispitanika sa većim stepenom gubitka vida, χ^2 analiza nije potvrdila statističku značajnost ove razlike.

9.1.7 SAMOSTALNOST U OBAVLJANJU SVAKODNEVNIH AKTIVNOSTI I ZAPOSLENOST

Prema početnoj pretpostavci istraživanja, očekivalo se da će se zaposleni ispitanici razlikovati od nezaposlenih po većem stepenu samostalnosti u obavljanju svakodnevnih životnih aktivnosti. Za testiranje ove hipoteze korišćen je t-test za nezavisne uzorke. Pre prikaza rezultata primenjenog t-testa slede rezultati deskriptivne analize.

Prikaz rezultata o stepenu samostalnosti ispitanika na nivou čitavog uzorka u obavljanju svakodnevnih životnih aktivnosti dat je u Tabeli 9. Ispitanicima je predstavljena lista svakodnevnih životnih aktivnosti i od njih se tražilo da označe u kolikom stepenu im je potrebna pomoć nekog drugog za obavljanje ovih aktivnosti, odnosno svoj stepen samostalnosti u obavljanju ovih aktivnosti..

Pregled podataka iz tabele jasno ukazuje da najveći broj ispitanika ispoljava najveći stepen samostalnosti u domenu brige o sebi (hranjenje, lična higijena, odevanje). Izuzetak čini kuvanje (pripremanje hrane), kao kućna aktivnost, koju je gotovo polovina ispitanika označila kao aktivnost, koju neko drugi obavlja umesto njih ili je obavljaju uz nečiju pomoć, u manjoj ili većoj meri. Korišćenje telefona i kretanju u poznatoj okolini, takođe, spadaju u grupu aktivnosti za koji znatan broj ispitanika navodi visoki stepen samostalnosti. Najmanji stepen samostalnosti ispitanici navode u aktivnostima, koje se mogu okarakterisati kao aktivnosti, koje se obavljaju izvan kuće i u manje poznatom okruženju (kretanje u novom, nepoznatom okruženju, kupovina, prelazak ulice, plaćanje računa u banci ili pošti).

Tabela 9. Samostalnost ispitanika u obavljanju svakodnevnih životnih aktivnosti

Aktivnosti	Neko drugi to radi	Uvek uz pomoć	Uglavnom uz pomoć	Uglavnom samostalno	Potpuno samostalno
Uzimanje hrane (hranjenje)	0.0	0.0	1.0	1.9	97.1
Korišćenje telefona	0.0	0.0	0.0	2.9	97.1
Lična higijena	0.0	0.0	1.9	2.9	95.2
Odevanje	0.0	0.0	2.9	2.9	94.3
Kretanje u poznatom okruženju	0.0	1.9	3.8	8.6	85.7
Korišćenje taksija	1.0	14.3	6.7	7.6	70.5
Obavljanje kućnih poslova	12.4	4.8	10.5	11.4	61.0
Pisanje	10.5	5.7	7.6	15.2	61.0
Korišćenje kućnih aparata	8.6	2.9	12.4	17.1	59.0
Čitanje	14.3	4.8	12.4	9.5	59.0
Izbor odeće	1.0	4.8	12.4	23.8	58.1
Putovanje javnim prevozom	2.9	21.9	13.3	12.4	49.5
Rukovanje novcem	10.5	14.3	13.3	22.9	39.0
Pripremanje hrane	20.0	9.5	16.2	17.1	37.1
Plaćanje računa	29.5	11.4	16.2	7.6	35.2
Prelazak ulice	1.9	29.5	22.9	14.3	31.4
Kupovina	12.4	21.9	22.9	14.3	28.6
Kretanje u novom, nepoznatom okruženju	1.0	42.9	20.0	18.1	18.1

Na pitanje o tome, koliko oštećenje vida utiče na sposobnost ispitanika da obavljaju svakodnevne aktivnosti, najveći broj ispitanika se odlučio za neutralniji odgovor “ni malo, ni mnogo“ - 45 (42.5%). Potom slede ispitanici, po čijem mišljenju oštećenje vida ima malo uticaja na njihovu sposobnost za obavljanje svakodnevnih aktivnosti – 28 (26.7%).

Približan je broj ispitanika koji navode da oštećenje vida mnogo utiče na obavljanje svakodnevnih aktivnosti – 13 (12.4%) i onih koji smatraju da uopšte ne utiče – 12 (11.4%). Najmalobrojnija je grupa ispitanika sa doživljajem da oštećenje vida izuzetno mnogo utiče na njihovu sposobnost obavljanja svakodnevnih aktivnosti – 7 (6.7%).

Za potrebe poređenja nezaposlenih i zaposlenih ispitanika, izračunate su i poređene prosečne vrednosti skora ispitanika na skali svakodnevnih aktivnosti, kao i na pojedinim subskalama:

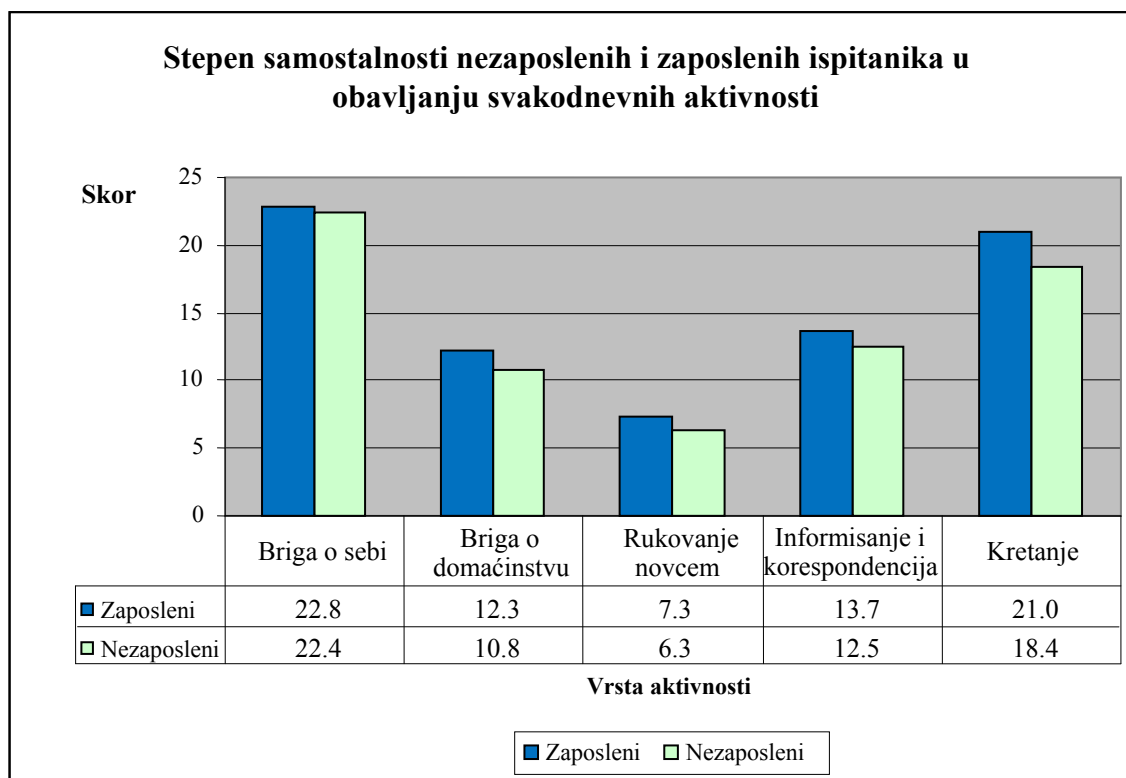
- Briga o sebi (lična higijena, izbor odeće, odevanje, uzimanje hrane (hranjenje), i pripremanje hrane (kuvanje))
- Briga o domaćinstvu (korišćenje kućnih aparata, obavljanje kućnih poslova i kupovine za domaćinstvo)
- Rukovanje novcem (prepoznavanje novčanica, plaćanje pri kupovini, i plaćanje računa u banci ili pošti)
- Informisanje i korespondencija (korišćenje telefona, čitanje, pisanje)
- Kretanje (putovanje javnim prevozom, korišćenje taksija, prelazak ulice, kretanje, kako u poznatom, tako i u nepoznatom okruženju).

Kao što je navedeno u Poglavlju 8.5.1, suma svih ispitanikovih odgovara na celokupnoj skali daje kompozitni skor, koji može imati vrednost između 18 i 90. Pri tome, veći skor označava veću samostalnost u obavljanju svakodnevnih aktivnosti.

Rezultati primenjenog t-testa, potvrdili su početnu pretpostavku istraživanja o razlikama između zaposlenih i nezaposlenih ispitanika, po pitanju njihove samostalnosti u obavljanju svakodnevnih životnih aktivnosti. Naime, analizom se utvrdilo da, u proseku, zaposleni ispitanici imaju veći stepen samostalnosti u obavljanju svakodnevnih aktivnosti ($M = 77.14$, $SD = 9.91$) u odnosu na nezaposlene ispitanike ($M = 70.41$, $SD = 13.32$). Razlika u prosečnim vrednostima za samostalnost nezaposlenih i zaposlenih ispitanika se pokazala statistički značajnom $t(103) = 2.967$, $p < 0.05$. Izračunata vrednost Eta koeficijenta (0.30), ukazuje da je povezanost između dveju varijabli – zaposlenosti i samostalnosti u obavljanju svakodnevnih aktivnosti srednjeg intenziteta.

Grafikon 7 daje prikaz prosečnih vrednosti nezaposlenih i zaposlenih ispitanika na subskalama skale za procenu stepena njihove samostalnosti u obavljanju svakodnevnih životnih aktivnosti.

Grafikon 7. Prosečne vrednosti za nezaposlene i zaposlene ispitanike na subskalama svakodnevnih aktivnosti

Dalja analiza statističke značajnosti razlika između prosečnih vrednosti za zaposlene i nezaposlene ispitanike na subskalama dala je sledeće rezultate :

- Zaposleni ispitanici se po prosečnoj vrednosti u domenu brige o sebi ($M = 22.84$, $SD = 2.15$) ne razlikuju statistički značajno od nezaposlenih ispitanika ($M = 22.36$, $SD = 2.50$). Vrednost t-testa iznosi $t(103) = 1.056$, $p > 0.05$.
- Zaposleni ispitanici, u proseku ($M = 12.27$, $SD = 2.68$) ispoljavaju veći stepen samostalnosti u obavljanju aktivnosti, koje se mogu označiti kao briga o domaćinstvu. Ova razlika se pokazala statistički značajnom $t(103) = 2.281$, $p <$

- U pogledu rukovanja novcem, zaposleni ispitanici su, u proseku, ispoljavali nešto veći stepen samostalnosti ($M = 7.32$, $SD = 2.73$), u poređenju sa nezaposlenim ispitanicima ($M = 6.31$, $SD = 2.83$). Međutim, vrednost dobijenog t-testa $t(103) = 1.812$, $p > 0.05$, nije potvrdila statističku značajnost ove razlike.
- I u oblasti informisanja i korespondencije, zaposleni ispitanici su, u proseku ukazali na veći stepen samostalnosti ($M = 13.68$, $SD = 1.85$) u odnosu na nezaposlene ispitanike ($M = 12.54$, $SD = 12.54$, $SD = 2.88$). Razlika se pokazala statistički značajnom $t(103) = 2.467$, $p < 0.05$, ali manje izraženom ($Eta = 0.222$).
- Rezultati t-testa su potvrdili postojanje statistički značajne razlike između zaposlenih i nezaposlenih ispitanik u pogledu njihove mobilnosti (putovanje javnim prevozom, korišćenje taksija, prelazak ulice, kretanje, kako u poznatom, tako i u nepoznatom okruženju): $t(103) = 3.204$, $p < 0.05$. Vrednost Eta koeficijenta (0.301) ukazuje na povezanost srednjeg intenziteta između ovih varijabli (zaposlenost i samostalnost u kretanju). Prosečna vrednost za zaposlene ispitanike iznosila je $M = 21.02$, $SD = 3.66$, a za nezaposlene $M = 18.36$, $SD = 4.55$.

Dakle, rezultati analize pokazali su da je zaposlenim ispitanici, u poređenju sa nezaposlenim ispitanicima, u proseku, značajno manje potrebna pomoć drugih u obavljanju svakodnevnih životnih aktivnosti, a naročito u pogledu aktivnosti vezanih za brigu o domaćinstvu, informisanje i korespondenciju i mobilnost.

9.1.8 ZAPOSLENOST I KORIŠĆENJE ADAPTIVNE TEHNOLOGIJE I KOMPJUTERA

Prema početnoj pretpostavci istraživanja, očekivalo se da će zaposleni ispitanici razlikovati od nezaposlenih po tome, što će svoje veštine korišćenja adaptivne tehnologije i kompjutera procenjivati kao bolje. Za proveru ove pretpostavke primenjena je χ^2 analiza. Pre predstavljanja ishoda analize statističke značajnosti dobijenih rezultata sledi prikaz deskriptivne analize na temu korišćenih tehničkih pomagala za osobe oštećenog vida.

Najveći broj ispitanika – 95 (90.5%) je naveo da koristi neka od tehničkih pomagala za osobe sa oštećenim vidom, dok je svega 10 ispitanika (9.5%) naveo da ne koristi nijedno. Ispitanicima je predstavljena lista tehničkih pomagala za osobe sa oštećenim vidom i od njih se tražilo da ukažu, koje od navedenih pomagala koriste. Prema navedenim odgovorima, najviše korišćeno tehničko pomagalo među ispitanicima je reproduktor - nešto više od tri četvrtine ispitanika potvrdilo je da koristi ovo pomagalo. Tabela 10 daje prikaz tehničkih pomagala korišćenih od strane ispitanika iz uzorka.

Tabela 10. Procenat ispitanika koji koriste tehnička pomagala za osobe sa oštećenim vidom

Tehnička pomagala	Frekvencija	Procenat
Reproduktor	77	73.3
Kompjuter sa govornim softverom	57	54.3
Brajeva pisaća masina	50	47.6
Kompjuter sa programom za uveličavanje teksta	15	14.3
Drugo	28	26.7

Ispitanicima, koji su odabrali kategoriju “drugo“ ponuđeno je da specifikuju o kojoj se drugoj vrsti pomagala radi. Neki od ispitanika su ponudili više od jednog odgovora.

Dobijeni su sledeći odgovori :

- Štap (13)
- Čitač ekrana na mobilnom (8)
- Brajev ili govorni sat (6)
- MP3 (4)
- Lupa (3)
- Diktafon (2)
- CD sa knjigama/audio knjige (2)
- CCTV – Closed-circuit television (2)
- Običan kasetofon (1)
- Obična kućać masina (1)

Od 95 ispitanika, koji su naveli da koriste neka od tehničkih pomagala, najveći broj – 43 (45.3%) je svoje veštine korišćenja ovih pomagala ocenilo kao “dobre“, a dodatnih 36 ispitanika (37.9%) kao “odlične“. Znatno je manji broj ispitanika, koji svoje veštine korišćenja tehničkih pomagala opisuju kao “ni loše, ni dobre“ – 11 (11.6%), a najmanje onih koji za svoje veštine kazu da su “uglavnom loše“ – 5 (5.3%).

Za uporedni pregled rezultata za nezaposlene i zaposlene ispitanike i testiranje statističke značajnosti razlika između ovih dveju grupa ispitanika, kategorije odgovora za opis sopstvene veštine korišćenja tehničkih pomagala za slepe i slabovide osobe redukovane su na tri kategorije “loše“, “ni loše, ni dobre“ i “dobre“. Uočena je slična tendencija među obema grupama – i među nezaposlenim i zaposlenim ispitanicima, najviše je onih, koji svoje veštine korišćenja tehničkih pomagala procenjuju kao “dobre“ (85.4% zaposlenih ispitanika i 81.5% nezaposlenih), a najmanje onih koji ih opisuju kao “loše“ (2.4% među zaposlenim ispitanicima i 7.4% među nezaposlenima). Izračunata vrednost χ^2 (df = 2, N= 105) = 1.159, p > 0.05, nije potvrdila početnu pretpostavku istraživanja o statistički značajnoj povezanosti između veštine korišćenja tehničkih pomagala i zaposlenosti.

Pretpostavka o povezanosti veštine korišćenja kompjutera i zaposlenosti testirana je na grupi ispitanika, koji su potvrdili da je poznavanje rada na računaru relevantna veština za poslove, koje obavljaju ili za koje obično konkurišu. Ovu grupu ispitanika sačinjavalo je ukupno 44 osoba, a od toga 23 zaposlenih i 21 nezaposlenih. Tabela 11 daje prikaz ispitanikovih odgovora na pitanje o proceni sopstvene veštine korišćenja računara.

Tabela 11. Procena ispitanika o sopstvenoj veštini korišćenja računara

Veština korišćenja računara	Frekvencija	Procenat
Odlične	14	31.8
Dobre	15	34.1
Ni loše, ni dobre	7	15.9
Uglavnom loše	4	9.1
Veoma loše	4	9.1

Za poređenje nezaposlenih i zaposlenih ispitanika ponuđene opcije za procenu veštine korišćenja računara redukovane su na tri kategorije: “dobre”, “ni loše, ni dobre” i “loše”. Kao i u slučaju veštine korišćenja tehničkih pomagala, izračunata vrednost χ^2 (df = 2, N= 105) = 0.363, $p > 0.05$, nije potvrdila početnu pretpostavku istraživanja o statistički značajnoj povezanosti između veštine korišćenja kompjutera i zaposlenosti.

9.2 KONTEKSTUALNE VARIJABLE I RAZLIKE IZMEĐU ZAPOSLENIH I NEZAPOSLENIH ISPITANIKA

9.2.1 VRSTA ŠKOLE I ZAPOSLENOST

Na nivou celokupnog uzorka, više od polovine ispitanika je navelo da su pohađali specijalnu školu za decu sa posebnim potrebama – 59 (56.2%). Redovnu osnovnu školu pohađalo je 33 ispitanika (31.4%), dok je 13 ispitanika (12.4%) iskusilo osnovnoškolsko obrazovanje kao kombinaciju specijalne i redovne škole.

Kada je u pitanju srednjoškolsko obrazovanje, približno isti broj ispitanika je naveo da su pohađali srednju specijalnu školu za decu sa posebnim potrebama – 34 (32.4%) ili specijalno odeljenje u okviru redovne škole – 32 (30.5%). Oko jedne četvrtine ispitanika pohađalo je redovnu srednju školu – 27 (25.7%). Znatno manje ispitanika – 9 (8.6%), prošlo je kroz kombinovano školovanje putem pohađanja specijalne i redovne škole, a 3 ispitanika (2.9%) nije uopšte pohađalo srednju školu.

Da bi se proverila početna pretpostavka istraživanja o razlikama između nezaposlenih i zaposlenih ispitanika, po vrsti osnovne i srednje škole koju su pohađali, primenjena je χ^2 analiza. Rezultati analize za osnovnu školu nisu potvrdili pretpostavku da se zaposleni ispitanici značajno razlikuju od nezaposlenih, po tome što su u većem broju prošli kroz školovanje u redovnoj osnovnoj školi - χ^2 (df = 2, N= 105) = 2.947, $p > 0.05$. Tabela 12 daje prikaz procentualne zastupljenosti nezaposlenih i zaposlenih ispitanika po vrsti osnovne škole, koju su završili.

Tabela 12: Nezaposleni i zaposleni ispitanici i vrsta osnovne škole koje su pohađali

Vrsta osnovne škole						
	Specijalna		Redovna		Kombinovano	
Status	Frekvencije	Procenti	Frekvencije	Procenti	Frekvencije	Procenti
Zaposleni	27	61.4	10	22.7	7	15.9
Nezaposleni	32	52.5	23	37.7	6	9.8

Rezultati analize za srednju školu, takođe, nisu potvrdili pretpostavku da se zaposleni ispitanici značajno razlikuju od nezaposlenih po tome što su u većem broju prošli kroz školovanje u redovnoj srednjoj školi - χ^2 (df = 2, N= 105) = 3.081, $p > 0.05$. Za potrebe ove analize ispitanici, koji su pohađali specijalni razred u okviru redovne škole, priključeni su ispitanicima, koji su pohađali specijalnu srednju školu. Procentualna zastupljenost nezaposlenih i zaposlenih ispitanika, po vrsti srednje škole, koju su pohađali prikazana je u Tabeli 13.

Tabela 13. Procenat zaposlenih i nezaposlenih ispitanika i vrsta srednje škole koju su pohađali

Vrsta srednje škole (%)				
Status	Specijalna	Redovna	Kombinovano	Nije pohađao/la
Zaposleni	63.6	20.5	13.6	2.3
Nezaposleni	62.3	29.5	4.9	3.3

9.2.2 PORODIČNA OČEKIVANJA I ZAPOSLENOST

Istraživanje se bavilo odnosom tri vrste porodičnih očekivanja i uspeha u zapošljavanju slepih i slabovidih osoba:

- Porodična očekivanja vezana za učešće ispitanika u obavljanju kućnih aktivnosti tokom odrastanja
- Porodična očekivanja vezana za uspeh ispitanika u školi

- Porodična očekivanja vezana za uspeh u nalaženju posla.

Dok su prve dve grupe navedenih očekivanja vezana za period odrastanja, treća grupa očekivanja odnosi se na odraslo doba. U sva tri slučaja porodična očekivanja su opisivana kao “veoma niska”, “niska”, “ni niska, ni visoka”, “visoka” i “veoma visoka”.

Na nivou celog uzorka, deskriptivna analiza je pokazala da je oko polovina ispitanika u uzorku odrastala sa visokim očekivanjima vezanim za njihovo učešće u obavljanju kućnih poslova, kao što su sređivanje svoje sobe, ostavljanje igraćaka i stvari na svoje mesto, bacanje smeća i slično tome. Naime, 55 (52.4%) ispitanika navelo je da se od njih očekivalo da učestvuju u istoj meri u obavljanju kućnih aktivnosti, kao i od ostalih članova domaćinstva (braće/sestara), a dodatnih 4 ispitanika (3.8%) naveli su da se od njih očekivalo da učestvuju čak i više nego od ostalih članova porodice. Dvadeset ispitanika (19.0%) sa niskim porodičnim očekivanjima, navelo je da se od njih očekivalo da obavljaju kućne poslove, ali manje nego od ostalih članova porodice, a dodatnih 6 ispitanika (5.7%) navelo je da njihove porodice uopšte nisu očekivale od njih da uzimaju učešće u aktivnostima oko održavanja domaćinstva (veoma niska očekivanja). Preostali deo uzorka – 20 (19.0%) ispitanika, naveli su da njihove porodice nisu imale “ni niska, ni visoka” očekivanja vezana za njihovo obavljanje kućnih aktivnosti.

Deskriptivna analiza podataka o porodičnim očekivanjima vezanim za akademski uspeh ispitanika rezultirala je sličnim rezultatima. Najveći broj ispitanika opisao je očekivanja svoje porodice kao “visoka” – 41 (39.0%) ili “veoma visoka” – 26 (24.8%). Znatno je broj onih, koji očekivanja svoje porodice opisuju na neutralniji način, kao “ni niska, ni visoka” – 28 (26.7%), a manje onih sa “niskim” – 8 (7.6%) ili “veoma niskim” očekivanjima – 2 (1.9%).

Kada su u pitanju odgovori ispitanika na temu porodičnih očekivanja vezanih za uspeh u nalaženju posla, primetan je znatan porast odgovora u kategoriji “ni niska, ni visoka očekivanja” i umereno smanjenje odgovora u kategoriji visokih očekivanja. Prikaz rezultata dat je u Tabeli 14.

Tabela 14. Porodična očekivanja vezana za uspeh u nalaženju posla

Porodična očekivanja	Frekvencija	Procenat
Veoma niska	8	7.6
Niska	11	10.5
Ni niska, ni visoka	38	36.2
Visoka	36	34.3
Veoma visoka	12	11.4
Ukupno	105	100.0

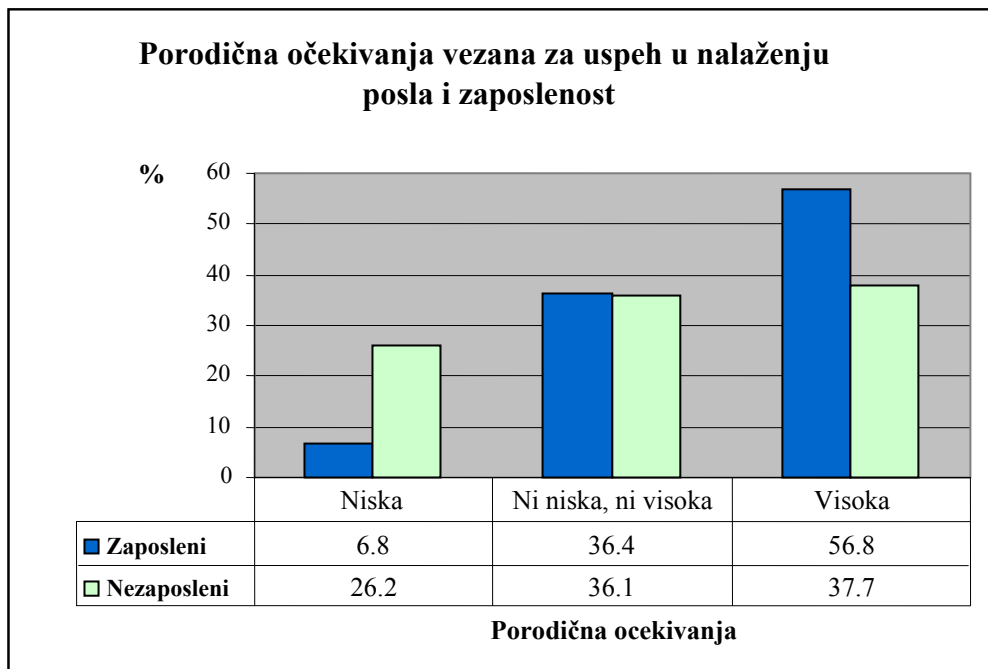
Za potrebe dalje analize i testiranje početne hipoteze istraživanja o odnosu između porodičnih očekivanja i zaposlenosti, odgovori o visini porodičnih očekivanja redukovani su na tri kategorije: “niska”, “ni niska, ni visoka” i “visoka” očekivanja.

Provera početne pretpostavke o statističkoj povezanosti između porodičnih očekivanja i uspeha u pronalaženju posla ukazala je na sledeće:

- Rezultati analize nisu potvrdili značajnu povezanost između visokih porodičnih očekivanja za učešće ispitanika u obavljanju kućnih poslova tokom odrastanja i zaposlenosti u odrasлом dobu χ^2 (df = 2, N= 105) = 0.211, p > 0.05
- Značajna povezanost između visokih porodičnih očekivanja za uspeh u školi tokom odrastanja i zaposlenosti u odrasлом dobu, takođe, nije potvrđena χ^2 (df = 2, N= 105) = 0.888, p > 0.05
- Potvrđena je statistički značajna povezanost između visokih porodičnih očekivanja za uspeh u traženju posla i zaposlenosti χ^2 (df = 2, N= 105) = 7.366, p < 0.05.

S obzirom da je statisticka značajnost potvrđena jedino za povezanost između porodičnih očekivanja za uspeh u pronalaženju posla i uspeha u zapošljavanju, detaljnije će biti prikazana samo uporedna distribucija odgovora zaposlenih i nezaposlenih ispitanika na ovoj varijabli – Grafikon 8.

Grafikon 8. Porodična očekivanja nezaposlenih i zaposlenih ispitanika vezano za njihov uspeh u pronalaženju posla

Već površni pogled na grafikon navodi na zapažanje o znatno većom procentu nezaposlenih ispitanika sa niskim porodičnim očekivanjima vezanim za uspeh u nalaženju posla, nego što je to slučaj sa zaposlenim ispitanicima (26.2% nezaposlenih u odnosu na 6.8% zaposlenih ispitanika). Suprotni odnos uočljiv je u pogledu visokih porodičnih očekivanja među zaposlenim i nezaposlenim ispitanicima. Naime, više od polovine zaposlenih ispitanika (56.8%), za razliku od 37.7% nezaposlenih ispitanika navodi da su njihove porodice imale visoka očekivanja za njihov uspeh u procesu zapošljavanja.

9.2.3 NEFORMALNA MREŽA PODRŠKE I ZAPOSLENOST

Prema početnoj pretpostavci istraživanja očekivalo se da će zaposleni ispitanici imati veći broj socijalnih interakcija i angažovaniju neformalnu mrežu podrške za traženja posla. Najpre sledi prikaz rezultata deskriptivne statistike na nivou celog uzorka.

Kao što je navedeno u Poglavlju 8.5, neformalna mreža podrške u traženju posla podrazumeva podršku, koju ispitanici dobijaju od strane porodice i prijatelja. Istraživanje je bilo usmereno na izučavanje :

- Veličine neformalne mreže podrške i učestalosti viđenja
- Tipa dobijene pomoći u traženju posla
- Opažene koristi od neformalne mreže podrške vezano za traženje posla.

PORODICA

Kada je u pitanju podrška od strane porodice, više od polovine ukupnog broja ispitanika – 56 (53.3%) odgovorilo je potvrdno na pitanje o tome da li su im članovi porodice ikada pomagali da nađu posao. Preostalih 49 (46.7%) ispitanika su dali odričan odgovor.

Među onima, koji su dobijali pomoć od članova porodice u procesu traženja posla, najviše je onih, koji navode socijalno-emocionalni tip podrške, u smislu ohrabrivanja i podsticanja da nađu posao – 46 (82.1%), a potom slede oni, koji navode razne vrste praktično-instrumentalne vrste pomoći, kao što su pomoć u nalaženju oglasa – 27 (48.2%) i pomoć u pisanju molbe i biografije – 25 (44.6%). Najmanji je broj ispitanika, kojima su članovi porodice pomagali oko priprema za intervju (prolaženje kroz potencijalna pitanja i odigravanje situacije intervjua). Pregled rezultata dat je u Tabeli 15.

Za procenu kvaliteta dobijene podrške, od ispitanika se tražilo da se izjasne koliko je dobijena pomoć u traženju posla od strane članova porodice bila od pomoći. Najviše je ispitanika, koji ovu pomoć ocenjuju u pozitivnom smislu. Naime, 22 ispitanika su istakla da je pomoć od članova porodice bila “veoma od pomoći“ (39.3%), a nešto manje ispitanika – 20 (35.7%) “uglavnom od pomoći“. Samo jedan ispitanik je ovu vrstu pomoći ocenio kao uglavnom beskorisnu, a preostalih 13 ispitanika (23.2%) su imali nešto neutralnije opažanje (niti jeste, niti nije od pomoći).

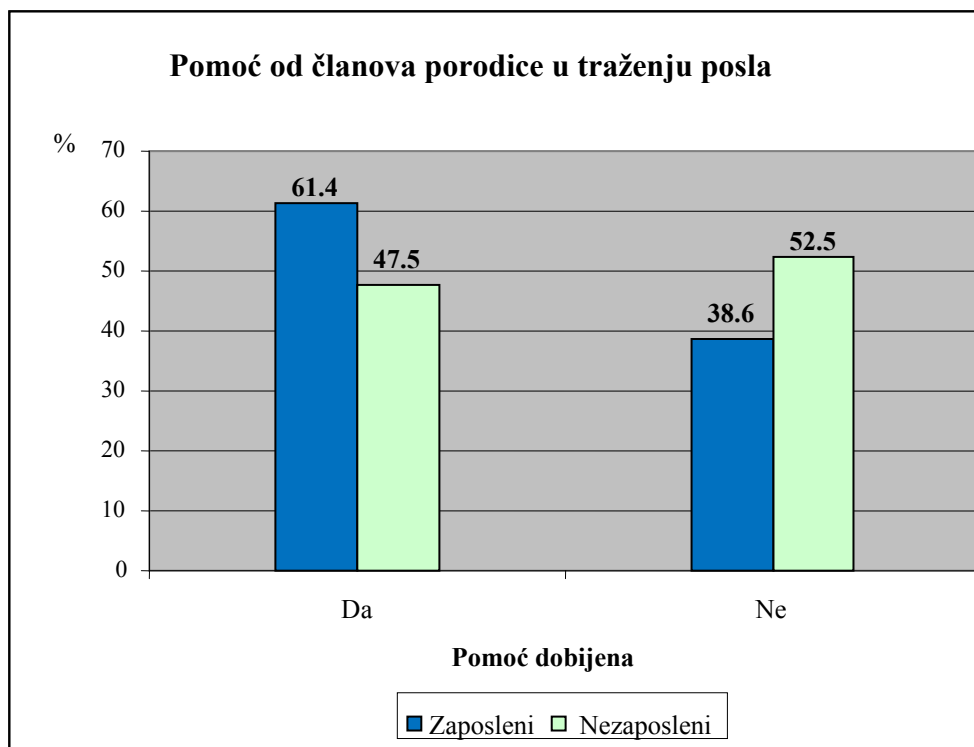

Tabela 15. Vrsta dobijene pomoći u traženju posla od strane članova porodice

Vrsta pomoći od članova porodice u traženju posla	Frekvencije	Procenti
Ohrabrivanje i podsticanje da nađem posao	46	82.1
Nalaženje oglasa	27	48.2
Pomoć u pisanju molbe i biografije	25	44.6
Preporuke poslodavcima	22	39.3
Pomoć da javnim prevozom stignem do mesta intervjuja	20	35.7
Prevoz do mesta intervjuja	19	33.9
Kontaktiranje poslodavaca u moje ime	18	32.1
Kontaktiranje službe za zapošljavanje u moje ime	16	28.6
Pomoć oko priprema za intervju	14	25.0

Pregled rezultata za nezaposlene i zaposlene ispitanike, koji su naveli da su u traženju posla dobijali pomoć od članova porodice dat je na Grafikonu 9.

Grafikon 9. Zaposleni i nezaposleni ispitanici koji su u procesu traženja posla dobijali pomoć od članova porodice

Već površni pogled na Grafikon 9, govori da je među zaposlenima ispitanicima u odnosu na nezaposlene ispitanike, veći procenat onih, koji su u procesu traženja posla dobijali pomoć od članova porodice (61.4% prema 47.5%). Slično tome, među nezaposlenim ispitanicima je, u odnosu na zaposlene ispitanike, veći procenat onih, koji nisu ili ne dobijaju pomoć u traženju posla od strane članova porodice (52.5% prema 38.6%). Međutim, primena χ^2 analize, nije potvrdila postojanje statistički značajne razlike između nezaposlenih i zaposlenih ispitanika u smislu dobijene pomoći u traženju posla od strane članova porodice: χ^2 (df = 1, N= 105) = 1.962, p > 0.05.

Za poređenje zaposlenih i nezaposlenih ispitanika, po tome, kako opažaju dobit od dobijene porodične pomoći u traženju posla, odgovori o korisnosti dobijene pomoći redukovani su na tri kategorije: “od pomoći”, “niti jeste, niti nije od pomoći” i “nije od pomoći”. Pregled dobijenih rezultata sugerise da obe grupe ispitanika opažaju porodičnu pomoć u pozitivnom smislu. Naime, 74.1% zaposlenih ispitanika i 75.9% nezaposlenih ispitanika navelo je da je ova vrsta porške od pomoći. Primena χ^2 analize, za testiranje statističke značajnosti razlika između zaposlenih i nezaposlenih ispitanika, nije potvrdila da postoji veza između zaposlenosti i opažanja dobiti od pomoći, koju članovi porodice pružaju u procesu traženja posla: χ^2 (df = 2, N= 105) = 1.102, p > 0.05.

PRIJATELJI

Veličina neformalne mreže podrške procenjena je preko pitanja o broju bliskih prijatelja i frekvencije viđanja sa njima. Na novu celog uzorka, najviše je ispitanika sa više od pet bliskih prijatelja – 42 (40.0%), ili sa tri do pet bliskih prijatelja – 39 (37.1%). Preostalih 24 ispitanika (22.9%) navelo je da ima jednog do dva bliska prijatelja. Primenjena χ^2 analiza, za procenu statističke značajnosti razlika između zaposlenih i nezaposlenih ispitanika, po broju bliskih prijatelja, nije potvrdila početnu pretpostavku istraživanja o povezanosti veličine mreže prijatelja i uspeha u zapošljavanju: χ^2 (df = 2, N= 105) = 2.743, p > 0.05.

Kada je u pitanju frekvencija viđenja, na nivou celog uzorka, najviše je onih, koji se sa bliskim prijateljima viđaju jednom do dva puta nedeljno – 46 (43.8%), a potom slede oni, koji se sa prijateljima viđaju manje od jednom nedeljno – 24 (22.9%). Dvadeset ispitanika (19.0%) navelo je da se sa bliskim prijateljima viđa tri do četiri puta nedeljno, a 15 (14.3%) pet ili više puta nedeljno. Poređenje zaposlenih i nezaposlenih ispitanika, po frekvenciji viđanja sa prijateljima, pokazalo je da je među zaposlenima u odnosu na nezaposlene ispitanike, više onih, koji se učestalije viđaju sa svojim bliskim prijateljima – 22.7% zaposlenih ispitanika, u odnosu na 8.2% nezaposlenih ispitanika, se viđa sa svojim prijateljima pet ili više puta nedeljno. Takođe, 20.5% zaposlenih ispitanika, u odnosu na 18% nezaposlenih ispitanika, navodi da se viđa sa svojim bliskim prijateljima tri do četiri puta nedeljno. Međutim, primena χ^2 analize, za procenu statističke značajnosti razlika između zaposlenih i nezaposlenih ispitanika, nije potvrdila početnu pretpostavku istraživanja o povezanosti učestalosti viđanja sa bliskim prijateljima i uspeha u zapošljavanju: χ^2 (df = 3, N= 105) = 6.495, p > 0.05.

Na pitanje da li su im prijatelji ikada pomagali da nađu posao, približno je jednak broj ispitanika, na nivou celog uzorka, koji su odgovorili odrično i onih, koji su odgovorili potvrdno. Naime, 53 ispitanika (50.5%) odgovorilo je da im prijatelji nikada nisu pomagali u procesu traženja posla, a 52 (49.5%) da jesu. Slično podacima dobijenim za porodičnu podršku, među ispitanicima, koji su dobijali pomoć od prijatelja u traženju posla, najviše je onih, koji navode socijalno-emocionalni tip podrške, u smislu ohrabivanja i podsticanja da nađu posao – 38 (73.1%), a potom slede oni, koji navode razne vrste praktično-instrumentalne vrste pomoći, kao što su preporuke poslodavcima – 35 (67.3%) i nalaženje oglasa – 21 (40.4%). Najmanji broj ispitanika – 5 (9.6%) je ukazao na kontaktiranje službe za zapošljavanje, kao vrstu pomoći, koju u procesu traženja posla dobijaju od svojih prijatelja. Podaci pokazuju da prijatelji, manje nego članovi porodice, pomažu u pisanju molbe i biografije, kao i u pružanju prevoza do mesta intervjua. Pregled rezultata u pogledu vrste pomoći u traženju posla dobijene od bliskih prijatelja dat je u Tabeli 16.

Tabela 16. Vrsta pomoći u traženju posla koju pružaju bliski prijatelji

Vrsta pomoći od u traženju posla od strane prijatelja	Frekvencije	Procenti
Ohrabrivanje i podsticanje da nađem posao	38	73.1
Preporuke poslodavcima	35	67.3
Nalaženje oglasa	21	40.4
Kontaktiranje poslodavaca u moje ime	16	30.8
Pomoć da javnim prevozom stignem do mesta intervjuja	14	26.9
Pomoć oko priprema za intervju	10	19.2
Pomoć u pisanju molbe i biografije	9	17.3
Prevoz do mesta intervjuja	9	17.3
Kontaktiranje službe za zapošljavanje u moje ime	5	9.6

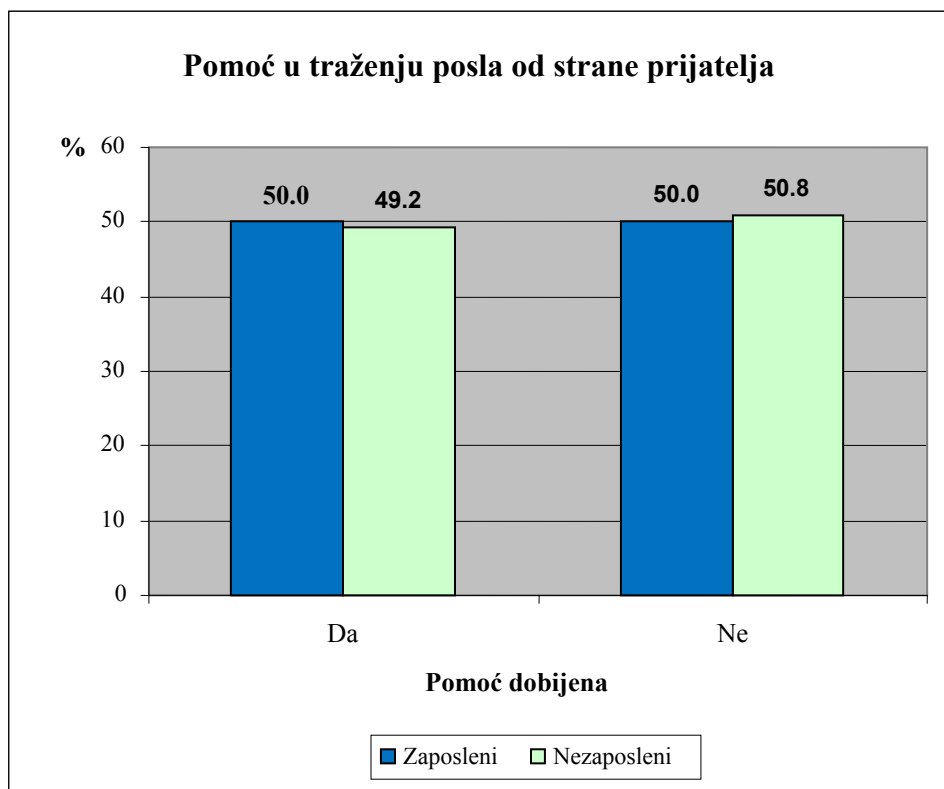
Od strane najvećeg broja ispitanika, pomoć od bliskih prijatelja u traženju posla procenjena je kao korisna, ali umerenije, nego što je to slučaj sa opažanjem pomoći dobijene od porodice. Naime, najveći broj ispitanika – 22 (42.3%) je pomoć od prijatelja ocenio kao “uglavnom je od pomoći“, a nešto manje – 15 (28.8%) kao “veoma korisnu“. Manji broj ispitanika – 9 (17.3%) je pomoć od prijatelja opisao na neutralniji način, kao “niti jeste, niti nije od pomoći“, a 6 (11.5%) kao podršku, koja “uglavnom nije od pomoći“.

Pregled rezultata za nezaposlene i zaposlene ispitanike, koji su naveli da su u traženju posla dobijali pomoć od bliskih prijatelja, dat je na Grafikonu 10.

Rezultati predstavljeni na grafikonu sugerišu sličnost u distribuciji odgovora zaposlenih i nezaposlenih ispitanika, a na pitanje, o tome da li su im prijatelji ikada pomagali u traženju posla. I grupa zaposlenih i nezaposlenih ispitanika gotovo je jednako podeljena na one, koji su potvrdili pomoć prijatelja (50% među zaposlenima i 49.2% među nezaposlenima), kao i onih, koji su negirali dobijanje pomoći prijatelja u traženju posla (50% među zaposlenima i 50.8% među nezaposlenima). Shodno tome, χ^2 analiza nije potvrdila statističku značajnost razlika između zaposlenih i nezaposlenih ispitanika u pomoći koju dobijaju od prijatelja : χ^2

(df = 1, N= 105) = 0.007, p > 0.05. Primenjena χ^2 analiza, takođe, nije potvrdila postojanje statistički značajnih razlika između zaposlenih i nezaposlenih ispitanika u pogledu njihovog opažanja dobiti od pomoći prijatelja u traženju posla : χ^2 (df = 2, N= 105) = 2.523, p > 0.05.

Grafikon 10. Zaposleni i nezaposleni ispitanici koji su u procesu traženja posla dobijali pomoć od bliskih prijatelja

DRUGI IZVORI NEFORMALNE PODRŠKE U TRAŽENJU POSLA

Na pitanje da li postoji još neko iz njihovog okruženja, pored članova porodice i bliskih prijatelja, ko im pomaže ili im je pomogao u procesu traženja posla, 17 ispitanika (16.2%) je odgovorilo potvrdno. Od ovih sedamnaest ispitanika, 7 je navelo poznanike, 3 profesore iz škole ili sa fakulteta, 2 komšije, 2 dečka/devojkju, 1 kumu, 1 prijatelje roditelja, i 1 bivšeg klijenta. Najčešće navedene vrsta pomoći su ohrabrivanje i podsticanje za nalaženje posla (9) i preporuke poslodavcima (8), a znatno manje druge vrste pomoći. I ova vrsta pomoći ocenjena je od najvećeg broja ispitanika kao "korisna" (7 ispitanika je odgovorilo da je "uglavnom od pomoći" i 6 da je "veoma od pomoći"). Zbog malog broja ispitanika, koji su

naveli dodatne izvore neformalne podrške u traženju posla, dalja analiza poređenja između zaposlenih i nezaposlenih ispitanika nije sprovedena.

Kao kratki rezime analize rezultata dobijenih na pitanja o izvorima neformalne podrške u zapošljavanju slepih i slabovidnih osoba iz uzorka, može se reći da početna pretpostavka istraživanja, da će zaposleni ispitanici imati veći broj socijalnih interakcija i angažovaniju neformalnu mrežu podrške za traženja posla nije potvrđena. Naime, analizom se nisu dobile statistički značajne razlike između zaposlenih i nezaposlenih ispitanika ni u pogledu strukturalnih aspekata neformalne mreže podrške (veličina, učestalost viđenja i sastav), niti u pogledu njenih funkcionalnih aspekata (kvalitet ili sadržaj odnosa).

9.3 POSREDUJUĆE VARIJABLE I RAZLIKE IZMEĐU ZAPOSLENIH I NEZAPOSLENIH ISPITANIKA

Kada su u pitanju varijable, definisane ekološkim modelom, kao posredujuće, prema početnim pretpostavkama istraživanja očekivalo se, da će se zaposleni ispitanici razlikovati od nezaposlenih, po većem stepenu motivisanosti za rad, generalne samoeфикаsnosti, kao i ефикаsnosti u prevladavanju prepreka za zapošljavanje.

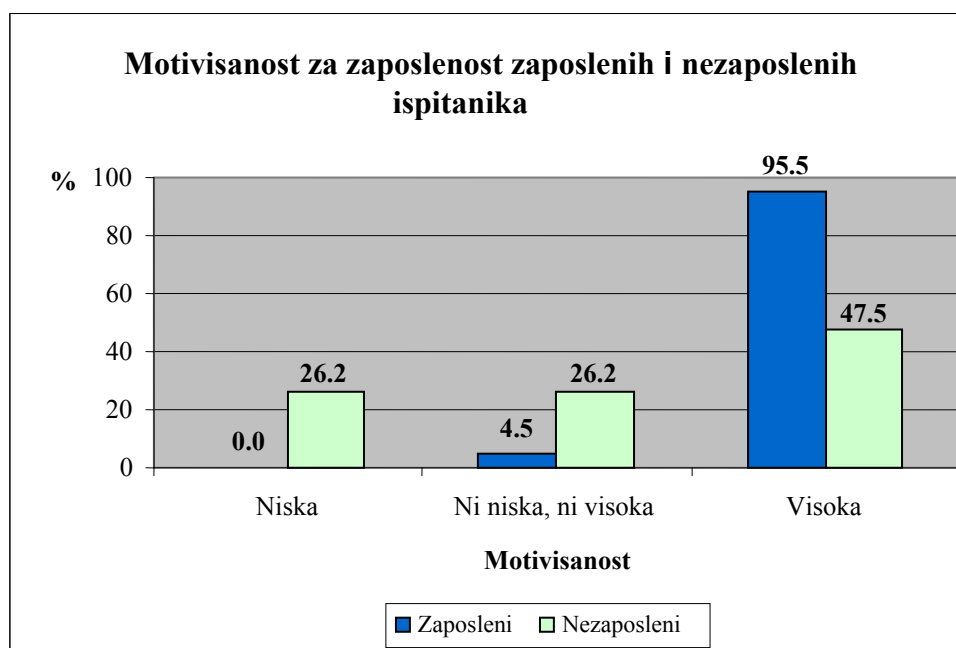
9.3.1 MOTIVACIJA ZA ZAPOSLENOST I ZAPOSLENOST

Rezultati analize su potvrdili početnu pretpostavku istraživanja, u skladu sa kojom se očekivalo da će se zaposleni ispitanici razlikovati od nezaposlenih, po većoj motivaciji za zaposlenost. Najveći broj zaposlenih ispitanika opisuje svoju motivisanost za zaposlenost kao “veoma visoku“ (70.5%) ili “visoku“ (25.0%). U ovoj grupi ispitanika, kao što bi se moglo i očekivati, nema onih, koji su svoju motivaciju za zaposlenost opisali u negativnom smislu, a samo je dvoje (4.5%) izabralo opciju “ni niska, ni visoka”. U grupi nezaposlenih ispitanika, uočava se nešto drugačija slika.

Nešto više od trećine nezaposlenih ispitanika (36.1%) opisuje svoju motivisanost za zaposlenost kao “veoma visoku“, a dodatnih 11.5% kao “visoku“. U kategoriji

nezaposlenih ispitanika sa veoma niskom motivacijom je 21.3%, a sa niskom 4.9%. Preostalih 26.2% ispitanika je opisalo svoju motivisanost za zaposlenost kao “ni nisku, ni visoku“. Zbog malog broja ispitanika u kategorijama “veoma niska” i “niska” motivacija, za potrebe dalje analize, odgovori o stepenu motivisanosti za zaposlenost redukovani su na tri kategorije: “niska”, “ni niska, ni visoka” i “visoka” motivacija za zaposlenost. Prikaz rezultata dat je na Grafikonu 11.

Grafikon 11: Motivisanost za zaposlenost i zaposlenost

Na osnovu vrednosti izračunatog χ^2 ($df = 2, N = 105$) = 27.231, $p < 0.001$, potvrđena je statisticka značajnost razlika između zaposlenih i nezaposlenih ispitanika u uzorku u pogledu njihove motivisanosti da budu zaposleni. Vrednost izračunatog Kramerovog V koeficijenta (0.51), potvrđuje da je jačina odnosa između ovih dveju varijabli jako izražena.

Rezultati, koji govore o niskoj motivisanosti nezaposlenih ispitanika da se zaposle, podržani su i prethodno iznetim podacima (Poglavlje 8.3.2), da je samo blizu 20% izjavilo da još uvek pokušava da se zaposli i veruje da će u tome uspeti, a dodatnih 20% pokušava, ali se pri tome oseća prilično obeshrabreno da će u tome uspeti. Više od trećine

nezaposlenih ispitanika (36.1%), u radno sposobnom uzrastu iz uzorka, više ni ne planira da traži posao.

9.3.2 GENERALNA SAMOEFIKASNOST I ZAPOSLENOST

Za proveru hipoteze o razlikama između zaposlenih i nezaposlenih ispitanika, u pogledu njihove generalne samoefikasnosti, primenjen je t-test za nezavisne uzorke. Kao što je prethodno navedeno u Poglavlju 8.5.1, generalna samoefikasnost procenjena je primenom standardizovane jednodimenzionalne skale, pri čemu ispitanici mogu imati skor u vrednosti između 10 i 40.

Rezultati analize su potvrdili da, u proseku, zaposleni ispitanici imaju veći stepen generalne samoefikasnosti, nego nezaposleni ispitanici iz uzorka. Naime, srednja vrednost za generalnu samoefikasnost zaposlenih ispitanika u uzorku iznosila je 34.23, sa standarnom devijacijom $SD = 3.18$. Grupa nezaposlenih ispitanika imala je približnu srednju vrednost na skali od 32.18, sa standardnom devijacijom $SD = 4.83$. Vrednost dobijenog t-testa sugeriše da su razlike u srednjim vrednostima između zaposlenih i nezaposlenih ispitanika statistički značajne: $t(102) = 2.44$, $p < 0.05$. Vrednost dobijenog Eta koeficijenta (0.403), kao mere korelacije između statusa zaposlenosti i generalne samoefikasnosti, ukazuje na to da su dobijene razlike izraženijeg intenziteta.

Dakle, rezultati ove analize su potvrdile početnu pretpostavku istraživanja, prema kojoj se očekivalo da će zaposleni ispitanici imati veći stepen generalne samoefikasnosti, odnosno, izraženija verovanja u svoje sposobnosti da svojim akcijama mogu da ostvare specifične ciljeve i da se izbore sa raznovrsnim zadacima u različitim domenima funkcionisanja.

9.3.3 DOŽIVLJAJ EFIKASNOSTI U PREVLADAVANJU PREPREKA ZA ZAPOŠLJAVANJE I ZAPOSLENOST

Prema početnoj pretpostavci istraživanja očekivalo se da se zaposleni ispitanici iz uzorka, takođe, razlikovati od nezaposlenih po svom doživljaju veće efikasnosti u prevladavanju prepreka za zapošljavanje, odnosno po doživljaju sopstvene sposobnosti da se sa ovim preprekama izbore i dožive uspeh u zapošljavanju. Za proveru ove hipoteze korišćena je χ^2 analiza. Pre prikaza rezultata ove analize, sledi prikaz rezultata deskriptivne analize na nivou čitavog uzorka. Tabela 17 daje prikaz ispitanikovih odgovora na pitanje o njihovoj sposobnosti da prevladaju prepreke sa kojima se susreću u procesu traženja posla.

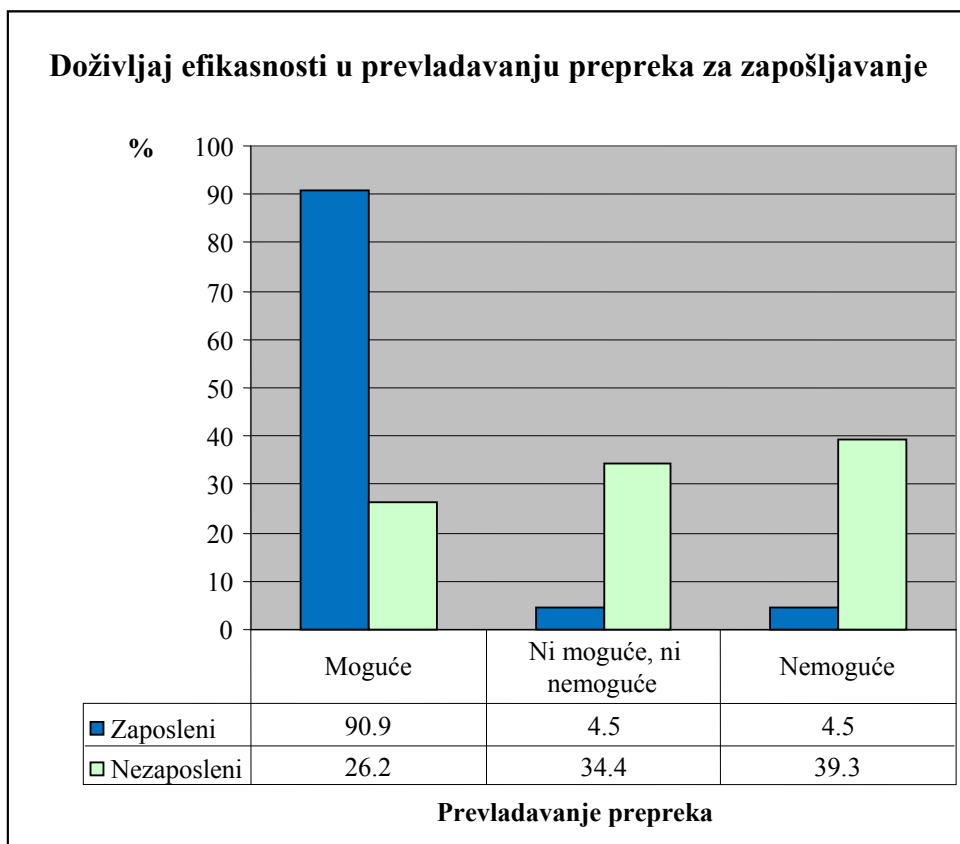
Tabela 17. Doživljaj ispitanika o sopstvenoj sposobnosti da prevladaju prepreke za zapošljavanje

Prevladavanje prepreka	Frekvencije	Procenti
Uglavnom moguće	39	37.1
Potpuno moguće	25	23.8
Ni moguće, ni nemoguće	23	21.9
Uglavnom nemoguće	10	9.5
Potpuno nemoguće	8	7.6

Kao što se iz tabele može videti, oko 60% ispitanika veruje u svoje sposobnosti da se izbori sa preprekama za zapošljavanje (37.1% navode da je to “uglavnom moguće”, a 23.8% da je “potpuno moguće”). Znatno je manje onih sa nižim stepenom doživljene samoeфикаsnosti u prevladavanju prepreka za zapošljavanje – 17.1% (9.5% navodi “uglavnom nemoguće”, a 7.6% “potpuno nemoguće”).

Za potrebe dalje analize i testiranje statističke značajnosti razlika između zaposlenih i nezaposlenih ispitanika, ponuđene opcije za odgovor na ovo pitanje redukovane su na tri kategorije “moguće”, “ni moguće, ni nemoguće” i “nemoguće”. Prikaz dobijenih rezultata za zaposlene i nezaposlene ispitanike dat je na Grafikonu 12.

Grafikon 12. Zaposleni i nezaposleni ispitanici i njihov doživljaj sopstvene efikasnosti u prevazilaženju prepreka za zapošljavanje

Sa grafikona se jasno mogu uočiti razlike između zaposlenih i nezaposlenih ispitanika. Naime, oko 91% zaposlenih ispitanika, u odnosu na 26.2% nezaposlenih ima pozitivno viđenje svoje sposobnosti da se izbore sa preprekama za zapošljavanje. Među nezaposlenim ispitanicima je znatno više onih, koji su neodlučni (34.4%) ili ne veruju u svoju sposobnost da se izbore sa preprekama u procesu traženja posla (39.3%).

Izračunata vrednost χ^2 mere, potvrdila je postojanje statistički značajnih razlika između zaposlenih i nezaposlenih ispitanika, vezano za njihov doživljaj sopstvene efikasnosti u borbi sa preprekama za zapošljavanje: χ^2 (df = 2, N= 105) = 28.58, p < 0.05. Vrednost Kramerovog koeficijenta (0.52) sugerše da je povezanost između varijabli zaposlenost i efikasnost za prevladavanje prepreka za zapošljavanje jačeg intenziteta.

Dakle, primenjena χ^2 analiza je potvrdila početnu pretpostavku istraživanja, prema kojoj se očekivalo da će zaposleni ispitanici razlikovati od nezaposlenih po većem stepenu efikasnosti u prevladavanju prepreka za zapošljavanje.

9.4 SREDINSKE VARIJABLE I RAZLIKE IZMEĐU ZAPOSLENIH I NEZAPOSLENIH ISPITANIKA

Po pitanju varijabli, koje su u ekološkom modelu razvoja karijere, određene kao sredinske, u istraživanju se pošlo od pretpostavke da će se zaposleni ispitanici razlikovati od nezaposlenih po opažanju manjeg broja sredinskih prepreki za zapošljavanje, kao i da će raspoloživu formalnu mrežu podrške procenjivati kao korisniju u procesu traženja posla.

9.4.1 SREDINSKE PREPREKE ZA ZAPOŠLJAVANJE I ZAPOSLENOST

Kao što je prethodno navedeno u Poglavlju 8.5.1, sredinske prepreke za zapošljavanje osoba oštećenog vida operacionalizovane su preko procene stepena, u kome su određeni sredinski faktori bili ili jesu prepreka u ispitanikovim pokušajima da se zaposli. Najpre sledi prikaz rezultata deskriptivne analize na nivou čitavog uzorka. U cilju preglednijeg prikaza rezultata za potrebe deskriptivne analize, pet kategorija ponuđenih odgovora redukovani su na tri: “da” (ispitanik je doživeo navedenu prepreku u procesu traženja posla), “ni da, ni ne” (za neodlučne ispitanike), i “ne” (za ispitanike, koji nisu doživeli navedenu prepreku u pokušaju da se zaposle). Prikaz rezultata za uzorak dat je u Tabeli 18.

Na osnovu podataka iz tabele, uočava se da se četiri najčešće doživljene prepreke mogu svrstati u dve kategorije:

- Prepreke vezane za trenutnu nepovoljnu situaciju na tržištu rada, koja je odraz trenutne celokupne negativne ekonomske situacije u zemlji
- Prepreke vezane za dominantne negativne stavove društva, a samim tim i poslodavaca, prema slepim i slabovidim osobama.

Tabela 18. Doživljene prepreke u procesu traženja posla

Doživljene prepreke za zapošljavanje	Ne	Ni da, ni ne	Da
Malo novih radnih mesta	17.1	8.6	74.3
Predrasude o osobama sa oštećenim vidom u našem društvu	23.8	7.6	68.6
Velika konkurencija za nova radna mesta	26.7	10.5	62.9
Negativni stav poslodavaca o zapošljavanju osoba sa oštećenim vidom	30.5	8.6	61.0
Država ne obavezuje poslodavce da prilagode radna mesta osobama sa oštećenim vidom	29.5	12.4	58.1
Poslodavci nisu voljni da prilagođavaju radna mesta za osobe sa oštećenim vidom	31.4	12.4	56.2
Nedostatak pomoći osobama sa oštećenim vidom od strane službe za zapošljavanje	27.6	20.0	52.4
Nedostupnost tehničkim pomagalicama koja bi bila neophodna za rad osobama sa oštećenim vidom	45.7	11.4	42.9
Postojeći zakoni o zapošljavanju osoba sa oštećenim vidom	32.4	26.7	41.0
Kancelarije i poslovni prostori nisu pristupačni za osobe sa oštećenim vidom	53.3	15.2	31.4
Nalaženjem posla se gube druge vrste beneficija	81.0	8.6	10.5

Kao najčešće doživljena prepreka za zapošljavanje navodi se nedostatak novih radnih mesta (74.3%), a potom slede predrasude o osobama sa oštećenim vidom u našem društvu (68.6%), velika konkurencija za nova radna mesta (62.9%) i negativni stavovi poslodavaca o zapošljavanju osoba sa oštećenim vidom (61.0%). Više od polovine ispitanika navelo je da su se u svojim pokušajima da nađu posao, suočavali sa nedovoljnom spremnošću države

(58.1%), poslodavaca (56.2%) i službe za zapošljavanje (52.4%) da pruže adekvatnu podršku za zapošljavanje slepih i slabovidih osoba. Značajan procenat ispitanika je naglasio da su nedostupnost tehničkim pomagalima neophodnim za rad osoba sa oštećenim vidom (skoro 43%), kao i postojeći zakoni o zapošljavanju osoba sa oštećenim vidom (41%) predstavljali prepreke sa kojima su se suočili u procesu traženja posla. Kao najređe doživljena prepreka za zapošljavanje, navedena je mogućnost da se usled nalaženja posla izgube druge vrste beneficija (10.5%).

Izvestan broj ispitanika naveo je i nekoliko prepreka, koje nisu bile navedene na originalnoj listi prepreka u upitniku:

- Neinformisanost poslodavaca i javnosti o radnim mestima, koja bi mogla uspešno da obavljaju slepa lica (4)
- Teško je doći do posla zbog prevoza (3)
- Nerazumevanje od strane kolega kad se posao dobije (2)
- Ne postoji širok spektar poslova za slepe i slabovide s obzirom na obrazovanje (1)
- Loš kvalitet školovanja za slepe i slabovide (1)

Zbog malog broja ispitanika, koji su naveli ove prepreke, one nisu dalje razmatrane u analizi razlika između zaposlenih i nezaposlenih ispitanika.

Za potrebe poređenja zaposlenih i nezaposlenih ispitanika i utvrđivanje statistički značajnih razlika između ovih dveju grupa ispitanika, za svakog ispitanika je izračunat skor na skali doživljenih prepreka. Veći skor na skali označavao je doživljaj većih prepreka u procesu traženja posla. Za proveru početne pretpostavke istraživanja poređene su prosečne vrednosti skora na skali između zaposlenih i nezaposlenih ispitanika primenom t-test metode. Rezultati analize su pokazali da, iako su nezaposleni ispitanici u proseku imali nešto viši skor ($M = 36.06$, $SD = 10.21$), u odnosu na prosečnu vrednost zaposlenih ispitanika ($M = 32.95$, $SD = 10.59$), dobijena vrednost t-testa nije potvrdila statističku značajnost ove razlike: $t(103) = 0.132$, $p > 0.05$.

Dakle, primenjenom analizom opovrgnuta je početna pretpostavka istraživanja o tome da će se zaposleni ispitanici razlikovati od nezaposlenih po opažanju manjih sredinskih prepreka u procesu zapošljavanja.

9.4.2 FORMALNA MREŽA PODRŠKE I ZAPOSLENOST

Prema početnoj pretpostavci istraživanja, očekivalo se da će zaposleni ispitanici u odnosu na nezaposlene, više koristiti raspoloživu formalnu mrežu podrške za zapošljavanje i procenjivati je kao korisniju u procesu traženja posla. Za testiranje statističke značajnosti razlika između zaposlenih i nezaposlenih ispitanika, u pogledu korišćenja raspoložive formalne mreže podrške i procene njene koristi, korišćena je χ^2 analiza. Pri tome je formalna mreža podrške u istraživanju definisana kao podrška i pomoć, koju ispitanici dobijaju od:

- Nacionalne službe za zapošljavanje
- Republičkog Saveza Slepih Srbije
- Gradskog Saveza Slepih Beograd
- Opštinskog Saveza Slepih

Ispitanicima je, takođe, data mogućnost da navedu neku drugu organizaciju, udruženje ili nevladinu organizaciju, koja nije navedena u upitniku, a čije su usluge koristili u pokušajima da nađu posao.

Najpre sledi prikaz deskriptivne analize na nivou čitavog uzorka. Nacionalna služba za zapošljavanje identifikovana je kao organizacija, čije usluge ispitanici najčešće koriste u pokušaju da nađu posao – 72 (68.6%). Tabela 19 sadrži rezultate dobijene na pitanje o tome na koje su se organizacije ispitanici oslanjali u procesu traženja posla.

Tabela 19. Organizacije ili udruženja čije su usluge korišćene u procesu traženja posla

Formalna mreža podrške	Frekvencije	Procenti
Nacionalna služba za zapošljavanje	72	68.6
Gradski Savez Slepih	50	47.6
Republički Savez Slepih Srbije	24	22.9
Opštinski Savez Slepih	5	4.8
Druga udruženja ili organizacije	8	7.7

Sedam ispitanika, koji su u traženju posla koristili usluge drugih udruženja ili organizacija naveli su:

- Udruženje slepih Homer (3)
- Udruženje studenta sa hendikepom (2)
- Udruženje slepih i slabovidih “Beli štap” (1)
- Čovekoljublje (1)
- Crkvu (1)
- Udruženje distrofičara (1)

NACIONALNA SLUŽBA ZA ZAPOŠLJAVANJE

Od ispitanika, koji su naveli da su u traženju posla koristili usluge i pomoć Nacionalne službe za zapošljavanje, tražilo se da specifikuju koje vrste pomoći i usluga su koristili. Najčešće korišćena usluga od strane Nacionalne službe za zapošljavanje bilo je obaveštavanje o oglasima i slobodnim mestima – 26 (36.1%). Interesantno je, da je oko 20% ispitanika navelo da su od Nacionalne službe za zapošljavanje čekali da im pronade posao, a dodatnih 8.3% ispitanika je navelo da su samo formalno prijavljeni, bez ikakvih očekivanja da će im usluge Nacionalne službe za zapošljavanje biti od koristi u traženju posla. Jako malo ispitanika navodi da su koristili usluge Nacionalne službe za zapošljavanje za informisanje poslodavaca o njihovim sposobnostima ili dodatno obučavanje, koje bi eventualno moglo rezultirati u pronalaženju posla. Detaljnija lista odgovora data je u Tabeli 20.

Tabela 20. Usluge Nacionalne službe za zapošljavanje u procesu traženja posla

Usluge Nacionalne službe za zapošljavanje	Frekvencije	Procenti
Obaveštavanje o oglasima i slobodnim radnim mestima	26	36.1
Čekao/čekala da mi nađu posao	15	20.8
Samo formalno prijavljen/prijavljena	6	8.3
Finansiranje poslodavca koji me je zaposlio (plata ili opremanje radnog mesta)	6	8.3
Informisanje poslodavca o mojim sposobnostima	4	5.6
Obuka za rad na računaru	3	4.2
Ostvarivanje prava na zdravstveno osiguranje	3	4.2
Preporuke za posao (poslodavcu)	2	2.8
Pomoć oko samozapošljavanja	2	2.8
Konsultacije oko načina za traženje posla	2	2.8
Dobijanje naknade za nezaposlenost	2	2.8
Dobijanje prilike za volontiranje	1	1.4

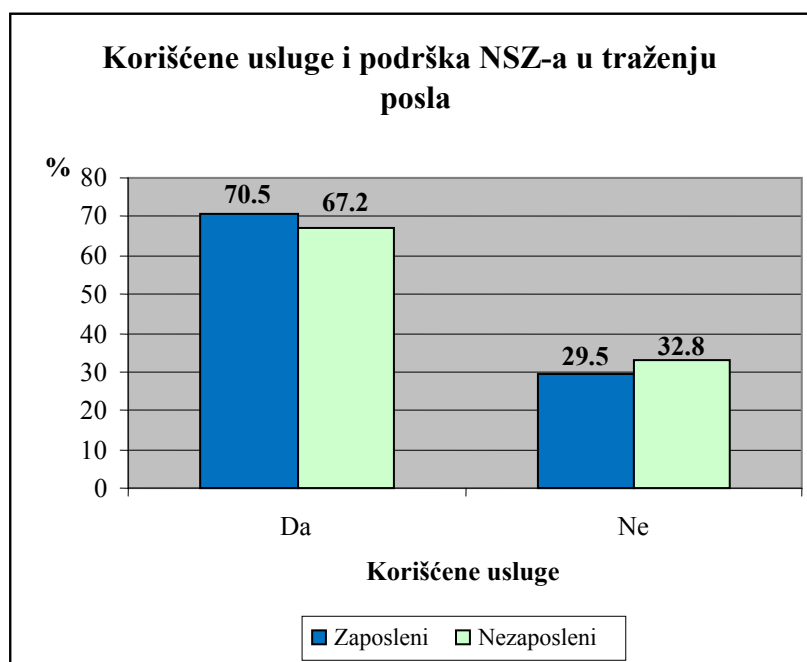
Većina ispitanika navela je da im usluge i podrška Nacionalne službe za zapošljavanje nisu bile od pomoći – 33 ispitanika (45.8%). Od ovog broja 20 ispitanika (28.7%) je odabralo opciju “uopšte nije od pomoći”, a 13 (18.1%) “uglavnom nije od pomoći”. Šesnaest ispitanika (22.2%) je odabralo neutralniju opciju “niti jeste, niti nije od pomoći”. Preostalih 23 ispitanika (31.9%) je okarakterisalo dobijene usluge od strane Nacionalne službe za zapošljavanje u pozitivnijem smislu – 17 (23.6%), kao “uglavnom je od pomoći” i 6 (8.3%) kao “veoma je od pomoći”.

Grafikon 13 predstavlja rezultate na nivou poduzorka zaposlenih i nezaposlenih ispitanika. Pregled grafikona sugerise da je i među zaposlenim i nezaposlenim ispitanicima visok procenat onih, koji su se u procesu traženja posla oslanjali na podsku i usluge Nacionalne službe za zapošljavanje – 70.5% među zaposlenima i 67.2% među nezaposlenim ispitanicima. Međutim, χ^2 analiza nije potvrdila statističku značajnost razlika između zaposlenih i nezaposlenih ispitanika i pomoći koju dobijaju od Nacionalne službe za

zapošljavanje: χ^2 (df = 1, N= 105) = 0.125, p > 0.05. Takođe, iako je među zaposlenim ispitanicima bilo više onih, koji su pomoć Nacionalne službe za zapošljavanje opisali kao korisnu (41.9% u odnosu na 24.4% nezaposlenih ispitanika), primenjena χ^2 analiza, takođe, nije potvrdila postojanje statistički značajnih razlika između ovih dveju grupa ispitanika u pogledu njihovog opažanja dobiti od pomoći Nacionalne službe za zapošljavanje: χ^2 (df = 2, N= 105) = 2.505, p > 0.05.

Grafikon 13. Zaposleni i nezaposleni ispitanici koji su koristili usluge Nacionalne službe za zapošljavanje

GRADSKI SAVEZ SLEPIH BEOGRAD

Na pitanje o vrstama usluga i podrške dobijenih u traženju posla, ispitanici koju su naveli da su za te svrhe koristili Gradski Savez slepih Beograd, naveli su sledeće:

- Posredovanje u dobijanju posla (kontaktiranje poslodavca) – 14 (28.0%)
- Zasnivanje radnog odnosa bilo u samom savezu ili u salonu za masažu pri savezu – 13 (26.0%)
- Pisanje preporuke za poslodavca – 8 (16.0%)

- Obaveštavanje o oglasima i slobodnim radnim mestima – 8 (16.0%)
- Obuka za rad na računaru – 3 (6.0%)
- Administrativna pomoć pri dobijanju posla – 2 (4.0%)
- Dobijanje tehničkog pomagala neophodnog za rad – 1 (2.0%)
- Savetovanje vezano za traženje posla – 1 (2.0%)

Podrška od strane Gradskog Saveza slepih Beograd je od strane više od polovine ispitanika, koji su se u traženju posla oslanjali na usluge ove organizacije, procenjena u pozitivnom smislu. Naime, 13 ispitanika (26.0%) je ovu vrstu podrške opisalo kao “veoma je od pomoći“, a 16 (32.0%) kao “uglavnom je od pomoći“. Deset ispitanika su podršku Gradskog Saveza slepih ocenili u negativnijem smislu – 6 (12.0%) kao “uopšte nije od pomoći“ i 4 (8.0%) kao “uglavnom nije od pomoći“. Preostalih 11 (22.0%) ispitanika su odabrali neutralniju opciju “niti jeste, niti nije od pomoći“.

Poređenje za zaposlene i nezaposlene ispitanike, pokazalo je da je među zaposlenim ispitanicima 61.4% ispitanika, koji su koristili usluge i podršku Gradskog Saveza slepih Beograd i 38.6% onih, koji nisu. Među nezaposlenim ispitanicima dobijena je potpuno obrnuta slika – 37.7% jeste koristilo usluge i podršku Gradskog Saveza slepih, a 62.3% nije. Primena χ^2 analiza potvrdila je statistički značajnu razliku između zaposlenih i nezaposlenih ispitanika u pogledu podrške, koju su koristili od strane Gradskog Saveza slepih Beograd : χ^2 (df = 1, N= 105) = 5.736, p < 0.05. Vrednost Kramerovog koeficijenta (0.23) sugeriše da ispoljena razlika nije tako jako izražena.

I grupa zaposlenih i nezaposlenih ispitanika pokazala je tendenciju da pozitivnije ocenjuje usluge i podršku Gradskog Saveza slepih Beograd, na koju se u procesu traženja posla oslanjali – 18 (66.7%) zaposlenih i 11 (47.8%) nezaposlenih. Primenjena χ^2 analiza nije potvrdila postojanje statistički značajnih razlika između zaposlenih i nezaposlenih ispitanika u pogledu njihovog opažanja dobiti od podrške, koju su u traženju posla dobili od strane Gradskog Saveza slepih Beograd: χ^2 (df = 2, N= 105) = 2.202, p > 0.05.

REPUBLIČKI SAVEZ SLEPIH SRBIJE

Lista usluga, koju su ispitanici, koji su se u traženju posla oslanjali na podršku Republičkog Saveza slepih Srbije sastojala se od sledećeg :

- Obaveštavanje o oglasima i slobodnim radnim mestima - 6 (25.0%)
- Preporuke poslodavcu – 6 (25.0%)
- Posredovanje u dobijanju posla (kontaktiranje poslodavca) – 5 (20.8%)
- Pravna pomoć pri zapošljavanju – 1 (4.2%)
- Pomoć oko pisanja molbe – 1 (4.2%)
- Finansijska podrška za otvaranje radnog mesta – 1 (4.2%)
- Posredovanje odnosu sa Nacionalnom Službom za zapošljavanje – 1 (4.2%)
- Prevoz -1 (4.2%)
- Dobijanje tehničkog pomagala za rad – 1 (4.2%)
- Zasnivanje radnog odnosa u Savezu 1 – (4.2%)

Blizu polovine ispitanika okarakterisali su podršku Republičkog Saveza slepih u traženju posla kao pozitivnu – 5 (20.8%) kao “veoma je od pomoći“ i 7 (29.2%), kao “uglavnom je od pomoći“. Četvrtina ispitanika (6) je iskazala neutralnije opažanje ove podrške birajući opciju “niti jeste, niti nije od pomoći“, dok je preostala četvrtina ispitanika navela negativnije opažanje. Naime, 3 ispitanika (12.5%) izabralo je opciju “uopšte nije od pomoći“, a isto toliko opciju “uglavnom nije od pomoći“.

I u grupi zaposlenih i nezaposlenih ispitanika prilično je ujednačen broj ispitanika, koji su naveli da u svojim pokušajima da dođu do zaposlenja nisu koristili podršku i usluge Republičkog Saveza slepih – 33 (75.0%) zaposlenih ispitanika i 48 (48.7%) nezaposlenih ispitanika. Primena χ^2 analize nije potvrdila statističku značajnost razlika između zaposlenih i nezaposlenih ispitanika u pogledu korišćenja usluga Republickog Saveza slepih Srbije : χ^2 (df = 1, N= 105) = 0.197, p > 0.05. Takođe, primenjena χ^2 analiza nije potvrdila postojanje statistički značajnih razlika između zaposlenih i nezaposlenih ispitanika, u pogledu njihovog opažanja dobiti od podrške, koju su u traženju posla dobili od strane Republičkog Saveza slepih Srbije: χ^2 (df = 2, N= 105) = 4.531, p > 0.05.

OSTALE ORGANIZACIJE I UDRUŽENJA

S obzirom da je broj ispitanika, koji je naveo da se u svojim pokušajima da nađu posao oslanjao na druge organizacije i udruženja, kao što su Udruženja slepih i slabovidih “Beli štap” ili Opštinski Savez slepih, izuzetno mali, metode testiranja statističke značajnosti razlika između zaposlenih i nezaposlenih ispitanika nije primenjena. Shodno tome, prikazani su samo osnovni rezultati primenjene deskriptivne analize.

Pet ispitanika, koji su u traženju posla koristili usluge Opštinskog Saveza slepih opisali su korišćene usluge kao:

- Posredovanje u dobijanju posla – 3
- Finansiranje školovanja za telefonistu – 1
- Pisanje molbe i informisanje o otvorenim radnim mestima - 1

Dominantan doživljaj, ovih ispitanika, o koristi dobijene podrške je pozitivan (3 ispitanika). Jedan ispitanik izneo je neutralniji doživljaj, birajući opciju “niti jeste, niti nije od pomoći“ i 1 je naveo da ova podrška “uopšte nije bila od pomoći“.

Jedan ispitanik, koji je koristio usluge Udruženja slepih i slabovidih “Beli štap” istakao je da podrška, koju je od ovog udruženja dobio “uopšte nije bila od pomoći“, s obzirom da se sastojala u tome da se napravi spisak slepih i slabovidih osoba, koje su zainteresovane za zapošljavanje, i da se dalje od tog koraka ništa dalje nije dogodilo. Sedam ispitanika, koji su naveli da su se u traženju posla oslanjali na podršku i usluge udruženja i organizacija, koje nisu bile navedene u upitniku, naveli su sledeće vrste podrške:

- Ponuda radnog mesta – 2
- Obuka rada na računaru – 1
- Preporuke za stipendije, radionice i seminare – 1
- Nabavka softvera – 1
- Pomoć oko prevoza – 1

Pet ispitanika je podršku ovih organizacija opisala kao pozitivnu (3 “veoma od pomoći“ i 2 “uglavnom je od pomoći“), a dvoje kao negativnu (1 – “nije uopšte od pomoći“ i 1 “uglavnom nije od pomoći“).

Na kraju ovog poglavlja, možemo reći da su rezultati analize samo delimično potvrdili početnu pretpostavku istraživanja, prema kojoj se očekivalo da će zaposleni ispitanici, u odnosu na nezaposlene, više koristiti raspoloživu formalnu mrežu podrške za zapošljavanje i procenjivati je kao korisniju u procesu traženja posla. Naime, primenjena χ^2 analiza potvrdila je statistički značajnu razliku između zaposlenih i nezaposlenih ispitanika samo u pogledu podrške, koju su koristili od strane Gradskog Saveza slepih Beograd : χ^2 (df = 1, N= 105) = 5.736, p < 0.05.

9.5 LOGISTIČKA REGRESIJA

Metoda logističke regresione analize primenjena je na grupi nezavisnih varijabli (prediktora), koje su se u prethodnoj analizi razlika između zaposlenih i nezaposlenih ispitanika pokazale statistički značajnim. Svrha ove analize bila je da se dobije odgovor na pitanje o prediktivnoj vrednosti izučavanih individualnih, kontekstualnih, posredujućih i sredinskih faktora, kada je u pitanju uspeh u zapošljavanju slepih i slabovidih osoba, definisanog preko statusa zaposlenosti (zaposlen/nezaposlen). Odnosno, shodno prirodi ove metode očekivalo se da će njeni rezultati dati značajan doprinos u rasvetljavanju rizičnih faktora vezanih za neuspeh u nalaženju zaposlenja.

U analizi je korišćena metoda istovremenog uključivanja svih prediktorskih varijabli u model (the forced entry method). Procena grupnih razlika i veličine efekta, koje prediktivne varijable imaju na kriterijumsku varijablu (status zaposlenosti ispitanika) izvršena je na osnovu vrednosti nestandardizovanog regresionog koeficijenta (B), Wald statistika i količnika šansi (Exp(B)). Klasifikacija zaposlenih i nezaposlenih ispitanika na osnovu prediktivnih varijabli i Nagelkerke R^2 korišćeni su za procenu adekvatnosti dobijenog modela.

Dakle, u logističku regresionu analizu uključene su sledeće prediktivne varijable :

- Pol
- Postojanje drugih vrsta hroničnih zdravstvenih problema i oštećenja
- Samoprocena sopstvenog zdravlja
- Motivacija za zaposlenost
- Stepen samostalnosti u obavljanju svakodnevnih aktivnosti
- Porodica očekivanja vezana za uspeh u zapošljavanju
- Doživljaj generalne samoefikasnosti
- Doživljaj samoefikasnosti u prevladavanju sredinskih prepreka za zapošljavanje
- Korišćenje usluga i podrške Gradskog Saveza slepih Beograd

Rezultati logističke regresione analize pokazali su da se uvođenjem prediktorskih varijabli u model povećava njegova prediktivna vrednost. Naime, ako bismo predviđanje o statusu zaposlenosti ispitanika vršili samo na osnovu poznavanja vrednosti na kriterijumskoj varijabli (baseline model⁶), bili bismo u mogućnosti da uspešno klasifikujemo 58.1% ispitanika. Kad u model uključimo prethodno navedene prediktorske varijable, povećava se prediktivna vrednost modela i omogućava nam da uspešno klasifikujemo 82.9% ispitanika. Dobijena vrednost Nagelkerke $R^2 = 0.61$, potvrđuje adekvatnost modela.

Rezultati ove analize sugerišu da su četiri prediktorske varijable značajne za ishod na kriterijumskoj varijabli. Naime, na osnovu vrednosti količnika šansi (Exp(B)), regresionog koeficijenta (B) i Wald statistika jasno je da su šanse da budu nezaposleni značajno manje za:

- ispitanike sa visokom motivacijom za zapošljavanje
- ispitanike muškog pola
- ispitanike sa visokim stepenom doživljene samoefikasnosti u prevazilaženju prepreka za zapošljavanje
- ispitanike sa visokim porodičnim očekivanjima vezanim za uspeh u pronalaženju posla.

---

⁶ Baseline model podrazumeva da je kompjuter sve ispitanike svrstao u jednu od dveju kategorija dihotomne kriterijumske varijable, i to onu sa najvećim brojem ispitanika. U našem slučaju to je kategorija nezaposlenih.

Prikaz prediktivne vrednosti pojedinačnih prediktivnih varijabli dat je u Tabeli 21.

Tabela 21. Prediktori za uspeh u zapošljavanju slepih i slabodiih ispitanika iz uzorka

Varijable	B	S.E.	Wald	df	Sig.	Exp(B)	95% C.I. for EXP(B)	
							Lower	Upper
Pol(1)	-1.940	.670	8.385	1	.004	.144	.039	.534
Zdravlje(1)	.488	.800	.372	1	.542	1.629	.340	7.815
Opažanje sopstvenog zdravlja	.421	.438	.924	1	.337	1.524	.645	3.599
Očekivanja porodice vezano za uspeh u zapošljavanju	-.776	.374	4.307	1	.038	.460	.221	.958
Motivacija za rad	-1.362	.407	11.206	1	.001	.256	.115	.569
Korišćene usluge GSS	.709	.570	1.546	1	.214	2.033	.665	6.218
Generalna samoefikasnost	.030	.072	.178	1	.673	1.031	.895	1.187
Samostalnost u obavljanju svakodnevnih aktivnosti	-.018	.026	.471	1	.492	.982	.934	1.033
Samoefikasnost u prevladavanju prepreka za zapošljavanje	-.855	.335	6.499	1	.011	.425	.220	.821

Iz tabele se, takođe, može videti da dobijene gornje i donje vrednosti intervala pouzdanosti za količnik šanse za sva četiri prediktora imaju vrednost manju od 1, što nam sugerise da se opaženi smer opisanog odnosa između prediktora i kriterijumske varijable može generalizovati i na celu populaciju, kojoj uzorak pripada. Dakle, rezultati logističke

regresione analize pomogli su u utvrđivanju najznačajnijih faktora rizika za neuspeh u procesu traženja posla, a to su niska motivacija za rad, ženski pol, nizak stepen doživljene samoefikasnosti u prevladavanju prepreka za zapošljavanje i niska porodična očekivanja za uspeh u zapošljavanju.

10. REZULTATI KVALITATIVNE FAZE ISTRAŽIVANJA

Sledi prikaz rezultata kvalitativne analize. Kao što je u poglavlju 8.5.2 navedeno, cilj ove faze istraživanja bio je da omogući ispitanicima da rekonstruišu svoja iskustva vezana za njihov profesionalni razvoj, kao i za ostale značajne aspekte njihovog odrastanja, školovanja i traženja posla u odraslom dobu, putem primene polustrukturiranog intervjua. Pitanja u intervjuu grupisana su oko osnovnih procesa definisanih ekološkim modelom razvoja karijere, te je i prikaz rezultata organizovan na isti način. S obzirom na međusobnu isprepletenost pojedinih procesa, ponekad je bilo teško svrstati pojedine odgovore u samo jedan od procesa identifikovanih ekološkim modelom, tako da navedenu podelu treba shvatiti kao uslovnu. Takođe, s obzirom da su svi elementi ekološkog modela (konstrukti i procesi) u stalnoj interakciji, kvalitativni aspekt istraživanja je doprineo i rasvetljavanju izučavanih konstrukata, i o tome će biti više reči u završnim razmatranjima.

Tokom prikaza identifikovanih tema posebno će se naglasiti razlike uočene u odgovorima dobijenim između zaposlenih i nezaposlenih ispitanika. Osim frekvencija za svaku od tema biće navedeni i ilustrativni iskazi ili kratki rezimeji onoga što su ispitanici izjavili tokom intervjua, da bi se stekao bolji uvid u njihovo iskustvo i način na koji su sadašnja stanja ili situacije povezane sa odlukama ili dešavanjima iz prošlosti.

10. 1 RAZVOJNI PROCESI

Kao što je navedeno u metodolškom delu rada (Poglavlje 8), razvojni procesi su operacionalizovani preko niza pitanja o dosadašnjem profesionalnom razvoju ispitanika, počev od njihovog školovanja za sticanje kvalifikacija do sadašnje pozicije; preko izučavanja porodičnih stavova i očekivanja tokom odrastanja vezanim za učešće u uzrasno primerenim odgovornostima u okviru domaćinstva i o iskustvu tokom školovanja i kasnije,

u procesu traženja posla. Za bolji uvid u razvojne procese, ispitanicima su postavljena sledeća pitanja:

1. Kako biste opisali stavove i očekivanja članova porodice tokom odrastanja vezano za Vaše učešće u obavljanju kućnih poslova i Vaše odgovornosti u okviru domaćinstva? Da li ste bili podsticani da obavljate većinu aktivnosti samostalno, uz pomoć drugih ili je većinu stvari za Vas obavljao neko drugi? Možete li da navedete primere kućnih poslova koje ste obavljali? Na koji način ste bili podsticani na samostalnost u obavljanju svakodnevnih kućnih aktivnosti? Na koji način ste bili sputavani? Imate li utisak da su isti standardi po pitanju uspeha u obavljanju ovih aktivnosti važili za Vas i za ostale ukućane (braće, sestre)?
2. Kako biste opisali stavove i očekivanja roditelja, učitelja, nastavnika, profesora i prijatelja tokom školovanja vezano za Vaše učešće u školskim aktivnostima? Kako biste opisali njihova očekivanja i stavove vezano za Vašu samostalnost u školi? Kako biste opisali njihove stavove i očekivanja vezana za Vaše sposobnosti i Vaša postignuća? Da li imate utisak da su učitelji, nastavnici, profesori imali iste standarde za Vas i ostale učenike po pitanju uspeha u obavljanju školskih aktivnosti? Možete li da navedete primere za to?
3. Kako biste opisali stavove i očekivanja roditelja, učitelja, nastavnika, profesora i prijatelja vezane za izbor srednje škole/fakulteta i izbor zanimanja? Kako biste opisali njihove stavove i očekivanja vezane za Vaše sposobnosti i postignuća u traženju posla? Da li su očekivali i ohrabivali Vas da nađete posao? Koju vrstu posla?
4. Kako biste opisali stavove i očekivanja drugih osoba, koje su imale značajnu ulogu u Vašem profesionalnom razvoju, na primer braća i/ili sestre, rođaci, mladić/devojka, suprug/supruga, porodični prijatelji, komšije i slično, vezane za izbor srednje škole/fakulteta i izbor zanimanja? Kako biste opisali njihove stavove i očekivanja vezane za Vaše sposobnosti i postignuća u traženju posla? Da li su očekivali i ohrabivali Vas da nađete posao? Koju vrstu posla?
5. Da li ste tokom odrastanja bili ohrabrivani da učite kako da koristite tehnička pomagala za lica sa oštećenim vidom? Ako da, koja pomagala za čitanje, pisanje i

drugo? Ko Vas je na to podsticao i na koji način? Na kom uzrastu ste počeli da učite i koristite pomagala za lica sa oštećenim vidom?

6. Da li ste tokom odrastanja bili ohrabrivani da učite kako da se samostalno krećete? Ako da, ko Vas je na to podsticao i na koji način?

Odgovori ispitanika na navedena pitanja sugerisala su da su očekivanja i podrška ili odsustvo podrške od drugih (roditelja, nastavnika, članova porodice, i slično) od najranijeg uzrasta, pa do perioda traženja posla i u raznim oblastima funkcionisanja ispitanika navođena kao jedan od značajnijih uticaja na njihov profesionalni razvoj. Roditeljska očekivanja, odnos prema invaliditetu i podrška zauzimaju posebno, primarno mesto.

10.1.1 RODITELJSKA OČEKIVANJA VEZANA ZA OBAVLJANJE KUĆNIH OBAVEZA TOKOM ODRASTANJA

Kada su u pitanju očekivanja vezana za učešće u obavljanju svakodnevnih odgovornosti u okviru domaćinstva tokom odrastanja, većina ispitanika (pet zaposlenih i tri nezaposlena) su ova očekivanja opisala kao visoka. Naime, ovi ispitanici naveli su da su roditelji od njih očekivali puno učešće i samostalnost u obavljanju kućnih poslova, koji su uzrasno primereni i u skladu sa mogućnostima ispitanika, i podsticali ih da ove aktivnosti redovno obavljaju, kao i svi ostali članovi domaćinstva. Po rečima ovih ispitanika, pored jednakih očekivanja i postojeći standardi za uspeh u obavljanju kućnih odgovornosti su bili jednaki, kao i za ostale članove porodice. Jedna od nezaposlenih ispitanica, koja, takođe, objašnjava da je ovakvo visoko očekivanje bazirano i na tradicionalnim očekivanjima vezanim za žensku ulogu u našem društvu navodi:

“Sve samostalno...davala sam sve od sebe i mnogo toga sam postizala. Normalno, bilo je tu situacija, i poslova, koje nisam mogla da obavljam, ali...Ja sam uglavnom pomagala majci...sređivala svoju sobu, iznosila smeće...Ja potičem iz takve sredine gde je za žensko bilo potrebno da se sve zna...Nisam sama kuvala, ali sve sam morala da pratim šta mama radi. Sa 17 godina sam znala sama da umesim hleb.”

Druga, zaposlena ispitanica svoje iskustvo sa roditeljskim očekivanjima opisuje na sledeći način:

„Bila sam ohrabrivana i roditelji su me tretirala kao potpuno zdravo dete. Znači, morala sam da radim neke redovne kućne poslove, da sredim svoju sobu, da namestim svoj krevet, tako, prosto, naučili su me da živim normalno... I standardi za uspeh su bili isti. Od strane mojih roditelja apsolutno jednako, kao i za sve druge u kući...”

Manji broj ispitanika, od toga jedan nezaposleni i dva zaposlena ispitanika su očekivanja svoji roditelja za učešće u obavljanju kućnih poslova opisali kao ne preterano visoka, ili u slučaju jednog nezaposlenog ispitanika, kao izuzetno niska, ili čak sputavajuća u pogledu razvoja samostalnosti u pojedinim oblastima funkcionisanja u okviru domaćinstva. Dva od ovih ispitanika navode da ova roditeljska očekivanja nisu ispoljavana na dosledan način. Jedan od ovih ispitanika, koji je zaposlen navodi:

“Nisu nešto mnogo tražili od mene. Ono što mogu da uradim to se očekivalo, da skupim igračke za sobom, da sredim svoju sobu...tada nisam iznosio smeće, sad već da, kad sam odrastao, ali u onom periodu ne, niko to od mene nije tražio. Kao dete nisam se puno upuštao, jednostavno nisam puno o tome razmišljao, znaš, tek kad sam odrastao, onda sam gledao da što više stvari sam uradim i tako, a kao dete nisam ni razmišljao o tome. Pokušavao sam ja i sam nešto od toga da uradim bez ičije inicijative, i onda bi nekad rekli “nemoj ti to, ja ću to“, nekad “što da ne” i tako dalje, nekad bi me podržali, a nekad obeshrabrivali da radim takve stvari.

Intevjuer: A je li bi rekao da su te više podsticali, ili sputavali?

Ispitanik : Sredina otprilike. Ni mnogo ovako, ni onako. Zna se šta mogu i to sam uradio i nije se tome pridavalo toliko pažnje.”

Drugi ispitanik, koji je nezaposlen, ističe da su se očekivanja njegovih roditelja drastično razlikovala u zavisnosti od odgovornosti u okviru domaćinstva. Doživljaj ovog ispitanika jeste da su roditeljska očekivanja bila izuzetno restriktivna u oblastima, koje bi po njegovom mišljenju, više mogla doprineti njegovom samostalnom funkcionisanju. Po rečima ovog ispitanika:

„To sa skupljanjem igraćaka i ostalih stvari nije bio problem. E, sad, kad su u pitanju ostala zanimanja u domaćinstvu tu sam se osećao kao i drugi. Išao sam da kupim šta treba, išao sam da bacim đubre, tako da to nije problem. Za slavu sam, ne znam služio piće, pomagao oko toga, znači u tom smislu, oko toga nije bilo problema. Bilo je problema oko onih stvari u domaćinstvu, koje su se ticale nekog mog ličnog razvoja i neke moje samostalnosti, to jest, bilo je problema po pitanju začetaka samostalnosti, tipa samostalnog sečenja hleba i tako dalje, i tako dalje...”Ti ne znaš, ti nećeš dobro da isečeš”.... „Pa dobro, čoveče, neću nikada moći lepo da isečem, ako ne počnem”. Znači, sve ono što je u sebi sadržavalo začetak samostalnosti mi je bilo zabranjivano. Sve ono što je meni lično...ustvari meni omogućavalo da budem samostalniji i da ne moram od drugih da tražim pomoć, da ne moram da tražim jelo, ovo ili ono, tu sam bio sputavan.,,

10.1.2 RODITELJSKA OČEKIVANJA VEZANA ZA ŠKOLOVANJE I IZBOR ZANIMANJA

Roditeljska očekivanja za izbor zanimanja su se kod većine ispitanika kretala u okvirima zanimanja koja se tipično preporučuju slepim i slabovidim osobama. Međutim, razlika postoji među ispitanicima po tome, koliko su im roditelji ostavljali prostora, da u finalnoj odluci o izboru zanimanja, osim roditeljskih očekivanja, slede i svoja interesovanja i želje. U tom smislu, najveći broj ispitanika (pet zaposlenih i jedan nezaposleni) je naveo da su roditeljska očekivanja za izbor zanimanja pratila uglavnom preporuke lekara da bi najbolje za ispitanike bilo da upišu jednu od škola za zanimanja tradicionalno predodređena za slepe i slabovide, ali da su roditelji i pored toga, finalnu odluku o izboru zanimanja prepustili ispitanicima. Jedna od zaposlenih ispitanica, koja je završila srednju medicinsku školu, a potom Filološki fakultet je izjavila:

“Roditelji nisu nikada vršili pritisak, nego smo se dogovorili zbog preporuke lekara da završim medicinsku, a dalje je izbor moj.”

Dva ispitanika (jedan zaposleni i jedan nezaposleni) su navela da su roditeljska očekivanja bila da upišu jednu od škola tradicionalno vezanih za osobe oštećenog vida, a da je ispitanicima ostavljena mogućnost da izaberu koju. Jedna od ovih ispitanica navodi:

“Samim dolaskom u Zemun otvorile su se ideje koje srednje škole ja, sa mojim oštećenjem vida, mogu da upišem. Bile su opcije fizioterapeut ili PTT manipulant – rad na centrali. Tata je bio više za telefoniju, zato što je imao ideju da ću sa telefonijom lakše naći posao. U tom trenutku meni je bila veća čast da upišem medicinsku i u tome me je podržala mama. Meni je bilo prirodno jedna ili druga škola, nije bilo priče o nekoj trećoj, tako da se to negde prirodno završilo.”

Tri ispitanika (dva nezaposlena i jedan zaposlen) su naveli da su roditeljska očekivanja bila da bezpogovorno prihvate odluku roditelja da se za svoje buduće zanimanje školuju u jednoj od specijalnih škola za slepe i slabovide i da im nije ostavljen nikakav prostor da u svom odlučivanju o budućem zanimanju razmatraju i svoja interesovanja i aspiracije. Jedan od ovih ispitanika navodi :

“Pa, roditelji su imali uticaja, oni su mi rekli da idem u medicinsku, bolje nego na telefoniju i tako poslušao sam i upisao medicinsku. Ostali nisu mnogo uticali. Pričao sam sa tatom i on mi je rekao “Ti ćeš biti fizioterapeut” i objasnio mi je i šta, i kako, i gde, i onda, jednostavno tako sam doneo tu odluku i tako se završilo. Već u osnovnoj školi sam znao da ću ići za fizioterapeuta.”

Samo jedna ispitanica, sada nezaposlena, je izjavila da su roditelji usled nedovoljne informisanosti o njenim opcijama, kao osobe sa oštećenim vidom, izbor zanimanja potpuno prepustili njoj, bez ikakvih jasnih očekivanja, osim da treba da završi srednju školu.

Kada su u pitanju druge vrste roditeljskih očekivanja vezanih za školovanje, kao što je očekivanje vezano za školski uspeh i postignice, većina ispitanika je navela da su roditeljska očekivanja u ovoj oblasti bila prilično visoka, i ne naročito različita od očekivanja, koja su imali od njihovih braća i/ili sestara. Dve ispitanice, pri čemu jedna zaposlena i jedna nezaposlena, su navele da se po pitanju školskog uspeha i postignuća od njih očekivalo čak i više, nego od ostale dece u kući, zbog toga što su i same pokazivale više interesovanja ili veće ambicije po pitanju školovanja. Jedna od ovih ispitanica je navela:

“Što se tiče porodice očekivalo se od mene najviše u nekom smislu postignuća u školi...u suštini se od mene očekivalo najviše. Možda zato što sam ja pokazivalo najviše interesovanja, od mene se od sve troje očekivalo najviše i uvek se maksimum očekivao. Kad sam završila fakultet, moj tata je rekao: “Napravila si samo jednu grešku – nisi pala ni na jednom ispitu”, a ja znam da sam pala onda bi verovatno bilo: “Šta radiš ti tamo po Beogradu?”.

Samo je jedan od nezaposlenih ispitanika opisao nesklad između svojih visokih očekivanja i ambicija i roditeljskih niskih očekivanja i interesovanja vezanih za školski uspeh i postignuća u školovanju ispitanika. Radi se o ispitaniku, koji svoje roditelje i svoje odnose sa njima generalno opisuje kao izuzetno nepodržavajuće i obeshrabrujuće u raznim oblastima profesionalnog razvoja, počev od školovanja, pa do traženja posla:

“Moji roditelji nisu pokazivali interesovanje vezana za moja postignuća bilo koje vrste – vezano za školu i van škole. Što se tiče tih nekih aktivnosti, za koje sam se ja interesovao da probam, da učestvujem, roditelji nisu nešto sputavali, ali se nisu nešto za to ni brinuli, niti su se za tako nešto zanimali. Nisam ja imao neku podršku, ili pogotovu ne neku sistematsku podršku, od strane roditelja da u tome, ne znam nešto napredujem. Ako uspem, uspem, ako ne uspem nije bitno, to je to, oni to od mene ni ne očekuju. Što se tiče očekivanja po pitanju školskog postignuća, tu se od mene nije očekivalo ništa. Jedino se radilo na tome da nemam jedinicu, i to iz matematike i fizike i ništa više. S njihove strane nije bilo očekivanja da ću ja da idem dalje od srednje škole, bez obzira na to kakve sam ja imao...sad glupo je da čovek govori pozitivno o sebi, ali bez obzira kakve sam ja imao intelektualne sposobnosti i kakve sam imao želje i prohteve i ideje, to je bilo ono “spusti se na zemlju, ne pričaj morske priče”. Sada sa ove perspektive i kao daleko iskusniji njihovo očekivanje je bilo da završim srednju školu i nađem posao, i to je to.”

10.1.3 RODITELJSKA OČEKIVANJA VEZANA ZA ZAPOSŁJAVANJE

Za razliku od roditeljskih očekivanja vezanih za učešće u obavljanju kućnih poslova i školovanje i školsko postignuće, koja su uglavnom dosledno visoka, kako za zaposlene, tako i za nezaposlene ispitanike, razlike između ovih dveju grupa ispitanika su veće i uočljivije po pitanju roditeljskih očekivanja za nalaženjem posla nakon završene škole. Naime, svi zaposleni ispitanici su naveli da su očekivanja njihovih roditelja za zapošljavanje nakon završene škole, bilo srednje ili fakulteta, bila visoka i usmerena ka nalaženju posla, za koji su se ispitanici školovali. Jedan od zaposlenih ispitanika navodi: “Kod mojih roditelja nije bilo samo ti završi školu, ne moraš da radiš. Očekivalo se da nađem posao, i to za ono što sam se školovao.,,

Među nezaposlenim ispitanicima je uočljivija raznolikost odgovora po pitanju roditeljskih očekivanja za pronalaženje posla. Tri ispitanika navode da se od njih očekivalo da završe školu, ali ne i da se zaposle. Jedna od ovih ispitanica smatra ne samo da su očekivanja za njeno zapošljavanje niska, nego da joj je i potencijalna pomoć u traženju posla od strane roditelja i porodice uopšte uskraćena. Po njenim rečima:

“Moji roditelji, a kasnije i roditelji mog supruga, su molili boga da ja ne nađem posao, zato što nisu hteli da učestvuju u čuvanju unuka, pošto im je to bila obaveza više, koju nisu bili raspoloženi da prihvate. I pre nego sam imala dete, nisu se preterano trudili da mi pomognu...kažem, više su očekivali da završim fakultet, ali nikada niko prstom nije mrdnuo da mi na bilo koji način pomogne da dođem do posla. A ruku na srce, bilo je mogućnosti. Prosto, bilo im je jednostavnije da ja budem kod kuće, i da ne razmišljaju da li će biti potrebna pomoć sa njihove strane. Mislim, prosto tako je, šta da radim.“

Jedna nezaposlena ispitanica navodi da očekivanje da se zaposli postoji, ali da nije usmereno isključivo ka zanimanju za koje se školovala, nego za pronalaženje posla bilo koje vrste. Jedan od nezaposlenih ispitanika navodi da se od njega očekivalo da nađe posao sa završenom srednjom školom, sa zanimanjem, koje jeste primani izbor njegovih roditelja, ali ne i njegov. Prema rečima ovog ispitanika:

„Očekivanje je bilo da eventualno da završim srednju školu i nađem posao i to je to. To je bio maksimum, koji su smatrali da je nešto što ja mogu i treba da postignem. A to nije ono što ja želim.”

10.1.4 RODITELJSKA PODRŠKA ZA PROFESIONALNI RAZVOJ

Kada je u pitanju doživljaj dobijene podrške od strane roditelja vezane za profesionalni razvoj ispitanika, ona se najčešće opisuje kao emocionalna podrška, u smislu ohrabivanja i podsticanja za razvoj i samostalnost u raznim oblastima funkcionisanja, preko instrumentalne ili tehničke podrške u smislu prevoza, snimanja ili čitanja materijala tokom školovanja ili pomoći pri traženju posla, pa do finansijske podrške za nabavku tehničkih pomagala ili uključivanje u aktivnosti od interesa za ispitanike.

Svi, osim jednog nezaposlenog ispitanika, svoje roditelje opisuju kao podržavajuće u emotivnom smislu, i kao svoj izvor sigurnosti i ohrabivanja u suočavanju sa preprekama, osujećenjima ili predrasudama u raznim fazama svog života. Roditeljski podržavajući stav se uglavnom opisuje kao izraz vere u ispitanikove sposobnosti i ravnopravni tretman u okviru porodice. Jedna od zaposlenih ispitanica izjavljuje:

„Moja porodica i moji roditelji su uvek verovali meni i verovali u mene i uvek su pažljivo slušali ono što im govorim...nikada nije bilo “Hajde ćuti tamo, ti si neki invalid, i nemaš pojma šta pričaš...mlada si, nedorasla si”. Moji roditelji nikada nisu imali taj stav prema meni ...nikada nisam bila sputavana ni u čemu i to je to.”

Druga, takođe, zaposlena ispitanica, koja se pri svojoj odluci za upisivanjem gimnazije suočila sa predrasudama navodi sledeće:

“Pa roditelji su me podržavali, svi drugi su pouzadno bili protiv, kao ne mogu ja ovo, ne mogu ja ono, ljudi su imali predrasude, ali roditelji su me najviše podržavali. Od roditelja sam uvek dobijala poruke da idem za onim što hoću i što mogu i volim, a drugi su obično bili skeptični, uopšte ne samo prema meni, nego prema toj kategoriji ljudi, mislili su da ja ne mogu ništa.”

Nezaposleni ispitanik, koji roditeljski stav prema sebi doživljava kao nepodržavajući i negativan na sledeći način opisuje svoje iskustvo:

„U to vreme sam mislio da je stav roditelja bio isti prema meni i sestri, ali sada vidim da je stav roditelja bio sasvim drugačiji. Prema meni je stav bio manje podržavajući. Nisu se oni bavili mojim karakterom, oni su mene jednostavno izgrađivali kao osobu, koja treba da sedi, čuti i sluša. Bilo je bitno da sam ju tu neko ko sedi, čuti i sluša, poslušna osoba. I to mi nisu govorili otvoreno, ali sam stav, samo pričanje, šta god, praktično rezultat je doveo do toga, da imaš jednu osobu, koja nema neko znanje o spoljnom svetu, koja se jako slabo kretala, nije bogzna kako razvila neke socijalne kontakte, i navikla je i naučila da su njeni roditelji najpametniji i da jedino od njih može da sazna nešto dobro, i da samo treba da sedi i da sluša šta joj oni kažu i to je jedino kako će da bude dobro, pogotovu što ona nema šta da kaže.”

Svi zaposleni i jedan nezaposleni ispitanik opisuju iskustva sa tehničkom podrškom, koju su od svojih roditelja dobijali u raznim fazama svog života, kao i u raznim oblastima funkcionisanja, koje su u većoj ili manjoj meri od značaja za njihov profesionalni razvoj.

Najraniji oblik tehničke pomoći ogledao se u podršci roditelja vezanoj za učenje samostalnog kretanja i uzrasno primerenih motornih aktivnosti. O ovoj vrsti tehničke pomoći govore dve, sada zaposlene ispitanice. Jedna od njih navodi:

„Što se tiče detinjstva veliki kreator u mom psihičkom i fizičkom snaženju je zaslužan moj otac. On je neko ko je mene naučio da vozim biciklu, on je neko ko je mene naučio da se penjem na drveće, neko ko je ulio neku fizičku sigurnost u mene da ja posle mogu da shvatam neke druge stvari. On je tako bio neka moja figura vodilja. On me je podsticao i učio kako da se samostalno krećem po zgradi i sve te neke tehničke stvari. Imala sam oko šest godina kada sam sama znala da odem do komšinice ili do podruma i tako.”

O tehničkoj pomoći tokom školovanja vezanoj za snimanje materijala, čitanje i pomoć pri pisanju i učenju najviše su govorili ispitanici, koji su prošli kroz školovanje u redovnoj školi, ili kasnije kroz sticanje visokoškolskog obrazovanja na fakultetu. Jedna od

zaposlenih ispitanica, koja je do šestog razreda pohađala redovnu osnovnu školu, na sledeći način opisuje podršku svojih roditelja, a naročito majke:

„Od šestog razreda sam počela da koristim brajevu azbuku na brajevoj pisaćoj mašini i rad sa brajevom tablom i šilom. Pre nego sam počela da idem u ovu školu koristila sam kasetnu tehniku. To me je tata, kako je član Saveza slepih bio, on je dolazio do tih pomagala, jer i on je čovek...nama je nasledni faktor oštećenje vida, tako da negde...magnetofoni su bili, pa smo dobijali magnetofone, pa su mama i tata išli u biblioteku, pa donosili kući, pa me učili kako sama da koristim. Prvo je mama nameštala te trake, pa onda, kada smo krenuli sa kasetom, onda sam samostalno, tako da je sve to nekako normalno, prirodno teklo. Do kraja petog razreda, dok nisam krenula u Zemun, mama mi je čitala. Imali smo gomilu knjigica, i mama mi je čitala, a ponekad i sestra. Mama mi je čitala, pomagala, i to je bilo teško, zato što je ona imala celo domaćinstvo na sebi, tako da je i posao i kuća i pomaganje meni, sve je bilo na njoj. Tako da je do šestog razreda problem školovanja pao na porodicu.”

Jedna od četiri ispitanice, koje su navele da su im roditelji pružali veliku tehničku podršku tokom studiranja, usled nedostatka sistematske podrške od strane fakulteta u smislu literature dostupne u odgovarajućem formatu za slepe i slabovide, na sledeći način opisuje svoje iskustvo:

„Tokom fakulteta najviše je bilo tehničkih problema sa udžbenicima, sa količinom literature koju treba pročitati...ništa nije bilo ni na brajevom pismu, niti snimljeno, sve sam to sama finansirala, odnosno, moji roditelji. Morala sam da tražim ko će da mi čita, prekucavala sam tekstove, majka mi je diktirala, i to tako, kako se ko snađe...i opet porodica je odigrala najveću ulogu u pružanju podrške.”

Ista ispitanica navodi da joj je finansijska podrška roditelja otvorila mnoge mogućnosti za razvoj interesovanja i usavršavanje van redovnih školskih aktivnosti. Po njenim rečima:

„Imala sam dovoljno prilika za usavršavanje zahvaljujući podršci porodice. Recimo, završila sam redovnu nižu muzičku školu...pohađala sam i kurseve jezika, i to je sve porodica podržavala i u tehničkom i u finansijskom smislu.”

Značaj finansijske podrške od strane roditelja navodi još jedna ispitanica, koja smatra da joj je ovakva vrsta podrške od strane roditelja bila od izuzetno značaja tokom studiranja. Ona na sledeći način opisuje značaj ove vrste podrške od strane roditelja:

“Znaš šta, verovatno je tome doprinelo i to što su moji roditelji mogli da mi omoguće sve što je potrebno i taj brajev papir i kasete, i pre, i za vreme sankcija, tako da i pored pomagala, koja sam dobijala od države, oni su meni kupovali da mogu da snimam lakše. Ne možeš ti sa tim jednim kasetofonom, koji su oni predvideli da se dobija preko države, odnosno, preko invalidskog osiguranja, svakih sedam godina...ne može meni da izdrži i gimnaziju i fakultet... znaš koja je tu količina sati, tako da su to meni roditelji kupovali i zahvaljujući njima, ja nisam bila zavisna samo od pomoći države.”

Dva zaposlena ispitanika navode da im je tehnička pomoć roditelja, bilo u vidu pomoći oko pisanja i predaje molbe za posao, ili korišćenja svojih kontakata i poznanstava sa poslodavcem omogućila da se zaposle. Jedan od ovih ispitanika na sledeći način opisuje svoje iskustvo:

„Ja sam imala tu sreću što sam imala tu veliku podršku od majke što se tiče posla i nisam imala nekih velikih problema. Čim sam diplomirala, završila srednju školu, meni su nudili jedan posao, ali ja sam rekla: „Hvala, ja ne bih, jer hoću da studiram”, a onda posle mi je majka pomogla tako da sam uspela da dobijem posao nakon studiranja veoma, onako, lagano. Majka mi je pomagala u tom smislu, što mi je pomogla da sastavim molbu, otišla sve to predala, išla sa mnom na taj intervju. I ja sam prošla sve intervjuje, socijalni radnik, i sve te procedure koje treba da se prođu da bi se čovek zaposlio.”

Drugi ispitanik navodi:

„Iskreno govoreći, da mi majka nije gore radila, nikada ne bih dobio posao. Najiskrenije rečeno... Zahvaljujući njoj, nisam mnogo ni tražio posao na drugim mestima, tako da ne mogu ni da pričam o drugim preprekama.”

Među nezaposlenim ispitanicima je učestaliji bio doživljaj nedostatka ili nedovoljne, bilo emocionalne, bilo tehničke podrške od strane roditelja tokom profesionalnog razvoja, a naročito tokom izbora zanimanja. Tri nezaposlena ispitanika navode sa su usled nedostatka

ohrabrivanja od strane roditelja da izaberu zanimanje po svom interesovanju, a ne na osnovu svog oštećenja vida, odustali od svoji početnih aspiracija i upisali srednju školu za zanimanje tradicionalno vezano za slepe i slabovide osobe. Jedna od ovih ispitanica, koja je htela da upiše gimnaziju iz ljubavi prema književnosti navodi:

„Niko mi nije dao šansu, nažalost, u to vreme...roditelji su me sputavali. Oni su se hvatali za glavu i govorili: „Treba da pročitaš stan od 100 kvadrata knjiga, kad ćeš ti to da uspeš, kako ćeš?“. I to su govorili zato što su znali da je meni vid progresivno opadao, i jednostavno moja bolest to nije dozvoljavala. Bilo je ako oftalmolozi dozvole, ako oni napišu obrazloženje i dozvole da ja studiram to što hoću, onda će oni mene da prime i naravno, niko nije hteo i ja sam onda otišla na medicinu, samo iz razloga koji sam već rekla, ako meni niko nije pomogao onda ću ja bar na neki način pomoći drugima.”

Drugi nezaposleni ispitanik navodi da je usled nedostatka tehničke podrške roditelja tokom studiranja, u smislu pomoći oko snimanja materijala za učenja, njegovo studiranje prolongirano i profesionalni razvoj znatno usporen. Po njegovim rečima:

„Kada sam juna 98-e godine apsolvirao, i kada su se moje kolege i kolegice razjurili kud koji mili moji da završavaju fakultet i kada sam ostao na pomoći mojih ukućana, ja umesto, ako sam prethodno polagao ispit za ispitom i ako sam apsolvirao za četiri godine, meni je od juna 98-e godine ostalo da polažem još 7, 8 do 10 ispita, trebalo mi je...tek sam u junu 2008-e godine završio. Znači, u vreme kada su mi pomagale, pre svega, moje kolege i kolegice, ja sam apsolvirao za 4 godine. E, sad kada sam spao na pomoć roditelja, onda sam spremao fakultet još 10 godina.”

10.1.5 PODRŠKA OD STRANE OSTALIH ČLANOVA UŽE ILI ŠIRE PORODICE

Tri zaposlena i dva nezaposlen ispitanika su navela da su tokom školovanja iskusili neki oblik emocionalne ili tehničke podrške od strane drugih članova uže ili šire porodice, kao što su rođeni brat ili sestra, sestre ili braća od tetke ili ujaka, ili pak neko od daljih rođaka.

Jedan od zaposlenih ispitanika na sledeći način opisuje značaj emocionalne podrške, koju je za izbor zanimanja i školovanje dobijao od svog brata od tetke:

“Brat od tetke je svirao gitaru, pa eto...kako dete vidi od nekog tako bi i ono htelo...video sam njega kako svira pa sam poželeo i ja. On me ohrabrivao da učim da sviram...nije nalazio toliko vremena da mi pomaže kroz školovanje, ali me je ohrabrivao, i to mi je puno značilo.”

U drugim slučajevima, podrška od strane članova uže ili šire porodice se više doživljavala kao podrška u tehničkom smislu, u vidu pomoći oko čitanja i snimanja potrebnog školskog materijala ili nabavke materijala nepohodnog za školovanje. Jedan od nezaposlenih ispitanika navodi:

“Pa, jedini pozitivan uticaj po pitanju pripreme za upis fakulteta je 93-e godine imala moja snaha, žena od starijeg brata od strica, koja mi je pozajmila od jedne drugarice knjigu. Ona se sama tu potrudila, ja od nje nisam ništa tražio. Ona se sama potrudila da od te svoje drugarice potraži tu jednu knjigu, koju mi je dala da čitam. I mlađi brat od strica mi je pomogao da odem da kupim jednu knjigu, pošto kada sam pao prvi prijemni ispit ta knjiga je bila na spisku, a ja je nisam imao.”

10.1.6 PODRŠKA OD OSOBA KOJE NISU ČLANOVI PORODICE

Osim članova šire ili uže porodice, sedam ispitanika (tri zaposlena i četiri nezaposlena) su navela da su kao izvor, prevashodno, tehničke podrške i pomoći tokom profesionalnog razvoja dobijali od strane prijatelja ili vršnjaka, uglavnom videćih. Navedeni primeri ove vrste tehničke podrške, najčešće su se odnosili na pomoć u oblasti kretanja ili čitanja, snimanja i pripreme nastavnog materijala usled nedostatak sistematske podrške ove vrste tokom studiranja.

Jedna od nezaposlenih ispitanica, koja se tokom školovanja oslanjala na tehničku podršku prijatelja u kretanju navodi:

“Uvek sam išla u školu u društvu drugarica. One su znale u kojoj meri imam problem i onda je bilo apsolutno razumevanje što se tiče kretanja. Dok ne naučim put da budem sto posto sigurna one su bile uvek uz mene.”

Druga zaposlena ispitanica na sledeći način opisuje svoje iskustvo sa podrškom dobijanom od strane osoba, koje nisu članovi porodice:

“Vođenje i odvođenje sa fakulteta – to je bio svakodnevni posao i to je radila cimerka. Ja sam imala cimerku od prve godine, sa kojom je bio takav dogovor. U prvoj godini je ona studirala sociologiju, pa je to bio fakultet do fakulteta, a u drugoj godini smo se razišle, nismo više uspevale da se uklopimo i onda sam imala cimerku sa Filološkog fakulteta, baš sa odseka za književnost, tako da smo se dosta uklapale sa rasporedom, i ona je bila do kraja mog fakulteta sa mnom. To je bio deo našeg dogovora – delimo sobu, a ona pomaže oko svega što treba i oko vođenja do i odvođenja sa fakulteta. Tako smo se uigrale da ja mislim da ona više i nije videla to kao pomoć, nego se to vremenom podrazumevalo, kao deo našeg odnosa. Tako je i cimerka sama sagledavala kad je trebalo tu da se nađe, i šta sve treba, i to je meni predstavljalo sigurnost da znam da je ona tu za bilo šta, od boje odeće ako treba do...stvarno ti to znači.”

10.1.7 RAZVOJ KOMPENZATORNIH VEŠTINA

Kada je u pitanju korišćenje tehničkih pomagala karakteristično za sve ispitanike, kako zaposlene, tako i nezaposlene, jeste da je, po njihovim izjavama, najraniji period njihovog života, i pored toga što su svi oštećenje vida imali od rođenja, prošao bez sistematskog upoznavanja sa postojećim tehničkim pomagalima za slepa i slabovida lica i učenja kako da ih koriste.

Za najveći broj ispitanika (šest zaposlenih i dva nezaposlena) upoznavanje sa odgovarajućim tehničkim pomagalima započelo je sa polaskom u specijalnu osnovnu školu. Jedan od zaposlenih ispitanika navodi:

“Za pisanje sam koristio brajevu pisaću mašinu. Prvi put sam počeo da je koristim u petom razredu, a do tad sam pisao tablom i šilom. Što se tice čitanja, ono što je bilo na brajevom, to sam čitao, što nije, imao sam nekog da mi čita. To je sve u okviru opismenjavanja da koristiš brajevu mašinu, tablu i šilo, knjigu. To je sve počelo od prvog razreda. Pre toga nisam ni znao ni šta, ni kako. Međutim, kada sam došao u Zemun onda sam počeo da učim.”

Pored specijalne škole, u kojoj su na raspolaganju imali odgovarajuća tehnička pomagala, dva ispitanika su navela da su potrebna tehnička pomagala nabavljali preko Saveza slepih. Jedna nezaposlena ispitanica objašnjava:

„Kad sam postala član Saveza slepih u nekoj svojoj 11-oj godini života, onda je moj otac otišao u Savez slepih i sve što mi je pripadalo kao invalidu iz saveza pokupio. Tu je bila i mašina za brajevo pismo, iako ja nisam znala brajevo pismo, i brajev sat i reproduktor za slušanje, predavanja i sve to, beli štap i sve to. Meni to ništa nije trebalo u to vreme, ali je moj otac to većinom uradio, za ne daj bože, ako ja budem morala brajevo pismo da naučim, ako ne budem više videla, i tako, neka stoji. Međutim, ja od svega toga koristila sam samo reproduktor u srednjoj školi, snimala u školi predavanja i onda kod kuće slušala i skidala teze i učila, jer mi je tako bilo lakše nego da hvatam beleške i da pišem na času. Eto, samo sam to koristila. Spomenula sam lupu u školi za table i lupu, ručnu lupu, što sam ja sama sebi kupila.”

Dve ispitanice (jedna zaposlena i jedna nezaposlena), koje nisu pohađale specijalnu školu, otkrile su postojanje posebnih pomagala za slepe i slabovide osobe tek u kasnijem periodu svog života, nakon završetka škole. Po rečima zaposlene ispitanice:

“Počela sam da koristim reproduktor kad sam imala jedno 19 godina. Pre toga nisam ni znala da to postoji, ja kad sam čula da tako nešto postoji i kad sam ga videla, ja sam bila iznenađena. Tokom školovanja sam se mučila, sama sam to čitala, zamarala se ili sam morala da molim nekoga da mi pomogne. Da sam ga imala tokom školovanja mnogo bi mi to značilo, dosta vremena bih uštedela, ali šta je tu je. Dobro, sada imam računar.”

Slično tome, nezaposlena ispitanica navodi:

“Nisam ni znala da postoje pomagala za osobe sa slabim vidom. Tek posle 18, 19 godina sam počela da koristim pomagala. Sad u poslednje vreme koristim lupu, koja mi olakšava čitanje i pisanje. Za sve vreme školovanja sam bila bez toga.”

Jedna nezaposlena ispitanica u svojim komentarima ukazuje na problem nedostupnosti nove tehnologije, i nedostatak finansijske podrške od strane formalnih sistema podrške, kao što je Savez slepih, za nabavku savremenijih tehničkih pomagala. Po rečima ove ispitanice: “E, sad ima tih čitača, koji su glasovni čitači, tek sam za to čula i moram da se raspitam. Savez bi trebalo da ih nudi ili da daje neke olakšice da možemo da ih imamo. Evo ja sam tek pre neki dan uspela preko pošte, na muku silnu, da dobijem Internet. Ali ja sada na tom Internetu ne vidim tako dobro. Ja bih sada trebalo da imam taj glasovni čitač, koji će meni da čita da ja ne moram puno da se mučim oko toga. To je jako skup aparat, Međutim, trebalo bi Savez slepih da nam dotira nešto ili da nam da neke olakšice, ali čisto sumnjam.”

Zaposlena ispitanica, kojoj se vid tokom godina znatno pogoršao, a shodno tome se i njene potrebe za tehničkim pomagalima promenile, opisuje teškoće, sa kojima se susrela u pokušaju da te svoje potrebe za novih tehničkim pomagalima zadovolji:

“Dok sam videla, samo sam uveličavala knjige i ništa mi drugo nije trebalo. A kad sam oslepela potpuno, to je već bila druga godina fakulteta, i tu nije bilo nikoga, čak i da me nauči brajevo pismo. Igrom slučaja, moj profesor srpskog iz srednje škole je bio slep i on mi je ispisao slova i ja sam sela i naučila. Znači, nikakva tehnička pomagala, baš je onako kako se ko snađe. S obzirom da je to bila sredina 90-tih godina, znači, najgore moguće vreme kod nas, sve je to bilo nekako neorganizovano. Sada mislim da je to malo bolje.

Intervjuer: Da li sada koristiš brajevo pismo?

Ispitanica: Da. Silom prilika, može se reći da sam samouka.”

Samoukost je tema, koja se ponavljala kod ispitanika i po pitanju učenja da se samostalno kreću. Samo su dve zaposlene ispitanice navele da su u ranijem period života imale podršku profesionalaca za obuku za samostalno kretanje. I pored toga, jedna od njih nema doživljaj da joj je ta obuka bila od velike pomoći, i navodi da uglavnom pribegava oslanjanju na pomoć drugih, porodice ili prijatelja ili iznajmljivanju taksija, u slučaju da pomoć drugih nije na raspolaganju. Po njenim rečima:

“Pokušavali su nešto ti peripatolozi, odnosno ti defektolozi, ali mislim da su oni to prilično na pogrešan način radili kad sam bila mala...na neki grub način. Sad me već moja koleginica, defektolog, ona me sad podstiče, mada, videćemo kako će to podsticanje da

bude do kraja. Prvi podsticaj ti uvek kreće od porodice da naučiš neke osnovne prostore, svoj porodični prostor prvo, ali isto tako spontano...ali sad neko kretanje van tih okvira, po gradu, i tako to, sad to ne. Do komšije sam umela sama da odem. Nije ništa bilo u smislu tog organizovanog samostalnog kretanja, obuke i tehnika, nego više spontano po tim osnovnim prostorima – kuća, komšiluk, itd. Kad je u pitanju bilo vođenje na fakultet, ja sam sve vreme imala nekoga. Ja nisam toliko samostalna, nisam se nikad kretala sama, jer sam uvek imala taj strah, i uvek sam to razumski gledala, možda nisam ni morala, znaš, jer sam se uvek oslanjala na nekog, a ako ne mogu to, ja ću uvek platiti taksi, kao i sada. Kad smo, recimo, u nekoj stisci sa vremenom ili napolju je loše vreme uvek ću pre da odaberem da platim taksi, a znaš zašto...ja razmišljam, to nisu bačene pare.”

Preostali ispitanici, takođe, navode da su veštine samostalnog kretanja u ranijem periodu svog života „prirodno i spontano” samostalno razvili, uglavnom, najpre uz podršku i podsticaj članova porodice, ili prijatelja. Jedan od zaposlenih ispitanika navodi:

“Mnogo sam i ja sam...više sam ja sam. U nekim momentima tražio sam pomoć od drugih, gde, šta, kako, ali uglavnom sam se trudio sam da to savladam. Jednostavno, izađeš iz stana, ispred zgrade, pa onda odeš do obližnjeg parkića i tako...postepeno širiš krug. U početku bi neko bio sa mnom, dok ne naučim put, a posle sam ja sam pokušavao. Nije stalno bio neko isti sa mnom, ponekad bi to bili roditelji, ponekad prijatelji.”

Jedna zaposlena ispitanica navela je da je usled pogoršanja vida na kasnijem uzrastu (oko 20-te godine) imala nekoliko časova obuke za samostalno kretanje, ali da joj je ova kompenzatorna veština još uvek nedovoljno razvijena. Drugi nezaposleni ispitanik, koji se takođe suočava sa pogoršanjem vida, i koji shodno tome namerava da prođe kroz obuku za samostalno kretanje, koju pruža opštinska organizacija Saveza slepih i slabovidih navodi da za orijentaciju u prostoru pokušava da koristi beli štapić. Ovaj ispitanik na sledeći način opisuje svoje iskustvo pokušaja korišćenja štapa bez prethodne stručne obuke:

“Što se tiče samostalnog kretanja do proleća 2002-e godine, ja sam spadao u slabovide osobe, koje su bez ikakvih specijalnih priprema, osim onoga da malo dete prohoda, mogu da se samostalno kreću bilo gde. A od proleća 2002-e godine, od kada mi se pogoršao vid, i kada sam morao na još jednu operaciju, na jednoj privatnoj klinici u Beogradu, od tada je

bilo skoro nemoguće da se bez tuđe pomoći krećem, što je naravno i sada, dok ne završim onaj kurs samostalnog kretanja preko opštinske organizacije Saveza slepih i slabovidih Čukarica. Mada, ja imam odličnu orijentaciju, pa sam u dva navrata pokušao sam da se vratim kući sa fakulteta, računajući da imam odličnu orijentaciju i da bih mogao da probam sam da se vratim. Oba puta sam došao nekih 200-300 metara do kuće, ali oba puta nikako nije moglo dalje. S obzirom na to da nisam imao nikakav kurs, i da sam sam uzeo beli štap, i koristio svoju sopstvenu orijentaciju, to je odlično. A drugi put je malo falilo i da stignem gde treba.”

Tri ispitanika (dva nezaposlena i jedan zaposleni) navode da imaju beli štap, ali da ga ne koriste za pomoć u orijentaciji i kretanju, jer još uvek ne osećaju da imaju potrebe za tim. Kao i ostali ispitanici, koji ne poseduju beli štap, oni još uvek radije pribegavaju strategiji oslanjanja na druge, naročito kada je u pitanju snalaženje u novom ili nepoznatom okruženju. Jedna od ovih ispitanica navodi:

“Sada se još uvek samostalno krećem. Jedino kada treba da idem negde gde je nepoznato, u kraj gde nisam ranije bila, e, onda tata ide sa mnom da vidim taj put, kojim treba da idem, znači, da li ima stepenika i tako. Što se tiče prodavnica, još uvek sama idem ponekad, mada moram da priznam tu više brat ide u poslednje vreme. Ne koristim beli štap, a mislim da još uvek i nema potrebe. Niko mi još nije rekao da treba da ga koristim, mada imam beli štap.”

Dve ispitanice (jedna zaposlena i jedna nezaposlena) navode da im samostalno kretanje nikada nije ni predstavljalo problem, i da stoga, nikada nisu ni osetile potrebu za nekom sistematskom obukom za sticanje ove kompenzatorne veštine.

10.2 SOCIJALIZACIJA

Proces socijalizacije je operacionalizovan preko pitanja o porodičnim stavovima i očekivanjima tokom odrastanja vezanim za učešće u uzrasno primerenim igrama sa vršnjacima; kao i o iskustvu školovanja u redovnoj ili specijalnoj školi. Za ispitivanje procesa socijalizacije, ispitanicima su postavljena sledeća pitanja :

1. Kako biste opisali stavove i očekivanja članova Vaše uže i šire porodice (roditelja, braće i sestara, baka i deka, rođaka) tokom odrastanja vezano za Vaše druženje sa vršnjacima i učešće u aktivnostima i igrama sa vršnjacima? Da li ste bili ohrabrivani ili sputavani da učestvujete u ovim aktivnostima i igrama? Na koji način ste bili ohrabrivani/sputavani?
2. Po Vašem mišljenju koliko je vrsta školovanja kroz koje ste prošli uticala na Vaš profesionalni razvoj i izbor zanimanja ? Kako biste opisali ovaj uticaj?

Analizom odgovora ispitanika na pitanja o socijalizaciji tokom odrastanja, otvorilo se pitanje o važnosti prisustva odnosa i sa videćim vršnjacima i sa vršnjacima oštećenog vida u socijalnom razvoju slepih i slabovidih osoba.

10.2.1 SOCIJALIZACIJA SA VIDEĆIM VRŠNJACIMA

Većina ispitanika (sedam zaposlenih i tri nezaposlena) navode da su se tokom najranijeg perioda svog odrastanja uglavnom osećali prihvaćenim od strane svojih videćih vršnjaka. Doživljaj „različitosti” i posledično tome, manje prihvaćenosti od strane svojih videćih vršnjaka, većina ispitanika počinje da doživljava u kasnijem periodu odrastanja, a naročito tokom srednjoškolskog školovanja za ispitanike, koji su se školovali u redovnoj školi. Ispitanici, koji svoje najranije iskustvo sa videćim vršnjacima opisuju kao prihvatajuće, navode da su ravnopravno učestvovali u svim uzrasno primerenim aktivnostima i igrama sa svojim vršnjacima i da su na to uglavnom i podsticani od strane svojih roditelja.

Jedna od zaposlenih ispitanica, koja i dalje održava prijateljski odnos sa nekim od videćih vršnjaka iz najranijeg životnog doba, na sledeći način opisuje svoje iskustvo:

„Ja sam odrasla sa decom koja vide normalno, i igrala se sa njim, tako da sam odrastala u toj nekoj sredini koja, kako da kažem da ne bude ružno, koja nije nešto...invalidna...puno i nisam nikada imala takav neki tretman, ni od strane dece...Mi smo svi ovde, kad smo bili deca, kad smo se doselili, bili mali i išli napolje i igrali se i posle kad smo odrasli i dan danas se posećujemo, i sve te prijateljice sa kojima se i danas družim su sve bile podrška. Nisam se nikada osetila različito, jednostavno, u nekim situacijama su oni pomagali meni, u drugim sam ja pomagala njima, tako da je sve to bilo uzajamno.”

Druga zaposlena ispitanica navodi:

„Što se tiče vršnjaka u predškolskom uzrastu, nemam uopšte nekih negativnih iskustava. Mislim da sam se dovoljno igrala sa vršnjacima i dovoljno padala, sve ono što su i drugi radili. Učili su me da vozim bicikl i imala sam svoje igračke i lutke. Znači, i družila sam se, i ne mislim da je tu bilo ičeg lošeg. Preskakala sam lastiš, sve one društvene igre, laste prolaste, masne fote, ne ljuti se čoveče (ja sam čak imala i brajevo ne ljuti se čoveče), preskakanje konopca, širi širi vezeni peškiri, arjačkinje barjačkinje i slično. Jesam bila ohrabrivana, i u tom predškolskom i školskom uzrastu smo se lepo igrali. Mislim da smo se bolje igrali nego sad deca što se igraju. Sve je to bilo spontano, niko me nije tu nešto specijalno pripremao i uvodio u igre...padneš, razbiješ koleno, sve je spontano bilo, pa onda opet. Sledeći put opet padneš, raskrvariš malo ono od prošli put, stavi flaster pa opet ispočetka....kao i svi...”

Dve ispitanice, od toga jedna zaposlena i jedna nezaposlena ističu da su se zbog svoje ograničene mogućnosti da vide, često osećale nesigurnije u većoj grupi videćih vršnjaka i da su shodno tome, same ograničavale svoje socijalno iskustvo, isključivanjem iz aktivnosti i druženja. Jedna od ovih ispitanica koja se, kao rezultat svoje tendencije da se povlači iz interakcija sa videćim vršnjacima, osećala često socijalno izolovanom opisuje svoje iskustvo na sledeći način:

„Pa nisam bila sputavana ni u jednoj aktivnosti, sama sebe sam sputavala onog trenutka kada bih shvatila da ja ne mogu da budem sastavni deo društva. Nisam mogla da se igram lopte sa njih tri-četvoro, jer ja ne mogu da pratim loptu. Onda sam se sama isključivala i to jeste veliki problem, zato što sam ja živela do 12-e godine sa decom i ljudima, koji

normalno vide. Tamo sam bila mnogo zatvorenija, jer način komunikacije je vizuelan. Vrlo često ljudi komuniciraju pogledom, osmehom, što je meni nemoguće.”

Samo je jedna od nezaposlenih ispitanica navela da se još od najranijeg detinjstva suočavala sa otvorenim neprihvatanjem od strane videćih vršnjaka iz najneposrednije okoline. Ovakvo neprihvatanje je, po rečima same ispitanice, za posledicu imalo njeno povlačenja i doživljaj nesigurnosti i straha u kontaktima sa osobama bez oštećenja vida i tendenciju da svoje socijalne kontakte ograničava prvenstveno na druženje sa vršnjacima sa invaliditetom. Ovakvo svoje iskustvo ova ispitanica opisuje na sledeći način:

„Ne, nisam se igrala sa decom iz komšiluka. Deca iz komšiluka su većinom bežala od mene, jer se meni veći deo mog života, negde do 13-te videlo da ja imam jedno različito oko. Oni su se jednostavno plašili i bežali od mene. Ali interesantna stvar, imala sam u komšiluku dete, koje je bilo ometeno u razvoju. To je bilo dete jedne od komšinicu u mom ulazu. Pošto je taj dečko imao neku biciklu veliku na tri točka, pa sam ja volela tako da vozim njegovu biciklu, pa sam ja tako većinom bila sa njim. On je bio agresivan, ali prema meni ne. Verovatno je negde osetio da imamo neke sličnosti i evo ja sam i dan danas jako dobra sa njima. Tako da nisam, nisam imala neko društvo iz komšiluka...ustvari i ja sam se većinom sklanjala, nisam volela da budem u društvu ljudi, koji vide i koji su, što sam ja govorila normalni, a što je moja majka mene uvek ispravljala...nekako sam izbegavala. Plašila sam se tih ljudi, ustvari njihovih reakcija.”

Od četiri ispitanika, koja su tokom osnovnoškolskog obrazovanja, pohađali redovnu školu, dve ispitanice (jedna zaposlena i jedna nezaposlena) su navele da su se suočavale sa teškoćama u interakcijama sa videćim vršnjacima. Jedna, od ovih, sada zaposlena ispitanica navela je da su njeni razlozi za povlačenje iz interakcija sa videćim vršnjacima, prvenstveno bili vezani za njen doživljaj sopstvene ograničene mogućnosti za ravnopravno učešće u igrama i aktivnostima sa vršnjacima usled nemogućnosti da dobro vidi. Druga, sada nezaposlena ispitanica, je svoje iskustvo opisala na sledeći način:

„Završila sam prve četiri godine sa decom u redovnoj školi, sa decom, koja nemaju problema sa vidom. U redovnoj školi nije išlo zato što su sami nastavnici imali pristup, koji

nije adekvatan meni, a i deca su me ponižavala...deca kao deca, ona su uvek najgora, znaju da povrede.”

Preostale dve ispitanice, jedna zaposlena i jedna nezaposlena nisu navele veće teškoće u socijalizaciji sa svojim videćim vršnjacima. Jedna od ovih ispitanica, koja je odrasla u maloj sredini, uz izuzetno podržavajuće nastavnike u redovnoj, i osnovnoj i srednjoj školi ističe:

„U osnovnoj školi sam imala drugarice, koje su se maksimalno borile za mene. One su pisale i za mene i pomagale oko domaćih zadataka i u svemu gde god je bio problem. I u srednjoj školi su uvek tu bile drugarice da pomognu...znate kad je mala sredina...To je taj period, negde do moje sedamnaeste godine, kada sam ja apsolutno bila prihvaćena. To je taj period koga se rado sećam. U tom periodu nijednog momenta nisam osetila da sam ja slabovida...u svemu sam bila prihvaćena, u svemu sam učestvovala.”

Od četiri ispitanika (tri zaposlena i jedan nezaposlen), koja su svoje srednjoškolsko obrazovanje stekli u redovnoj srednjoj školi, tri su navela da je, zapravo ovo period njihovog života, kada su počeli da doživljavaju više teškoća u socijalizaciji sa svojim videćim vršnjacima. Osećaj isključenosti se, naročito, doživljavao u pogledu mogućnosti i poziva od strane videćih vršnjaka za izlaske i društveni život van kuće ili škole, gde je ispitanicima potrebna veća podrška od strane videćih vršnjaka u smislu orijentacije i kretanja u nepoznatom ili novom prostoru. Jedna od nezaposlenih ispitanica opisuje svoje iskustvo na sledeći način:

„E, već je problem nastao tokom srednje škole, kad su te drugarice počele da izlaze, pa je meni teže da se prilagođavam, i tako sam postepeno počela da se izolujem, da se zatvaram.

Intervjuer: Šta je konkretno bio problem kod izlazaka?

Ispitanik: Prvo meni je teže da se samostalno krećem. Onda izlazak u te kafiće...meni je već tu teže, jer je dosta mračno, puno dima. Ja tu već ne mogu samostalno da funkcionišem. Tu mi treba pomoć, a opet to su te godine, kad već, kako bih rekla, svako gleda sebe, kad se te devojčice zanimaju za neke dečake i ne mogu stalno da obraćaju pažnju na mene, i onda sam ja sama počela da se izdvajam i izolujem.”

Svih sedam ispitanik (četiri zaposlena i tri nezaposlena), koji su nastavili školovanje nakon srednje škole, upisavši akademiju ili fakultet, takođe, su naveli ograničene prilike za socijalizaciju sa videćim vršnjaka izvan konteksta tehničke pomoći u dolasku do ili odlasku sa fakulteta, ili snimanju beležaka ili materijala za učenje. Samo jedna od ovih ispitanica je navela da je pred kraj studiranja upoznala dve prijateljice, sa kojima je izlazila i učestvovala u nizu socijalnih aktivnosti nevezanih za studiranje i fakultet, kao što su odlazak u pozorište, na koncerte ili privatne zabave. Preostalih šest ispitanika su naveli da je, osim tehničke podrške pri studiranju, koja je vrlo često imala oblik uzajamnosti, svaki drugi oblik socijalizacije sa videćim vršnjacima bio minimalan. Jedan od zaposlenih ispitanika navodi:

„U srednjoj školi nešto nisu prijatelji dolazili kod mene, retko, pojedinačno onako, ali nisam nailazio na tu neku mogućnost druženja, izlazaka, to ne, nikako...pa i na fakultetu ista stvar, dolazili su, doduše, pojedinačno, ali tu o nekom društvu, izlascima, tu nije bilo govora. Nikada ja nisam imao vređanja na račun svog hendikepa, ali nikada nisam imao ni neka naročita, da kažem, razumevanja, druženja u toku svog školovanja, verovatno iz tih razloga...zbog mog vida...ali, naravno, da to niko nije hteo da kaže, niti bi sada verovatno hteo da prizna da je to tako, ali ja smatram da je to tako.”

Druga zaposlena ispitanica navodi:

„Neko vreme sam bila i sama, u studentskom domu pa sam se tako vozila taksijem ili su mi opet pomagali neki prijatelji sa fakulteta i tako...nije meni nijedno od toga nepoznato. Moraš da izgradiš podšku, da kažeš šta ti treba. Čitanje - ja sam volela da mi neko pročita i snimi na kasetu, tako da ja mogu više puta da slušam, a da ne opterećujem ljude čitanjem. Jesu tada bile sankcije, ali možda smo se mi i zbog te oskudne literature više pomagali i saradivali. Meni su sve knjige na engleskom čitale kolegice, i drugarice i imam puno knjiga na kasetama od njih. Tu je obostrana korist – oni meni čitaju da snimimo na kasetu, pa se i oni upoznaju sa materijalom.”

10.2.2 SOCIJALIZACIJA SA SLEPIM I SLABOVIDIM VRŠNJACIMA

Za većinu ispitanika (pet zaposlenih i četiri nezaposlena ispitanika), koji su osnovnoškolsko obrazovanje stekli u okviru specijalnih škola za slepe i slabovide, ovakva vrsta školovanja je označavala i usmerenost prevashodno ka interakcijama sa vršnjacima sa oštećenim vidom. To je, naročito, bilo izraženo kod ispitanika, koji su za vreme školovanja bili smešteni u Internatu. Jedan od ispitanika navodi:

„Nisam mnogo imao dece iz kraja, bio sam u Internatu, znaš..slabo su me znali, a i oni što su me znali, tu i tamo. Nisam imao toliko razvijen kontakt, da bih sad ja razmišljao o tome da li me prihvataju ili ne, jednostavno to je nekako proletelo pored mene, pravo da ti kažem. U Internatu sam bio od šeste godine. Druženje je teklo normalno sa decom iz Internata. Jednostavno, mi smo bili tu i družili smo se i lepo slagali i bili tu jedni za druge.”

Svi od ovih ispitanika opisuju svoje druženje sa vršnjacima iz specijalnih škola kao pozitivno iskustvo, a neki od njih navode da su zahvaljujući ovakvom iskustvu pripadnosti grupi, sa kojom imaju mnogo toga zajedničkog, počeli sebe sa doživljavaju na pozitivniji način i manje različitim od drugih. Po rečima jedne, sada zaposlene ispitanice, koja je na nešto kasnijem uzrastu prešla iz redovne u specijalnu školu:

„Do šestog razreda kao i da nisam bila niko. Na svu sreću, prelaskom u novu školu, ja sam uspela da nadoknadim negde i svoje samopoštovanje i sigurnost u sebe, i bila sam sa onima koji razumeju moj problem. Samim upisom u adekvatnu školu, ja sam normalno krenula da funkcionišem.”

Po rečima druge, nezaposlene ispitanice, odnosi razvijeni sa vršnjacima iz specijalne škole, su bili ne samo izvor doživljaja potpune pripadnosti ovoj grupi, već i izuzetne podrške i sigurnosti, a naročito tokom suočavanja sa teškim životnim situacijama. Ova ispitanica na sledeći način opisuje svoje iskustvo:

„Moja situacija očna je takva da meni su migrene bile vrlo česta pojava i ja sam stalno lagala da me ne boli glava, zato što sam više volela da budem u školi nego kod kuće. Jer sam se tamo jako dobro osećala, ljudi su imali takav pristup. Međutim, onda su oni mene provalili, videli su da ja lažem pa su me pitali u čemu je problem. Ja sam kazala da je

problem u tome što ne želim da me šalju kući. Ja želim da budem tu, jer znam da tu nešto vredim. Kod kuće jesam tu, tu su moji roditelji, moja sestra, svi su tu, ali ovde mi je društvo, ovde ja imam slobodu i širinu... Mi smo bili kao jedna velika porodica i svako je svakog znao. Da bi to bilo jasnije ja ću sad ispričati jedan moj lični događaj. Ja sam 86-e godine, znači, ja sam tada imala 13 godina i desilo se da sam morala da izvadim jedno oko, desno, s obzirom da je bilo tri puta veće od normalnog oka i pretilo je da ispadne samo. Svi moji nastavnici i svi moji prijatelji, moji drugovi iz školskih klupa su bili uz mene. Kad sam se ja povukla i kada sam htela da napustim školu, sve je to bio veliki udarac za mene, pubertet je bio, i sve...oni su svi sa udžbenicima došli kod mene kući i naterali me da kod kuće učim da bih se vratila u školu. Znači to je bio takav odnos, to je bilo izuzetno. Zaista sam imala tu sreću i oni su me zaista izvukli.”

10.2.3 ŠKOLOVANJE U SPECIJALNOJ ŠKOLI

Najveći broj ispitanika je naveo iskustvo sa školovanjem u školama za slepe i slabovide. Četiri ispitanika (tri nezaposlena i jedan zaposlen) su tokom svog školovanja imali iskustvo isključivo sa obrazovanjem u specijalnoj osnovnoj i srednjoj školi, jedna nezaposlena ispitanica isključivo sa redovnom školom, dok je preostalih šest zaposlenih i jedan nezaposleni ispitanik navelo kombinovano iskustvo sa specijalnom i redovnom školom.

Deset ispitanika (šest zaposlenih i četiri nezaposlena) su stekli osnovnoškolsko obrazovanje u specijalnoj školi za slepe i slabovide. Približan broj zaposlenih i nezaposlenih ispitanika (četiri u svakoj grupi) su završili srednju specijalnu školu ili pohađali specijalo odeljenje za slepe i slabovide u okviru redovne srednje škole.

Samo dva od ovih ispitanika (jedan zaposleni i jedan nezaposleni) govore o negativnom iskustvu sa specijalnom školom, ili u smislu predrasuda i negativnog odnosa nastavnika ili njihovih manjih zahteva za učenje ili postignuće učenika sa oštećenim vidom. Jedna od ovih ispitanica ističe:

„Ta medicinska škola je tada funkcionisala kao i sada – odeljenja za slabovide učenike su bila, kao i sada, u sastavu redovne medicinske škole, ali su ipak bila fizički odvojena. Znači

posebne učionice. Mi smo se upoznavali sa ostalima koliko je ko hteo, ovako privatno, a to se sad ističe kao primer inkluzivnog obrazovanja. To uopšte nije to. Moje iskustvo je jako loše, čak neki profesori su komentarisali: „Jao, imam čas kod onih slabovidih. Jao, sa njima šta ćemo? Njima ima manje da diktiram”. Tako, prilično jedan nipodoštavajući odnos, koji nije po meni uopšte na mestu i ne treba učenici da ga čuju. Tako da moje mišljenje o ovoj školi je jako loše. Iskustvo je bilo pozitivno u tome što nisam morala dosta da učim, nego sam mogla da se bavim onim što sam ja htela.

Intervjuer: Znači, zahtevi su manji tamo što se tiče učenja?

Ispitanica : Da, da, ali to je potpuno neosnovano. Tako da je to prilično loše, prilično loše organizovano.”

Za razliku od ovih dveju ispitanica, većina ispitanika (pet zaposlenih i tri nezaposlena), koji su obrazovanje stekli u specijalnoj školi, bilo osnovnoj ili srednjoj, govore o svom pozitivnom iskustvu sa ovom vrstom školovanja. Ovakvo pozitivno iskustvo je prevashodno zasnovano na činjenici da je nastava prilagođena specijalno potrebama slepih i slabovidih učenika, u smislu korišćenja odgovarajućih tehničkih pomagala, prilagođenosti prostora i nastavnih sredstava, kao i manjem broju učenika u odeljenju, koji ostavlja više prostora za individualni rad sa učenicima. Za najveći broj ovih ispitanika, takođe, ovakav pristup u specijalnoj školi, kao i mogućnost ostvarivanja odnosa sa vršnjacima sa istim ili sličnim problemima, doprinosio je i povećanom osećanju sigurnosti, samostalnosti i pripadnosti, a smanjenom osećanju različitosti u negativnom smislu, koji su, usled opšte prisutnih predrasuda, često doživljavali van okvira škole.

Jedna od zaposlenih ispitanica, koja je do šestog razreda pohađala redovnu osnovnu školu na sledeći način opisuje svoje iskustvo sa prelaskom u specijalnu školu:

„Do šestog razreda kao i da nisam bila niko. Praktično od 6-og razreda mi se otvorio novi svet, i ne samo što je uticao na izbor zanimanja, nego i na obrazovanje i na jedno osamostaljenje. Ja sam bila u Internatu. Tata me dovede u školu u ponedeljak ujutru i vrati me u petak popodne u porodičnu kuću, ali od ponedeljka prepodne do petka popodne si prepušten sam sebi i to je jedna fantastična škola zrelosti. Od šestog razreda sam u potpunosti bila uključena u školske aktivnosti kao i drugi učenici. Samim upisom u

adekvatnu školu, ja sam normalno krenula da funkcionišem. Bilo je to poštovanje i sa moje strane prema učiteljima, nastavnicima, profesorima i sa njihove strane prema meni. Onog trenutka kada sam otišla u školu, koja meni odgovara, ja sam bila samostalna. Jer način na koji sam mogla da učim je bio adekvatan, pa sam mogla da budem samostalna. Zahvaljujući toj školi ja sam opismenjena.”

Druga nezaposlena ispitanica, koja, takođe, smatra da je prelazak u specijalnu školu doveo do značajne promene u njenom pozitivnijem doživljaju sebe i pojačanom samopozdanju navodi:

„Završila sam prve četiri godine sa decom u redovnoj školi, sa decom, koja nemaju problema sa vidom. Onda sam slučajno čula za školu Dragan Kovačević, u Beogradu koja je ustvari škola...ja nisam htela da idem u školu za slepe, nisam želela da učim brajevo pismo, jer sam smatrala da će me to još uvek povući u sebe, pošto sam inače bila kao dete jako povučena. Tako sam odabrala školu za decu oštećenog vida. Cela škola je imala 150 učenika. Od petog do osmog razreda sam provela tamo. Najbolje iskustva i moje probijanje kroz život počelo je tu. Radili su nastavnici, koji su bili pedagozi defektolozi, svi i oni su...normalan je bio plan i program kao i u svim ostalim školama. Međutim, odeljenje je jedno imalo 13 učenika i svaki učenik je imao celokupan pristup nastavniku. Znači, nastavnik se zaista predavao tom svom poslu. Škola Dragan Kovačević je imala veliki uticaj – dala mi samopouzdanje i znanje. Tu je bilo moje društvo, i tu sam ja imala slobodu i širinu, mogla sam da radim, da stvaram. Na primer, mi smo imali likovne forume, pa smo imali literarne forume, pa sam ja bila član mnogo čega, više se ni ne sećam, svega i svačega i onda smo ostajali posle škole, pa smo u tim forumima radili, pa smo imali omladinske zajednice, svašta je tu bilo. To je meni pomoglo da ja izvučem onu drugu samouverenu osobu iz sebe, jer ja sam pre toga bila povučena. E, ta škola je meni omogućila da ja u životu napredujem. Ništa ja od toga ne bih uradila da nije bilo te škole. Jednostavno sama škola, pristup tih ljudi vas tera da vi nešto radite, da ne ostanete po strani, nego da vi nešto stalno radite, da cirkulišete, tako da jednog dana od vas bude nešto.”

Ispitanici, koji su naveli pozitivno iskustvo sa svojim školovanjem u specijalnoj školi, takođe su opisivali standarde za uspeh i postignuće tokom školovanja od strane nastavnika

kao visoke, a isto tako i očekivanja i podsticanje nastavnika po pitanju samostalnosti učenika u obavljanju školskih aktivnosti. Jedna od zaposlenih ispitanica, koja je kasnije opisala uskraćivanje mogućnosti da ravnopravno učestvuje u fizičkim aktivnostima sa svojim vršnjacima u redovnoj školi, navodi sledeće iskustvo iz specijalne škole:

„Sećam se da nas je profesor fizičkog, koji sada predaje u školi za slepe, terao da preskačemo kozlič i da hodamo po gredi. Jeste da sam ja uvek bila nespretna..pa one na razboju žabice, pa da se držimo za vratilo, pa da se hvatamo za one karike, pa sećam se, da se penjemo na one merdevine uske, pa uz konopac. Gde ćeš, bre, uz konopac tako lako kad je konopac tako uzan...gde ćeš da se penješ...gde ćeš da se držiš...to i gredu, to sam jedva izgurala. Terao nas je sve, ja bih volela više da mi je govorio sedi. Ali zbog svega toga sada znam kad mi kazeš „kozlič” ja znam kako izgleda kozlič, znam kako izgleda razboj. Znači nisam ostala uskraćena za te neke predstave o tim spravama, iako sam ja o svakoj od njih imala pozitivan stav. Ali recimo, znam da sam sa dečacima igrala „goalball” sa zvučnom loptom, pa smo je tako dobacivali, kotrljali jedni do drugih. Ja sam tu bila sa njima ravnopravna.”

10.2.4 ŠKOLOVANJE U REDOVNOJ ŠKOLI

Redovnu osnovnu školu ili deo osnovnoškolskog obrazovanja u redovnoj školi prošlo je ukupno tri ispitanika (dva zaposlena i jedan nezaposlen). Redovnu srednju školu završilo je ukupno četiri ispitanika (tri zaposlena i jedan nezaposlen). Fakultetsko obrazovanje, kao oblik redovnog školovanja zajedno sa videćim vršnjacima, u svom iskustvu ima četiri zaposlenih i tri nezaposlena ispitanika.

Kao i sa specijalnom školom, pojedini ispitanici su svoje obrazovanje u redovno školskom okruženju opisali kao negativno, a pojedini kao pozitivno. Negativno iskustvo u nekom periodu obrazovanja u redovnoj školi navodi četiri zaposlena i tri nezaposlena ispitanika. Ovo iskustvo se, uglavnom, opisuje kao doživljaj neprihvaćenosti, nerazumevanja ili predrasuda, bilo od strane nastavnika ili videćih vršnjaka, ili kao teškoće u praćenju nastave usled nepostojanja prilagođenih nastavnih sredstava ili manjih mogućnosti za dobijanje individualne pažnje od strane nastavnika.

Jedna od zaposlenih ispitanica na sledeći način opisuje svoje iskustvo u redovnoj osnovnoj školi:

„Do šestog razreda kao da nisam išla u školu, znači, ostali su tu, potpuno zanemrljivi ljudi, nemaju nikakavog kvaliteta za mene da ostanu, kao neko, ko je uticao na mene. Govorim o klasičnoj osnovnoj školi ...potpuno besmisleno... Nastavnici u redovnoj školi do 6-og razreda nisu ni bili svesni mog problema, oni nisu imali pojma koliko sam ja videla, a ja sam pripadala i tada kategoriji slepih. Oni su imali preko 30 dece u razredu i ko će sada da se bavi sa detetom koje ima problem. Postoje škole za tu vrstu problema pa...

Intervjuer: Kako se to odrazilo na tvoj uspeh u školi?

Ispitanica: To se negativno odrazilo i na uspeh u školi, ali i na moje samopoštovanje, na sigurnost u sebe. Na svu sreću prelaskom u novu, specijalnu školu ja sam to nadoknadila negde. Ja se nadam da sam nadoknadila sve to. Nastavnici su imali iste standarde za mene, kao i za druge, jer nisu bili svesni mog problema, nisu ni mogli da mi pomognu, a nisu bili ni svesni i odmaganja, jer ja nisam mogla da čitam tekst sa table, bez obzira što sam nosila neke naočare. One su bile potpuno besmislene. Nisu oni ni kapirali koliko je ozbiljan bio moj problem, a nisu se time ni bavili. A tu je bilo prolaženje zbog praćenja na času i tog nekog truda.”

Drugi zaposleni ispitanik, koji je pored nerazumevanja pojedinih profesora, više neprijatnosti doživljavao od strane drugih videćih vršnjaka iz razreda ovako opisuje svoje iskustvo:

„Više je bilo možda čudno ovim profesorima opšte obrazovne nastave, nego profesorima stručnih predmeta, više su oni tražili neke definicije od roditelja, nego ovi drugi...definicije u smislu, ne znam zašto ja sve ne pišem, da li ja to stvarno ne mogu da dobacim pogledom tih tri, četiri metra prema tabli ili možda foliram. Oni nisu mogli da razumeju koliko ja stvarno ne vidim. Doduše, nisu oni to posle toliko, samo je bio dovoljan jedan susret sa majkom da oni to shvate i da ne prave više probleme. Više je bilo problematično kod druge dece, kod saboraca iz razreda, meni se čini da ih je u nekim trenucima nerviralo što ja hoću da priđem tabli, pa onda to njima smeta i tako to.”

O pozitivnom iskustvu sa redovnom školom, bilo osnovnom, srednjom ili fakultetom, govori tri zaposlena i jedan nezaposleni ispitanik. Jedna od nezaposlenih ispitanica, koja je kroz celokupno školovanje prolazila kroz redovne škole, opisuje svoje osnovno i srednjoškolsko iskustvo u manjem gradu, kao potpuno pozitivno i podržavajuće, za razliku od studiranja na akademiji, koje je prošlo u znaku potpunog nerazumevanja i diskriminacije od strane profesora. Ona na sledeći način opisuje svoje iskustvo u osnovnoj i srednjoj redovnoj školi:

„Došla sam iz sredine gde su problem potpuno shvatali...Profesori su bili prosto borbeni za mene. Ja to ne mogu rečima da opišem...znate ono, kad celo odeljenje pomakne klupe bukvalno na metar od table zbog Vas, pa profesor priđe do Vas da Vam objasni specijalno, pa Vam posveti vreme. Osećala sam se apsolutno prihvaćena – u svim sekcijama sam učestvovala, nijednog momenta nisam se osećala da sam to što jesam...da sam malo drugačija. Zamislite jednog nastavnika, koji odvoji bukvalno pola časa da mi objasni nešto, što ja ne mogu kao i ostali. Recimo, nastavnica matematike je znala da me izvede pored table i onda meni da objašnjava. Znači, ne u smislu možeš manje da radiš, nego u smislu extra posvećenog vremena. U usmerenoj je više bilo kako se sama snađem, apsolutno su važili isti kriterijumi i za mene i za ostale, ali su uvek tu bile drugarice da pomognu...znate kad je mala sredina...Onda kad sam otišla iz grada postala je sušta suprotnost i to je meni bilo teško da prihvatim.,,

Druga, zaposlena ispitanica, takođe, navodi pozitivni primer posebno posvećenog i podržavajućeg nastavnika, koji je svojom otvorenošću i spremnošću da adaptira nastavu na način, koji zadovoljava posebne potrebe svoje učenice sa oštećenim vidom uticao na njen doživljaj pozitivnog iskustva sa redovnim školovanjem. Ova ispitanica navodi:

„U gimnaziji je bilo drugačije, veće odeljenje, nastavnici ipak nisu bili dovoljno upućeni u sve to. Oni su se brinuli za moju bezbednost i da li ću ja uopšte moći svojim znanjem da pariram svojim vršnjacima i tako dalje. E, posle kada su videli da je to sve u redu, onda, na primer, profesor matematike, on je bio spreman za saradnju, zato što je, na primer, meni crtao bockalicama tangente, parabole, znaš sve, tako da sam tu imala predstavu i učio me delimično brajevo pismo, kako se pišu male zagrade, i neki posebni matematički simboli... znači, tako da me dirao ako zaboravim neku zagradu da stavim, šalio se. Znači bilo je tu i

pozitivnih primera. On je sam to nešto naučio da bi mene mogao da uči, samoinicijativno. Onda sam ja išla i na dopunsku, zato što mi je matematika najslabije išla od svih predmeta. On mi je govorio da može da mi da peticu, ali ja to nisam želela. To je bio jedini predmet gde nisam imala peticu, ali zašto, kad nije zaslužena, ne mora ni da bude.”

Ista ispitanica navodi pozitivno iskustvo sa svojim fakultetskim obrazovanjem, ali i primere, koji ukazuju na potrebu podizanja svesti i obrazovanja nastavnog kadra o specifičnostima osoba oštećenog vida, koje bi im omogućilo da na adekvatan način odgovore na specifične potrebe ove populacije. Po rečima ove ispitanice:

„Za pismeni ispit smo imali ili drugu prostoriju u kojoj smo mogli da pišemo i ne smetamo drugima, ili bi imali delove prostorije gde bismo pisali, tako dok drugi studenti rade, radili smo i mi samo u drugim delovima prostorije. Nije tu bilo nekih mnogo posebnih uslova. Čak se, ponekad, i događalo da nam ne izdiktiraju ceo deo teksta, nego ja onako, ad hoc odgovaram. Nisam ja nešto zahtevala posebne uslove, kako smo se kad dogovorili. Bilo je i nekih simpatičnih anegdota. Na primer, pitanja „imate li vi na brajevom ćirilicu i latinicu?“, pa onda, na primer, profesori hoće da mi pomognu da izađem iz učionice, pa me uhvate oko struka. Tako da je tu bilo i smešnih situacija, ljudi se nekad ne snalaze...ali u suštini, studije su bile lep period.”

Dve zaposlene ispitanice su navele da su njihovom pozitivnom doživljaju studiranja, naročito, doprinele prilike za razvijanje uzajamnosti u odnosima sa videćim vršnjacima. To se najbolje vidi iz sledećeg primera:

„Tokom predavanja, ja sam išla sa tom mojom koleginicom, ja sam slušala, ona je beležila. Kad ne stignemo da odemo, onda bi zamolile nekog drugog, neku drugu koleginicu, pa onda ispravljamo te beleške, pa prepisujemo. Onda ona meni snimi sve što je napisano, jer u to vreme, kada sam ja studirala bibliotekarstvo, naša generacija je bila prva bibliotekarska generacija, koja je diplomirala na univerzitetu, i onda tada čak nije bilo ni literature, ne za mene nego bilo za koga, ne specijalizovane literature za mene, nego nije bilo nikakve literature, tako da smo sve to hvatali na beleške, na slušanja, eto, tako je to bilo. Tako smo koleginica i ja zajedno, jurili, pisali, molili, morali da budemo prisutni, i da pomažemo jedna drugoj.”

Kada su u pitanju očekivanja i standardi za uspeh i postignuće od strane nastavnika u redovnoj školi, svi osim jednog zaposlenog ispitanika su naveli da su isti standardi i očekivanja važili za njih, kao i za ostale videće učenike. Po rečima ovog ispitanika:

„Uglavnom su bili manji standardi, ali bilo je i ljudi koji su cenili i čak nagrađivali možda i više nekada, čisto, da bi me stimulisali i pokazivali više razumevanja.”

Zaposleni ispitanik, koji trenutno radi kao nastavnik u školi za slepe, navodi da je njegovo lično iskustvo sa kombinovanim školovanjem u specijalnoj i redovnoj školi od izuzetnog značaja za njegov profesionalni rad, s obzirom da mu omogućava da svojim učenicima prenosi svoje pozitivno iskustvo vezano za ovu vrstu školovanja.

10.3 KONGRUENTNOST

Kongruentnost je operacionalizovana preko pitanja vezanih za usklađenost kvalifikacija i vrste posla, koji ispitanik/ca obavlja, u slučaju zaposlene osobe, odnosno, za koji konkuriše, u slučaju nezaposlene osobe; za opažanja o usklađenosti zanimanja i vrste posla sa sposobnostima i veštinama i potrebama za adaptacijom radnog mesta i mogućnostima za njihovu realizaciju, kao i za opažanja o preprekama u procesu zapošljavanja. Namena sledećih pitanja bila je da omogući uvid u proces kongruentnosti:

1. Sa kojim ste se sve preprekama ili ograničenjima susretali tokom Vašeg profesionalnog razvoja i traženja posla? Na koji način su ove prepreke i ograničenja uticala na Vaš profesionalni razvoj, bilo pozitivno ili negativno?
2. Kako biste opisali svoja verovanja i sposobnostima da se sa ovim preprekama ili ograničenjima nosite? Na koje ste sve načine pokušavali da se sa njima izborite?
3. Kako biste opisali odnos između zanimanja, koje ste odabrali i Vaših sposobnosti, znanja, veština i kvalifikacija? Da li imate utisak da je posao, koji trenutno obavljate (u slučaju zaposlenih ispitanika), odnosno za koji obično konkurišete (u slučaju nezaposlenih ispitanika) u skladu sa Vašim sposobnostima, veštinama, znanjem i kvalifikacijama?

4. Postoji li bilo šta na tom poslu što bi trebalo da se promeni ili adaptira da bi bio bolje prilagođen Vašim sposobnostima, veštinama, znanju i kvalifikacijama? Kakve su po Vama mogućnosti za to?
5. Postoji li bilo šta što Vi treba da promenite da bi posao bio bolje prilagođen Vašim sposobnostima, veštinama, znanju i kvalifikacijama? Ako da, kakve su mogućnosti za to?

Veliki deo sadržaja dobijenih intervjua, kako od nezaposlenih, tako i od zaposlenih ispitanika kretao se oko tema vezanih za doživljaj prepreka u raznim oblastima i fazama života, počev od najranijeg detinjstva, preko školovanja, pa do perioda traženja posla ili na poslu u slučaju zaposlenih ispitanika. Na osnovu prirode navedenih prepreka može se govoriti o dvema podkategorijama prepreka:

- spoljašnje ili kontekstualne i sredinske prepreke, vezane za socijalne, kulturne, ekonomske i političke karakteristike sredine u kojoj soba odrasta i živi i
- unutrašnje ili individualne prepreke, vezane za same fizičke ili psihološke karakteristike pojedinca.

10.3.1 SPOLJAŠNJE PREPREKE VEZANE ZA INVALIDITET

Na osnovu izvršene kvalitativne analize, mogu se izdvojiti sledeće sredinske prepreke vezane za prisustvo oštećenja vida:

- Predrasude, diskriminacija i negativni stav društva prema osobama oštećenog vida
- Nepovoljna opšta situacija u zemlji, a naročito za osobe sa invaliditetom
- Neadekvatno funkcionisanje formalnog sistema podrške za osobe sa invaliditetom
- Neusklađenost potražnje i ponude za dato zanimanje na tržištu rada

U ovom delu rada, detaljnije će biti opisane predrasude, diskriminacija i negativni stav društva prema osobama oštećenog vida, kao i unutrašnje prepreke, dok će se preostale tri

sredinske prepreke detaljnije obraditi u delu rada posvećenom prilikama i kretanju na tržištu rada (Poglavlje 10.7).

Predrasude, diskriminacija i negativni stav društva prema osobama oštećenog vida

Svi ispitanici su (12), bez obzira na status zaposlenosti, izjavili da se u svom svakodnevnom životu susreću sa nekim oblikom predrasuda i/ili negativnih stavova društva. Iskustvo sa predrasudama i negativnim stavovima predstavlja jedan od najuticajnijih faktora u profesionalnom razvoju ispitanika u uzorku i kreće se od ograničenih obrazovnih prilika tokom odrastanja, obeshrabrivanja da prate svoje profesionalne aspiracije i izbor željenog zanimanja, diskriminacije u procesu zapošljavanja, ograničenja za napredovanje na poslu, u slučaju zaposlenih ispitanika, kao i ograničenja u pokušajima da učestvuju u svakodnevним tokovima društvenog života. Međutim, među zaposlenima je više onih, koji smatraju da su ih je stalna borba sa predrasudama ojačala i motivisala da istraju u procesu traženja posla.

Četiri zaposlena ispitanika i četiri nezaposlena ispitanika su naveli da su se tokom školovanja susreli sa otvorenim odbijanjem od upisivanja ili završavanja željene redovne škole ili akademije/više škole, kao vidom jasne institucionalizovane diskriminacije. Jedna od nezaposlenih ispitanica je na sledeći način opisala svoje iskustvo u pokušaju da se školuje za željeno zanimanje u redovnoj srednjoj školi:

“Ja sam lično htela za književnost da idem, prvo da završim gimnaziju, pa da onda idem na književnost. Naravno, ja sam obišla Treću i Petu beogradsku gimnaziju i oni su meni rekli da oni ne mogu drugu decu da zaustave da bih ih ja pratila ili da oni očekuju od mene da ja tu decu koja vide pratim, a neću uspeti da ih otpratim. Niko mi nije dao šansu, nažalost....

Intervjuer: Kad si odlazila u gimnaziju ko su bili ljudi, koji su ti govorili da ti to ne možeš?

Ispitanica: Sekretar škole i psiholog te škole. Direktora nikad nisam ni videla, ali nebitno. I ja sam onda otišla u srednju medicinsku školu, i onda sam bila u odeljenju za decu oštećenog vida.”

Dva ispitanika (jedan zaposleni i jedan nezaposleni), koji su završili srednju medicinsku školu i bili motivisani da se dalje usavršavaju kroz pohađanje Više medicinske škole, naveli su da su u tome bili sprečeni, s obzirom da ova škola nije bila otvorena za prijem slepih osoba. Jedan od ovih ispitanika je ovako opisao svoje iskustvo:

„Prepreka za dobijanje posla je bila u tome što se tražila viša škola, a ja na višu nisam mogao zbog vida, i onda gledaj negde gde možeš da se ubaciš da radiš sa srednjom školom, eto to je to. Viša škola nije primala ljude sa oštećenim vidom. I dalje je tako sa višom fizioterapetskom školom – samo pojedini slabovidni, koji imaju veći ostatak vida mogu da se ubace, ko nema totalno vid ne može. Slepa lica ne mogu na višu i to je to”

Četiri ispitanika (dva zaposlena i dva nezaposlena) su naveli da su se tokom školovanja doživeli poteškoće ili se osećali neprihvaćenim zbog predrasuda, bilo od strane profesora ili drugih učenika (studenata) u redovnoj školi. Jedna od ovih ispitanica, koja je završila srednju redovnu školu (gimnaziju) je na sledeći način opisala svoje iskustvo sa predrasudama profesora tokom školovanja:

„Učitelji i nastavnici, recimo u gimnaziji, su imali neku vrstu predrasuda i pokušavali su da me donekle ruše, da mi traže greške od pisanje na engleskom do treniranja moje koncentracije za pisanje, na primer, sastava na srpskom, jer sam ja to sve pisala na običnoj pisaćoj mašini, daktilografskoj i nikad nisam bila u prilici da to kontrolišem sama, i onda su tako bili čak i začuđeni kad ja sve to dobro uradim, onda kad odgovorim na času, tako samostalno, koncentrisano, samouvereno, a ovi drugi imaju knjige ispred sebe, pa ne mogu ponekad nešto da odgovore.”

Druga ispitanica je opisala svoje negativno iskustvo vezano za stalnu izloženost predrasudama profesora tokom kasnijeg školovanja, odnosno studiranja:

„U pedagoškoj akademiji poruke nisu bile pozitivne...apsolutno su sumnjali u moje sposobnosti...niko nije mogao da me vidi u životu sa tom profesijom...ja sam još i daltonista...Pojedini profesori su mi jasno stavljali do znanja da meni nije tu mesto...tu su me bukvalno tretirali kao osobu koja je tu zalutala.”

Jedna od ispitanica je navela de je negativno iskustvo sa predrasudama kolega sa fakulteta rezultiralo njenim odustajanjem od daljeg studiranja:

„Otišla sam puna entuzijazma računajući da ću da završim psihologiju, koja me stvarno zanimala i kažu da za to imam dara. Međutim, došla sam u sredinu gde su ljudi, koji treba da budu sutra psiholozi se ponašali tako glupo. Nas je dve bilo koje smo slabo videle i dođeš na fakultet, prideš grupici, koja tu stoji i kažeš: „Ćao, ćao šta ima novo”...oni popričaju i onda se jedan po jedan izvlači iz grupe i grupica se stvara na drugom mestu. I sve je super kada treba da se dele beleške, ali za neko druženje je bilo, možda, dvoje troje ljudi od cele te grupe. I onda, kao gledaš i razmišljaš, bože ko će sve sutra biti psiholog, mislim otprilike, to je jedna od stvari, koja me je od toga ispomerala.”

Šest ispitanika (četiri zaposlena i dva nezaposlena) su navela da su se tokom traženja posla i odlaska na razgovore za posao susretali sa negativnim stavom i predrasudama poslodavaca. Jedan od ovih ispitanika je ovako opisao svoje iskustvo sa razgovora za posao:

„Prepreke (za dobijanje posla) su verovatno bile zbog predrasuda, kad vide da neki slabovid čovek dolazi da im radi, verovatno se potajno misli šta ćete vi ovde...kako ćete vi ovaj posao da obavljate.

Intervjuer: Jesi li dobijao takva pitanja ili komentare konkretno ili je to opet prećutno?

Ispitanik: E, ovo sam pitanje dobio kad sam došao da razgovaram u ...baš u školi u kojoj sada radim. Dobio sam posao, ali kako sam dobio posao...ja sam došao da razgovaram pa je onda bilo videćemo. Pa sam sutradan došao ponovo, pa je onda tadašnji pomoćnik direktora, koji je sada direktor, pokušala na tu foru da me odvрати od namere da tražim posao kod njih. Ali ja sam bio uporan.”

Druga ispitanica, sa sličnim iskustvom, je na sledeći način opisala svoje iskustvo i iskustvo svojih kolega u traženju posla:

„I tu smo mi sa četvrtim stepenom pokušavali, naravno, gde god smo mogli išli sa našim molbama i svi smo bili odbijeni, sa time „znate, ali mi ne umemo da radimo sa osobama kao što ste vi” . E, sad niko ne zna kako mi radimo, dok nas neko ne isproba, dok mi ne dođemo i radimo tu.”

Tri zaposlene ispitanice su navele primere svog iskustva, kojima su ilustrovale kako su, zahvaljujući negativnom stavu poslodavaca prema njihovom invaliditetu, imale poteškoće u zadržavanju posla ili daljem napredovanju u karijeri. Jedna od njih je izjavila:

„Ja sam stalno zaposlena i ne mogu da mi daju otkaz, jer je takav ugovor, jer je firma prodana i do 2012-e godine i ne može niko da dobije otkaz, ali onda vrše pritisak, tako da čovek sam napusti posao. Ja ne želim da napustim posao. To su male provokacije, a bilo je tu i vređanja, kao invalidi su privilegovani. Komentar o tome da su invalidi privilegovani je došao od mog šefa. Verovatno je on čuo ko zna kakve priče...to je bilo krajem decembra, terao me bukvalno da idem da tražim novi posao i ja odem u kadrovsku i oni kažu: „Vi ostajete tu, nema tu...radite prepodne”, i ja dođem dole u kancelariju, on kaže: „Ne”. Pa se tu uključila i korporativna služba, iz Ministarstva unutrašnjih poslova, i oni su rekli da ja ostajem tu...sad...oni isto odlučuju o kadrovima. To se sada malo smirilo, ali ja nemam novo rešenje i ne znam da li će me stvarno tu ostaviti ili rasporediti na neko novo mesto...to se još čeka.”

Dva ispitanika (jedan zaposleni i jedan nezaposleni) su naveli primere iz svojih svakodnevnih života, koji nisu direktno vezani za profesionalni razvoj, ali dobro ilustruju generalni stav društva i nedostatak osetljivosti za probleme osoba sa oštećenim vidom. Jedan od njih navodi:

„Mene sinoć moj prijatelj zove i kaže: „Da li veruješ da sam bio u situaciji da sam u apoteci morao da je pitam 16 puta da mi kaže cenu leka, a ona meni kaže „Pa piše ti!”. Ja joj 16 puta objašnjavam da ja ne vidim, i onda ona meni kaže: ”Što si ti neki zamoran čovek!”. I ja na kraju izađem iz apoteke i uopšte nisam saznao cenu leka. „Pa kad ne vidite zašto idete sami!” to je bio odgovor. Potpuna neosetljivost i to vas pogodi, jer se osećate kao ljudi drugog reda...mi se stvarno osećamo kao ljudi drugog reda. Može da se ljuti kod god hoće u vladi, ali to je tako.”

Svi ispitanici su naveli neke od strategija, koje koriste u susretu sa predrasudama, uključujući ignorisanje koliko je to moguće, traženje podrške od svojih bližnjih, otvoreno pitanje za traženje pomoći od drugih prisutnih ljudi u datoj situaciji ili konstatni pokušaji da

obrazuju druge u svojim svakodnevnim interakcijama o svojim potrebama i sposobnostima. Većina nezaposlenih ispitanika se u toj borbi sa predrasudama, naročito od strane poslodavaca, oseća prilično obeshrabreno. Jedna od nezaposlenih ispitanica navodi:

„Pokušavala sam da se borim tako što sam išla na raznorazna mesta objašnjavajući da, ...mislim prijavljivala sam se sama, išla sam, recimo, u banju tu, 50 km od Beograda, Slankamenačku, pa sam išla tamo da dam dokumenta. Ubeđivanja su bila da, bez obzira što ne vidim, ja taj posao mogu da radim, tako da sam poslodavce mnoge ubeđivala, 90% neuspešno, 10% tu i tamo, ali je bilo ono „dobro razmislićemo” tako da nema tu nikakve pozitivne. Ljudi ili ne umeju da rade sa ljudima kao što smo mi pa se plaše, ili hoće da rade sa vama samo da bi stekli veliku količinu novca, ili vide neki profit za sebe u svemu tome, kao što je, recimo, sad neke dve godine biro daje neki novac, oni dobiju sredstva za sve to da zaposle invalida, i niko ne zna šta se dešava, niko nije sproveo zakon da se zna šta se dešava posle dve godine.”

Kao što je ranije napomenuto, među zaposlenim ispitanicama je više onih, koji smatraju da ih je stalna borba sa predrasudama ojačala i učinila borbenijim i motivisanijim da uspeju u svojim planovima, uprkos svim preprekama. Pet zaposlenih i jedan nezaposleni ispitanik navode da ih stalna borba sa predrasudama i tendencija okoline da ih sudi i vrednuje prema invaliditetu, a ne prema sposobnostima, motiviše da se stalno dokazuju i ulažu dodatni napor da ovakve predrasude i tendencije opovrgnu. Jedna od zaposlenih ispitanica izjavljuje:

„A ja mislim da su, ustvari, sad kad sagledam s ove perspektive, predrasude imale donekle i pozitivan uticaj u tom smislu što sam ja potpuno razbila bilo kakve stereotipe, a i pozitivan uticaj što sam stekla samopouzdanje, i što i sada, kada bih se susrela sa nekom preprekom, i sa bilo čim, i sa bilo čije strane da dolazi, što bih uvek nekako našla način da izađem iz toga, i što sam stekla tu borbenost, koja naravno nije ono svim sredstvima, i pošto poto, nego biranim sredstvima. Ja ne mislim da su predrasude uvek negativne, sve zavisi, naravno, od ličnosti prema kojoj su usmerene. Ako su usmerene prema nestabilnim ličnostima, one samo mogu da ih poljujaju u njihovim nastojanjima, ali ako su usmerene prema iole stabilnim ličnostima, onda, mislim da su dobre, jer one te teraju napred i teraju

te da nikada nisi miran, da nikada nisi siguran šta će neko da misli, i da uvek moraš da se dokazuješ, i da uvek to negde moraš da imaš na umu.”

10.3.2 UNUTRAŠNJE PREPREKE VEZANE ZA INVALIDITET

Za razliku od spoljašnjih (sredinskih) prepreka za profesionalni razvoj i zapošljavanje, koje su relativno podjednako navođene od strane zaposlenih i nezaposlenih ispitanika, unutrašnje prepreke su navođene isključivo od strane nezaposlenih ispitanika. Mnoge od njih su nastale kao rezultat internalizacije spoljašnjih prepreka.

Nesigurnost i gubitak samopouzdanja i vere u sopstvene sposobnosti za borbu sa preprekama

Četiri nezaposlena ispitanika navode nedostatak samopouzdanja i sopstvenu nesigurnost, kao prepreke za pokušaje da ostvare svoje profesionalne snove ili se oprobaju u karijeri, koja nije tradicionalno vezana za oštećenje vida. Jedna ispitanica navodi:

„Baš zato što sam išla u tu školu za decu oštećenog vida, ona je ustvari uticala da ja upišem tu srednju školu, zato što sam ja, ustvari, osećala nesigurnost da upišem neku drugu školu, gimnaziju, recimo. Ovo je bio neki utabani put za decu oštećenog vida i ja sam se tu osećala najsigurnije.”

Slično tome, druga ispitanica navodi:

„San mi je bio da završim Filološki fakultet, ali to je bilo samo kad bi bilo...pa pošto potičem iz takvog govornog područja sigurno bi bio bugarski jezik ...pošto ga dobro poznajem...Samo sam sanjala o tome, jednostavno nemam hrabrosti za tako nešto... „

Četiri nezaposlena ispitanika su navela da su tokom školovanja ili kasnije, u periodu zapošljavanja doživela izuzetno neprijatno iskustvo neprihvatanosti, diskriminacije ili zloupotrebe, koje je rezultiralo gubitkom vere i ogromnim razočarenjem u sistem, bilo obrazovni, ili vezano za rad. U slučaju dve ispitanice, ovakvo razočarenje u školski sistem dovelo je do odustajanja od željenog zanimanja. Druge dve ispitanice navode da su kao

rezultat dugogodišnjih, brojnih neuspelih pokušaja u traženju posla i borbe sa predrasudama prestale da veruju u sopstvene sposobnosti da se sa preprekama bore i došle u fazu potpune obeshrabrenosti da i dalje pokušavaju da se zaposle. Jedna od njih je izjavila:

„Međutim, posle tri godine ja dobijem otkaz, i tu su već krenuli neki moji padovi, što se tiče očekivanja. Jer ja sam očekivala nešto više. Situacija se popravljala u zemlji, ali, nažalost, ja sam sve više i više padala niže, umesto da sam nešto ostvarila, i niko to nije video. Tako da, kada sam bila mlađa, mislila sam da mogu preko svake prepreke da pređem. Sada više ne verujem. Sada sam već zabrinutija i nesigurnija. Sad već mislim da me mnogo koče te prepreke, i sad već vidim, što bi rekla moja sestra, ne vidim ni jedni svetlu tačku na kraju tunela. Sad sam već došla u neku tu fazu...obeshrabrena.”

Razgovor sa drugom ispitanicom se odvijao na sledeći način:

„Meni su jedino mogućnosti u školi u Zemunu da radim, gde vidim da povremeno primaju osobe koje ne vide, ali ja više nisam sigurna da bih ja mogla da radim sa decom. Mislim da nisam autoritet, da me ne bi slušali. Više ne verujem da bi me iko više primio, pogotovu u školi, gde su deca sa cerebralnom paralizom, a da ja ne vidim.

Intervjuer: Da li ti i dalje pokušavas da nađeš posao?

Ispitanica: Pa tako, kada se ponekad pojavi oglas ja se prijavim, ali znam već unapred da ništa od toga, uglavnom, za te konkurse već postoji ko će da se zaposli, tako da, uglavnom, sam pasivna...i obeshrabrena.

Intervjuer: Sećaš li se kada si poslednji put aplicirala za posao?

Ispitanica: Poslednji konkurs 2006-e. godine. Predala sam molbu, ali me nisu ni zvali na razgovor.”

Nejasni profesionalni ciljevi u vreme kad je trebalo doneti odluku o izboru zanimanja

Među nezaposlenim ispitanicima, dva navode da su u vreme donošenja odluke o izboru srednje škole, a shodno tome i budućeg zanimanja, imali potpuno nejasne profesionalne ciljeve i da je, stoga, donošenje ove odluke bilo potpuno neplanski s njihove strane i više igra slučaja ili sticaj okolnosti. Jedna od ovih ispitanica navodi:

„Pa, ja nisam imala nikakvu ideju da budem ovo što jesam. Postojala su tu neka maštanja, ali ja to ne bih nazvala idejom. Kad sam išla u osnovnu školu, kao mala, ne znam, htela sam da budem učiteljica, novinarka, ali i to ne bih smatrala idejom već maštom. Kad je trebalo da razmišljam o tome šta treba da upišem nisam znala, nisam imala ideju. Išla sam u osnovnu školu za zaštitu vida, i posle toga sam upisala medicinsku školu, smer fizioterapeut za slabovide. Znači, nije bila neka moja ideja, nego prosto splet okolnosti.”

Pogoršanje vida i zdravstvene intervencije

Dva ispitanika navode pogoršanje vida i zdravstvene intervencije kao rastući problem za profesionalni razvoj i dobijanje posla. Jedan od ovih ispitanika navodi:

„Ja sam imala bolji vid nego što imam sada, i ja sada ne mogu da čitam. Vid se pogoršava i to je, naročito, bilo izraženo pred kraj fakulteta. Ja sam se rukovođila time da, pošto sam završila za fizioterapeuta, da upišem smer za telesnu invalidnost, a za taj smer i ovako postoji malo konkursa, malo radnih mesta. Znači, inače je mojim kolegama problem da nađu posao, i onima koji nemaju problem sa vidom, a sada je meni dodatni problem što mi vid slabi, a mislim da je tu inače potreban vid, u smislu da možete da radite posao.”

Godine starosti i dužina nezaposlenosti

Dve ispitanice navode da veruju da su, zahvaljujući njihovim godinama starosti i dužini nezaposlenosti, njihove šanse za pronalaženje posla izuzetno niske. Obe ispitanice su izrazile nevericu da poslodavci mogu biti zainteresovani za njih, nakon toliko puno godina nezaposlenosti. Jedna od njih navodi:

“Nažalost, skoro dvadeset godina sam na birou.... Ne znam, ja već imam 37 godina i ne verujem da me iko više može i hoće da zaposli.”

10.3.3 POTREBA ZA AKOMODACIJOM RADNOG MESTA

Manji broj ispitanika (tri zaposlena i tri nezaposlena) navodi da bi im za efikasnije obavljanje posla bio neophodan izvestan stepen prilagođavanja radnog mesta. Najčešće se kao vid akomodacije navodi nabavljanje govornog softvera, ili učestalije korišćenje dokumenata u elektronskoj formi, koji bi im omogućili efikasniji i lakši pristup informacijama, neophodnim za obavljanje posla. Dve ispitanice navode da bi im adaptacija prostora u kome rade, u smislu prilagođenijeg osvetljenja (ili u kome bi obavljale posao u slučaju zapošljavanja) takođe, bila od koristi i omogućila efikasnije korišćenje ostataka vida za obavljanje radnih zadataka. Prema rečima jedne ispitanice:

“Postoji potreba da se tehnički omogući, da se stvore uslovi da proradi govorni softver (anreader). On je instaliran, ali ne može da radi, jer je računar preopterećen. To su već stari računari, a za firme je to...i da se adekvatno prostorija adaptira, da se obezbedi, ne samo meni nego i ostalima. Ja sam tu najugroženija što se tiče vida, ali bi i ostalima značilo da je osvetljenje bolje. Prostorija je velika i imamo improvizovane kancelarije, gde nema dovoljno svetla, jer je sve pregrađeno. Na plafonu su stavili nešto, neke rešetke, pregradili su, stavili su kao neki stakleni zid, sa nekim rešetkama, da bi bilo dekorativno i to spolja deluje da je neka kancelarija, bar tako svi misle, Međutim, mi imamo tu veštačko osvetljenje i nemamo ventilaciju, a nas treba da bude tu po četiri –pet, u toku pre podneva.”

10.4. PROCES DONOŠENJA ODLUKA

Proces donošenja odluka je operacionalizovan preko pitanja o osobama, situacijama ili faktorima, koji su uticali na izbor određenog zanimanja i vrste posla. Veliki deo materijala dobijen tokom ovog dela intervjuja preklapa se sa materijalom dobijenim za proces usmeravanja. Uvid u proces donošenja odluka ostvaren je preko sledeće grupe pitanja:

1. Šta je sve ili ko je sve imao uticaja na Vašu odluku da izaberete ovo zanimanje (ovu vrstu posla)? Šta je bilo presudno u Vašoj odluci da izaberete baš ovo zanimanje (ovu vrstu posla)?

2. Po Vašem mišljenju, koliko su roditelji, učitelji, nastavnici, profesori i prijatelji uticali na Vaš profesionalni razvoj i izbor zanimanja? Kako biste opisali ovaj uticaj? Koje poruke, koje ste od njih dobijali su imale najsnažniji uticaj na Vas?
3. Da li postoje još neke druge osobe iz Vašeg okruženja, za koje biste kazali da su imali značajnu ulogu u Vašem profesionalnom razvoju? Na primer, braća i/ili sestre, rođaci, mladić/devojka, suprug/supruga, porodični prijatelji, komšije ili slično? Kako biste opisali njihov uticaj ? Koje poruke, koje ste od njih dobijali su imale najsnažniji uticaj na Vas?
4. Kada ste donosili odluku o izboru zanimanja, da li ste razmatrali eventualno i neka druga zanimanja ili poslove? Šta je sve bilo presudno da ne izaberete ova zanimanja ili poslove?
5. Da li postoji neka organizacija, ustanova, ili institucija, za koju biste rekli da je imala značajnu ulogu u Vašem profesionalnom razvoju i izbor zanimanja ? Kako biste opisali ovaj uticaj?
6. Po Vašem mišljenju koliko je oštećenje vida uticalo na Vaš izbor zanimanja? Da nemate problema sa vidom, kako bi tekao Vaš profesionalni razvoj? Da li verujete da biste odabrali isto zanimanje?
7. Ukoliko biste imali prilike da ponovo odlučujete o svom profesionalnom putu i zanimanju, da li biste doneli drugačiju odluku ? Ako da, šta biste promenili i zbog čega ?

10.4.1 ULOGA OŠTEĆENJA VIDA U PROFESIONALNOM RAZVOJU

Svi osim jednog ispitanika iz uzorka (jedanaest) navode da su u vreme odlučivanja o školovanju za buduće zanimanje, dakle u periodu odlučivanja za izbor srednje škole, bili usmeravani bilo od strane roditelja, nastavnika, psihologa škola ili oftalmologa da se opredele za jedno od zanimanja, koje je tradicionalno predodređeno za osobe oštećenog vida, kao što su, na primer fizioterapeut, PPT manipulant (telefonista), pravni birotehničar ili paker (zanat). Jedina ispitanica, koja nije prošla kroz ovakvo iskustvo usmeravanja, jeste sada nezaposlena ispitanica, koja usled odrastanja u maloj sredini van Beograda, nije imala pristup informacijama o postojećim srednjim školama za slepe i slabovide osobe.

Zahvaljujući ovakvom uticaju, za većinu ispitanika, važne odluke o budućem zanimanju i školovanju za dato zanimanje bile su primarno vođenje oštećenjem vida i statusom osobe sa invaliditetom, umesto idejom da su ispitanici osobe sa specifičnim sposobnostima i interesovanjima. Shodno ovom dominantnom stanovištu, većina ispitanika je bila izložena veoma limitiranoj i oskudnoj profesionalnoj orijentaciji, koja se praktično sastojala u ponudi jednog od tradicionalnih zanimanja za slepe i slabovide osobe. Shodno ovakvoj usmerenosti, većina ispitanika iz uzorka i jeste završila jednu od škola tradicionalno predodređenih za zanimanja za slepe i slabovide osobe (osam ispitanika, a od toga četiri zaposlena i četiri nezaposlena). Jedan od ovih nezaposlenih ispitanika navodi :

„E, što se tiče izbora srednje škole ja nisam imao ni mogućnosti da...mislim nije mi data mogućnost izbora. Jednostavno mi je rečeno „Ti si slabovid”. Niko nije ni brojao moje poene, ni ništa...jednostavno mi je rečeno: „Ti si slabovid i za tebe je najbolje da upišeš ili pravno birotehničku ili srednju medicinsku”. Imao sam ja taj neki informator, koji nisam nešto mnogo prelistavao, jer nije bilo potrebe, nije bilo razloga da ga prelistavam. E sad, tek kasnije, ustvari kada sam možda i završio fakultet, u međuvremenu sam saznavao da te postoji ova gimnazija, te ona gimnazija, te drvno-prerađivačka, te metalostrugarska, te ovo, te ono. Tek sam kasnije saznavao koje sve škole postoje u Srbiji, i srednje i kakogod.”

I pored toga što su prošli kroz istu vrstu usmeravanja ka zanimanjima, koja su tradicionalno predodređena za slepe i slabovide, za razliku od ispitanika, koji su ovakav izbor prihvatili kao najbolji i najlogičniji izbor za sebe, nekolicina je odlučila da krene drugačijim putem i prati svoje profesionalne aspiracije i interesovanja. Tri zaposlena ispitanika su, zahvaljujući svojoj upornosti i odlučnosti da prate svoja interesovanja, kao i podršci i razumevanju roditelja, nakon prvobitnog usmeravanja ka školovanju za tradicionalna zanimanja za slepe i slabovide osobe istrajali u svom nastojanju da pohađaju redovnu srednju školu ili gimnaziju. Jedna od ispitanica je na sledeći način opisala svoje iskustvo:

„Ja sam već u osnovnoj školi formirala svoj neki stav i niko mi ga nije mogao promeniti. Već sam tada to odredila i na osnovu toga sam i upisala srednju školu, odnosno gimnaziju, tada kulturološko jezički smer i inokorespodent saradnik nastavnik. Znači, potpuno sam išla tim putem, koji me je vodio ka Filološkom fakultetu i posle ka mom zanimanju. Znam da

su moji brinuli kako ćemo to tehnički da izvedemo...neće moći oni meni da snimaju, pa neće moći da mi diktiraju, zbog toga što tata govori francuski, a mama nemački, znači, potpuno smo u tom nekom raskoraku. Znači, roditelji su pokušali da me odvrate iz praktičnih razloga, ali nisu oni nikada uticali negativno na mene i nisu nikada pokolebali, poljuljali moju ličnost, moje samopouzdanje, jer sam oduvek bila tako samouverena.”

Pet ispitanika (tri zaposlena i dva nezaposlena) su naveli da su se tokom odlučivanja za dalji profesionalni put nakon osnovne škole, suočili sa usmeravanjem od strane odraslih u svom okruženju (roditelja, nastavnika, psihologa škole, itd.) da se obrazuju za zanimanje tradicionalno vezano za slepe i slabovide osobe kao „profesiju u rezervi”, a da se nakon toga ili paralelno sa završavanjem srednje škole za slepe i slabovide obrazuju za zanimanje, koje je u skladu sa njihovim profesionalnim interesovanjima i aspiracijama. Tri od ovih ispitanika su u skladu sa ovakvim usmeravanjem pohađali srednje škole za slepe i slabovide, ali su nakon toga upisali i završili fakultete, koji su ih doveli do željenog zanimanja. Jedan od njih je na sledeći način predstavio svoje iskustvo:

„Više su pokušali da me odvrate od onoga što ja želim profesori iz srednje muzičke škole...jedan od profesora je govorio „Ma ne možeš ti to, nećeš ti dovoljno poena da skupiš za redovnu srednju školu, znaš biće ti to jako teško.” Međutim, kada je video da ja baš hoću to, onda je pristao da radi sa mnom. Mada je govorio da moj upis u srednju školu treba da ide drugim kanalima, ja se nisam upisao nikakvim drugim kanalima. To me nije obeshrabilo, mada mi je teško palo...Poruka je bila “Idi ti u neku drugu srednju školu, a budi i kod nas. Idi ti u neku drugu srednju školu...ti treba sebi da obezbediš profesiju u rezervi”. Profesija u rezervi bi verovatno bila ili fizioterapeut ili telefonista, ali ja ih nisam poslušao i ne kajem se što ih nisam poslušao.”

Četiri ispitanika (tri nezaposlena i jedan zaposleni ispitanik, koji ne radi u svojoj struci) su eksplicitno opisali oštećenje vida kao negativni uticaj na njihov profesionalni razvoj i izbor zanimanja i pripisali mu glavni doprinos u osujećenju njihovih profesionalnih aspiracija i afirmisanja u željenoj oblasti rada. Jedna od ispitanica opisuje svoja razmišljanja na sledeći način:

„Gubitak vida je imao najveći uticaj. On je prvenstveno uticao na izbor zanimanja, da idem ovim putem koji sam opisala. Da nemam problema sa vidom, sigurno ne bih ovo odabrala. Sad ne znam konkretno šta bih odabrala, ali neka moja razmišljanja su da bih išla u gimnaziju i taj bi me put dalje odveo, dao bi mi neku novu širinu, nešto bih novo saznavala....Ja se nisam pitala kada sam se upisivala u osnovnu školu, koju bih. Znači, to je moj tata dobio preporuku zbog mog vida da bi meni odgovarala ta škola, u koju me je on upisao. E, sad, da mene neko pita, ja bih možda pokušala redovnu školu. Možda ja tu ne bih imala uspeha, ali u svakom trenutku može da se prebaci u ovu školu za decu oštećenog vida. Znači, trebala bi mi verovatno neka pomoć u toj školi. Znači, tu bi bio teži put, veće odeljenje, puno dece, teže prilagođavanje, znači tu bih morala da imam pomoć. Hajde i da sam završila ovu osnovnu školu za slabovide, gledala bih da upišem gimnaziju, bez obzira na priče drugih, potrudila bih se da upišem, pa ako baš i ne bi išlo u svakom trenutku, svako može da se prebaci u školu za slabovide, oni će te rado primiti tamo.”

10.4.2 RANA ODLUKA, VISOKA MOTIVISANOST I UPORNOST DA SE RADI ODREĐENI POSAO ILI RAZVIJA U ODREĐENOJ OBLASTI

Pitanja o procesu donošenja odluka, pokazala su da postoji jedna značajna karaktersitika, po kojoj su se, tokom kvalitativne analize, zaposleni ispitanici razlikovali od nezaposlenih, a to je njihova rana odluka o zanimanju ili oblasti kojom žele da se profesionalno bave, kao i visoka motivisanost i upornost da steknu znanja i veštine vezane za tu profesiju. Pet zaposlenih ispitanika navode da su već osnovnoškolskog obrazovanja razvili čvrsta uverenja i doneli definitivnu odluku čime žele da se profesionalno bave u životu. Preostala dva zaposlena ispitanika su izjavila da su, u tom ranijem periodu školovanja, već znali, koje ih profesionalne oblasti zanimaju, ali da nisu imali definitivnu odluku, koje bi zanimanje u toj oblasti izabrali. Pored rane odluke o zanimanju ili oblasti kojom žele da se bave, većina zaposlenih ispitanika, koji su se odlučili za zanimanja različita od onih tradicionalno vezanih za slepe i slabovide osobe, opisala je svoju visoku motivisanost i upornost da istraju u svojoj odluci da do željenog zanimanja i dođu, uprkos sugestijama i pritiscima okoline da se prevashodno školuju za zanimanja, koja su uobičajena za slepe i slabovide osobe. To se najbolje vidi iz samih reči jedne od ovih ispitanica:

“Prva ideja se pojavila negde u šestom razredu osnovne škole, tada sam baš zavolela ruski jezik i rešila sam da time u životu želim da se bavim. A onda sam posle osmog razreda osnovne škole upisala filološku gimnaziju, i tu sam baš bila uspešna na prijemnom ispitu. Bila sam druga na listi u čitavoj školi, ali pošto sam tada još videla, očni lekar je mislio da to baš i ne bi bilo uputno i preporučio je roditeljima da upišem medicinsku školu, fizioterapetski smer, što većina slepih i slabovidih ljudi završava. Onda sam se ja, po preporuci lekara, ispisala iz filološke gimnazije i prešla u medicinsku školu. Tada mi je to jako teško palo, baš mi je bilo žao, ali nastavila sam sama da učim ruski i čitala sam knjige i pohađala kurseve španskog, bavila sam se jezicima na sve moguće načine, znači, svim drugim samo ne medicinom. I onda je na fakultetu bilo pravo uživanje, tu sam radila ono što sam najviše volela i želela i ništa mi nije bilo teško. Ja sam želela da upišem Filološki fakultet i znači, to ili ništa drugo. Prosto sam to sebi postavila kao cilj, koji moram da ostvarim.”

Pored rane odluke o zanimanju ili oblasti kojom žele da se profesionalno bave, i visoke motivisanosti i upornosti da do željenog zanimanja dođu, za većinu zaposlenih ispitanika je uočljivo da su do stalnog posla, koji trenutno obavljaju došli relativno brzo nakon završene škole. Po rečima jednog zaposlenog ispitanika:

“Nisam dugo tražio posao. Jednostavno mi se ukazala ta jedna prilika i nju sam i ostvario. To je bilo relativno brzo posle završetka škole. Možda godinu i po, dve posle završetka škole. Došao sam da volontiram na Banjicu, jer je šest meseci bilo obavezno da se volontira da bi se položio državni ispit. Ja sam ciljano ostao da volontiram još šest meseci, a onda se pojavio konkurs i pošto mi je majka tamo radila, ja sam dobio posao.”

10.4.3 SAMOuverenost i SAMOZASTUPNIŠTVO (SELF-ADVOCACY)

Pored rane odluke o željenom zanimanju i motivisanosti da se do njega dođe, druga uočljiva razlika između zaposlenih i nezaposlenih ispitanika, jeste način na koji opisuju svoje verovanje u sebe i svoje sposobnosti da se izbore sa bilo kakvim zahtevima života. Naime, svih sedam zaposlenih i samo jedan nezaposleni ispitanik opisuju sebe, kao

samouverene i uporne u preuzimanju akcija za ostvarenje svojih ciljeva, uprkos preprekama, sa kojima se na tom putu mogu suočiti. Po rečima jedne zaposlene ispitanice: “Potpuno verujem u svoje sposobnosti. Moja priroda mi pomaže da se sa svim preprekama borim i da prevladam sve one komplekse, koje svi imamo...stid, blam...šta sad...to mi znači, gde sam se sad udarila sledeći put neću, škola je dobra i to je to. Meni su roditelji umrli i šta sad treba da kukam “Jao, jadna ja, ko će da mi pomogne!” Život teče dalje. Tako je i što se tiče vida, za sad nema rešenja i ako bude bilo, biće, a ako ne, živiš s tim. Adekvatno sam obrazovana, imam odgovarajući posao, materijalno sam obezbeđena, krov nad glavom imam, šta sad. Invaliditet, pa šta!”

Slično tome, svih sedam zaposlenih ispitanika i samo dva nezaposlena ispitanika kroz priču o sebi i svom profesionalnom razvoju daju primere ili opisuju iskustva i doživljaje, na osnovu kojih se može zaključiti da ih karakteriše visoka sposobnost samozastupništva. Naime, radi se o ispitanicima, koji svoje potrebe i prava jasno artikuliraju i komuniciraju sa drugim ljudima, ne bi li na taj način kreirali priliku za njihovo ostvarenje, ili se izborili za zaštitu svojih prava. Jedna od zaposlenih ispitanica objašnjava:

“Mene je Bog obdario jezikom, tako da sam se borila protiv ljudi, koji...ako nemam vid nisam debil, da ne mogu ništa, da ne znam ništa, da govore glasnije, pa nisam ja gluva, ili nagluva, ja samo loše vidim, tako da solidno funkcionišem. Što se tiče predrasuda, umem da predstavim sebe i da odbranim svoj invaliditet. I uvek se svakodnevno susrećemo svi sa glupošću. To ne mogu da kažem ni da su predrasude, mislim da je to ljudska glupost, pre nego predrasude.... Mene nije sramota sebe. Ja uvek otvoreno kažem kada mi treba pomoć. Uđem u prodavnicu i kažem: “Dobar dan. Ja se izvinjavam, meni treba pomoć”... bilo koju prodavnicu. Ja nemam problem sa tim. Ljudi ne razmišljaju, ali meni nije problem da kažem: “Izvinite, ali ja moram da tražim pomoć” i zašto tražim pomoć, a ko ima problem sa tim, njegov problem. Mislim da je to i stvar prirode, svi tu priliku da naučimo kako da predstavimo sebe imamo, samo je stvar prirode kako će se ko izboriti.”

10.5 USMERAVANJE

Proces usmeravanja je operacionalizovan preko pitanja o značajnim uzorima ili mentorima tokom odrastanja i u odraslom dobu; prilikama za razvijanje raznovrsnih veština i interesovanja u okviru i van školskog sistema, kao i nakon završetka škole (treninzi, kursevi, hobiji i slično). Sledeća pitanja bila su namenjena doprinosu razumevanja procesa usmeravanja:

1. Da li ste tokom odrastanja ili kasnije u odraslom dobu imalo nekoga, koga ste smatrali svojim uzorom ili mentorom? Ako da, ko su bile ove osobe i kako biste opisali njihov uticaj na Vaš profesionalni razvoj, izbor zanimanja i na ono što Vi danas jeste? Ako ne, na koji način mislite da je nedostatak mentora ili uzora uticao na Vaš profesionalni razvoj?
2. Da li biste za sebe rekli da ste tokom odrastanja i u odraslom dobu, u okviru i van školskog sistema, kao i nakon završetka škole, imali dovoljno prilika i mogućnosti da razvijete znanja o različitim zanimanjima i šta ona zahtevaju? Da li mislite da ste imali dovoljno prilika i mogućnosti da se usavršavate i razvijete raznovrsne veštine i interesovanja? Kako biste opisali ove prilike i mogućnosti i njihov uticaj na Vaš profesionalni razvoj (izbor zanimanja, vrstu posla, sadašnji status – zaposlen/nezaposlen)?
3. Da li ste tokom odrastanja ili kasnije u odraslom dobu imali hobije, za koje mislite da su imali značajan uticaj na Vaš profesionalni razvoj, izbor zanimanja i ono što danas jeste?

10.5.1 UZORI I MENTORI KAO IZVOR SOCIJALNE PODRŠKE

Većina ispitanika prepoznaje važnost uzora ili mentora, kao značajnog izvora socijalne podrške u svom profesionalnom, ali i u ličnom razvoju. Mentori su opisani kao osobe, koje su direktno i aktivno uticale na ispitanike pružajući podršku i usmeravanje, koje su oblikovale profesionalni i lični razvoj ispitanika. Najčešće se u ovoj ulozi navode nastavnici ili profesori. Za razliku od mentora, uzori su doživljavani kao osobe, koje su bile

izvor indirektna podrške, i najčešće kao osobe sa kojima ispitanici nisu imali direktnu interakciju, ali čija su dela ili postignuća služila kao izvor inspiracije za ispitanike.

Od četiri zaposlena ispitanika, koja su navela postojanje mentora, dva su izjavila da su se već tokom ranog obrazovanja susreli sa osobama, pod čijim su pozitivnim uticajem, usmeravanjem i podrškom odabrali svoj profesionalni put u istoj profesiji, kao i njihovi mentori. Jedna od ovih ispitanica, koje je i u fazi zapošljavanja imala praktičnu pomoć svog mentora, da dobije upražnjeno mesto za posao nakon mentorovog odlaska u penziju navodi: “Presudno da izaberem ovo zanimanje bila je u osnovnoj školi moja profesorka engleskog, koja je bila inventivna i zaista nas podsticala na angažovanje, čitala nam je priče na engleskom, radili smo igre memorije, pričali priče na engleskom...znači, baš smo to razvijali i ja sam, već u toj osnovnoj školi, pod njenim uticajem formirala svoj neki stav i pravo da ti kažem niko mi ga nije mogao promeniti, pošto sam ja tvrdoglava.“

Jedna od zaposlenih ispitanica navodi da je svog mentora, osobu iz profesije, za koju je već imala početno interesovanje upoznala u kasnijem periodu svog školovanja, i da se taj podržavajući i inspirativni odnos nastavio i nakon završenog školovanja. Prema rečima ove ispitanice:

“Pošto bih želela ozbiljnije da se bavim ruskim jezikom, najveća inspiracija i podrška mi je bila moja profesorka sa fakulteta, koja mi je bila i zvanični mentor na postdiplomskim studijama. Njen uticaj je bio pozitivan u svakom pogledu. Znači, ona mi je i tehnički pomagala, dok sam pisala magistarski rad, a i ovako podržava me da nastavim dalje i ohrabruje da sačekam da se ukaže neko mesto na fakultetu i tako. Naravno, to više nije u njenoj moći. Ne može ona stvoriti uslove tehnički da neko pređe na fakultet, ali ako se ukaže prilika, ona smatra da bi bilo dobro i biće tu za mene da me podrži. ”

Jedna zaposlena ispitanica navodi da je zahvaljujući dvema osobama, koje smatra svojim mentorima, i pored toga što su u profesijama različitim od njenog, otkrila svet knjiga i razvila svoju ljubav i interesovanje za književnost, što je odigralo značajnu ulogu u njenom ličnom razvoju i doživljaju sebe. Po njenim rečima:

“Moja bibliotekarka na prvom mestu, i moja nastavnica srpskog jezika. To je bibliotekarka iz Saveza slepih, na republičkom nivou, žena, koja mi je odabirala knjige i negde me je obrazovala u smeru par godina ispred moje generacije, tako da mi je to mnogo značilo. Govorim o periodu od šestog razreda, kada sam ja otkrila svet, koji je meni adekvatan da bi čitala i pisala, znači onog trenutka kada sam se ja kvalitetno opismenila. I recimo, ona mi je bila idol, neko ko je potpuno pozitivan, načitan, znala je šta je aktuelno, šta je dobro, šta je za mene, šta nije za mene, tako da sam...recimo za nju mogu da kažem da mi je bila mentor. Isto tako, žena za poštovanje, nastavnica srpskog jezika, ali opet od šestog razreda. Način na koji razmišljam...negde sada potpuno mi je prirodno, normalno, da slušam knjigu, da čitam knjigu, da razgovaram sa ljudima o svemu, između ostalog o književnosti, o nauci, o psihologiji, o svemu što je običan zivot...i tu su one mnogo uticale...moja bibliotekarka i nastavnica srpskog...na moj fond reči, način izražavanja, tako, eto.”

Jedan od nezaposlenih ispitanika, na sličan način opisuje uticaj svojih uzora, osoba sa kojima nikada nije imao direktnog kontakta, ali čija su mu dela i postignuća bila izvor inspiracije i pozitivnog uticaja na profesionalni, a posebno na njegov duhovni razvoj:

“Kad je u pitanju ličnost, deluje malo neobično za 21. vek, ali ličnost, koja je najviše uticala na mene je sveti car Nikolaj Romanov. Od trenutka kada sam počinjao da budem svestan da mogu da čitam, čitao sam sve i svašta, dosta toga me je interesovalo, politika, istorija, ali naravno, politika kao visoka politika, i tako dalje. I istorija, duhovnost, sve se to jednostavno preklapalo i na kraju se to sve saželo u jednoj ličnosti... on, kao ličnost u svakom smislu, bilo kao monarh, koji je gradio ideju pravoslavne monarhije u pravom smislu te reči, bilo kao političar, bilo kao čovek običnog ličnog života, kome nije značilo ništa ni slava ni čast, jednostavno kao jedna kompletna ličnost, koju eto sada analiziram, a tog trenutka sam jednostavno osećao da u neke stvari treba da krenem. E sad, kasnije sam, naravno, uletevši u teologiju ukapirao i ličnost našeg svetog kneza Lazara. Kasnije sam saznao mnoge stvari, ali sveti car Nikolaj Romanov, kao neko, ko mi je bio i po veku u kome je živio bliži, i neko koga sam prvo upoznao interesujući se za politiku i dešavanja u politici, jednostavno, s jedne strane sam krenuo u duhovnost, s druge strane sam krenuo u politiku, s treće strane u istoriju, i tako dalje, šta već sve i svašta, štagod da sam mogao da dohvatim da čitam, I onda se sve saželo u jednoj ličnosti, od koje je opet krenulo dalje.”

Od tri nezaposlene ispitanice, koje navode da su tokom odrastanja imale osobe, koje su smatrale svojim mentorima, dve navode učiteljicu, odnosno profesorku, koje su upoznale tokom ranijeg školovanja, dok jedna govori o svojoj sestri od tetke, kao svom izvoru inspiracije, podrške i pozitivnog uticaja. Samo jedna od ovih ispitanica smatra da se uticaj mentora odrazio direktno na izbor profesije, u smislu odabira zanimanja u oblasti u kojoj je i mentor zaposlen, dok preostale dve navode da se uticaj mentora ogledao prvenstveno u oblikovanju njihovog generalnog stava prema životu i uopšteno njihovog ličnog razvoja. Jedna od ovih ispitanica navodi:

“Imala sam profesorku klavira koja je bila potpuno slepa. Žena, koja je...ja je zovem žena zmaj. Žena, koja da vidi, ja ne znam, ona bi bila neki diplomata. Ona je bila jako veliki borac i sve moje nedoumice kroz život što sam imala i koje nisam mogla da razjasnim sama, ja sam se obraćala njoj i ona je meni jako mnogo pomogla u životu. Iako je bila slepa, završila je konzervatorijum i sve, bila je veliki borac kroz život i sve što je mogla da ostvari, ostvarila je. Da, ona je bila moj životni mentor. Na profesionalni razvoj nije imala neki uticaj.”

Od tri ispitanika (dva zaposlena i jedan nezaposlen), koji navode da nikada nisu imali uzore ili mentore, samo nezaposlena ispitanica ima doživljaj da ovaj nedostatak mentora ili uzora ima negativan uticaj na njen profesionalni razvoj i da bi prisustvo pozitivnog usmeravanja i podrške od strane mentora, verovatno, rezultiralo većim uspehom i manjim teškoćama na putu ka zaposlenju. Po rečima ove ispitanice:

“Nisam imala mentora i mislim da je nedostatak mentora uticao na to da idem ovim putem. Da sam imala pravog mentora ne bih išla ovim putem i verovatno bih imala veće šanse za posao.”

10.5.2 PRILIKE ZA USAVRŠAVANJE I RAZVOJ INTERESOVANJA

Svih sedam zaposlenih ispitanika i tri nezaposlena ispitanika navela su da su tokom odrastanja i kasnije u odraslom dobu, imali dovoljno prilika da se usavršavaju i razvijaju raznovrsne veštine i interesovanja. Razlika između zaposlenih i nezaposlenih se ogleda u

tome što zaposleni češće navode da su prilike za usavršavanje ili razvoj interesovanja bile uglavnom u skladu sa izabranim zanimanjem ili profesionalnim interesovanjem, kao što su dodatni kursevi masaže za fizioterapeute, ili kursevi jezika za profesore jezika. Tri nezaposlena ispitanika, navode da su kroz prilike za usavršavanje, koje uglavnom, nisu bile vezane za njihovo osnovno zanimanje, pokušavali da razviju veštine ili steknu znanja, koja bi im eventualno povećala šanse sa pronalaženje posla. Nažalost, ni za jednog od ovih ispitanika takvo nastojanje nije urodilo plodom. Prema rečima jedne od ovih nezaposlenih ispitanica, koja je po zanimanju saradnik u nastavi:

“Išla sam ja na kurseve. Završila sam manuelni kurs za masažu i bila sam 6 meseci na kursu i dobila sertifikat. Išla sam na kurs za računare za slepe i slabovide. To je sve ovih poslednjih pet godina, sve to u nadi da ću da se uklopim negde, da ću naći bilo kakav posao. Samo, prilika za usavršavanje je bilo, ali prilika za pokazivanje šta znam nije bilo”

Tri zaposlena ispitanika i jedan nezaposleni su, takođe, opisali hobije, zahvaljujući kojima su razvijali veštine i interesovanja vezana za njihovo osnovno zanimanje. Tako, jedna od zaposlenih ispitanica, koje je po zanimanju profesor jezika u specijalnoj školi navodi:

“Jedan od tih hobija je bio skupljanje starih reči, zastarelih. To sam počela da radim negde u trećem razredu osnovne škole, verovali ili ne, valjda je to bilo presudno nešto da se bavim jezikom. Više se ne sećam tačno kako je to počelo, ali znam da mi je deda tu dosta pomagao, sakupljao, tatin otac, tako smo to zajedno nešto radili i to je meni bilo jako zanimljivo i čuvala sam to dugo, ali verovatno kad smo se selili ta sveščica je nestala i jako mi je žao zbog toga.”

Dva nezaposlena i jedan zaposleni ispitanik navode da su hobiji, kojima se trenutno bave, njihov način da kreiraju prilike za sebe da razviju interesovanja ili ispolje kreativnost, koje im njihovo osnovno zanimanje ili posao kojim se bave ne pružaju. Jedna od ispitanica, koja je u periodu donošenja odluke o izboru zanimanja razmatrala književnost i jezike, ali je po preporuci lekara upisala srednju medicinsku školu za fizioterapeute i odustala od književnosti, navodi:

“Ja sam uvek pisala dobro i volela sam da pišem i dan danas to radim iz hobija, naravno. I tada je to bilo interesantno dobijati nagrade i biti jedan od najboljih u generaciji kad napišeš

nešto i to je bilo super i time sam bila zadovoljna. A pisanje smatram jednim divnim hobijem i terenom za pražnjenje negativne energije, i tako.”

Dok dva ispitanika (jedan zaposlen i jedan nezaposlen) navode da nikada nisu imali neke posebne hobije, za četiri zaposlena i jednog nezaposlenog ispitanika je čitanje i ljubav prema pisanoj reči, oduvek bio hobi, kako u ranijem periodu života, tako i u odraslom dobu. Međutim, po njihovim rečima, radi se o hobiju, koji nije toliko uticao na njihov profesionalni razvoj, koliko na njihovu opštu kulturu i obrazovanost. Dva nezaposlena i jedan zaposleni ispitanik naveli da su tokom odrastanja uživali u hobijima, koji, takođe, nisu imali značajnog uticaja na njihov profesionalni razvoj, ali koji su u doba njihovog detinjstva bili opšte prihvaćeni među vršnjacima. Tako jedan od ovih ispitanika navodi:

“Kao i svako dete u to doba jedno vreme sam...svi smo voleli da skupljamo one sličice, albume, tako to, pa nijedan nisam popunio do kraja, pa mi je to bilo žao. Pa sam, dok su bile aktuelne značke, bedževi, i to skupljao, pa sad nemam pojma gde mi je to, ali to nije moglo da ima uticaja na moju profesiju, bar te skupljačine i gužvačine.”

10.6 PRILIKE ILI MOGUĆNOSTI ZA ZAPOŠLJAVANJE

Prilike ili mogućnosti su operacionalizovane preko pitanja vezanih za identifikovanje brojnosti i vrste potencijalnih ponuđenih prilika za zapošljavanje. O ograničenim prilikama za zapošljavanje i faktorima, koji utiču na ovu ograničenost, već je dosta otkriveno iz materijala, na pitanja o kongruentnosti (Poglavlje 10.3.1). U ovom odeljku će biti navedeno više primera o strategijama za zapošljavanje, koje su ispitanici koristili. Pitanje, koje je pomoglo u rasvetljavanju ovog procesa glasi:

1. Da li biste za sebe rekli da ste od vremena, kada ste počeli da tražite posao imali dovoljno ponuđenih prilika i mogućnosti za zapošljavanje? Kako biste opisali glavne razloge za njihovu brojnost ili nedostatak?

Svi, osim jednog zaposlenog ispitanika, navode da su se bar u nekom periodu svojih pokušaja da se zaposle oslanjali na raspoložive usluge i podršku Nacionalne službe za zapošljavanje, Saveza slepih ili konkursa za posao, za koje su preko ovih agencija

saznavali. I pored ovakve prakse, samo dva zaposlena ispitanika su navela da su do posla došli preko javno objavljenog kokursa za rad u školi za slepe "Veljko Ramadanović". Jedna od ovih ispitanica na sledeći način opisuje svoje iskustvo:

"Do posla sam došla sticajem okolnosti, sasvim slučajno. Znači ja sam završila 2001-e godine fakultet, a počela sam da radim u školi 2002-e godine. Ali tražila sam ja posao i u toku fakulteta i svašta sam pokušavala. Ja sam tada tražila i posao prevodioca u nekoj firmi i tako nešto. Međutim, tada nas se jako malo tražilo za ruski, sada je malo bolje. Ali znate, kad neko čuje da ne vidite, onda misli da ne možete ni da radite. Znači, koliko je bilo objektivnih razloga, toliko je bilo i predrasuda. I onda se slučajno tada ukazalo mesto za profesora ruskog jezika u školi "Veljko Ramadanović". Inače, da nije tada pitanje je šta bi bilo.

Intervjuer: Je li to bio redovan konkurs?

Ispitanica: Da, da, redovni konkurs."

Preostalih pet od zaposlenih ispitanika navelo je da je do stalnog radnog mesta, koje trenutno imaju, došlo zahvaljujući svojim poznanstvima i preporukama bilo od strane članova porodice, prijatelja ili poznanika. Jedna od zaposlenih ispitanica navodi:

"Opet se sve to nekako odvijalo u nekom krugu...gde su mene već poznavali. Znači, ja sam konkurisala dok sam radila u Savezu slepih i za neke druge škole i za fakultet, Međutim, često nije bilo nikakvih odgovora na te molbe....Ja nisam, iskreno rečeno, nešto ni tražila posao. Kad sam završila fakultet krenula sam odmah da radim u ovoj školi za slepe, jer je tad moja pokojna profesorka bila na nekom bolovanju, pa onda dok sam još radila u školi za slepe krenula sam da radim u Savezu slepih, pa odmah iz Saveza slepih sam otišla u muzičku školu, pa sam iz muzičke delimično prešla u školu za slepe, tako da ja nisam nešto ni tražila posao. To je sve izgledalo kao prirodan proces, koji se sve nekako nadovezivao jedan na drugi. Na moju sreću tu nije bilo nekog traženja. Ali zatvorenost neka definitivno postoji i poznanstvo znači puno."

Ovakav stav o važnosti mreže podrške i preporuke od strane porodice i prijatelja za zapošljavanje je dominantan i među nezaposlenim ispitanicima, koji upravo u nedostatku

ovakvog vida podrške i vide svoj glavni nedostatak za dobijanje posla. Prema rečime jedne nezaposlene ispitanice:

“Nemam velika očekivanja da nađem posao, jer vidim šta se dešava oko mene. Prosto sve molbe koje sam poslala, a poslala sam ih mnogo, negde su bile i nada i izazov, ali je već uglavnom radio neko na tom mestu. Ti oglasi su bili samo reda radi...samo forma. Uostalom uvek je vladalo pravilo da ako imate koga možda bi to i prošlo, u ovakvoj sredini kad imate koga imate Boga...”

Strategije, kojima su pribegavali sada nezaposleni ispitanici, kreću se od volontiranja, prekvalifikacija ili dodatnih kurseva u nadi da će se sa novim veštinama ili kvalifikacijama lakše naći posao, pa do konkurisanja za ili prihvatanja bilo kakvih poslova, nevezanih za osnovno zanimanje. Nažalost, nijedna od ovih strategija se nije pokazala dovoljno uspešnom u smislu obezbeđivanja stalnog, zadovoljavajućeg posla, a u najvećem broju slučajeva je bila i dodatni izvor frustracije i nezadovoljstva usled ponavljanih neuspelih pokušaja da se do stalnog posla dođe. Iskustvo najvećeg broja ispitanika sugeriše veoma ograničene prilike za uspeh u traženju posla na otvorenom tržištu. Jedna od nezaposlenih ispitanica na sledeći način opisuje svoje iskustvo:

“Međutim, 92- e godine, kad sam ja završila srednju medicinsku školu, počeo je vihor rata i tako poslova nije bilo, pa sam završila kurs za PTT operatera, pa sam završila kao operater u centru za socijalni rad. Pa sam radila tu tri godine, pa su mi posle toga dali otkaz, i onda sam se tu i tamo snalazila i privatno sam radila masaže po kućama, što nije bilo uopšte neka moja prvobitna zamisao. Onda sam radila razne poslove, ne bi li došla do stalnog posla. Otišla sam u neku dramsku sekciju preko Saveza slepih, pa sam tu bila u nekom filmu statista. Pa sam radila sa decom ometenom u razvoju, u Šekspirovoj, to je bio kao neki volonterski rad. Tu sam radila nekih 8 meseci i to je dobro išlo. Međutim, SIZ , kao SIZ, nije imao nikakvo radno mesto, koje bi tu meni dao kao nekom terapeutu ili nešto i ja sam morala da napustim to mesto. U to vreme sam imala i neka razmišljanja da završim za defektologa, pa sam i to isprobala. Pa sam nekih godinu i po dana u Knez Mihajlovoj prodavala kokice, da vidim kako bi mi i to, neka trgovina išlo. Znači, more nekih stvari sam ja u životu radila. Bila sam i kao novinar, pisala neki članak, pa sam nekada pisala pesme, pa sam onda u tadašnjem Ježu objavljivala pesme. Dakle, ja jesam sve ove godine radila, ja

nisam sedela, ali to je bilo privatno, sad radiš masažu ovamo, sad masažu tamo. Pa sam radila u agenciji, koja je bila za stare, pa sam radila u nekom staračkom domu. Svašta sam tu nešto radila, ali ništa konkretno da se uhvatim, pa da kažem to ću da radim, i više odatle ne mrdam. Ništa trajnije.”

10.7 PRILIKE I KRETANJA NA TRŽIŠTU RADA

Prilike i kretanja na tržištu rada su operacionalizovane preko pitanja o ispitanikovim opažanjima trenutne situacije na tržištu rada i svog mesta u toj situaciji. Pitanje, kojim se ispituje ovaj proces glasi :

1. Kako biste opisali trenutnu situaciju i kretanja na tržištu rada i svoje mesto u toj situaciji? Šta vidite kao nedostatke ili prepreke za sebe u toj situaciji, a šta kao prednosti?

Kroz ovo pitanje, kao i pitanja o procesu kongruentnosti (Poglavlje 10.3), potvrđen je doživljaj ispitanika da, pored predrasuda i diskriminacije, sredinske prepreke sa kojima su danas suočene slepe i slabovide osobe mogu biti opisane kao:

- Nepovoljna opšta situacija u zemlji, a naročito za osobe sa invaliditetom
- Neadekvatno funkcionisanje formalnog sistema podrške za osobe sa invaliditetom
- Neusklađenost između potražnje i ponude za dato zanimanje na tržištu rada

Nepovoljna opšta situacija u zemlji, a naročito za osobe sa invaliditetom

Jedanaest ispitanika, a od toga svih sedam zaposlenih i četiri nezaposlena, su naveli opštu nepovoljnu ekonomsku situaciju u zemlji, kao značajnu karakteristiku trenutnog stanja na tržištu rada, koje sa sobom nosi ograničenje prilika za zaposlenje i profesionalno usavršavanje osoba sa invaliditetom. Prema rečima jedne od nezaposlenih ispitanica:

„Što se prepreka tiče, ja mislim da ih nemaju samo osobe sa invaliditetom, nego ogroman broj ljudi, koji žive u ovoj zemlji i prosto, ne znam...imam utisak kao da se nalazimo u nekom vakumu, koji...prosto čekamo da se nešto desi da nam bude bolje, a nemam neku ideju kada će to biti.”

Šest od ovih ispitanika (tri zaposlena i tri nezaposlena) su naveli krizu devedesetih godina i rat kao glavni razlog za teškoće u nalaženju posla i dalji profesionalni razvoj i usavršavanje. Jedna od zaposlenih ispitanica, koja je završila srednju medicinsku školu, i našla posao fizioterapeuta pet godina nakon završetka škole navodi:

„Bez problema sam upisala srednju medicinsku školu, solidno završila, zadovoljna. Završila sam 1991. godine, kada je počeo rat. U tom trenutku nije bilo ideje gde raditi, šta raditi, išla sam na biro republički, išla sam u gradski, razgovarala sa prijateljima, sa Savezom... Bile su neprilike kad sam ja počela da tražim posao, početak rata, ogroman broj ljudi, koji dolazi kao izbeglice, i uvek sam nailazila na problem da izbeglice imaju prednost. Znači nikakve mogućnosti nisu postojale, potpuno je bilo prazno – ništa! Moja jedina prednost sada je što radim i što imam bilo kakav posao. Tržište rada ne postoji. Ako nemaš nekog jako bliskog na određenom mestu, ko može da ti bude veza, trenutno, to pričam o deci koja nemaju posao, nema posla.“

Druga ispitanica, koja je zaposlena, ali obavlja posao, koji nije u njenoj struci navodi:

„Što se tiče prilika za usavršavanje - da imala sam dovoljno ranije do devedesetih, ali situacija, koja je bila ovde dosta je omela ne samo mene, nego i sve generacije, koje su tada stasale, da kažem da mogu da samostalno žive, da zarađuju svoj dinar. Mislim da je to dosta uticalo. Pre devedesetih je još i mogao da se nađe posao. Posle su nastale turbulencije što se tiče nalaženja posla i svega. Očekivalo se da svi nađemo posao pošto smo završili školu, ali se desilo nešto drugo. Najviše su na to uticale okolnosti u zemlji... ja mislim da bi dosta ljudi našlo posao da nije bilo svih dešavanja u zemlji.“

Svih sedam zaposlenih ispitanika su jednoglasni u mišljenju da je situacija za traženje posla u zemlji za osobe sa invaliditetom izuzetno nepovoljna i da nisu zaposleni, ne veruju da bi posao našli u sadašnjim ekonomskim neprilikama u zemlji. Prema rečima jednog od zaposlenih ispitanika:

„Da nemam posao i da sam fizioterapeut, ne znam kako bih našao posao preko tržišta rada ili sajma zapošljavanja, čak i sada, kada zakon kaže da treba primiti neko invalidno lice u neko preduzeće. Ne znam...organizuju se sajmovi zapošljavanja i..mislim, briga o

invalidima je samo na televiziji, ali u stvarnosti je nema. Čim čuju za neki i najmanji nedostatak, kao što je nedostatak vida i oštećenje vida, niko neće da kaže da neće da te prime zbog oštećenja vida, ali će to prećutno da primene.”

Sedam ispitanika, od kojih je četiri zaposleno i tri nezaposleno, iskazali su mišljenje da je situacija po pitanju zapošljavanja osoba sa invaliditetom u zemlji toliko loša, da su prilično skeptični, po pitanju potencijalnih pozitivnih promena, koji bi novi doneti zakon o obavezi svakog poslodavca da na pedeset zaposlenih, zaposli jednu osobu sa invaliditetom mogao doneti. Jedna od nezaposlenih ispitanica navodi:

„Sa novim zakonom se ništa neće promeniti. Ja mislim da je to samo iskomplikovalo stvari. Taj zakon je nama dao da mi verujemo da će se nešto desiti, ali iza svega toga ne stoji baš ništa. Šta je kod poslodavca, on na 50 zaposlenih, po novom zakonu mora da primi jednog invalida. Ali mi u Srbiji već imamo celu jednu firmu, gde radi oko 300 i nešto invalida i koji već 18 meseci nisu uopšte primili platu. To je samo zakon, koji je zaštitio samu državu, a nikom ništa nije dao.”

Jedan od zaposlenih ispitanika navodi:

„Zakon je tu, ali u suštini, ja mislim da su ti penali minimalni, koje poslodavac treba da plaća, ako ne zaposli neko invalidno lice, tako da se većina verovatno odlučuje da plati penal. Oni verovatno razmišljaju u smislu: “Platiću ja penal, nema problema. Samo ne moram da zapošljam invalide da budem majka Tereza, i tako.” Prednost za mene je što imam posao. Da nemam posao bilo bi jako teško da nađem posao i sa zakonom koji postoji.”

Neadekvatno funkcionisanje formalnog sistema podrške za osobe sa invaliditetom

Šest ispitanika (četiri zaposlena i dva nezaposlena) ističu da je jedan od većih prepreka za profesionalni razvoj i zapošljavanje slepih i slabovidih osoba u našem društvu neadekvatno funkcionisanje formalnog sistema podrške, koja se očekuje od države, Nacionalne službe za zapošljavanje, organizacija i udruženja slepih i slabovidih. Većina ovih ispitanika navela je svoje nezadovoljstvo prirodom usluge, koju dobijaju od Nacionalne službe za

zapošljavanje, kao i nedostatkom saradnje i koordinacije između ove službe i/ili postojećih organizacija za slepe i slabovide. Jedna od zaposlenih ispitanica naglašava:

„Ja koliko znam, niko se preko biroa nije zaposlio, to su uvek negde bile ozbiljnije veze. Savez je tu učestvovao u svemu tome, ali da je otvoren konkurs bio da biro objavi, ja to nikada nisam čula. Kad je bilo tu je već neko radio, pa je formalno otvoren konkurs... tako što se tiče biroa, mogu da ga zatvore.”

Druga zaposlena ispitanica je izjavila sledeće:

„Onda sve te organizacije invalida, one se tu same za sebe batrgaju, svaki invalid smatra da je on manji invalid u odnosu na drugu vrstu invaliditeta... svega tu ima. Opšti je kaos i tu svako na svakome profitira, ne profitira, veoma jedna ružna situacija, veoma jedna ružna slika i tako.”

Po opažanjima dva ispitanika, koji su slabovidi (jedan zaposlen i jedan nezaposlen), usled antagonističke prirode odnosa unutar samih organizacija za slepe i slabovide, ponekad se javlja problem stigmatizacije između grupe slepih i slabovidih članova. Jedan od ovih ispitanika navodi:

„U Savezu kažu, ali mi sve činimo za slepe i to je dobro, ali gde smo tu mi slabovidi. Sastanak na kome sam skoro bila u Savezu slepih, slepi se međusobno svađaju. I oni isto tako, oni nas isto tako podele – vi niste naši, vi ste slabovidi. I onda mi sedimo tamo i pitamo: „A izvinite što smo mi došli? Kakva je svrha ovog sastanka kada se vi međusobno svađate? ”. I onda dobijemo “Ma šta vi slabovidi, vama su svuda otvorena vrata...možete da se zaposlite”...oni to tako posmatraju. Misle imaš 5% vida pa imaš sve. Slepi su mnogo teži za komunikaciju nego slabovidi.”

Nekoliko ispitanika navelo je da usled neadekvatne, sistematske podrške od strane države i Nacionalne službe za zapošljavanje, osobe sa invaliditetom, uključujući i osobe oštećenog vida, često bivaju mete zloupotrebe i eksploatacije od strane pojedinih poslodavaca. Jedna od nezaposlenih ispitanica, koja je fizioterapeut po profesiji, je ovako opisala svoje iskustvo:

„Prijavljujem se na biro, i čekam da prođe vreme, pošto su mi na birou pre nekoliko godina nudili da prodajem bingo, što je potpuno suludo. Posle toga su mi nudili povremeno neke poslove u privatnim salonima, gde su gazde otvoreno pokušale da me prevare, pa sam čak morala da idem do Ministarstva za zapošljavanje, da proverim prava i obaveze i njihove i moje, tako da je sve to bilo nešto kratko i privremeno.... Naime, pozvana sam sa biroa i rečeno mi je da se javim u jedan salon, koji je u otvaranju. Otišla sam tamo i porazgovarala sa vlasnikom salona, a onda odradila nekoliko dana masažu. On mi je rekao da država za mene daje određeni novac, ako bi me primio da radim i trebalo bi u prvih godinu dana da mi daje taj novac mesečno na potpis, a u drugoj godini da on obezbeđuje platu i sve ostalo. I dogovorili smo se o procentu od određenog posla i sve je to bilo super. Međutim, on kaže meni ovako: ”To što država daje za tebe ja moram da zadržim za sebe, a da ti dajem samo procenat, i to je to za prvu godinu”. Ja kažem: „A zbog čega da zadržite za sebe?”, a on kaže: „Pa od čega ću ti ja davati platu u drugoj godini?”. Ja odem u Ministarstvo za zapošljavanje i pronađem načelnicu, koja se bavi zapošljavanjem invalida. Ona mi žena pokaže zakon, objasni mi da ja to ne treba da prihvatim, i da mogu da ga tužim. I kad sam ja njemu rekla da znam da direktno krši zakon i da sam snimila razgovor, koji sam stvarno snimila i bila spremna da odnesem u Ministarstvo, on je rekao da dođem po diplomu i da će on reći birou da nije zadovoljan i da ćemo tako svako na svoju stranu. I on je to stvarno tako uradio i posle nekih mesec-dva je zatvorio salon.”

Druga nezaposlena ispitanica daje nešto drugačiji primer zloupotrebe postojeće prakse u zapošljavanju osoba sa invaliditetom:

„E, sad imam iz te moje grupe prijatelje, koji su prošli kroz to i posle dve godine mnogi su završili na sudu da izvuku i novac koji su oni zaradili, ili su bili jednostavno ni pod kakvim objašnjenjem otpušteni. Posle te dve godine imate jaz i iza tog jaza ne stoji ništa i niko ne može da vam obrazloži zašto. Oni kažu pa niste se pokazali, što ne mogu da verujem. Od pedesetoro ljudi, koje je to prošlo, nemoguće je da od njih pedesetoro niko ne ispunjava uslove. Pitanje je onda šta oni traže i koliko su ljudi imali prilika da se pokažu. Meni su nudili da ja ne moram ni da dolazim na posao, a oni će mene držati dve godine, a ja uopšte ne moram da se pojavljujem, samo da sam na papiru. Ja to nisam htela.”

Jedna nezaposlena ispitanica, koja je pokušala da problem svoje nezaposlenosti reši samozapošljavanjem, mišljenja je da je postojeća procedura, koju je država propisala za samozapošljavanje isuviše komplikovana i iscrpljujuća po svojoj prirodi, i da je stoga više problem, nego rešenje za nezaposlene osobe sa invaliditetom:

„Vezane su ruke u ovoj državi, ima puno birokratije i papirologije i ne možete da stignete do cilja. Puno materijalnih sredstava pružite, a malo vam se vrati, za uzvrat ne dobijete skoro ništa. Puno je tu muke i odricanja i koje čega, i nažalost, poniženje da bi ste do nečega došli. I onda kada se okrenete, sve skupite, onda vam prođe neki vremenski period i vi zakasnite sa predajom nekih papira, sa obzirom da vas je ista ta birokratija navukla na to, da vi morate toliko dugo da vremenski izdržite da sve predate, sve te papire i na kraju vas opet vrata na početak i to su velike muke.”

Jedna nezaposlena ispitanica navodi nešto dugačiji oblik neadekvatne podrške za zapošljavanje od strane postojećeg formalnog sistem. Naime, ova ispitanica navodi da je finansijska podrška, koju dobija od socijalnog osiguranja na osnovu svoje pređašnje zaposlenosti glavni demotivator za traženje posla, s obzirom da je ova novčana nadoknada određeni vid finansijske sigurnosti, koju bi izgubila sa novim zaposlenjem, a čija bi dužina trajanja verovatno bila neizvesna. Po rečima ove ispitanice:

„Kad sam poslednji put prestala da radim u Domu zdravlja, tada je postojao zakon o nekom iznosu, koji ja primam mesečno od socijalnog, i koji ću primati dokle god se sledeći put ne zaposlim, ili ne odem u penziju. Taj novac nije nešto posebno veliki, ali je siguran. Prosto, od njega mogu da se plate tekući računi, ono što stigne tokom meseca i tako. Kada bih se zaposlila sada na bilo koje vreme, određeno, na godinu dana, par godina, nebitno i kada bih prestala da radim, više taj zakon ne postoji, ne bi postojala varijanta da dođem do bilo kakvog novca. Taj novac bih izgubila i to nije motiv da tražim posao. Ovde je sve jako nesigurno i onda je meni bolje da odradim kućne masaže i da dobijam sigurni novac...”

Prethodno dve navedene nezaposlene ispitanice, usled nemogućnosti da nađu stalno zaposlenje i zbog neadekvatne formalne podrške u svom nastojanju da reše problem nezaposlenosti pribegavaju radu od kuće, koji nije formalno regulisan.

Samo je jedna od ispitanica iz uzorka navela da joj je finansijska podrška za obuku za rad na računaru pružena od strane Nacionalne službe za zapošljavanje omogućila da na osnovu znanja stečenog tokom tog treninga dobije posao koji trenutno obavlja:

„Sve ovo što mi je Nacionalna služba (tržište rada) omogućila da završim školu računara, oni su finansirali, to mi je velika podrška bila i veliki korak napred, odskočna daska. U tom trenutku ja nisam bila u mogućnosti da finansijski to sama sprovedem...tu ideju u realizaciju, tako da mi je njihova podrška značila mnogo. U poslu dosta napredujem u radu na računaru i usavršavam svoje znanje, ali mi je taj kurs bio odskočna daska. Da nije bilo toga, verovatno ne bih mogla ni da dobijem ovaj posao, morala bih da platim sama za kurs, a nemam para, a da bih imala para moram da radim...začarani krug, sve je povezano.”

Neusklađenost potražnje i ponude za dato zanimanje na tržištu rada

Dve ispitanice (jedna zaposlena i jedna nezaposlena) su, kao jednu od većih prepreka za zapošljavanje, navele činjenicu da na tržištu rada njihovo zanimanje nije dovoljno traženo, što ukazuje na problem neusklađenosti između obrazovnog sistema i tržišta rada. Nezaposlena ispitanica navodi:

„Što se tiče tržišta rada, ovo zanimanje je samo po sebi loše. Dosta je malo radnih mesta za ovo zanimanje i ja dosta krivim ovaj fakultet...svake godine upisuju nove studente, a realno, ljudi koji ga završe nemaju gde da rade.

Intervjuer: Jesi li ti to znala kad si upisivala ovaj smer?

Ispitanica : Ne. I jedna je priča kad pričate sa profesorima, i kad oni nama pričaju, čak i kad smo išli na predavanja, kako, ne znam mi dosta toga možemo, s jedne strane hvale to. I već je počela, onako, panika da me hvata kad sam krenula na praksu i kada sam videla da to baš i nije tako kako oni pričaju. Tako da sam kasno saznala da ovo baš i nije idealno zanimanje za traženje posla.”

11. ZAVRŠNA RAZMATRANJA

Iz osnovnih pretpostavki ekološkog modela razvoja karijere o značaju niza individualnih i sredinskih faktora za profesionalni razvoj pojedinca, kao i relevantnih domaćih i inostranih empirijskih radova na temu zapošljavanja slepih i slabovidih osoba, ili uopšteno osoba sa invaliditetom, izvedene su početne hipoteze istraživanja o razlikama između zaposlenih i nezaposlenih slepih i slabovidih osoba. Dobijeni rezultati će se najpre diskutovati u kontekstu dosadašnjih istraživanja na temu zapošljavanja slepih i slabovidih osoba, a potom dovesti u vezu sa korišćenim ekološkim modelom i praktičnim implikacijama za sistem podrške slepim i slabovidim osobama u procesu zapošljavanja.

11.1 PRVA HIPOTEZA O RAZLIKAMA PO PITANJU LIČNIH KARAKTERISTIKA ISPITANIKA

Prva hipoteza odnosila se na potvrdu razlika između zaposlenih i nezaposlenih slepih i slabovidih ispitanika, po pitanju ličnih karakteristika ispitanika: pol, godine starosti, stepen obrazovanja, prethodno radno iskustvo, stanje zdravlja i stepen gubitka vida, stepen samostalnosti u obavljanju svakodnevnih aktivnosti, uključujući kretanje i veštine korišćenja tehničkih pomagala i kompjutera. Dok su rezultati istraživanja podržali pretpostavke o razlikama između slepih i slabovidih ispitanika iz uzorka po pitanju pola, zdravstvenog stanja, stepena samostalnosti u obavljanju svakodnevnih aktivnosti i kretanju, očekivane razlike po pitanju godina starosti, stepena obrazovanja, prethodnog radnog iskustva, stepena gubitka vida i veština u korišćenju adaptivne tehnologije i kompjutera nisu potvrđene.

POL: Rezultati istraživanja potvrdila su postojanje statistički značajne razlike između slepih i slabovidih muškaraca i žena, po pitanju njihovog statusa zaposlenosti. Od ukupno 44 zaposlenih osoba obuhvaćenih uzorkom, 65% je muškaraca, a 34.1% žena. Dodatna analiza, putem primene metode logističke regresione analize, takođe, je potvrdila da je ženski pol jedan od najznačajnijih faktora rizika za neuspeh u procesu zapošljavanja.

Dobijeni rezultati o postojećim polnim razlikama između nezaposlenih i zaposlenih slepih i slabovidih ispitanika iz uzorka ne predstavljaju veliko iznenađenje, s obzirom da su ovakvi rezultati dobijani u nizu inostranih i domaćih istraživanja, kako na populaciji osoba sa invaliditetom uopšte, tako i specifično vezano za populaciju slepih i slabovidih osoba.

Naime, literatura vezana za zapošljavanje osoba sa invaliditetom obiluje primerima nepovoljnijeg položaja žena, po pitanju njihovog profesionalnog razvoja i učešća na tržištu rada. Neki od ovih inostranih empirijskih radova navedeni su u teorijskom delu ovog rada (Poglavlje 6), kao primeri u kojima se potvrdilo da je problem veće nezaposlenosti žena sa invaliditetom, uključujući i žene oštećenog vida, gotovo univerzalna pojava, uočljiva u društvima različitog stepena ekonomskog i socijalnog razvoja (Pfouts i Nixon, 1982; Phelps i Hanley-Maxwell, 1997; La Grow, 2004; Žuvela i Gold, 2005; Lee i Park, 2008).

Primeri ovog fenomena mogu se naći i u domaćim istraživačkim radovima. Tako je istraživanje, nedavno obavljeno kod nas (Ljubinković, Zajić, Stanojević, Tatić, Janićijević, 2010) ukazalo na veće učešće žena, nego muškaraca u strukturi nezaposlenih ispitanika i generalno slaganje ispitanika da su prilike za zapošljavanje u našoj sredini znatno nepovoljnije za žene, nego za muškarce sa invaliditetom. I pored relativno velikog broja empirijskih radova, koji ukazuju na prisustvo polnih razlika u procesu zapošljavanja osoba sa invaliditetom, većina njih ostaje na konstataciji, bez dalje interpretacije.

U skladu sa postavkama predloženog ekološkog modela, u pokušaju interpretacije ovakvog nalaza, može se poći od razmišljanja da se profesionalni razvoj slepih i slabovidih žena odvija u kontekstu multiplih uticaja iz sredine, koji su povezani sa njenom rodnom ulogom i invaliditetom. Žene sa invaliditetom se pri izboru i razvoju karijere, mogu suočiti sa dvostruko ograničavajućim situacijama. Od najranijeg detinjstva, način na koji žena sa invaliditetom, doživljava sebe i svoje mogućnosti su oblikovani interakcijama, koje ima sa svojim neposrednim okruženjem (roditeljima, školom, vršnjacima), kao i širim socijalnokulturnim faktorima i uticajima (kulturnim verovanjima, predrasudama, diskriminacijom na osnovu pola ili invaliditeta). U našoj kulturi, i pored tendencije ka

liberalizaciji socijalnih stavova prema polnim ulogama, još uvek postoji izražen tradicionalni stav o dominantnim obrascima radnog i porodičnog života žena i muškaraca.

Tradicionalno se, u našoj kulturi, pasivnost, zavisnost, neasertivnost i veća usmerenost ka investiranju u odnose, postavljaju kao standardi za prihvatljivo ponašanje svojstveno ženskoj ulozi. Uloga žena, u našoj kulturi, još uvek je više vezana za posvećenost porodici, dok se ulozi muškaraca, češće pripisuje atribut “instrumentalnog” – nekog, čija je uloga da obezbedi materijalni opstanak porodice. U tom smislu, opcije ženskih ispitanika vezane za izbor zanimanja i profesionalni razvoj, mogu biti ograničene, kako društvenim stereotipima vezanim za žensku ulogu, tako i stereotipima vezanim za invaliditet. Takođe, kao rezultat ovakvih uticaja i procesa iz sredine, niza očekivanja i profesionalne aspiracije se mogu internalizovati od strane žena sa invaliditetom i postati njihov dominantan doživljaj sebe, svog odnosa sa sredinom u kojoj žive i njihovog repertoara ponašanja vezanog za uspeh u traženju posla.

U prilog tome govore i izjave nekolicine ispitanica iz ovog istraživanja, o tome da su zasnivanje porodice i rođenje dece bili glavni razlozi za odustajanje od posla ili daljeg profesionalnog usavršavanja, kao i da je praktična podrška od strane porodice za traženje posla izostala zbog njihove želje da se ispitanica posveti čuvanju deteta.

PRISUSTVO DODATNIH ZDRAVSTVENIH PROBLEMA ILI OŠTEĆENJA: Pored polnih razlika, istraživanje je, takođe, potvrdilo postojanje značajnih razlika između zaposlenih i nezaposlenih ispitanika, u pogledu prisustva dodatnih vrsta hroničnih zdravstvenih problema ili oštećenja i načina, na koji ih ispitanici doživljavaju. Među zaposlenim ispitanicima je svega 15.9% ispitanika, koji izveštavaju o postojanju dodatnih hroničnih problema ili oštećenja, dok je među nezaposlenim ispitanicima, taj broj znatno veći – 50.8%. Zaposleni ispitanici, takođe, generalno, pozitivnije doživljavaju svoje opšte zdravstveno stanje nego što je to slučaj sa nezaposlenima (81.8% zaposlena ispitanika u poređenju sa 62.3% nezaposlena ispitanika). Ovakvi rezultati su kompatibilni sa nalazima nekoliko inostranih istraživanja na temu faktora, koji utiču na zapošljavanje slepih i

slabovidih osoba (La Grow, 2004; Leonard i saradnici, 1999; Kirchner i saradnici, 1999; Lee i Park, 2008).

Pored toga, nalazi velikog broja komparativnih i longitudinalnih istraživanja ukazuju na postojanje značajne veze između nezaposlenosti i mentalnog zdravlja, uključujući depresiju i čitav niz psihosomatskih hroničnih oboljenja. Na primer, rezultati istraživanja Centra za kontrolu bolesti i prevenciju (The Center for Disease Control and Prevention – CDC (2001), prema Stanimirović i Mijatović, 2011), pokazuju da, u poređenju sa osobama bez invaliditeta, osobe sa invaliditetom, imaju višu stopu hroničnih zdravstvenih stanja i sekundarnih zdravstvenih komplikacija. Čitav niz komparativnih studija pokazuje da nezaposlene osobe u odnosu na zaposlene imaju viši nivo depresije, veći nivo anksioznosti i stresa i niži nivo opšteg psihološkog blagostanja (Brantwaite i Garcia, 1985; Feather i O'Brien, 1986; Henwood i Miles, 1987; Winefield, 1995, prema Marić, 2005).

Tradicionalni model objašnjenja veze između depresije i drugih mentalnih ili psihosomatskih simptoma sa nezaposlenošću, polazi od pretpostavke da radna deprivacija povlači za sobom i deprivaciju psiholoških potreba, kao što su potreba za samopoštovanjem, prihvatanjem i socijalizacijom, sigurnošću, očuvanjem identiteta i kontrolom nad sopstvenim životom, i da na taj način doprinosi osiromašenju mentalnog zdravlja i depresije nezaposlenih osoba. Produžena nezaposlenost povezana je sa produženom deprivacijom psiholoških potreba i narušavanjem mentalnog zdravlja, što se može manifestovati preko pasivizacije, izolacije, gubitka ciljeva, gubitka socijalnog statusa i nesigurnosti u pogledu identiteta (Jahoda, 1982, prema Marić, 2005).

Jedno od novijih teorijskih objašnjenja veze između nezaposlenosti i psiholoških simptoma sugerše da finansijska (materijalna) deprivacija povezana sa nezaposlenošću predstavlja kritični medijator odnosa nezaposlenosti i depresije i da je, zapravo, nedostatak materijalne sigurnosti, a naročito u vremenima globalno teške ekonomske situacije u društvu, glavni faktor za razvijanje depresije i drugih mentalnih simptoma kod nezaposlenih osoba (Marić, 2005). Novija teorijska shvatanja između nezaposlenosti i mentalnih simptoma, naglašavaju cirkularni uticaj više činilaca, kao što su finansijska i profesionalna deprivacija, smanjeni

doživljaj kontrole nad sopstvenim životom i smanjeni osećaj samopoštovanja. Prema rezultatima niza longitudinalnih istraživanja na uzorku nezaposlenih, osećaj finansijskog pritiska i deprivacije, može voditi u depresiju, a depresija, preko osećanja gubitka kontrole nad sopstvenim životom i doživljaja nižeg samopoštovanja, dalje na pogoršanje mentalnog i fizičkog zdravlja (Price i saradnici, 2002, prema Marić 2005).

U ovom istraživanju, pogoršanje zdravstvenog stanja nalazilo se i na listi razloga za prekid zaposlenja, a u kvalitativnoj analizi se problemi vezani za zdravlje navode kao jedna od unutrašnjih prepreka za profesionalni razvoj i dobijanje posla, u slučaju nezaposlenih ispitanika. Navedeni dodatni zdravstveni problemi i oštećenja, najčešće su hronične prirode (dijabetes, epilepsija, oštećenje sluha, problemi sa krvnim pritiskom), i kao takvi, osim što zahtevaju posebnu, kontinuiranu medicinsku pažnju i tretman, mogu delovati i na umanjenje radne sposobnosti slepih i slabovidih osoba. Stoga se može pretpostaviti, da uz oštećenje vida, ovi dodatni zdravstveni problemi i oštećenja, mogu dovesti do funkcionalnih ograničenja za pojedine slepe i slabovide osobe u izvršavanju uobičajenih društvenih aktivnosti i uloga, a naročito onih vezanih za traženje ili obavljanje posla, i posledično tome, njihovu odluku da prekinu radni odnos i prihvate invalidsku penziju.

Pored toga, na visoko kompetativnom tržištu rada, sa ograničenim brojem novih, raspoloživih radnih mesta slepe i slabovide osobe sa dodatnim hroničnim zdravstvenim problemima i oštećenjima, mogu biti negativnije doživljene i vrednovane od strane poslodavaca. Dodatni zdravstveni problemi i oštećenja, mogu biti doživljeni od strane poslodavca kao razlog za brigu o manjoj produktivnosti, smanjenoj finasijskoj dobiti, i većim ulaganjima i troškovima za neophodnu adaptaciju radnog mesta i vremena, i u tom smislu mogu delovati kao odbijajući faktor u odluci poslodavca da zaposli nekoga, ko pored oštećenja vida ima i dodatne hronične zdravstvene probleme ili oštećenja.

SAMOSTALNOST U OBAVLJANJU SVAKODNEVNIH AKTIVNOSTI: Iako finalna logistička regresiona analiza nije izdvojila nedostatak samostalnosti u obavljanju svakodnevnih aktivnosti, kao jedan od najznačajnijih faktora rizika za neuspeh u procesu zapošljavanja, rezultati dobijeni nakon inicijalne analize statističke značajnosti razlika

između zaposlenih i nezaposlenih ispitanika pokazala je da generalno, u proseku, zaposleni ispitanici u odnosu na nezaposlene pokazuju veći stepen samostalnosti i manje oslanjanje na podršku i pomoć drugih. Veštine samostalnog obavljanja životnih aktivnosti su veoma bitne, s obzirom da veća samostalno, znači i veću nezavisnost, a samim tim i bolje šanse za integraciju u aktivnosti društvene zajednice. Veća nezavisnost, takođe, u očima poslodavca, znači i manje razloga da se povodi za dominantnim viđenjem slepih i slabovidih osoba kao zavisnih i pasivnih, kao i manje razloga za brigu o smanjenoj produktivnosti i bezbednosti ovih osoba na radnom mestu.

Dobijeni rezultati na temu veština samostalnog življenja, kao što su briga o sebi, briga o domaćinstvu, rukovanje novcem, informisanje i korespondencija, i mobilnost, u saglasnosti su sa rezultatima dobijenim u novijem domaćem istraživanju o zapošljavanju osoba sa invaliditetom (Ljubinković, Zajić, Stanojević, Tatić, Janićijević, 2010). Naime, oba istraživanja su saglasna u nalazu da ispitanici generalno pokazuju manji stepen samostalnosti i veće oslanjanje na pomoć drugih u aktivnostima, koje se obavljaju “izvan kuće”, a naročito, kad je u pitanju kretanje u novom, nepoznatom okruženju, prelazak ulice, kupovina namirnica ili odeće, i plaćanje računa u banci ili pošti.

Ovakav podatak može ukazivati na veća ograničenja u obavljanju ove vrste aktivnosti od strane ispitanika, ali i na nedovoljnu dostupnost okruženja “izvan kuće” i njegovu nedovoljnu responsivnost da odgovori svojom dostupnošću na potrebe osoba sa invaliditetom, uključujući i slepe i slabovide osobe. Naime, da bi se adekvatno odgovorilo na podizanje stepena samostalnosti u obavljanju aktivnosti “izvan kuće,” nije dovoljno samo adekvatno obučiti i opremiti osobe sa invaliditetom, nego i adaptirati okruženje na način, koji će omogućiti slepim i slabovidim osobama da svoje veštine i primene (npr. trotoari dovoljno prostrani i bez fizičkih prepreka, kao što su rupe, pukotine, neravne površine, brojni parkirani automobili na trotoaru, odgovarajući zvučni signali za bezbedni prelazak ulice, cene proizvoda štampane u većem fontu ili brajevom pismu, bankovni dokumenti u različitim štampanim i elektronskim formama, prijatno osoblje obučeno da na odgovarajući način pruži pomoć u dobijanju informacija, i slično).

Analiza rezultata po subskalama, potvrdila je značaj razlika između zaposlenih i nezaposlenih ispitanika, u smislu veće samostalnosti zaposlenih ispitanika, u oblasti brige o domaćinstvu, informisanja i korespondencije, i mobilnosti. Ovakvi rezultati su u skladu sa rezultatima dobijenim u nizu istraživanja inostranih autora (Pfouts i Nixon, 1982; Phelps i Hanley-Maxwell, 1997; Heal i Rusch, 1995; DeMario, Rex i Morreaum 1990; Žuvela i Gold, 2005, McDonnall i Crudden, 2009). Radi se o aktivnostima, koje mogu biti od izuzetnog značaja za dobijanje ili održavanje zaposlenja. Na primer, samostalnost u obavljanju aktivnosti vezanih za informisanje i korespondenciju, kao što su čitanje, pisanje i korišćenje telefona, mogu biti od velikog značaja pri prikupljanju informacija o slobodnim radnim mestima i potencijalnom poslodavcu, pod uslovom da je informacija u formi dostupnoj slepim i slabovidim osobama i da oni imaju tehnička pomagala i veštine njihovog korišćenja za obavljanje aktivnosti čitanja i pisanja.

Takođe, samostalnost u obavljanju ovih veština, može biti od izuzetne koristi za predstavljanje i demonstriranje svojih sposobnosti i potencijala prilikom apliciranja za posao ili tokom samog intervjua za posao. Kandidat, koji tokom intervjua uspešno demonstrira način na koji samostalno, uz pomoć svojih tehničkih pomagala, može da čita ili piše, je u poziciji da obrazuje poslodavca i verovatno otkloni neke od njegovih mogućih predrasuda, početnih briga ili dilema vezanih za kandidatovu produktivnost i sposobnost pristupa informacijama važnim za obavljanje radnih zadataka.

Samostalno kretanje je veoma važna životna funkcija, na koju oštećenje vida može imati izuzetno značajan uticaj (Soong, Lovie-Kitchin i saradnici, 2001). Takođe, mnoge osobe sa oštećenim vidom nemaju mogućnost da voze auto, i stoga su primorani da se za prevoz oslanjaju na druge ili javni prevoz. S druge strane, korišćenje javnog prevoza može biti problematično, jer zahteva od osobe oštećenog vida da razvije sposobnost slobodnog, samostalnog i bezbednog kretanja u javnom prostoru. Stoga je veština samostalnog kretanja kompenzatorna veština od izuzetnog značaja za sposobnost slepih i slabovidih osoba da rade i budu integrisane u svakodnevne tokove društvenog života. Istraživanje, koje su DeMario, Rex i Morreau, sprovedi 1990. godine, sa grupom poslodavaca i od njih tražili da rangiraju, po važnosti, veštine svojih zaposlenih slepih i slabovidih radnika, pokazalo je da

poslodavci izuzetno vrednuju interpersonalne veštine, veštine samostalnog kretanja i dobre radne navike. Drugo istraživanje (Wolffe, 1998), je, takođe, pokazalo da poslodavci izbegavaju da zaposle slepe i slabovide osobe, zbog toga što veruju da će zbog problema sa prevozom od i do posla biti manje pouzdani kao zaposleni i zbog toga što pretpostavljaju da će problem obezbeđivanja prevoza pasti na njihov trošak.

Važnost samostalnog kretanja, kao prediktora za uspeh u zapošljavanju slepih i slabovidih osoba, potvrđena je u nizu empirijskih istraživanja (Žuvela i Gold, 2005; Shaw, Gold i Wolffe, 2007). Pored toga, teškoće u kretanju, i uz to često vezani problemi prevoza, do i od radnog mesta, su često u istraživanjima identifikovani, kao jedna od važnijih prepreka za zaposlenje slepih i slabovidih osoba (La Grow, 2005; Žuvela i Gold, 2005). Do ovog rezultata se došlo i u istraživanju novijeg datuma, sa našeg područja, koje se bavilo pitanjem zapošljavanja osoba sa invaliditetom (Ljubinković, Zajić, Stanojević, Tatić, Janićijević, 2010). U ovom istraživanju, prilikom identifikovanja potrebnih oblika podrške, oko 38% ispitanika je izjavilo da im je pomoć drugog lica potrebna pri kretanju i transportu, a nešto više od četvrtine ispitanika je navelo da im je ova vrsta podrške neophodna za dolazak i odlazak sa posla. Slično tome, učesnici fokus grupa, organizovanih od strane Centra za razvoj inkluzivnog društva i Centra za monitoring i evaluaciju 2006. godine, identifikovali su nedostatak organizovanog prevoza do posla, kao jedan od razloga za nezaposlenost osoba sa invaliditetom, i shodno tome izrazili stav da država treba da obezbedi prevoz do posla za osobe, kojima je to potrebno.

Kada se ovom dodaju i rezultati kvalitativne analize ovog istraživanja, tokom koje se pokazalo da od dvanaest ispitanika, deset (šest zaposlenih i četiri nezaposlenih), prevashodno pribegava strategiji oslanjanja na pomoć drugih za orijentaciju i kretanje, a naročito kada je u pitanju snalaženje u novom i nepoznatom okruženju, onda postaje jasno da pitanje samostalnosti u kretanju slepih i slabovidih osoba zahteva posebnu pažnju. Tome ide u prilog i podatak iz kvalitativne analize da najveći broj ispitanika iz uzorka i nije imao sistematsku obuku za samostalnost u kretanju u najranijem periodu svog života, i da su veštinama kretanja ovladali uglavnom kao samouki (“prirodno i spontano”), i uz pomoć porodice ili prijatelja. Izostanak ove vrste obuke na ranom uzrastu nosi sa sobom opasnost,

da slepe i slabovide osobe uđu u odraslo doba sa manje nego adekvatnim veštinama za samostalno kretanje, i time automatski budu u nepoželjnijoj poziciji za dobijanje ili zadržavanje zaposlenja. Kvalitativna analiza, takođe, ukazuje na tendenciju ispitanika, koji imaju beli štap da ga ne koriste. Slično tome, u kvantitativnom delu istraživanja, od 105 ispitanika, samo 13 je navelo da koristi beli štap pri kretanju.

Kada se sve ovo uzme u obzir, jasno je, da je razvoj samostalnosti u kretanju slepih i slabovidih osoba od kritičke važnosti za povećanje njihove fizičke i socijalne pokretljivosti, i da zahteva intervenciju na raznim nivoima, počev od individualnog, kroz primenu sistematske obuke i razbijanju otpora za korišćenje belog štapa za pomoć pri kretanju, onima kojima je ovo pomagalo potrebno, još od najranijeg uzrasta na kome se oštećenje vida javilo, preko adaptacije okruženja (ulica, zgrada, javnog prevoza), podizanja svesti i obrazovanja poslodavaca i šire javnosti o adekvatnoj podršci i pomoći pri kretanju osobama oštećenog vida, pa do raspoloživosti profesionalnog kadra, koji će, na zahtev slepe ili slabovide osobe moći da pruži usluge upoznavanja sa fizičkim osobenostima prostora za dolaženje do mesta intervjuja, ili do mesta rada, u slučaju zaposlenja.

GODINE STAROSTI: Po pitanju godina starosti i njihovom značaju za zapošljavanje slepih i slabovidih osoba, različita istraživanja dala su različite, protivrečne rezultate. Naime, nekolicina empirijskih radova pokazala je da su starije osobe oštećenog vida češće zaposlene, nego mlađe (Bengisu i saradnici, 2008 ; Shaw i saradnici, 2007). Za razliku od njih, neka ranija istraživanja (Kirchner i Peterson, 1982; Kirchner i saradnici, 1999), ukazala su na veću verovatnoću mlađih osoba oštećenog vida da se nađu u grupi zaposlenih. Ovo istraživanje je krenulo od iste pretpostavke o većoj verovatnoći mlađih ispitanika da se nađu u grupi zaposlenih, ali dobijeni rezultati nisu potvrdili ovu početnu pretpostavku. Srednja vrednost godina starosti ispitanika u uzorku bila je gotovo identična za nezaposlene i zaposlene ispitanike – 35.16 za grupu zaposlenih ispitanika i 34. 82, za grupu nezaposlenih ispitanika. U obe grupe, većina poduzorka se po godinama starosti nalazila pretežno u uzrasnoj grupi od 31 do 40 godina. Pod uticajem nalaza o broju nezaposlenih ispitanika, koji se po godinama nezaposlenosti svrstavaju u kategoriju, takozvane, hronične nezaposlenosti (85% je nezaposleno duže od godinu dana), i nalaza iz

kvalitativne analize, da je većina zaposlenih ispitanika, do stalnog zaposlenja došla relativno brzo nakon završetka školovanja za izabrano zanimanje, nameće se ideja, da je možda umesto godina starosti, bolje istraživati uticaj dužine vremenskog perioda provedenog u potrazi za poslom, kao faktora za uspeh u zapošljavanju slepih i slabovidih osoba.

STEPEN OBRAZOVANJA: Stepem obrazovanja, je, takođe, varijabla za koju ovim istraživanjem nije potvrđena početna pretpostavka o razlikama između zaposlenih i nezaposlenih istraživanja. Iako je među zaposlenim ispitanicima bilo više onih sa višim ili visokim stepenom obrazovanja, u odnosu na nezaposlene (38.6% u odnosu na 24.6%), početna pretpostavka istraživanja o tome da će se zaposleni ispitanici razlikovati od nezaposlenih po većem stepenu obrazovanja nije potvrđena. Ovakvi rezultati se razlikuju od rezultata niza empirijskih istraživanja, na osnovu kojih je i definisana početna pretpostavka istraživanja (Bengisu i saradnici, 2008 ; Lee i Park, 2008 ; Shaw i saradnici, 2007; Pfouts i Nixon, 1982 ; Wolffe i saradnici, 1992). Iako ohrabruje podatak, da je među ispitanicima 30.5% ispitanika steklo obrazovanje više od srednjoškolskog, završivši višu školu, fakultet ili magisterijum, činjenica, da se među nezaposlenim ispitanicima nalazi skoro četvrtina ispitanika sa visokim obrazovanja prilično obeshrabruje.

Ovakvi rezultati protivreče očekivanju, da bi se sa savremenim tokovima dešavanja na globalnom tržištu rada, na kome, sve veći broj novih poslova u domenu servisa i usluga zahteva viši stepen obrazovanja i veština, a naročito u domenu korišćenja dostignuća tehnologije, visoko obrazovane slepe i slabovide osobe mogle lakše i brže zapošljavati. Takođe, ovakvim rezultatima se otvara pitanje da li je dobro obrazovanje dovoljno da omogući slepim i slabovidim osobama da dođu do zaposlenja, ili su ostali sredinski uticaji (nepovoljna ekonomska situacija u zemlji, neadekvatni sistem formalne podrške u procesu zapošljavanja, nedostatak usklađenosti između zahteva tržišta rada i obrazovanja, dominantne predrasude i negativni stavovi poslodavaca prema osobama sa invaliditetom, itd.) toliko jaki, da ni dobro obrazovanje ne garantuje uspeh u zapošljavanju za slepe i slabovide osobe. Očito, još mnogo toga treba da se promeni u domenu obrazovanja i stavova poslodavaca o sposobnostima i potencijalima slepih i slabovidih osoba, kao i u domenu raspoložive profesionalne podrške u procesu zapošljavanja ove populacije, da bi se

situacija promenila i dobro obrazovanje i znanje dobili pravu težinu i vrednost u ovom procesu.

PRETHODNO RADNO ISKUSTVO: Početno očekivanje da će se zaposleni i nezaposleni ispitanici značajno razlikovati u pogledu prethodnog radnog iskustva nije potvrđena rezultatima ovog istraživanja. Naime, približno jednak broj zaposlenih i nezaposlenih ispitanika naveo je da imaju prethodno radno iskustvo (72.7% zaposlenih i 75.4% nezaposlenih). Ovakva inicijalna pretpostavka našla je uporište u nekoliko empirijskih radova (Ferris, 1991 ; Hatlen i Curry, 1987 ; McDonnall i Crudden, 2009 ; Nagle, 2001). Međutim, razlika između ovih istraživanja i ovde prezentovanog, jeste u načinu, na koji je prethodno iskustvo koncipirano. U navedenim istraživanjima, pod prethodnim radnim iskustvom se podrazumevalo plaćeno radno iskustvo tokom završnih godina školovanja, kratkotrajnijeg veka (pola radnog vremena, sezonski posao tokom letnjeg raspusta, praksa kao deo školske nastave), i sa ciljem da poboljšaju znanje mladih slepih i slabovidih osoba o radnim sredinama i zahtevima, koje one mogu postavljati pred zaposlene, da podspeše razvoj njihovih pozitivnih stavova i radnih navika, i eventualno im omogući da razviju kontakte i otvore mogućnosti za kasnije zaposlenje, nakon završene škole. Dakle, radi se o iskustvu, koje bi trebalo da znanjem i kontaktima koje omogućava, olakša proces tranzicije mlade osobe od škole do zaposlenja.

U ovde prezentovanom istraživanju, prethodno radno iskustvo odnosilo se na bilo koji oblik prethodnog zaposlenja – privremeno ili stalno zaposlenje ; zaposlenje sa pola ili celim radnim vremenom - od trenutka kada se počelo sa potragom za poslom, pa do sadašnjeg trenutka. Iako nije potvrdilo početnu pretpostavku, istraživanje je dalo rezultate slične onima, do kojih su u svom istraživanju o zapošljavanju osoba sa invaliditetom došli Ljubinković i saradnici (2010). Oba istraživanja su pokazala da je veliki procenat ispitanika do sada imao priliku da radi (74.3% u ovom istraživanju, u odnosu na 46.8% ispitanika u istraživanju Ljubinkovića i saradnika). Za razliku od većine ispitanika iz istraživanja Ljubinkovića, po kome je većina ispitanika obavljala poslove, koji su po stepenu složenosti i odgovornosti bili ispod njihovog nivoa obrazovanja, u ovde prezentovanom istraživanju, nešto više od polovine ispitanika navelo je da su poslovi, koji su obavljali bili u struci za

koju su se školovali, a trećina da su poslovi bili ispod njihovih kvalifikacija. Problem je, međutim, što za polovinu ispitanika, koji su imali prethodno iskustvo, nijedan od poslova nije imao karakter stalnog zaposlenja. Pored toga, podatak da je većina ispitanika u svojoj radnoj istoriji promenila više od dva posla, a približno 17% čak i između 4 i 10 poslova, ukazuje na problem slepih i slabovidih osoba da jednom, kada uđu u sistem rada dobiju stalnije zaposlenje, stabilizuju svoju radnu karijeru i ostvare ovu značajnu društvenu ulogu zaposlene osobe.

Na problem ograničenih prilika i mogućnosti za stabilizovanje karijere, nakon ulaska u radni sistem ukazali su i podaci dobijeni tokom kvalitativne analize. Naime, nekolicina ispitanika je ovaj problem direktno dovela u vezu sa neadekvatnim funkcionisanjem formalnog sistema podrške za osobe sa invaliditetom. Kao jedan od tih problema, naveden je rizik od zloupotrebe zakonski regulisanog obaveznog zapošljavanja osoba sa invaliditetom. Nekoliko ispitanika iz uzorka je navelo, bilo svoje, bilo iskustvo svojih prijatelja, sa poslodavcima, koji su pokušali da zloupotrebe ovakav sistem, bilo tako što su zbog subvencija zaposlili slepu ili slabovidu osobu, i otpustili je nakon propisanog obaveznog perioda, bilo tako što su finansijski pokušali da oštete zaposlenu osobu, ili ponudili da sklope fiktivni ugovor, a pri čemu, u stvarnosti, do zapošljavanja ne bi ni došlo. Ovakvi primeri zloupotrebe, ilustracija su potrebe da se osmisle i primene dodatne mere zaštite prava na rad i nediskriminaciju osoba sa invaliditetom, i nakon dve godine rada, ali i potrebe za edukovanjem poslodavaca i sveukupnog stanovništva, ne bi li se izgradili pozitivniji stavovi prema osobama sa invaliditetom i sprečila se njihova dalja diskriminacija.

Takođe, ovi primeri ukazuju na potrebu da se, kao deo profesionalne podrške i pripreme, osobe sa invaliditetom, uključujući i slepe i slabovide osobe, osnaže, razvijanjem kapaciteta da sa ovakvim diskriminatornim situacijama izađu na kraj, bez većih negativnijih posledica po njihovo samopouzdanje i odlučnost da istraju u svojim pokušajima da do zaposlenja dođu.

STEPEN OŠTEĆENJA VIDA: Postojeća istraživanja na temu uticaja stepena oštećenja vida na uspeh u zapošljavanju dala su protivrečne rezultate. Na jednoj strani, nalaze se empirijski radovi u kojima je veza između manjeg stepena gubitka vida i zaposlenosti potvrđena (La Grow, 2004 ; Lee i Park, 2008 ; Shaw, Gold i Wolffe, 2007), a na drugoj strani su istraživanja, koja pokazuju da osobe sa manjim stepenom oštećenja vida imaju više problema u pronalaženju posla, od onih, koji se samoizjašnjavaju, kao slepe osobe (Wright, McCarthy, Burgess, i Keeffe, 1999). U ovom istraživanju, iako je među zaposlenim ispitanicima bio prisutan veći procenat ispitanika sa manjim stepenom gubitka vida (slabovidost - 47.7%), a među nezaposlenima veći broj ispitanika sa totalnom slepoćom (44.3%), početna pretpostavka o razlikama između zaposlenih i nezaposlenih ispitanika u pogledu stepena gubitka vida nije potvrđena.

O razlogu za izostajanje statistički značajnih razlika između dveju grupa ispitanika, može se spekulirati. Jedno od verovatnih objašnjenja se može potražiti u strukturi zanimanja nezaposlenih i zaposlenih ispitanika, koja pokazuje da su najčešća zanimanja, za koja se opredeljuju i slepi i slabovidni ispitanici u oblastima tehnološki prevaziđenih i suficitarnih zanimanja (telefonija i fizioterapija), i da to, pored svih ostalih sredinskih negativnih faktora (neopovoljna ekonomska situacija u zemlji, izraženi diskriminatorni stavovi i predrasude poslodavaca) doprinosi podjednako nepovoljnim uslovima za zapošljavanje, kako slepih, tako i slabovidnih osoba. Drugo objašnjenje može se dovesti u vezu sa činjenicom da su ispitanici regrutovani preko Gradskog Saveza Slepih i da je, stoga, verovatno da će se među članstvom ove organizacije naći manji broj slabovidnih osoba, koje su bolje integrisane tokom školovanja, i kasnije u radnu sredinu. Osim toga, moguće je da se pojedine, po zakonu slepe osobe, izjašnjavaju kao slabovide, zbog toga što još uvek imaju minimalne ostatke vida.

Jedno od mogućih objašnjenja može se, takođe, dovesti u vezu sa razlikama u stepenu funkcionalnog oštećenja vida. Naime, osobe sa istim stepenom gubitka vida u smislu oštine vida ili širine vidnog polja ne moraju imati isti stepen funkcionalnog oštećenja vida (načina i stepena u kome mogu da koriste svoj vid). Stoga bi možda bilo adekvatnije razmatrati razlike između zaposlenih i nezaposlenih ispitanika u pogledu njihovog stepena

funkcionalnog oštećenja vida, umesto oslanjati se na pitanje o stepenu gubitka vida sa tri ponuđene kategorije odgovora: totalna slepoća, praktična slepoća i slabovidost.

VEŠTINE KORIŠĆENJA ADAPTIVNE TEHNOLOGIJE I KOMPJUTERA: Za razliku od empirijskih istraživanja, koja su svojim rezultatima podržala značaj sposobnosti korišćenja pomoćne tehnologije i kompjutera, kao značajnog prediktora za uspeh u nalaženju posla slepih i slabovidih osoba (McDonnall i Crudden, 2009; Nagle, 2001; Žuvela i Gold, 2005; Shaw i Gold, 2007), ovo istraživanje nije potvrdilo postojanje statistički značajnih razlika između zaposlenih i nezaposlenih ispitanika, u pogledu njihovih veština korišćenja adaptivne tehnologije i kompjutera. Važna napomena za razumevanje ovakvih razlika odnosi se na činjenicu da su sva ova istraživanja, koja su potvrdila prediktorske kvalitete sposobnosti korišćenja pomoćne tehnologije i kompjutera za uspeh u traženju posla, sprovedena u bogatijim, zapadnim zemljama, u kojima je stepen raspoloživosti i raznovrsnosti dostupnih visokih tehnoloških dostignuća osobama koje su slepe i slabovide znatno viši nego u našoj sredini. Radi se, takođe, o zemljama u kojima postoje sistematičniji programi podrške za nabavku i obuku za korišćenje ovakvih pomagala nego što je to slučaj kod nas.

Dakle, i u grupi zaposlenih i nezaposlenih ispitanika, gotovo je podjednak broj ispitanika, koji svoje veštine korišćenja tehničkih pomagala procenjuju kao dobre (85.4% zaposlenih i 81.5% nezaposlenih ispitanika). Slična struktura rezultata dobijena je i među zaposlenim i nezaposlenom ispitanicima, koji su potvrdili da im je poznavanje rada na računaru potrebno za obavljanje posla, koji obavljaju (u slučaju zaposlenih ispitanika), ili posla za koji obično konkurišu (u slučaju nezaposlenih ispitanika). Naime, u obema grupama najveći je procenat ispitanika, koje svoje veštine korišćenja računara procenjuju kao dobre (69.6% u grupi zaposlenih, i 61.9% u grupi nezaposlenih ispitanika). Pri pokušaju interpretacije ovakvih rezultata, otvara se pitanje da li bi se ista slika dobila, ukoliko bi se veštine korišćenja tehničkih pomagala i kompjutera procenjivale na objektivniji način, a ne na osnovu subjektivne procene ispitanika.

Drugo, pitanje o veštinama korišćenja tehničkih pomagala se nije bavilo procenom veštine korišćenja svakog specifičnog pomagala, koje su ispitanici u prethodnom pitanju naveli da koriste, već uopšteno. Verovatno objašnjenje za visoku procenu veština korišćenja tehničkih pomagala može se povezati sa podatkom da je skoro tri četvrtine ispitanika navelo reproduktor, kao vrstu tehničkog pomagala, koje najčešće koriste. Pored toga, kako je većina ispitanika tokom školovanja pohađala specijalne škole za slepe i slabovide, sticanje veština korišćenja tehničkih pomagala bilo je sastavni deo njihovog obrazovanja. Dakle, i za zaposlene i nezaposlene ispitanike je karakteristično da nemaju široki repertoar korišćenih pomagala, a i da su znanje kako da koriste ova pomagala razvijali od najranijih školskih dana.

Takođe, struktura zanimanja u uzorku (dominantno prisustvo fizioterapeuta i telefonista) objašnjava zašto više od polovine ispitanika navodi da im poznavanje rada na računaru nije neophodno za posao koji obavljaju, ili za koji obično konkurišu. Verovatno objašnjenje za izostanak razlika između zaposlenih i nezaposlenih u veštinama korišćenja kompjutera, može se naći upravo u činjenici da se samo od onih, za koje je ova veština značajna za obavljanje posla, kojim se bave ili za koje konkurišu, zahtevalo da daju procene svoje sposobnosti. S obzirom, da se radi o veštini, koja je blisko vezana za samo zanimanje ispitanika, i kao takva predstavlja jedan od zahteva samog zanimanja, može se pretpostaviti da će se u njeno razvijanje investirati, gotovo podjednako i od strane zaposlenih i nezaposlenih ispitanika.

11.2 DRUGA HIPOTEZA O RAZLIKAMA PO PITANJU KONTEKSTUALNIH VARIJABLI

Druga hipoteza odnosila se na potvrdu razlika između zaposlenih i nezaposlenih slepih i slabovidnih ispitanika, po pitanju kontekstualnih varijabli: vrsta završene škole (specijalana ili redovna), porodična očekivanja vezana za učešće u obavljanju kućnih poslova, školski uspeh i uspeh u zapošljavanju, kao i u pogledu karaktersitika neformalne mreže podrške. Interesantno je, da su se od svih navedenih kontekstualnih varijabli, samo razlike, uočene između zaposlenih i nezaposlenih ispitanika, u pogledu očekivanja porodice za uspeh u

procesu zapošljavanja pokazale statistički značajnim. Značaj ove varijable potvrđen je i nakon izvršene metode logističke regresione analize. Zbog toga će se u diskusiji rezultata o kontekstualnim varijablama krenuti upravo od roditeljskih očekivanja.

RODITELJSKA OČEKIVANJA: O značaju visokih roditeljskih očekivanja za postignuće njihove dece, za razvoj njihovog samopoštovanja, pozitivnog self-koncepta i visokih samo-očekivanja govori se, između ostalog, i u modelu obrazovanja za razvoj karijere dece oštećenog vida (Wolffe, 1999), u razvojnom principu, koji je od 60-tih godina uticao na promenu opštih shvatanja i prakse u radu sa osobama sa invaliditetom, kao i u ekološkom modelu razvoja karijere. U svim ovim stanovištima se naglašava da niska očekivanja roditelja i drugih značajnih osoba mogu voditi ka uskraćivanju ili ograničavanju razvojnih mogućnosti osobe sa invaliditetom i uticati na njihov negativniji doživljaj sopstvenih sposobnosti i postavljanje nižih samo-očekivanja. Značaj niskih očekivanja od strane roditelja i nastavnika, vezanih za školska postignuća slepe i slabovide dece za njihov kasniji neuspeh u zapošljavanju, potvrđen je i u domaćem istraživačkom radu na uzorku slepih i slabovidih odraslih, koji su se školovali u svojoj lokalnoj sredini (Stanimirović, 2008).

Za razliku od nekoliko inostranih istraživanja, koja su, između ostalog, proučavala i roditeljska očekivanja vezana za samostalno obavljanje svakodnevnih aktivnosti njihove slepe i slabovide dece (Shaw, Gold i Wolffe, 2007; Shaw i Gold, 2007) i pokazala da su visoka roditeljska očekivanja bila značajnije prisutna kod zaposlenih ispitanika, ovo istraživanje je pokazalo da se ovakva razlika značajno ispoljava samo kada su u pitanju očekivanja specifično vezana za uspeh u nalaženju posla. Naime, u ovom istraživanju, zaposleni i nezaposleni ispitanici su, gotovo u podjednako meri, opisivali očekivanja svojih roditelja u pogledu njihovog učešća u obavljanju kućnih aktivnosti tokom odrastanja, i u pogledu njihovog uspeha u školi kao visoka ili veoma visoka. Ovakvi nalazi su, takođe, suprotni od uvreženog mišljenja o prezaštićivanju, kao čestom obrascu ponašanja roditelja dece sa posebnim potrebama. Pokušaj razumevanja ovakvih rezultata neminovno mora uzeti u razmatranje činjenicu, da se radi o podacima retrospektivne prirode, i da stoga

informacije o ranijem životnom iskustvu u porodici i tokom školovanja mogu biti pod uticajem tendencije da se iskustva iz prošlosti vezana za roditelje pozitivnije opisuju.

Interesantno je da je, kada su u pitanju odgovori ispitanika na temu visine porodičnih očekivanja vezanih za uspeh u nalaženju posla, znatno povećan broj odgovora u kategoriji neutralnijih odgovora (ni niska, ni visoka očekivanja), nego što je to slučaj sa roditeljskim očekivanjima u ostala dva domena – porodično okruženje (domaćinstvo) i škola. I kvalitativnom analizom se došlo do sličnog uvida. Naime, za razliku od roditeljskih očekivanja za učešće u obavljanju kućnih poslova, školovanje i školsko postignuće, koja su uglavnom visoka, po izjavama, kako zaposlenih, tako i nezaposlenih ispitanika iz uzorka, veće varijacije u odgovorima su uočljive po pitanju roditeljskih očekivanja vezanih za uspeh u nalaženju posla nakon završene škole. Među nezaposlenim ispitanicima je češće bio zastupljen doživljaj da su roditelji od njih zasigurno očekivali da završe školu, ali ne i da se zaposle.

Pod uticajem ovakvih nalaza, nameće se razmišljanje, da u domenima, koji su više pod kontrolom roditelja, kao što su domaćinstvo i škola, sami roditelji imaju jasnija i viša očekivanja vezana za postignuće i uspeh njihove dece. Pronalaženje posla, je aktivnost, koja je pod mnogo većim uticajem sredinskih faktora, nad kojima roditelji imaju manju moć kontrole i uticaja (na primer, dominantni negativni stavovi i predrasude prema slepim i slabovidim osobama u društvu, nepovoljna ekonomska situacija u zemlji, smanjeni broj radnih mesta na tržištu rada, i slično) i stoga veći broj njih može imati niža ili nedefinisana očekivanja vezana za uspeh njihove odrasle dece u procesu zapošljavanja. Ovakva roditeljska očekivanja se reflektuju i na visinu očekivanja, koja njihova deca za sebe postavljaju, kao i na njihove pokušaje i akcije da ova očekivanja ostvare kao odrasle osobe. Naravno, da bi se opravdanost ovakvih spekulacija potvrdila neophodna su dalja istraživanja i uključivanje samih roditelja, kao izvora informacije o sopstvenim očekivanjima vezanim za uspeh i postignuća svoje dece u raznim životnim domenima, uključujući i proces zapošljavanja.

Kvalitativna analiza je, takođe, omogućila uvid, ne samo u doživljenu visinu roditeljskih očekivanja u domenima funkcionisanja ispitanika u okviru domaćinstva, škole i u procesu zapošljavanja, već i u njihovu ulogu u procesima, opisanim ekološkim modelom, kao što su, prvenstveno usmeravanje, donošenje odluke o izboru škole i zanimanja, a posledično tome i procesima, kao što su kongruentnost, socijalizacija i razvojni procesi. Naime, najveći broj ispitanika je, shodno visokim očekivanjima roditelja da dele odgovornosti unutar domaćinstva sa ostalim članovima porodice, naveo da su ih roditelji usmeravali, podučavali i ohrabivali kako da samostalno obavljaju ovu vrstu aktivnosti, i to primereno uzrastu na kome su se nalazili i sa istim standardima vezanim za uspeh u njihovom izvođenju. Ovakvo usmeravanje i kreiranje prilika za učenje odgovornosti kroz obavljanje kućnih poslova ravnopravno sa ostalim članovima porodice, omogućile su ispitanicima da razviju i demonstriraju sposobnosti i veštine, koje se na kasnijem uzrastu mogu preneti i u polje rada (na primer, timski rad, uzajamnost, radne navike, organizacione veštine, samovrednovanje i slično).

Po nalazima kvalitativne analize, roditeljska očekivanja vezana za tip školovanja i izbor zanimanja su, kod većine ispitanika, uticala na usmeravanje ka upisivanju specijalnih škola za slepe i slabovide, i shodno tome, izbor zanimanja, koja se tipično vezuju za slepe i slabovide osobe (kao što su telefonija i fizioterapija). Ova vrsta analize je, takođe, otkrila da su roditelji, uglavnom pod uticajem preporuka dobijenih od strane lekara i drugih profesionalaca, razvijali očekivanja da će specijalne škole za slepe i slabovide, kao i zanimanja za koja se, uglavnom, u ovim školama mogu obrazovati, zbog prilagođenosti nastave i nastavnih sredstava biti najbolji izbor za njihovu decu. Ovakva roditeljska očekivanja, najčešće su vodila do toga da svoju decu usmeravaju u pravcu donošenja odluke da upišu i završe specijalnu školu za slepe i slabovide i izaberu zanimanje, koje su ovim srednjim školama može steći. Kao dobar razlog za ovakvo usmeravanje, može se naći i u činjenici da su slepe i slabovide osobe, sve do devedesetih godina, zakonski imale prednost za dobijanje posla pri konkurisanju za ova zanimanja, a i da im je vreme provedeno na rehabilitaciji (školovanju) uključeno u staž osiguranja, i time omogućavalo brži odlazak u penziju.

Međutim, prema rezultatima kvalitativne analize, razlika postoji u tome, što je među zaposlenim ispitanicima, više nego među nezaposlenim, onih, kojima su roditelji, i pored inicijalnog usmeravanja ka školama za slepe i slabovide, ostavili prostora da u svojoj finalnoj odluci o izboru zanimanja prate i svoja interesovanja i aspiracije. S druge strane, kod većine nezaposlenih ispitanika je bilo uočljivije, da se kao posledica usmeravanja ka školama i zanimanjima za slepe i slabovide, donošenje odluke o izboru zanimanja odvijalo uz vrlo oskudnu profesionalnu orijentaciju u procesu planiranja karijere, ukoliko je uopšte bilo, ograničene mogućnosti za razmatranje alternativa i delimičnu ili potpunu nesuklađenost između profesionalnih aspiracija i izabranog zanimanja. Takođe, kao posledica ovakvog usmeravanja, većina ispitanika je i upisala jednu od raspoloživih specijalnih škola za slepe ili slabovide, uz dominantnu socijalizaciju sa slepim i slabovidim vršnjacima, i završila sa zanimanjima, koja su uglavnom ili suficitarna, ili već tehnološki prevaziđena.

VRSTA ŠKOLOVANJA: Što se tiče vrste završene škole (redovne ili specijalne), kao što je prethodno rečeno, početno očekivanje istraživanja bilo je da će se zaposleni ispitanici razlikovati od nezaposlenih po tome, što su u većem broju pohađali redovnu školu. Ovakva pretpostavka bazirana je na stavovima o prednostima školovanja slepe i slabovide dece u redovnim školama, u smislu brojnijih prilika za zajednički rad, učenje, međusobni uticaj i socijalizaciju sa vršnjacima različitih nivoa sposobnosti, i koje će, stoga, doprineti prevazilaženju predrasuda, koje videći vršnjaci imaju prema slepim i slabovidim vršnjacima i obrnuto (Popović, 1991). U formulaciji ove pretpostavke, je, takođe, pomoglo shvatanje da je redovni školski sistem, više nego specijalna škola, odraz društvene realnosti posle škole, i da kao takav može biti dobra priprema za slepu i slabovidu decu u smislu razvijanja strategije za suočavanje sa pozitivnim i negativnim životnim iskustvima, kao i za poređenje sa videćim vršnjacima različitih nivoa sposobnosti, koje će doprineti razvoju realnijeg i kompletnijeg doživljaja slepe i slabovide dece o tome ko su i kakve sposobnosti i kapacitete imaju kao osobe u celini, a ne samo kao osobe oštećenog vida.

Međutim, istraživanjem se nije dobila potvrda početnog očekivanja. Najveći broj ispitanika, kako zaposlenih, tako i nezaposlenih, je pod uticajem dominantnog medicinskog modela

invaliditeta u vreme njihovog školovanja, obrazovanje steklo u specijalnim školama za slepe i slabovide (osnovnim i srednjim). Zahvaljujući kvalitativnoj analizi, u poziciji smo da bolje razumemo iskustvo ispitanika sa pohađanjem specijalne i redovne škole i razmotrimo potencijalno objašnjenje za izostanak očekivanih razlika između zaposlenih i nezaposlenih ispitanika.

Prema podacima prikupljenim kvalitativnom analizom, većina slepih i slabovidih ispitanika, koji su, u nekom periodu svog školovanja imali iskustva sa redovnom školom, suočavali su se sa izostankom adekvatne podrške za školovanje u redovnoj školi, koji su morali da kompenzuju oslonjanjem na roditelje i instrumentalnu podršku porodice u smislu, čitanja ili snimanja školskog gradiva, da bi se nastava mogla pratiti. Takođe, ne mali broj ovih ispitanika navodi primere negativnih iskustava u redovnoj školi usled predrasuda nastavnika i drugih učenika, ili teškoća i ograničenja u socijalizaciji sa videćim vršnjacima. Za razliku od njih, većina ispitanika, koji su pohađali specijalne škole svoje iskustvo školovanja opisuju kao izuzetno pozitivno, u smislu praćenja prilagođene nastave i osećanja pripadnosti, sličnosti i sigurnosti u grupi vršnjaka sa oštećenim vidom.

Pored toga, iako, u svom iskustvu većina ispitanika, koja je obrazovanje stekla pohađanjem redovne škole, navodi pojedinačne primere manjeg broja požrtvovanih i izuzetno posvećenih nastavnika, koji su ulagali poseban trud da nastavu prilagode svojim slepim ili slabovidim učenicima ili im posvete više individualne pažnje, ne može se reći da je školovanje u redovnim školama posedovalo kvalitete pravog inkluzivnog obrazovanja i adekvatne podrške posebnim obrazovnim potrebama slepe i slabovide dece, za koje bismo onda mogli očekivati da prave razliku u predviđanju uspeha u kasnijem životu i u procesu zapošljavanja.

NEFORMALNA MREŽA PODRŠKE: Kada je u pitanju neformalna mreža podrške, definisana kao podrška i pomoć u procesu traženja posla, koji ispitanici dobijaju od strane svog najneposrednijeg socijalnog okruženja – porodice i prijatelja, interesantno je, da se ovim istraživanjem nije potvrdila početna pretpostavka da će zaposleni ispitanici imati razgranatiju i angažovaniju neformalnu mrežu podrške za traženje posla. Ovakvi nalazi

protivrečne nizu inostranih istraživanja (Leonard i D'Allura, 2000 ; Roy, Dimigen i Taylor, 1998), koja sugeriraju da se nezaposlene mlade slepe i slabovide osobe razlikuju od zaposlenih po značajno manjem broju prijatelja i članova porodice za pomoć u traženju posla, po tome što svoju neformalnu mrežu podrške koriste na manje direktan način za traženje posla i što imaju značajno ređe i manje raznovrsne socijalne interakcije.

Rezultati ovog istraživanja ukazuju na sličnosti između nezaposlenih i zaposlenih ispitanika po pitanju strukturalnih i funkcionalnih aspekata njihove neformalne mreže podrške. Naime, i pored toga što je među zaposlenim ispitanicima u poređenju sa nezaposlenima, procentualno bilo više onih, koji su u procesu traženja posla dobijali pomoć od članova porodice (61.4% prema 47.5%), onih koji su imali veći broj prijatelja (47.7% zaposlenih, i 34.4% nezaposlenih su naveli da imaju više od pet bliskih prijatelja), i onih koji su se učestalije viđali sa prijateljima (22.7% zaposlenih i 8.2% nezaposlenih se viđa sa svojim prijateljima pet ili više puta nedeljno), statistički značajne razlike između ovih dveju grupa ispitanika nisu dobijene.

Takođe, zaposleni i nezaposleni ispitanici gotovo u podjednako meri procenjuju podršku dobijenu od članova porodice i prijatelja kao korisnu, a sličnosti postoje i u pogledu vrste pomoći, koju u procesu traženja posla dobijaju od strane svog najneposrednijeg socijalnog okruženja. Naime, najčešće dobijeni vid podrške od porodice i prijatelja spada u kategoriju, takozvane, socijalno-emocionalne podrške, kao što je ohrabrivanje i podsticanje da se posao nađe, a znatno manje u kategoriju praktično-instrumentalne pomoći, kao što su preporuke poslodavcima, nalaženje oglasa, pomoć pri pisanju molbe ili biografije, i slično.

I kvalitativna faza istraživanja je ukazala na sličnosti između zaposlenih i nezaposlenih ispitanika u opažanju roditeljske podrške vezane za njihov profesionalni razvoj. U ovoj fazi istraživanja, većina ispitanika generalno opisuje svoje roditelje i ostale članove porodice kao izvor emocionalne podrške, sigurnosti i ohrabrivanja u suočavanju sa raznim sredinskim preprekama, kao što su osujećenja i predrasude u raznim fazama života. Međutim, kvalitativnom analizom se, takođe, otkrilo da kada je u pitanju izbor željenog zanimanja, među nezaposlenim ispitanicima je više nego među zaposlenima, bio prisutan

doživljaj nedostatka ili nedovoljne, bilo emocionalne, bilo tehničke podrške od strane roditelja da se izabere zanimanje po sopstvenom interesovanju, a ne na osnovu oštećenja vida.

Pored toga, nešto manji broj ispitanika u kvalitativnoj fazi istraživanja je naveo prijatelje ili vršnjake, uglavnom videće, kao izvor, prvenstveno tehničke podrške u svom profesionalnom razvoju (pomoć u oblasti kretanja, čitanja, snimanja materijala tokom školovanja). Postavlja se pitanje, da li bi se isti rezultati i izostanak statistički značajnih razlika između zaposlenih i nezaposlenih ispitanika dobili ukoliko bi se u razmatranje uzela priroda dobijene podrške i odvojeno razmatrala povezanost između socijalno-emocionalne podrške i zaposlenosti, odnosno praktično-instrumentale podrške i zaposlenosti. Ovo pitanje, svakako, zaslužuje dalje istraživanje.

Takođe, interesantno je da podaci iz kvantitativne faze istraživanja ukazuju na gotovo podjednaku podeljenost ispitanika na nivou celog uzorka, na one, koji se u procesu traženja posla dobijali ili dobijaju pomoć i podršku od strane članova porodice ili prijatelja i one, koji se ne oslanjaju na ovaj vid podrške. Naime, blizu 47% ispitanika je odgovorilo da im članovi porodice nikada nisu pomagali da nađu posao, a 50.5% da se nikada nisu oslanjali na podršku i pomoć prijatelja u traženju posla. Ovakav podatak ukazuje na generalno visok stepen neiskorišćenosti raspoložive neformalne mreže podrške, kao strategije u procesu traženja posla. Važnost ovakvog uvida postaje očigledna, pogotovu ako se uzme u obzir da je nešto više od trećine zaposlenih ispitanika (34.1%) izjavilo da su do posla, koji trenutno obavljaju došli preko poznanstva (prijatelja ili članova porodice), a znatno manje uz pomoć raspoloživih formalnih sistema podrške (na primer, Nacionalne službe za zapošljavanje ili udruženja slepih i slabovidih).

I rezultati kvalitativne analize ukazuju na značaj porodice i prijatelja kao potencijalnog primarnog resursa za nalaženje posla, s obzirom da je većina zaposlenih ispitanika u ovoj fazi istraživanja, istakla da su do stalnog radnog mesta došli zahvaljujući svojim poznanstvima i preporukama, bilo od članova porodice ili prijatelja. Istovremeno je

uočljivo da je većina nezaposlenih ispitanika upravo u nedostatku ove vrste podrške videla svoj glavni nedostatak ili prepreku za dobijanje posla.

Kvalitativna analiza je doprinela i osvetljavanju još jedne potencijalno značajne komponente neformalne mreže podrške, a to su podrška i usmeravanje od strane uzora i/ili mentora. Postojanje uzora i mentora je od strane većine ispitanika u kvalitativnoj fazi istraživanja, viđeno kao značajni izvor direktnog ili indirektnog usmeravanja i uticaja tokom profesionalnog i ličnog razvoja. Iako približan broj zaposlenih i nezaposlenih ispitanika navodi postojanje mentora ili uzora, kao značajnog izvora socijalne podrške, među nezaposlenim ispitanicima, je više onih, koji uticaj mentora i uzora prvenstveno vezuju za uticaj u modelovanju njihovog generalnog stava prema životu i uopšteno njihovog ličnog razvoja. Na drugoj strani, među zaposlenima je veći broj onih, koji smatraju da se uticaj mentora i/ili uzora prvenstveno odrazio na njihov profesionalni razvoj, ne samo kroz uticaj na izbor zanimanja, nego i u smislu praktične i konkretne pomoći u dobijanju posla.

Interesantno, je takođe, da su se u većini ovih slučajeva u ulozi mentora nalazile odrasle, uspešno zaposlene slepe i slabovide osobe, obično u oblasti, za koju su i sami ispitanici bili zainteresovani. Ovo je značajan nalaz, jer ukazuje na to da uspešno zaposleni mentori sa sličnim oblikom invaliditeta mogu da pružaju usmeravanje i podršku, ne samo u smislu informacija o veštinama, ponašanju, opremi i zahtevima radnih zadataka vezanih za zanimanje, koje je od interesa za ispitanika, već i u smislu deljenja svog iskustva o strategijama koje su koristili u procesu traženja i dobijanja posla u toj profesiji. Ovakva vrsta podrške i pozitivnog primera uspešnog zapošljavanja može motivisati i pozitivno uticati na samopouzdanje mlađe osobe, koja pokušava da se profesionalno afirmiše u istoj oblasti rada.

Uspešno zaposleni mentori, takođe, mogu imati značajnog uticaja u usmeravanju i deljenju svog iskustva vezanog za rešavanje problema vezanih za prevoz do posla, za potrebe prilagođavanja radnog mesta, ostvarivanja nivoa produktivnosti u skladu sa standardima poslodavaca u toj oblasti, ili vezano za uklapanje u socijalni milje ili organizacionu kulturu

date radne sredine. Dakle, njihova uloga može biti značajna ne samo u smislu pružanja dobrog primera za uspeh, već kao i izvor informacije i praktične pomoći i saveta kako se nositi i izboriti sa preprekama u procesu traženja posla. Ovakva vrsta podrške može naročito biti od značaja za osobe, koje u porodici i prijateljima imaju veoma oskudnu ili nikakavu potporu.

11.3 TREĆA HIPOTEZA O RAZLIKAMA PO PITANJU POSREDOJUĆIH VARIJABLI

Treća hipoteza odnosila se na potvrdu razlika između zaposlenih i nezaposlenih slepih i slabovidih ispitanika, po pitanju posredujućih varijabli: visina motivacije za zaposlenost, stepen generalne samoefikasnosti i doživljaja samoefikasnosti u prevazilaženju prepreka za zapošljavanje. Rezultati inicijalne kvantitativne analize su podržali početnu pretpostavku o razlikama između zaposlenih i nezaposlenih ispitanika po pitanju sve tri varijable, dok se logističkom regresionom analizom potvrdilo da dve od izučavanih posredujućih varijabli – motivacija za zaposlenost i samoefikasnost u prevladavanju prepreka za zapošljavanje, spadaju u grupu najznačajnijih prediktora za uspeh u zapošljavanju slepih i slabovidih ispitanika iz uzorka.

Ovakvi nalazi ukazuju na posebno izuzetan značaj posredujućih varijabli u procesu zapošljavanja slepih i slabovidih osoba. Takođe, slični rezultati o značaju psihosocijalnih faktora, kao što su motivacija za zapošljavanjem i samoefikasnost, za uspeh i zapošljavanju slepih i slabovidih osoba, su dobijeni u nizu inostranih istraživanja (Leonard i D'Allura, 2000; Crudden, 2002). Nekoliko domaćih istraživanja novijeg datuma, kao što su istraživanje Centra za razvoj inkluzivnog društva i Centra za monitoring i evaluaciju (2006), istraživanje Zorice Kiš (2004), kao i istraživanje sprovedeno u partnerstvu između Centra za razvoj inkluzivnog društva, Centra za monitoring i evaluaciju i grupe ...Iz kruga (2006) pokazala su da je veliki broj nezaposlenih osoba sa invaliditetom, bez obzira na vrstu invaliditeta, ispoljilo visoku motivaciju da se zaposle, ali i da je visina motivacije opadala sa godinama.

MOTIVACIJA ZA ZAPOSLENOST: U ovom istraživanju, motivacija za zapošljavanje je razmatrana, prevashodno kao koncept, koji varira u količini, u stepenu prisustva, pre nego u vrsti (unutrašnja ili spoljašnja). U tom smislu, značajne razlike između zaposlenih i nezaposlenih ispitanika definisane su kao razlike u visini njihove motivacije da se zaposle i dobijen je očekivani rezultat da se među nezaposlenim ispitanicima nalazi značajno veći broj onih, čija je motivacija za zapošljavanjem niža, nego u slučaju zaposlenih ispitanika. Ovakav rezultat ne predstavlja veliko iznenađenje, ali kombinovan sa podatkom da nešto više od polovine nezaposlenih ispitanika ili više ni ne pokušava da se zaposli, ili pokušava, ali se oseća prilično obeshrabreno da će u tome uspeti, poziva na razmišljanje o tome da li se zaposleni i nezaposleni ispitanici razlikuju na isti način u pogledu svoje inicijalne motivacije za zapošljavanjem (na početku traganja za poslom) ili ove razlike nastaju ili se produbljuju nakon brojnih neuspešnih pokušaja nezaposlenih ispitanika da do posla i dođu.

Ovakva razmišljanja nalaze podršku u i nekim drugim, inostranim istraživanjima, koja su se bavila izučavanjem faktora, koji utiču na odluku o traženju posla, i koja su svojim rezultatima podržala stav da veliki broj osoba sa oštećenim vidom više i ne pokušava da traži posao, jer se oseća potpuno obeshrabreno. Jedno od takvih istraživanja (Leonard, 2002) je pokazalo da je za osobe sa oštećenim vidom, koje su nezaposlene manje od godinu dana 6.5 puta verovatnije da će i dalje pokušavati da traže posao, nego što je to slučaj sa osobama sa oštećenim vidom, koje su nezaposlene duže od godinu dana.

U kvalitativnoj fazi ovde predstavljenog istraživanja došlo se i do nalaza da veliki broj zaposlenih ispitanika karakteriše rana odluka o zanimanju ili oblasti, kojom žele da se profesionalno bave u budućnosti, kao i visoka motivisanost i upornost da se do željenog zanimanja dođe, uprkos svim preprekama i pritiscima okoline da se odlučuju i školuju za zanimanja, koja su uobičajena za slepe i slabovide osobe. Ovakav nalaz, takođe, nameće potrebu za daljim istraživanjem razlika u inicijalnom stepenu motivisanosti za zapošljavanjem između zaposlenih i nezaposlenih slepih i slabovidih osoba.

Podrška za pitanje o tome da li se radi o početnim, suštinskim razlikama u motivisanosti, ili o razlikama, koje nastaju vremenom, usled brojnih pokušaja bez pozitivnih ishoda

(zaposlenja) za nezaposlene ispitanike, takođe, se može naći u kvalitativnom delu istraživanja. Ovaj deo istraživanja sugerise da je za većinu zaposlenih ispitanika karakteristično da su do posla, koji trenutno obavljaju došli relativno brzo nakon završene škole, a da je među nezaposlenima veliki broj onih, koji spadaju u takozvanu kategoriju dugoročno nezaposlenih (nezaposleni više od godinu dana). Svest o godinama starosti i dužini nezaposlenosti, kao i pogoršanje vida navedeni su, takođe, od strane nekolicine nezaposlenih ispitanika, kao faktori, koji uslovljavaju njihovu smanjenu motivisanost ili potpunu nemotivisanost da i dalje apliciraju za poslove, kao i nedostatak verovanja u pozitivne ishode tih pokušaja.

GENERALNA SAMOEFIKASNOST: Izjave velikog broja nezaposlenih ispitanika tokom kvalitativne faze istraživanja o tome da su nakon brojnih neuspešnih pokušaja u traženju posla i dugogodišnje borbe sa predrasudama i drugim sredinskim preprekama prestali da veruju u svoje sposobnosti da se sa tim preprekama i izbore, dobar su uvod u razmatranje rezultata na temu generalne samoefikasnosti i doživljaja samoefikasnosti u prevladavanju prepreka u procesu traženja posla. S obzirom da dobijanje posla (zapošljavanje) podrazumeva višestruke procese donošenja odluka, planiranja i sprovođenja planova u delo, i s obzirom na brojnost prepreka sa kojima se osobe oštećenog vida u tom procesu mogu suočiti, u istraživanje je uključeno i razmatranje prediktorske vrednosti generalne samoefikasnosti ispitanika i njihove samoefikasnosti u prevladavanju prepreka za zapošljavanje.

Za razliku od generalne samoefikasnosti, koja je nakon završne analize primenom logističke regresije ispala iz grupe najznačajnijih prediktora za uspeh u zapošljavanju, doživljena samoefikasnost u prevladavanju prepreka za zapošljavanje izdvojila se kao jedan od četiri najznačajnija faktora rizika za neuspeh u traženju posla za slepe i slabovide osobe. Može se spekulirati da je način, na koji je generalna samoefikasnost definisana, kao verovanje osobe u sopstvene sposobnosti da se izbori sa novim i teškim zadacima u različitim domenima funkcionisanja, previše nespecifičan za domen funkcionisanja, koji se ispituje. Stoga bi možda bilo uputnije za buduća istraživanja fokusirati se na samoefikasnost, vezanu za specifične zadatke u procesu traženja posla, kao konstrukta koji

podrazumeva verovanje osobe u sopstvene sposobnosti da uspešno obavlja specifične zadatke ili konkretne aktivnosti vezane za traženje posla (kao što su na primer, aktivnosti vezane za istraživanje raznih zanimanja i prikupljanje informacija o njima, ili aktivnosti vezane za pisanje molbi, kontaktiranje poslodavca, intervjuisanje i slično). Istraživanja u ovom pravcu, imala bi praktične implikacije. U literaturi u oblasti razvoja karijere i kadrovske psihologije, se već mogu naći istraživanja sa ovakvim specifičnijim fokusom (career search self-efficacy, Solberg, 1998; career decision-making self-efficacy, Luzzo, 1996; job seeking self-efficacy, Barlow, Wright i Cullen, 2002).

DOŽIVLJAJ SAMOEFIKASNOSTI U PREVAZILAŽENJU PREPREKA ZA

ZAPOŠLJAVANJE: Za razliku od generalne samoefikasnosti, doživljaj samoefikasnosti u prevladavanju prepreka za zapošljavanje je definisana na specifičniji način u kontekstu samog procesa traženja posla. Naime, od ispitanika se, nakon pitanja sa listom konkretnih sredinskih prepreka vezanih za zapošljavanje (kao što su prepreke vezane za trenutnu nepovoljnu situaciju na tržištu rada ili za dominantne negativne stavove i predrasude poslodavaca prema osobama oštećenog vida), kojim se od njih tražilo da procene u kom su stepenu iskusili ove prepreke u svojim pokušajima da se zaposle, traženo da procene i svoju sposobnost da ovakve prepreke prevladaju. Interesantno je da se zaposleni ispitanici nisu razlikovali od nezaposlenih po opažanju vrste i broja sredinskih prepreka sa kojima se u procesu zapošljavanja suočavaju (ili su se suočavali), ali je značajna razlika uočena u visini njihove doživljene samoefikasnosti u prevladavanju tih prepreka.

Dakle, i zaposleni i nezaposleni ispitanici u svom iskustvu traženja posla navode iste vrste prepreka, ali svoje sposobnosti da se sa njima izbore i dođu do željenog cilja – zaposlenja, doživljavaju na različiti način. Među nezaposlenima je više onih, koji svoje sposobnosti prevladavanja prepreka za zapošljavanje opisuju kao niske, a među zaposlenima više onih, koji ih opisuju kao visoke.

Verovanje u sopstvenu sposobnost da se prepreke vezane za traženje posla uspešno prevladaju govore o doživljaju osobe da poseduje sposobnost da utiče na aktivnosti otklanjanja prepreka u procesu traženja posla, na način, koji će dovesti do pozitivnog

rezultata. Osobe sa višim stepenom samoeфикаsnosti aktivno skupljaju informacije, koje su im neophodne za efikasne odluke vezane sa zapošljavanjem i karijeru (Solberg, 1998) i postaju aktivni agenti u promovisanju svoje sopstvene uspešne profesionalne tranzicije. Visoki stepen samoeфикаsnosti utiče na to kako će osoba da odgovara na teške zadatke. Osobe sa visokim stepenom samoeфикаsnosti doživljavaju teške i stresne situacije više kao izazov, nego kao pretnju (Bandura, 1997, Jerusalem i Schwarzer, 1992). Visoka samoeфикаsnost mobilizuje kognitivne, afektivne i motivacione resurse neophodne da se odgovori uspešno na težak zadatak, i minimizira stepen anticipirane anksioznosti koje takav zadatak stvara. Ona, takođe, povećava osećaj kontrole nad ishodima preduzetih aktivnosti za rešavanje teških zadataka.

Nalaz o značajnim razlikama između nezaposlenih i zaposlenih ispitanika po pitanju njihovog doživljaja samoeфикаsnosti u prevladavanju prepreka za zapošljavanje u saglasnosti je sa osnovnim pretpostavkama socijalne kognitivne teorije, iz koje je i konstruk samoeфикаsnosti ponikao i prihvaćen u okviru ekološkog modela, o ulozi koju doživljaj samoeфикаsnosti ima u ljudskom ponašanju. Naime, prema rečima Bandure, tvorca ove teorije : „ljudski nivo motivacije, emotivnih stanja i akcija baziran je više na tome šta ljudi veruju, nego na tome šta je objektivno istina” (Bandura, 1997, strana 2). Iz ovog razloga, predviđanja o ljudskom ponašanju se mogu bolje ostvariti na osnovu njihovih verovanja o sopstvenim sposobnostima, nego na osnovu toga šta su zaista sposobni da ostvare. Drugim rečima, šta će neko učiniti sa svojim znanjem i veštinama, u većoj meri je uslovljeno njihovim doživljajem samoeфикаsnosti, nego samim znanjem i veštinama. U slučaju sredinskih prepreka za zapošljavanje i dobijenih razlika, može se spekulirati da su zaposleni ispitanici oštećenog vida, zahvaljujući svom višem stepenu doživljene samoeфикаsnosti u prevladavanju prepreka, koje pred njih sredina postavlja, i bili uspešniji u ostvarivanju svog krajnjeg cilja u procesu zapošljavanja.

Takođe, s obzirom da verovanja o samoeфикаsnosti, imaju važnu ulogu u određivanju koliko će napora i truda ljudi uložiti u svoje pokušaje da do cilja dođu, kao i koliko će dugo istrajati u borbi sa preprekama, i koliko će se brzo oporavljati od posledica negativnih ishoda, može se spekulirati da zahvaljujući svom visoko izraženom verovanju u sopstvene

sposobnosti da prevladaju prepreke na putu zaposlenja, ispitanici koji su zaposleni imaju ovaj status u velikoj meri zahvaljujući svojoj većoj upornosti i istrajnosti da do zaposlenja i dođu. U kvalitativnoj fazi istraživanja, mogu se naći izjave ovog tipa među zaposlenim ispitanicima.

Kvalitativnom analizom se, takođe, dobio nalaz da je među zaposlenima više onih, koji su imali više kontrole i uticaja na odluke o svom zanimanju i profesionalnom putu, odnosno više kontrole nad zadacima vezanim za donošenjem odluke o svom profesionalnom putu. S obzirom da se samoeфикаsnost može odrediti i kao verovanje u stepen kontrole koju osoba ima u specifičnom kontekstu (Bandura, 1986), verovatno je doživljena kontrola nad izborom zanimanja, takođe, doprinela osnaživanju njihovog verovanja u sopstvene sposobnosti da se izbore sa preprekama, koje im na tom putu predstoje.

Opažanje uspešnosti drugih i modelovanje po njihovom primeru je, po Bandurinoj teoriji samoeфикаsnosti, jedan od četiri glavna izvora verovanja o samoeфикаsnosti. To je, naročito, slučaj kada se radi o modelu, koji se doživljava kao sličan, i gde osoba, koja opaža, ima malo prethodnog iskustva sa aktivnostima ili zadacima u kojima je model uspešan. Primer za ovu vrstu izvora verovanja o samoeфикаsnosti nalazimo više u kvalitativnoj analizi, tokom koje se pokazalo da je među zaposlenim ispitanicima više onih, koji navode značaj i pozitivan uticaj uspešno zaposlenih mentora i/ili uzora u profesiji, koju su i sami odabrali kao svoj profesionalni put.

Uveravanje od strane drugih se, takođe, spominje kao izvor verovanja o samoeфикаsnosti, i odnosi se na činjenicu da ljudi, koje drugi uspeju da uvere da su sposobni za ostvarivanje svojih ciljeva, postaju spremniji za ulaganje napora i pokušaje da do svog željenog ishoda i dođu. U skladu sa ovakvim pretpostavkama, može se spekulirati o povezanosti između visine roditeljskih očekivanja za zapošljavanje i visine samoeфикаsnosti kod zaposlenih i nezaposlenih ispitanika. Naime, dobijeni podaci su, kako tokom kvantitativne, tako i tokom kvalitativne faze istraživanja, ukazali da očekivanja roditelja zaposlenih ispitanika po pitanju nalaženja posla nakon završene škole bila znatno viša u odnosu na istu vrstu roditeljskih očekivanja nezaposlenih ispitanika.

S druge strane, zahvaljujući nalazima iz kvalitativne analize o gubitku samopouzdanja i verovanja nezaposlenih ispitanika da će do posla ikada doći, kao i kvantitativnim podacima o velikom broju nezaposlenih ispitanika, koji se osećaju obeshrabreno u procesu traženja posla, postavlja se pitanje, kao i u slučaju motivacije za zapošljavanje, da li se radi o inicijalno postojećim razlikama između zaposlenih i nezaposlenih ispitanika, ili o razlikama, koje su se tokom vremena razvile. Naime, ako se u razmatranje uzme način na koji se formiraju verovanja samoefikasnosti, može se spekulirati da je kod velikog broja nezaposlenih ispitanika vremenom došlo do erozije doživljaja samoefikasnosti u borbi sa preprekama za zapošljavanje, usled brojnih pokušaja u nalaženju posla, koji nisu rezultirali pozitivnim ishodom (dobijanjem zaposlenja).

Naime, po Bandurinoj teoriji samoefikasnosti, najuticajniji izvor informacija na osnovu kojih se formira doživljaj samoefikasnosti jeste lično iskustvo u obavljanju određenih aktivnosti. Uspešna prošla iskustva grade snažan doživljaj samoefikasnosti, dok ga neuspehi slabe. Nakon izvođenja određenog zadatka ili aktivnosti, ljudi interpretiraju rezultate svog poduhvata kao uspešne ili neuspešne, i koriste ove interpretacije za razvoj svojih verovanja o svojim sposobnostima da se sa takvim i sličnim zadacima nose u budućnosti. Ishodi, koji se intepretiraju kao pozitivni ili željeni, obično pozitivno utiču na podizanje nivoa doživljene samoefikasnosti, dok za ishode, koji su interpretirani kao negativni ili nepoželjni, važi obrnuto. U slučaju osobe oštećenog vida, koja se u procesu traženja posla, dugoročno suočava sa sredinski nametnutim preprekama (predrasudama poslodavaca, institucionalizovanom disriminacijom, velikom konkurencijom na tržištu rada, i slično), i nakon nekoliko godina apliciranja za poslove i dalje ostaje u statusu nezaposlenog, može se pretpostaviti da će učestala odbijanja i neuspeli pokušaji traženja posla voditi do značajnog snižavanja njenog doživljenog nivoa sposobnosti da sa tim preprekama izađe na kraj.

S obzirom da su emocionalna i telesna stanja, takođe, jedan od izvora verovanja o samoefikasnosti, doživljaj negativnih emocija ili misli o sopstvenim sposobnostima, koja najčešće prate odbijanja i negativne ishode u procesu zapošljavanja (anksioznost, stres, strah od budućeg odbijanja i neuspelog pokušaja traženja posla), takođe, mogu da utiču na

sníženje nivo doživljene samoeфикаsnosti i i prouzrokovati dodatani stres i negativne emocije, koje vode daljem neuspelom pokušaju od koga osoba već strepi.

11.4 ČETVRTA HIPOTEZA O RAZLIKAMA PO PITANJU SREDINSKIH VARIJABLI

Četvrta hipoteza istraživanja odnosila se na proveru razlika između zaposlenih i nezaposlenih slepih i slabovidih ispitanika, po pitanju sredinskih varijabli: sredinske prepreke u procesu traženja posla (nepovoljno stanje na tržištu rada sa velikom konkurencijom za mali broj novih radnih, negativni stavovi i predrasude poslodavaca vezane za zapošljavanje slepih i slabovidih osoba i slično) i formalna mreža podrške u procesu zapošljavanja. Rezultati istraživanja su ukazala na izostanak proučavanih razlika i na dominantni doživljaj među najvećim brojem ispitanika, kako u grupi nezaposlenih, tako i u grupi zaposlenih ispitanika o brojnim prisutnim sredinskim preprekama u procesu traženja posla za slepe i slabovide osobe u našem društvu, kao i o nedovoljnoj podršci za uspeh u tom procesu od strane formalnog sistem podrške (Nacionalne službe za zapošljavanje i udruženja i organizacija slepihi slabovidih). Ovakvi nalazi su dosledno potvrđeni i u kvantitativnoj i u kvalitativnoj fazi istraživanja.

Jedina razlika, koja je u inicijalnoj kvantitativnoj analizi razlika između zaposlenih i nezaposlenih ispitanika dobijena, ali nije kasnije potvrđena primenom logističke regresije, jeste razlika u pogledu podrške, koju su ispitanici koristili od strane Gradskog Saveza slepih. Može se pretpostaviti da potencijalno objašnjenje za ovakav nalaz verovatno leži u činjenici da su svi ispitanici regrutovani za istraživanje upravo preko ove organizacije, i da se radi o organizaciji, koja pored podrške, ima i ulogu potencijalnog poslodavca, jer pruža i mogućnost zapošljavanja u Salonu za masažu, koji se nalazi pod njenim okriljem.

Kada su u pitanju sredinske prepreke i korisnost formalne mreže podrške za zapošljavanje, s obzirom na način, na koji su procenjivane u kvantitativnoj fazi istraživanja, više u smislu subjektivnog doživljaja ispitanika, moglo bi se očekivati da će njihovo opažanje, bar delimično, predstavljati fenomenološku konstrukciju realnosti ispitanika i stoga biti pod

uticajem njihovih određenih kvaliteta, kao što je na primer njihovo verovanje o sopstvenim sposobnostima da se sa preprekama izbore. Interesantno je, međutim, da se te razlike nisu ispoljile i da su sredinske prepreke jednoglasno i dosledno prisutne u visokom stepenu, a sistem formalne podrške procenjen kao nedovoljno podržavajući i u grupi zaposlenih i u grupi nezaposlenih ispitanika.

Obe grupe ispitanika, dosledno su saglasne u doživljaju da su prilike na tržištu rada za slepe i slabovide osobe veoma nepovoljne, da su negativni stavovi i predrasude prema osobama oštećenog vida na društvenom nivou još uvek dominantni, i da je podrška za prilagođavanje radnih mesta i nabavku neophodnih tehničkih pomagala još uvek nedovoljna. S obzirom da je istraživanje sprovedeno pre primene novog Zakona o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba sa invaliditetom i kvotnim sistemom zapošljavanja, koji se njime uvodi, zanimljivo bi bilo videti da li se i kako opažanje ispitanika o uticaju ovog zakona na zapošljavanje osoba sa oštećenim vidom promenilo.

SREDINSKE PREPREKE U PROCESU TRAŽENJA POSLA: Saglasno sa rezultatima kvantitativne analize, kvalitativna analiza je potvrdila dominantan doživljaj i jednoglasnost među zaposlenim i nezaposlenim ispitanicima o predrasudama, diskriminaciji i negativnom stavu društva, kao jednom od najograničavajućih faktora za profesionalni razvoj osoba oštećenog vida. Njihov ograničavajući uticaj je opisan u raznim domenima funkcionisanja, počev od obrazovanja, preko izbora zanimanja, procesa traženja posla, pa do mogućnosti napredovanja na poslu, ili učestvovanja u svakodnevnim tokovima društvenog života u širem smislu. Nepovoljna opšta ekonomska situacija u zemlji, a naročito kriza devedesetih godina, je, takođe, navedena kao jedan od najznačajnijih ograničavajućih faktora za profesionalni razvoj osoba oštećenog vida.

Rezultati o negativnom uticaju predrasuda i negativnog stava poslodavaca, i društva u celini, kao jednoj od najvećih prepreka za zapošljavanje nisu novina – potvrdu za njih možemo naći u čitavom nizu inostranih i domaćih istraživanja na temu glavnih prepreka za zapošljavanje osoba sa invaliditetom, uključujući slepe i slabovide osobe (Wolffe i Spungin, 2002 ; Noonan, Gallor i ostali, 2004 ; Kiš, 2004 ; Centar za razvoj inkluzivnog

društva i Centar za monitoring i evaluaciju, 2006). Stoga je rad na izgradnji pozitivnih društvenih predstava o osobama oštećenog vida, kao i osobama sa invaliditetom uopšte, jedna od najčešće navođenih preporuka za interventne programe ili programe podrške za uključivanje ove populacije u redovne tokove društvenog života.

FORMALNA MREŽA PODRŠKE: Rezultati istraživanja, koja govore o viđenju formalne mreže podrške za zapošljavanje kao nedovoljno efikasne i među zaposlenim i nezaposlenim ispitanicima sugeriraju potrebu za evaluacijom sadržaja i uloge postojećeg formalnog sistema podrške. Naročito su zabrinjavajući rezultati vezani za usluge i podršku Nacionalne službe za zapošljavanje, koja je navođena kao najčešće korišćeni izvor podrške za nalaženje posla, i u visokom stepenu procenjena kao ne baš korisna u smislu ostvarivanja prilika za zapošljavanje. U prilog tome govori i podatak da je samo 13.6% zaposlenih ispitanika do posla došlo uz pomoć ovog sistema podrške.

Pored pitanja o adekvatnosti pružanih usluga i programa za zapošljavanje slepih i slabovidih osoba od strane ove organizacije, postavlja se i pitanje postojećih očekivanja među korisnicima ovih sistema podrške. Naime, u odgovorima znatnog broja ispitanika vezanim za navođenjem usluga, koje su u procesu traženja posla koristili, može se prepoznati uticaj medicinskog modela, koji osobe sa invaliditetom stavlja u ulogu pasivnog primaoca usluga. U tom smislu, u odgovorima velikog broja ispitanika se prepoznaje očekivanje da je uloga Nacionalne službe za zapošljavanje da im pronade posao, bez njihove aktivnije uloge (21% ispitanika navodi da „čekaju ili su čekali” da im Nacionalna služba za zapošljavanje nađe posao).

Usluge od formalnih sistema podrške, kako od strane Nacionalne službe za zapošljavanje, tako i od strane organizacija, koje se bave pitanjima slepih i slabovidih osoba, koje podrazumavaju aktivniju ulogu samih ispitanika u procesu traženja posla su znatno ređe navođene. Na osnovu dobijenih podataka o korišćenim uslugama, stiče se utisak da se organizacije (udruženja) slepih i slabovidih osoba češće doživljavaju kao aktivniji posrednici u procesu dobijanja posla, nego što je to slučaj sa Nacionalnom Službom za zapošljavanje. Naime, više ispitanika navodi da su usluge, koje su koristili od strane

organizacija (udruženja) slepih i slabovidih osoba bile u domenu ostvarivanja kontakta sa poslodavcima, ili u smislu pisanja preporuka poslodavcima.

I nalazi kvalitativne analize ukazuju na visoki stepen neusklađenosti između sadržaja i prirode podrške dobijene od strane formalnog sistema podrške, s jedne strane i potreba i očekivanja ispitanika, sa druge strane. Naime, veliki broj ispitanika je formalni sistem podrške u procesu zapošljavanja opisao kao neadekvatan i iskazao svoje nezadovoljstvo prirodom ove podrške, kao i nedostatkom saradnje i koordinacije između postojećih nosioca ove podrške (previously Nacionalne službe za zapošljavanje i/ili postojećih organizacija slepih i slabovidih osoba). Takođe, izvestan broj ispitanika navodi primere zloupotrebe postojeće prakse u zapošljavanju osoba oštećenog vida i njihove eksploatacije od strane pojedinih poslodavaca, kao posledice neusklađenosti i neadekvatnosti postojećih formalnih sistema podrške.

12. DOBIJENI REZULTATI I EKOLOŠKI MODEL RAZVOJA KARIJERE

U ovom delu rada, najpre ćemo se osvrnuti na rezultate, koji ilustruju primenu ekološkog modela u pokušaju razumevanja profesionalnog razvoja slepih i slabovidih osoba, a potom na predloge za reviziju modela.

Ekološki model razvoja karijere nastao je iz potrebe da se postojeće teorije razvoja karijere organizuju i njihovi koncepti intergrišu na način, koji bi najadekvatnije prikazao i opisao kompleksnu prirodu profesionalnog razvoja osoba sa invaliditetom. Prema ovom modelu, profesionalni razvoj je određen dinamičkom interakcijom individualnih, kontekstualnih, posredujućih, sredinskih i konstrukata vezanih za ishod i procesa, kao što su kongruentnost, proces donošenja odluke, razvojni procesi, socijalizacija, usmeravanje i prilike ili mogućnosti. Namena ovog istraživanja bila je da se omogući uvid u način, na koji navedeni konstrukti i procesi utiču na profesionalni razvoj osoba oštećenog vida od najranijeg detinjstva do današnjih dana i doprinose razlikama u ishodu njihovih nastojanja da se zaposle (zaposleni ili nezaposleni).

Pregled dobijenih rezultata, kako kvantitativnih, tako i kvalitativnih potvrdio je mesto i ulogu svakog od navedenih konstrukata i procesa u profesionalnom razvoju slepih i slabovidih osoba, kao i njihovu međusobnu uslovljenost i povezanost. Na primer, već pogled na pregled rezultata vezanih za prvu hipotezu istraživanja sugerije da se profesionalni razvoj slepih i slabovidih osoba odvija u kontekstu multiplih uticaja iz bliže i šire sredine, koji su povezani sa ličnim karakteristikama ovih osoba. Naime, za većinu ispitanika, jedinstveni odnosi i iskustva vezana za oštećenje vida (lične karakteristike) oblikovali su proces razvoja karijere i rezultirali pozitivnim ili negativnim ishodom u pogledu zaposlenja. Za većinu ispitanika, prisustvo oštećenja vida, i funkcionalnih ograničenja, koje ono sa sobom nosi (lične karakteristike) pokazalo se kao primarna organizujuća struktura njihovih socijalnih, akademskih i profesionalnih interakcija (kontekstualni i sredinski konstrukti, socijalizacija i razvojni procesi).

Takođe, rezultati istraživanja sugeriju da je prisustvo funkcionalnih ograničenja vezanih za oštećenje vida (lična karakteristika) od centralne važnosti za proces usmeravanja, očekivanja i stavove roditelja i nastavnika (posredujući i kontekstualni faktori), društva u celini (posredujući i sredinski faktori), proces donošenja odluke o izboru škole ili budućeg zanimanja, a samim tim i za razvojni proces, kongruentnost, prilike ili mogućnosti i proces socijalizacije.

Nalazi istraživanja sugeriju da najveći broj ispitanika, kako zaposlenih, tako i nezaposlenih ima doživljaj da su se ređe susretali sa sredinskim preprekama, negativnim stavovima drugih (posredujući faktori), niskim roditeljskim očekivanjima ili ograničenim prilikama za učešće u redovnim kućnim i socijalnim aktivnostima (kontekstualni i sredinski faktori, usmeravanje, socijalizacija, prilike i mogućnosti i razvojni procesi) u ranijim periodima svog detinjstva. S druge strane, period ranijeg detinjstva, karakteriše izostanak sistematske podrške za razvoj kompenzatornih veština (kontekstualni i sredinski faktori, razvojni procesi), kao što su veštine samostalnog kretanja i korišćenja pomagala ili adaptivne tehnologije (lične karakteristike), koji bi doprineli većoj dostupnosti okruženja, a samim tim i boljoj integrisanosti i usklađenosti između osobe oštećenog vida i okruženja i kome živi (kongruentnost).

Rezultati istraživanja sugerišu da razlike između zaposlenih i nezaposlenih ispitanika počinju da bivaju izrazitije u kasnijem periodu života, pri donošenju odluka o vrsti škole ili izboru zanimanja. Pod uticajem medicinskog modela, koji je bio dominantan u vreme školovanja ispitanika (sredinski konstrukti), većina ispitanika je navela da se u periodu izbora škole ili zanimanja zbog gubitka vida, i/ili dodatnih zdravstvenih problema (lične karakteristike) susretala sa ograničenim prilikama ili osujećenjima od strane roditelja, nastavnika ili drugih profesionalaca (direktora škole, psihologa, oftalmologa) za pohađanje redovne škole ili istraživanje zanimanja, koja su van opsega zanimanja, koja su tipično predodređena za slepe i slabovide osobe u našem društvu (kontekstualni, sredinski i posredujući faktori, usmeravanje, donošenje odluke, kongruentnost, prilike ili mogućnosti, socijalizacija i razvojni proces).

Naime, većina ispitanika navodi da su u ovom procesu usmeravani da ovu važnu odluku o budućoj profesiji donesu primarno na osnovu prisustva invaliditeta, pre nego na osnovu onoga što oni jesu, kao kompletne ličnosti, sa specifičnim interesovanjima i sposobnostima, nezavisno od oštećenja vida. Shodno tome, najveći broj nezaposlenih ispitanika izveštava o potpunom izostanku ili veoma ograničenoj profesionalnoj orijentaciji ili podršci od strane roditelja ili nastavnika (kontekstualni i sredinski konstrukti, usmeravanje), koja bi im pomogla da razmotre alternativna zanimanja i svoje obrazovanje usmere ka ostvarivanju svojih profesionalnih ciljeva i u skladu sa svojim interesovanjima (kongruentnost, donošenje odluke, prilike ili mogućnosti i razvojni procesi).

Među zaposlenim ispitanicima je više onih, koji su nakon inicijalnog umeravanja ka specijalnim školama i zanimanjima predodređenim za slepe i slabovide osobe dobili priliku i ohrabrenje da finalnu odluku o izboru zanimanja donesu na osnovu svojih interesovanja i aspiracija. Opasnost vezana za ovakvo usmeravanje ka specijalnim školama i ograničenim prilikama za donošenjem odluke o izboru zanimanja na osnovu profesionalnih interesovanja, pored ograničenja na individualnom planu (razvojni procesi, proces donošenja odluka), ogleda se u povećanju verovatnoće da se kreira zavisnost slepih i

slabovidih osoba od sistema vezanom za invaliditet, pre nego promocija njihovog nezavisnog razmišljanja i izbora.

Očito je da ovakvo usmeravanje u periodu izbora škole za buduće zanimanje vodi i većem stepenu osujećenja u procesu samostalnog donošenja odluka, u procesu istraživanja raznovrsnih zanimanja i karijera, kao i načina, na koji bi ona optimalno odgovarala sposobnostima i interesovanjima mlade slepe ili slabovide osobe (lične karakteristike, kongruentnost, proces donošenja odluka). Međutim, valja imati na umu da su uskraćene prilike za samostalnost u donošenju važnih životnih uloga, odraz, ne loših namera roditelja i nastavnika, već dominantnih niskih društvenih očekivanja i standarda kreiranih tada dominantnim medicinskim modelom (kontekstualni, sredinski i posredujući konstrukti). Posledice ovakvih limitiranih očekivanja i prilika za istraživanje potencijalnih profesionalnih puteva i za samostalno donošenje važnih životnih odluka mogu biti dugoročne i dalekosežne u smislu da negativno utiču na način, na koji slepa ili slabovida mlada osoba doživljava sebe, svoju sposobnost da se samostalno suočava sa važnim životnim odlukama i svoju efikasnost u rešavanju problema ili prepreka (lične karakteristike i posredujući konstrukti).

Takođe, u skladu sa ovakvim usmeravanjem, pod uticajem društvenih očekivanja i standarda uslovljenih medicinskim modelom (sredinski, kontekstualni i posredujući konstrukti), većina ispitanika ima iskustvo školovanja u specijalnoj školi (kontekstualni faktor, razvojni procesi, socijalizacija). Ova grupa ispitanika najčešće ističe pozitivne aspekte svog iskustva u smislu kongruentnosti između njihovih potreba i načina, na koji je nastava bila organizovana i prilagođena njihovim potrebama, sa manjim brojem učenika, i shodno tome, većim stepenom individualne pažnje i podrške od strane nastavnika, sa znatno pozitivnijim stavom i stepenom prihvaćenosti (kontekstualni, posredujući i sredinski konstrukti).

Iako većina ovih ispitanika naglašava prednosti i pozitivni uticaj socijalizacije sa slepim i/ili slabovidim vršnjacima, u smislu pozitivnijeg doživljaja sebe, kao manje različitog od drugih (lične karakteristike i posredujući konstrukt, razvojni procesi), ovakva vrsta

školovanja podrazumeva ograničene prilike za druženjem sa videćim vršnjacima i interakcijama sa njima, a posledično tome i nedostatak realnije osnove za poređenje interesovanja, sposobnosti i opcija za profesionalni razvoj (usmeravanje, socijalizacija, razvojni procesi, kontekstualni i sredinski konstrukti).

Usled ograničenih prilika za poređenje sa videćim vršnjacima u ranijem životnom uzrastu (kontekstualno konstrukti), razvoj profesionalnih ciljeva, očekivanja i sposobnosti funkcionisanja u posle-školskom sistemu (lične karakteristike i posredujući konstrukti, razvojni procesi), sa povećanim zahtevima za nezavisnim funkcionisanjem u visoko kompetativnom tržištu rada mogu biti ograničeni (sredinski konstrukti i kretanja i prilike na tržištu rad) i dovesti do manje nego optimalne usklađenosti između pojedinca i sredine u kojoj živi (kongruentnost). Kao posledica toga, mnogi ispitanici, koji su pohađali specijalnu školu se osećaju nepripremljenim ili manje pripremljenim da se izbore sa zahtevima otvorenog tržišta rada (posredujući konstrukti, kongruentnost) i zahtevaju značajan nivo podrške i ohrabivanja kada prolaze kroz ovaj period ponovnog prilagođavanja (kontekstualni i sredinski konstrukti).

Manji broj ispitanika, koji su dobili priliku za pohađanje redovne škole, fakulteta ili za izbor zanimanja, koji je u skladu sa njihovim interesovanjima i aspiracijama (posredujući konstrukt), a ne samo na osnovu oštećenja vida (lične karakteristike), najčešće izveštavaju da im je u tome pomogla njihova jaka, unutrašnja motivacija i rana odluka o tome kojim zanimanjem žele da se bave (posredujući konstrukti), kao i emotivna i tehnička podrška od strane roditelja ili drugih članova porodice (kontekstualni konstrukt). Tokom školovanja u redovnoj školi ili fakultetu većina ovih ispitanika se susretala ne samo sa sredinskim ili strukturalnim preprekama, kao što su izostanak prilagođenih nastavnih sredstava i administrativne podrške, fizičke barijere u školi (sredinski konstrukti i kongruentnost), već i sa nizom psiholoških i socijalnih barijera, kao što su predrasude, negativni stavovi i diskriminacija od strane pojedinih videćih učenika i nastavnika/profesora (kontekstualni i posredujući konstrukti).

Za ispitanike, koji su pohađali redovnu školu ili fakultet karakteristično je da su se tokom ove vrste školovanja, usled neadekvatne formalne podrške (sredinski konstrukti, kongruentnost), a za uspešnije savladavanje gradiva i bolji akademski uspeh, prvenstveno oslanjali na neformalni oblik podrške pružene od strane članova porodice, uglavnom roditelja i pojedinih videćih vršnjaka (kontekstualni konstrukt). Većina ispitanika, takođe, izveštava o veoma limitiranim prilikama za socijalizacijom, izvan konteksta tehničke pomoći, koju su dobijali od strane pojedinih videćih vršnjaka (kontekstualni konstrukt, socijalizacija i razvojni procesi). Neki od ovih ispitanika navode da je ovakvo iskustvo negativno delovalo na njihovu dalju motivaciju i samopouzdanje, a neki da ih je to iskustvo osnažilo i učinilo motivisanijim i borbenijim na putu ka ostvarenju svojih profesionalnih snova (posredujući konstrukti, donošenje odluke, razvojni procesi).

Među zaposlenim ispitanicima, je znatno veći broj onih, koji izveštavaju o motivišućem uticaju negativnih iskustava iz redovne škole ili sa fakulteta. Među njima, je, takođe, veći broj onih, koji su naveli da su već u ranijem periodu svog života doneli ranu odluku o zanimanju ili profesionalnoj oblasti, kojom žele da se bave u budućnosti, kao i svoju izuzetno visoku unutrašnju motivaciju i upornost da steknu znanja i veštine za odabranu profesiju (posredujući konstrukt). Za ovu grupu ispitanika je, isto tako, karakterističnije da su tokom perioda školovanja ostvarili podržavajući odnos sa odraslom, slepom ili slabovidom uspešno zaposlenom osobom, ili uspešno zaposlenom osobom u profesionalnoj oblasti, za koju su i sami bili zainteresovani i koje su smatrali svojim mentorom ili uzorom, bilo za njihov profesionalni ili lični razvoj (kontekstualni konstrukt, usmeravanje, razvojni proces).

Iskustvo, kako zaposlenih, tako i nezaposlenih ispitanika, nakon završene škole obiluje čitavim nizom socijalnih, političkih i strukturalnih barijera u procesu traženja posla (sredinski, kontekstualni i posredujući konstrukti), a u slučaju zaposlenih ispitanika za napredovanje u karijeri. Prepreke vezane za trenutnu nepovoljnu ekonomsku situaciju u zemlji, i shodno tome nepovoljnu situaciju na tržištu rada (sredinski konstrukti, prilike ili mogućnosti), kao i prepreke vezane za dominantne negativne stavove društva, a samim tim i poslodavaca, prema slepim i slabovidim osobama (posredujući konstrukti, socijalizacija,

razvojni procesi), navode se kao najčešće doživljena prepreka za zapošljavanje, kako od strane zaposlenih, tako i nezaposlenih ispitanika. Ekonomska i politička kriza 90-tih godina na našim prostorima (prilike ili mogućnosti, kontekstualni konstrukti) doživljena je i opisana od strane velikog broja ispitanika, kao nepredviđeni događaj ili situacija, koja je mnogim mladim osobama na pragu otkrivanja sveta zaposlenih, a naročito osobama sa invaliditetom, ograničila pristup raspoloživim radnim mestima i uskratila mogućnost zapošljavanja i daljeg profesionalnog razvoja (razvojni procesi).

Ograničene mogućnosti za sticanje prvog, dugoročnijeg radnog iskustva, ili za stabilizovanje karijere (razvojni procesi i socijalizacija), doživljaj neadekvatne podrške od strane formalnog sistema podrške, kao što su Nacionalna služba za zapošljavanje ili postojeće organizacije slepih i slabovidih osoba (sredinski konstrukti, usmeravanje), ili nedovoljna iskorišćenost neformalnog sistema podrške u procesu traženja posla (kontekstualni konstrukti, usmeravanje), takođe, ilustruju nedovoljnu usklađenost između potreba vezanih za profesionalni razvoj slepih i slabovidih osoba i onoga što im okruženje nudi (kongruentnost).

Nalazi o broju ispitanika, koji su do posla došli zahvaljujući svojoj neformalnoj mreži podrške (kontekstualni konstrukti), a znatno manje uz pomoć raspoloživih formalnih sistema podrške (sredinski konstrukti), sugerise da se kao i tokom školovanja u redovnom školskom sistemu, nedostatak sistematske, formalne podrške u procesu zapošljavanja kompenzuje podrškom od strane porodice ili prijatelja, čime se pothranjuje stav društva da je invaliditet privatni, porodični problem, a ne društveni problem, koji zahteva usmerenu pažnju i podršku od celokupnog društvenog sistema (posredujući konstrukt).

Dobar primer nedovoljne usklađenosti između slepih i slabovidih osoba i njihovog okruženja, može sa naći i u podatku da je najveći broj ispitanika školovan za zanimanja, koja su ili tehnološki prevaziđena ili suficitarna (telefonija, fizioterapija), a mnogi od njih su iskusili i vid institucionalizovane diskriminacije, u vidu nemogućnosti daljeg usavršavanja kroz, na primer, pohađanje Više škole za fizioterapeute ili prekvalifikaciju za rad na automatizovanim, kompjuterizovanim sistemima za razmenu informacija

(kontekstualni konstrukti, usmeravanje). Uskraćene prilike i mogućnosti za razvoj karijere, koja odgovara adekvatnije na zahteve tržišta rada, otvara ne samo pitanje nesuklađenosti ponude i potražnje, već i problem dodatne marginalizacije osoba sa oštećenim vidom (sredinski i posredujući konstrukti).

Još jedna značajan primer neusklađenosti između slepih i slabovidih osoba i njihovog okruženja, ogleda se u nalazu da, većina ispitanika ima veoma ograničene prilike za razvoj kompenzatornih veština, kao što je veština samostalnog kretanja i mogućnost za posedovanje i korišćenje novijih vrsta adaptivnih sredstava, pomagala i tehnologije (kontekstualni konstrukti, usmeravanje i razvojni proces), koji bi im omogućili ravnopravniji pristup informacijama, resursima i prilikama za uspešnu društvenu integraciju i funkcionisanje u raznim životnim domenima (počev od brige o sebi i svom domaćinstvu, preko samostalnog kretanja u poznatom i nepoznatom okruženju, pa do uspeha u procesu zapošljavanja).

Rezultati završne kvantitativne analize, primenom logističke regresione analize, koji ukazuju na značaj roditeljskih očekivanja vezanih za uspeh u pronalaženju posla (kontekstualni konstrukt, razvojni procesi), kao i na značaj posredujućih individualnih konstrukata, kao što su visoka motivacija za zapošljavanje i visok stepen samoeфикаsnosti u prevazilaženju prepreka za zapošljavanje, govori o važnosti individualnih verovanja za profesionalni razvoj slepih i slabovidih osoba, kao i o važnosti razmatranja načina, na koji se kontekstualni i sredinski konstrukti prelamaju kroz individualno iskustvo i utiču na način, na koji osoba doživljava sebe i okruženje u kome živi. Naime, među nezaposlenim ispitanicima, u odnosu na zaposlene, je znatno više onih, koji navode niska porodična očekivanja za uspeh u pronalaženju posla, nisku motivaciju za zapošljavanje, kao i nisku samoeфикаsnost za prevazilaženje prepreke za zapošljavanje (kontekstualni i posredujući konstrukti). Među njima je, takođe, veliki broj onih, koji spadaju u grupu dugoročno nezaposlenih, koji nisu dobili šansu da ubrzo nakon završene škole steknu svoje prvo radno iskustvo i stabilizuju svoju karijeru (razvojni procesi i socijalizacija), kao i onih, koji govore o negativnom uticaju nespešnih pokušaja da do posla dođu (ishod) u smislu

doživljaja obeshrabrenosti ili gubitka samopouzdanja i motivacije da i dalje nastave svoju potragu za poslom (individualni posredujući konstrukti, proces donošenja odluke).

Nakon pregleda svih ovih rezultata, može se zaključiti da su prilike i mogućnosti slepih i slabovidih osoba za profesionalni razvoj i za uspeh u procesu zapošljavanja uslovljene funkcionalnim ograničenjima (lične karakteristike), sredinskim preprekama (sredinski konstrukti), stavovima i očekivanjima osoba iz bližeg okruženja (kontekstulani i socijalni posredujući faktori), samo-opažanjem (individualni posredujući faktori), ili bilo kojom kombinacijom ovih faktora ili procesa, koji utiču na njihovu interakciju.

12.1 REVIZIJA EKOLOŠKOG MODELA U SKLADU SA DOBIJENIM REZULTATIMA

Dobijeni rezultati istraživanja potvrdili su važnost svakog od pojedinih konstrukata i procesa opisanih ekološkim modelom za profesionalni razvoj slepih i slabovidih osoba, ali i otvorili prostor za dodatnu diskusiju o potencijalnoj reviziji modela.

Najpre, način, na koji je model originalno koncipiran sugeriše podjednaku važnost svih navedenih konstrukata i procesa za bilo koji izučavani ishod profesionalnog razvoja, bilo da se radi o statusu zaposlenosti, zadovoljstvu na poslu ili bilo kom drugom ishodu, nastalom kao rezultat interakcije konstrukata i procesa iz modela. Rezultati ovog istraživanja ukazuju na potrebu da se konstrukti i procesi razmatraju u smislu njihovog relativnog značaja i načina, na koji doprinose specifičnom ishodu. Naime, na osnovu rezultati istraživanja, može se uočiti da pojedini konstrukti i njihovi aspekti, kao i procesi imaju veću težinu ili veći značaj za specifični, proučavani ishod, kakav je status zaposlenosti (zaposlen nasuprot nezaposlen).

Kvantitativni deo istraživanja ukazao je da, kada je u pitanju zaposlenost slepih i slabovidih osoba, kao konstrukt, koji predstavlja ishod po ekološkom modelu, četiri varijable imaju ulogu boljih prediktora ili rizičnih faktora za nezaposlenost. Pokazalo se da pored oštećenja vida, varijable, kao što su pol, kao lična karakteristika, roditeljska očekivanja za uspeh u

traženju posla, kao kontekstualni konstrukt, visina motivacije za zapošljavanje i doživljaj samoeфикаsnosti za prevazilaženje barijera u procesu zapošljavanja, kao individualni posredujući konstrukti, imaju veću težinu i značaj za kreiranje zaposlenosti ili nezaposlenosti kao ishoda, u odnosu na ostale aspekte (varijable) konstrukata obuhvaćenih modelom. Može se pretpostaviti da bi za neki drugi ishod, od većeg značaja bila drugačija kombinacija konstrukata ekološkog modela, odnosno, da bi neke druge varijable imale veću težinu ili relativni značaj u determinisanju krajnjeg ishoda.

Na sličan način, kombinacija kvantitativnih i kvalitativnih rezultata, ukazuje na poseban značaj dominantnih negativnih društvenih stavova prema invaliditetu, kao i izuzetno nepovoljnu ekonomsku realnost u zemlji, kao sredinske i posredujuće konstrukte od izuzetne važnosti za status zaposlenosti ili nezaposlenosti, kao ishoda u profesionalnom razvoju slepih i slabovidih osoba. Negativni dominantni društveni stavovi se reflektuju u svim domenima funkcionisanja društva, od načina na koji sistem formalne podrške funkcioniše, preko očekivanja za postignuća slepih i slabovidih osoba od strane njihovog daljeg ili bližeg okruženja (poslodavaca, nastavnika, prijatelja, članova porodice, uključujući i roditelje) i načina na koji su od strane svog okruženja tretirani (ograničeni izbor zanimanja, diskriminacija i slično). U kombinaciji sa nepovoljnom ekonomskom realnošću u zemlji, sa velikom konkurencijom za mali broj novih radnih mesta, i generalno visokom stopom nezaposlenosti, značaj dominantnih negativnih stavova se amplificira, i usled toga oni postaju još veća prepreka sa dalekosežnim negativnim uticajem na sve ostale faktore od važnosti za profesionalni razvoj i napredovanje u karijeri slepih i slabovidih osoba. Iz tog razloga bi postojeći model trebalo proširiti na način, koji bi reflektovao primarni uticaj kombinacije negativnih društvenih stavova i nepovoljne ekonomske situacije u zemlji na status zaposlenosti/nezaposlenosti slepih i slabovidih osoba.

Još jedan važan nalaz, dobijen kvalitativnom analizom, ukazuje na izuzetan značaj procesa usmeravanja u periodu izbora škole i budućeg zanimanja za profesionalni razvoj slepih i slabovidih osoba, i uloge koji ovaj proces ima u uslovljavanju drugih procesa i konstrukata iz modela. Usmeravanje je definisan kao proces putem koga značajne osobe iz socijalnog okruženja (roditelji, učitelji, nastavnici, itd.) otvaraju put ka ili uskraćuju mogućnosti za

profesionalni razvoj slepih i slabovidih osoba, i time ohrabruju ili ograničavaju njihovu samostalnost u procesu donošenja odluke o budućem zanimanju i izboru škole, podržavaju ili onemogućavaju razmatranje različitih profesionalnih opcija i alternativa, i ohrabruju ili obeshrabruju mladu osobu da svoje profesionalne ciljeve organizuju primarno oko prisustva invaliditeta, odnosno u skladu sa svojim interesovanjima, sposobnostima i aspiracijama. Usmeravanje, takođe, služi kao važan prenosnik očekivanja značajnih osoba iz socijalnog okruženja vezanih za postignuća slepih i slabovidih, i određuje kontekst u kome će se odvijati dalji razvoj i socijalizacija mlade osobe oštećenog vida (specijalna ili redovna škola; školovanje nakon završene škole ili ne; zanimanje koje je van ili u okviru tipično predodređenih profesija za slepe i slabovide osobe u našem okruženju; posao u zaštitnoj radionici ili na kompetitivnom tržištu rada, itd).

Istraživanje, takođe, sugeriše potrebu da se u model, pored procesa socijalizacije, uključi i proces internalizacije, kao proces putem koga se dominantni socijalni stavovi, očekivanja bližeg i šireg okruženja (roditelja, nastavnika, prijatelja i društva u celini) postepeno prenose na unutrašnji, mentalni plan slepih i slabovidih osoba i postaju deo njihovog individualnog i kolektivnog identiteta, njihovih individualnih normi ponašanja i doživljavanja, stavova, uverenja i načina vrednovanja.

Pored toga, način na koji je socijalizacija trenutno definisana u modelu više obuhvata spoljašnju stranu procesa, kao procesa, koji naglasak stavlja na uklapanje u dati socijalni kontekst i dovodi do prihvatanja društvenih normi, standarda i očekivanja vezanih za društvenu ulogu i društveni položaj osoba sa invaliditetom, i kao takav se naprosto nameće spolja. Unutrašnja strana procesa socijalizacije, kao procesa, u kome je naglasak na individualnim komponentama i podrazumeva razvijanje sposobnosti za selektivno prihvatanje onoga što je postulirano kao društvena vrednost, ali kroz prizmu subjektivnih aspiracija i dispozicija je u modelu zanemarena.

Dakle, model zanemaruje pretpostavke o tome da proces socijalizacije ima svoju spoljašnju i unutrašnju stranu. Naime, dok proces socijalizacije ima značajnu ulogu u povezivanju individue sa sredinom, kao građenje odnosa, iz koga individua stvara podlogu, ne samo za

svoju društvenost, već i za stanovište o sebi, proces internalizacije socio-kulturnog iskustva omogućava individuaciju i povezuju kolektivne i individualne (personalne) dimenzije identiteta. Sa jedne strane, spoljašnja strana socijalizacije omogućava uklapanje u dati socijalni kontekst i omogućava proces prilagođavanja i identifikacije sa socio-kulturnom sredinom (učenje oblika ponašanja i uloga, koji individui omogućavaju prilagođeno ponašanje i funkcionisanje u društvu). Sa druge strane, unutrašnji aspekt socijalizacije ili proces individuacije, omogućava razvijanje unutrašnjih potencijala individue u manjem ili većem skladu sa zahtevima i normama sredine, kao i svest o sopstvenom sposobnostima da promene socio-kulturne uslove u kojima žive. Kroz proces socijalizacije slepe i slabovide osobe se ne samo integrišu u društvo i njegovu kulturu, već ih prihvataju sa specifičnostima svoje individualne strukture ličnosti (proces internalizacije), koja je uveliko posledica njihovih psihofizičkih svojstava.

Rezultati istraživanja, takođe, ukazuju na potrebu da se konstrukti i procesi obuhvaćeni ekološkim modelom razvoja karijere opisuju u smislu njihovih karakteristika, koje ih određuju kao rizične ili protektivne faktore za specifični ishod njihove interakcije. Naime, svaki od navedenih konstrukata ili procesa može, u zavisnosti od svoje prirode biti ili faktor rizika ili protektivni faktor za status zaposlenosti slepih i slabovidih ispitanika. Na primer, ženski pol, u odnosu na muški pol nosi veći rizik za nezaposlenost. Isto tako, niska roditeljska očekivanja nasuprot visokim roditeljskim očekivanjima za zaposlenost nose veći rizik za nezaposlenost. Nasuprot tome, pozitivniji stavovi bližeg i daljeg okruženja prema slepim i slabovidim osobama, kao i veći stepen njihove samoefikasnosti u borbi sa sredinskim preprekama imaju svojstvo zaštitnog faktora i povećavaju šanse ove populacije za uspeh u procesu zapošljavanja.

U tom smislu, praktičan rad i programi podrške za uspešnije zapošljavanje slepih i slabovidih osoba mogu biti usmereni ka minimalizaciji rizičnih svojstava konstrukata i procesa, ili ka maksimalizaciji njihovih protektivnih svojstava.

13. PRAKTIČNE IMPLIKACIJE

U skladu sa fokusom ekološkog modela razvoja karijere na kompleksnu realnost osoba sa invaliditetom, u smislu stalne recipročne interakcije i međusobne uslovljenosti između osobe i njenog okruženja, predložene praktične implikacije identifikovane na osnovu rezultata istraživanja mogu se organizovati oko tri različita nivoa društvenog organizovanja:

- Na individualnom nivou
- Na nivou bližeg i šireg društvenog okruženja slepe i slabovide osobe, kao što su porodica, škola, lokalna zajednica
- Na nivou čitavog društva, uključujući čitav sistem neformalne podrške

Naravno, nijedan od ovih nivoa se ne može posmatrati u izolaciji jedan od drugog – intervencije na bilo kom nivou su u stalnom odnosu međusobne uslovljenosti. Slična ideja primenjena je i u okviru teorije valorizacije društvene uloge (Poglavlje 3.1).

Praktične implikacije vezane za individualni nivo, pre svega, podrazumevaju strategije za povećanje kompetentnosti slepih i slabovidih osoba u raznim oblastima njihovog funkcionisanja. U skladu sa tom direkcijom, praktične implikacije nalaza o razlikama u visini motivacije za zapošljavanjem, kao i u razlikama u doživljaju samoeфикаsnosti u borbi sa preprekama za dobijanje zaposlenja između zaposlenih i nezaposlenih ispitanika, se neminovno, ogledaju u potrebi da se razvoju i očuvanju visoke motivacije za zapošljavanje i doživljaja samoeфикаsnosti uprkos potencijalnim, brojnim preprekama i pokušajima sa negativnim ishodom za zapošljavanje, posveti posebna pažnja u okviru profesionalne pripreme i obrazovanja slepih i slabovidih osoba.

S obzirom na visoku verovatnoću suočavanja sa diskriminacijom, zloupotrebom ili odbijanjem u procesu traženja posla, usled dominantnih negativnih društvenih stavova prema osobama sa invaliditetom i opšte nepovoljne ekonomske realnosti u zemlji, profesionalna priprema i podrška za profesionalni razvoj slepih i slabovidih osoba treba da

obuhvata i učenje kako se nositi sa odbijanjem, i razviti ili sačuvati visoku motivisanost i veru u sopstvene sposobnosti uprkos dosledno negativnim interakcijama sa okruženjem.

Rezultati istraživanja ukazuju na potrebu da se u procesu profesionalnog osposobljavanja i rehabilitacije slepe i slabovide osobe osnaže, razvijanjem kapaciteta da sa diskriminatornim situacijama izađu na kraj, bez većih negativnijih posledica po njihovo samopouzdanje i odlučnost da istraju u svojim pokušajima da do zaposlenja dođu. To je naročito važno kod prvih pokušaja traženja posla, u procesima tranzicije, a naročito tranzicije od školovanja u specijalnoj školi sa visokim stepenom prilagođenosti nastave i nastavanog materijala ka traženju posla na otvorenom tržištu, kao i kod ispitanika, koji spadaju u grupu hronično nezaposlenih.

Ovakva vrsta treninga i podrške, takođe, je vrlo važna i u slučaju slepih i slabovidih osoba ženskog pola, koje su usled dvostuke društvene stigme, vezane za pol i prisustvo invaliditeta, znatno vulnerabilnije i u znatno nepovoljnijoj poziciji u procesu traženja posla. Pored toga, rezultati o ulozi ženskog pola, kao značajnog faktora rizika u procesu zapošljavanja slepih i slabovidih osoba sugerišu da bi intervencije vezane za profesionalni razvoj ove populacije trebalo više usmeriti i na osnaživanje i podršku u smislu razvoja njihovih sposobnosti da koordiniraju i postignu balansirani odnos između svoje društvene uloga vezane za porodicu, s jedne strane i društvene uloge vezane za rad, sa druge strane.

S obzirom da se u kvalitativnoj fazi istraživanja, sposobnost samozastupništva pokazala kao karakteristika uočljivija u grupi zaposlenih ispitanika, u odnosu na nezaposlene, nameće se potreba da se specijalna pažnja u podršci za profesionalni razvoj slepih i slabovidih osoba posveti razvoju i negovanju ove sposobnosti. Slepe i slabovide osobe treba, od najranijih dana, ohrabrivati i učiti, najpre u okviru porodice, a potom u školi, kako da jasno i na asertivan način artikulišu, komuniciraju i ostvare svoja prava i potrebe, kao što su, između ostalog, prava i potrebe za adaptivnim sredstvima, za treningom kako da ta sredstva koriste, za pristup informacijama u formatu, koji im je dostupan i prilagođen, za ravnopravnim učešćem u školskim i vanškolskim aktivnostima, za ostvarivanje pozitivnih odnosa sa nastavnicima, profesorima i vršnjacima. Podrška i prilike za ovakvo iskustvo može biti od

velike koristi u kasnijem životu, kada su odrasle slepe i slabovide osobe u poziciji da zahtevaju modifikovanje ili prilagođavanje radnog okruženja ili u poziciji da razviju produktivne odnose sa kolegama ili poslodavcima. Visoko razvijena svest o sopstvenim pravima i obavezama, o raspoloživim sredstvima ili načinima za modifikovanjem radne sredine, kao i sposobnost samozastupništva i asertivnosti, mogu biti od izuzetne pomoći u pokušajima slepih i slabovidih osoba da samostalno manevrišu kroz složeni sistem vezan za profesionalnu rehabilitaciju i zapošljavanje osoba sa invaliditetom.

Razvoj kompenzatornih veština, kao što su sposobnost samostalnog kretanja i veštine korišćenja pomagala i adaptivne tehnologije zauzima posebno mesto, ne samo u profesionalnom, već u celokupnom razvoju slepih i slabovidih osoba. Bez razvoja ovih veština, nemoguće je zadovoljiti bazične uslove za njihovu integraciju u regularne društvene tokove.

Razvoj samostalnosti u kretanju slepih i slabovidih osoba je od kritičke važnosti za povećanje njihove fizičke i socijalne pokretljivosti, i zahteva intervenciju na raznim nivoima, počev od individualnog, kroz primenu sistematske obuke i razbijanju otpora za korišćenje belog štapa za pomoć pri kretanju, onima kojima je ovo pomagalo potrebno, još od najranijeg uzrasta na kome se oštećenje vida javilo, preko adaptacije okruženja (ulica, zgrada, javnog prevoza), podizanja svesti i obrazovanja poslodavaca i šire javnosti o adekvatnoj podršci i pomoći pri kretanju osobama oštećenog vida, pa do raspoloživosti profesionalnog kadra, koji će, na zahtev slepe ili slabovide osobe moći da pruži usluge upoznavanja sa fizičkim osobenostima prostora za dolaženje do mesta intervjuja, ili do mesta rada, u slučaju zaposlenja. U tom slučaju bi bili kreirani uslovi za visok stepen usklađenosti između slepe i slabovide individue i okruženja, i za optimalne prilike za njeno integrisanje u regularne društvene tokove.

Slično je i sa veštinama korišćenja pomagala i adaptivne tehnologije. Ove veštine, takođe, zahtevaju intervenciju i podršku na individualnom nivou, kroz primenu sistematske i kontinuirane obuke za njihovo korišćenje od najranijeg uzrasta i u različitim životnim situacijama, u okviru porodice, škole, lokalne zajednice, preko blagovremene

informisanosti o najnovijim tehnološkim dostignućima, pa do finansijske i tehničke pomoći od strane formalne mreže podrške, da se najnovija tehnologija učini dostupnom slepim i slabovidim osobama i prepozna od strane poslodavaca, kao neophodni deo prilagođavanja radnog okruženja sa fokusom na podršku i povećanje produktivnosti, pre nego na invaliditet ovih osoba. Na primer, zahvaljujući adaptivnoj tehnologiji, koja se može koristiti uz računar (govorni softveri, čitači ekrana, brajev terminal, itd), slepe i slabovide osobe su u stanju da samostalno ostvaruju neograničenu komunikaciju sa svetom i kompenzuju svoj nedostatak vida. Zbog toga, računar i adaptivnu tehnologiju treba uključiti u kompenzatorna prava slepih i slabovidih osoba, zakonom regulisana, tako da pristup i obuka za njihovo korišćenje budu dostupni, od najranijeg uzrasta za obrazovanje, informisanje, profesionalno osposobljavanje, rehabilitaciju, i rad.

Naravno, ne sme se smetnuti sa uma da zbog brzih promena, kojim se adaptivna sredstva i savremena tehnologija razvijaju, znanja o njima mogu lako i brzo zastareti. Iz tog razloga, pred profesionalcima u oblasti profesionalnog osposobljavanja, i predstavnicima neformalne mreže podrške stoji izazovni zadatak da se kontinuirano informišu o najnovijim tehnološkim dostignućima i konstantno obučavaju da ih primenjuju i na adekvatan način informišu i prenose svoje znanje na svoje slepe i slabovide klijente.

Dalji pogled na rezultate istraživanja ukazuje na potrebu za promenama u načinu, na koji se profesionalna interesovanja slepih i slabovidih osoba kreiraju i usmeravaju. Naime, uočena je tendencija da se u procesu profesionalnog osposobljavanja većine slepih i slabovidih ispitanika iz istraživanja, akcenat stavlja na prisustvo invaliditeta, kao primarne organizacione strukture za njihov celokupni akademski, socijalni i profesionalni razvoj. Njihova autentična profesionalna interesovanja najčešće ostaju zanemarena i u senci prisustva oštećenja vida, a proces samostalnog donošenja odluka na osnovu razmatranja niza različitih zanimanja i njihove usklađenosti sa individualnim profesionalnim aspiracijama, talentima i veštinama je značajno limitiran. Zbog toga se nameće potreba za sistematičnijom profesionalnom orijentacijom i savetovanjem slepih i slabovidih osoba, koja bi im omogućila da razviju svoja profesionalna interesovanja izvan uskog niza zanimanja, koja su tradicionalno predodređena za slepe i slabovide osobe.

Ovakav tip profesionalne orijentacije i savetovanja bi trebalo da doprinese razvijanju sposobnosti slepih i slabovidih osoba da u procesu samostalnog donošenja odluke o budućem zanimanju analiziraju zahteve zanimanja od interesovanja i realno sagledaju načine, na koji svojim sposobnostima i znanjima mogu da odgovore na te zahteve (uz ili bez pomoći adaptivnih pomagala), a time i njihovoj sposobnosti planiranja svog profesionalnog puta, koji će ih dovesti do željenog zanimanja.

Ovakva promena vezana za razvoj i ostvarenje profesionalnih interesovanja slepih i slabovidih osoba, takođe, zahteva promene u stavu i očekivanjima bližeg i šireg socijalnog okruženja ovih osoba. Naime, ovakva promena postavlja zahtev pred roditelje, članove porodice, škole, i društva u celini, da i sami imaju viša očekivanja i pozitivniji, ohrabrujući stav prema razvoju karijere slepih i slabovidih osoba, da im omoguće prilike i podršku za samostalno donošenje odluka i za realno sagledavanje svojih mogućnosti, putem stalne realne povratne informacije vezane za njihovo postignuće i sposobnosti. Pored toga, ovakva promena postavlja zahtev pred društvo da kreira tržište rada, koje će biti responzivno i prihvatajuće, i omogućiti stvarnu integraciju slepih i slabovidih osoba. Dakle, uloga bližeg i šireg društvenog okruženja bila bi da slepim i slabovidim osobama stvori prilike za razvoj veština, neophodnih za profesionalni razvoj, i usmerava ih u pravcu samostalnog upravljanja sopstvenom karijerom.

Kao sastavni deo samostalnog upravljanja sopstvenom karijerom, trebalo bi da bude uključena i odluka o izboru vrste škole – specijalne ili redovne. Profesionalna orijentacija trebalo bi najpre da uključi adekvatnu informisanost, roditelja, studenata (zavisno od uzrasta i prisustva drugih oblika invaliditeta ili zdravstvenih problema), i ostalih profesionalnih grupa uključenih u rad sa studentima (nastavnika, psihologa škole, specijalnih pedagoga) o prednostima i nedostacima jednog ili drugog obrazovnog konteksta, i koji bi od njih i na koji način najbolje odgovorio na potrebe samih studenata.

Iz iskaza velikog broja ispitanika, koji su pohađali redovnu školu, počev od osnovnoškolskog do fakultetskog obrazovanja, primetan je izostanak sistematske i

adekvatne podrške u smislu prilagođene nastave i dostupnosti nastavnog materijala u formi, koja bi odgovarala potrebama slepih i slabovidih učenika. Praktične implikacije ovakvih nalaza ne ukazuju na potrebu da se slepe i slabovide osobe obrazuju za „specijalna zanimanja”, ili u specijalnim školama, već da se činjenica da slepi i slabovidi učenici imaju svoje specifične obrazovne potrebe ne sme zanemariti.

Činjenica da oštećenje vida menja način, na koji slepi i slabovidi učenici dobijaju informacije o svetu u kome rastu i funkcionišu, i ograničava njihove mogućnosti da uče putem opservacija vizualnih elementa školskog programa, ne sme biti zanemarena prilikom školovanja ove dece u redovnoj školi. Nastavno osoblje u redovnoj školi mora biti svesno da slepi i slabovidi učenici imaju jedinstvene obrazovne potrebe, koje su vezane za učenje veština neophodnih za kompenzaciju uticaja, koji oštećenje vida ima na njihovo učenje i razvoj. Oni moraju biti svesni da ovi učenici imaju potrebu da :

- Dobijaju informacije kroz alternativne medije kao što su dodir i sluh;
- Razvijaju specifične veštine i koriste pomagala za učenje putem ovih alternativnih senzornih modaliteta;
- Dobijaju direktne i strukturirane instrukcije za učenje veština, koje videći učenici stižu prigodnim učenjem putem opservacija ili modelovanja;
- Dobijaju individualizovane instrukcije kada grupne instrukcije za učenje specijalnih veština nisu smislene ili odgovarajuće.

Kao dodatak redovnom nastavnom programu, kroz koji prolaze svi učenici u redovnoj školi, za slepe i slabovide učenike je neophodno da imaju prilike da razvijaju kompenzatorne veštine, kao su samostalnost u kretanju, korišćenje adaptivne tehnologije, korišćenje brajevog pisma, optimalno korišćenje preostalog vida, i slično. Stoga, nastava u okviru redovne škole mora biti fokusirana, ne samo na akademski uspeh ovih učenika, već i na razvoj kompenzatornih veština, koja će im omogućiti bolje funkcionisanje unutar i izvan škole. Odgovornost je škole i države da obezbedi načine, na koje će ove specifične obrazovne potrebe slepih i slabovidih učenika biti zadovoljene.

Takođe, ispitanici, koji su u svojoj obrazovnoj istoriji imali iskustvo sa školovanjem u redovnom školskom sistemu, ukazuju na izostanak socijalizacije sa videćim vršnjacima, izvan okvira tehničke pomoći (snimanje ili čitanje materijala), koju su od njih dobijali, kao i na primere brojnih predrasuda, sa kojima su se tokom ove vrste školovanja susretali, bilo od strane pojedinih nastavnika ili vršnjaka. Praktična implikacija ovakvog nalaza odnosi se na potrebu da se u redovnom školskom sistemu radi na otklanjanju predrasuda o slepim i slabovidim učenicima, kao stalnim primaocima pomoći, kao i na kreiranju prilika za većom saradnjom, intenzivnijom interakcijom i odnosima veće recipročnosti između slepih i slabovidih učenika i njihovih videćih vršnjaka, kroz rad u malim grupama, na zajedničkim projektima, i slično.

Školovanje u specijalnoj školi, za većinu ispitanika proteklo je u znaku doživljaja pripadnosti, sigurnosti i potpune prilagođenosti nastave i nastavnog programa njihovim specifičnim obrazovnim potrebama. S druge strane, veliki nedostatak ovakve vrste školovanje jeste segregacija i limitirane mogućnosti za socijalizaciju sa videćim vršnjacima, što omogućava uslove za poređenje i razvoj realnijeg doživljaja sebe, i svojih sposobnosti. Za veliki broj ispitanika, ovakvo iskustvo školovanja u potpuno prilagođenom sistemu, sa ograničenim kontaktima sa videćim vršnjacima, a vrlo često i sa članovima porodice, značajno je otežalo proces tranzicije ka otvorenom, kompetitivnom tržištu rada, sa nedovoljnom podrškom za specifične potrebe ove populacije.

Kada se ovaj nalaz poveže sa rezultatima istraživanja vezanim za iskustvo školovanja u redovnoj školi, nameće se potreba za iznalaženjem izbalansiranijeg rešenja za obrazovanje slepih i slabovidih učenika, koje bi na optimalan način kombinovale prednosti obe vrste škola i sveo na minimum njihove nedostatke. Jedno od takvih rešenja, koje se sve češće sreće u literaturi vezanoj za obrazovanje slepih i slabovidih osoba, jeste obrazovanje u redovnoj školi sa primenom intenzivnih, kratkotrajnijih programa fokusiranih na razvijanje kompenzatornih veština i socijalizaciju sa drugim slepim i slabovidim učenicima.

Jedna od praktičnih implikacija istraživanja, koju bi trebalo dalje ispitati, a sve više dobija na značaju u literaturi o profesionalnom osposobljavanju i razvoju karijere slepih i

slabovidih osoba, jeste implikacija vezana za ulogu i mesto mentora ili uzora, a naročito onih, koji su uspešno zaposleni i sami slepi ili slabovidi. Naime, ovakvi mentori ili uzori, ne samo da su dobri kao uspešni primeri za modelovanje profesionalnog razvoja, već, kao i pozudani izvori informacija o veštinama, ponašanju, adaptivnim sredstvima, zahtevima radnih zadataka vezanih za željeno zanimanje, i strategijama za traženje i dobijanja posla u toj profesiji. Stoga bi bilo preporučljivo, da jedna od komponenti profesionalne orijentacije ili profesionalnog savetovanja slepih i slabovidih osoba obuhvata i identifikovanje, povezivanje i ostvarivanje mentorskog odnosa sa uspešno zaposlenom osobom u željenom zanimanju.

Rezultati kvantitativne i kvalitativne faze istraživanja ukazuju na generalno visok stepen neiskorišćenosti raspoložive neformalne mreže podrške, kao strategije u procesu traženja posla. Važnost ovakvog uvida postaje očigledna, pogotovu ako se uzme u obzir da je nešto više od trećine zaposlenih ispitanika izjavilo da su do posla, koji trenutno obavljaju, došli preko poznanstva (prijatelja ili članova porodice), a znatno manje uz pomoć raspoloživih formalnih sistema podrške (na primer, Nacionalne službe za zapošljavanje ili udruženja slepih i slabovidih). Ovakav nalaz ima značajne praktične implikacije i otvara pitanje šta treba drugačije uraditi da se postojeći neformalni sistemi podrške bolje, direktnije i kreativnije koriste i angažuju u procesu zapošljavanja slepih i slabovidih osoba.

S obzirom da je zapošljavanje preko poznanstava i mreže prijatelja i članova porodice identifikovano kao najuspešnija strategija za pozitivni ishod u zapošljavanju slepih i slabovidih osoba, možda je korisno u postojeće sisteme profesionalne pripreme uključiti i trening u smislu kako graditi mrežu neformalne podrške i koristiti je na efikasniji i direktniji način u procesu traženja posla.

Rezultati, koji sugerišu da je podrška u procesu zapošljavanja od strane formalnih sistema podrške, kao što su Nacionalna služba za zapošljavanje, ili udruženja slepih i slabovidih osoba, od velike većine ispitanika procenjena kao neadekvatna i nedovoljna, a njihov odnos opisan kao nedovoljno usklađen i često konfliktan, nameću razmišljanja najpre o potrebi za boljom i intenzivnijom saradnjom, komunikacijom i usklađenošću između pojedinih

predstavnik ove vrste podrške. Dalje, oni mogu imati značajnog udela u profesionalno-tehničkom edukovanju i osnaživanju samih slepih i slabovidih osoba, putem programa profesionalne orijentacije, savetovanja i rehabilitacije, raznih oblika treninga vezanih za standarde uspešne poslovne komunikacije, pisanje molbi, biografija ili aplikacija za posao, razumevanje raznih zanimanja i njihovih zahteva, razvoj asertivnosti, samoeфикаsnosti, sposobnosti samozastupništva, upoznavanje sa relevantnim pravnim i zakonskim regulativama, izvorima informacija o raspoloživim adaptivnim sredstvima (pomagalima) i finansijskoj ili tehničkoj pomoći da se do ovih pomagala dođe.

Ovi sistemi podrške, takođe, mogu imati važnu edukativnu ulogu u smislu obrazovanja poslodavaca i šire javnosti o kvalitetu i prednostima zapošljavanja slepih i slabovidih osoba, njihovim specifičnim potrebama, ali i o njihovim potencijalima, realnim i raspoloživim načinima za povećanje njihove produktivnosti, mogućim subvencijama i poreskim olakšicama, kao i za otklanjanje njihovih predrasuda i strahova vezanih za upošljavanje slepih i slabovidih osoba. U skladu sa sadašnjom ulogom posrednika između poslodavca i osobe koja traži posao, Nacionalna služba za zapošljavanje, može biti izuzetno instrumentalna ne samo u pripremanju slepih i slabovidih kandidata za potencijalnu radnu sredinu, preko obezbeđivanja razumne adaptacije radnog mesta, informisanja o poslovnoj kulturi, očekivanjima i standardima za postignuće vezanim za buduću radnu ulogu, već i u pripremanju potencijalne radne sredine za uključivanje novog slepog ili slabovidog radnika, počev od treninga ili informisanja budućeg poslodavca i kolega na temu rada sa slepim i slabovidim osobama (kada i kako ponuditi pomoć, kako služiti kao videći vodič osobi koja je slepa ili slabovida, o vrsti adaptacije i pomagala za slepe i slabovide osobe, i slično).

Nacionalna služba za zapošljavanje, kao služba koja ima najkonkretniju ulogu u rešavanju problema nezaposlenosti, takođe, je u idealnoj poziciji da inicira partnerske odnose sa drugim učesnicima relevantnim za profesionalni razvoj, usmeravanje, savetovanje i rehabilitaciju slepih i slabovidih osoba, kao što su škole, udruženja slepih i slabovidih osoba, udruženja osoba sa invaliditetom, predstavnici lokalne zajednice, roditelji, poslodavci, i kroz zajednički rad sa njima omogući bolju usklađenost između profesionalnog osposobljavanja slepih i slabovidih osoba i potreba tržišta rada (usklađenost

između ponude i potražnje); bolju podršku za slepe i slabovide osobe u periodu tranzicije od škole ka svetu rada; razvoj integrativnog i kontinuiranog sistema treninga i zapošljavanja uz akomodaciju radnog mesta; razvoj novih kvalifikacija u skladu sa industrijskom podelom rada, koje su usvojene na državnom nivou i slično.

Udruženja slepih i slabovidih osoba mogu imati izuzetan doprinos, kao partneri u promovisanju potencijala slepih i slabovidih osoba, za razvoj ili održavanje njihovih kompenzatornih veština, dostupnost novim pomagalicama i adaptivnim sredstvima, kao i u edukovanju poslodavaca i preporukama za adaptaciju radnog mesta, koje bi omogućile bolju produktivnost zaposlene slepe ili slabovide osobe. I naravno, najvažnije od svega jeste da u planiranju bilo kakvih intervencija ili programa podrške, učestvuju i same slepe i slabovide osobe, i time budu osnažene u smislu većeg uticaja na odluke, koje se tiču njih samih i veće kontrole nad okruženjem i situacijama od značaja za njihov život.

Na kraju, rezultati istraživanja ukazuju da su predrasude i negativni stavovi sredine i dalje najveća prepreka za zapošljavanje osoba sa invaliditetom, pa tako i slepih i slabovidih osoba. Iako je novi Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba sa invaliditetom (2009. godine), usvojen iz pokušaja da se stvore bolji uslovi za ravnopravno uključivanje osoba sa invaliditetom na tržište rada, veliki broj ispitanika je skeptičan po pitanju njegovog uspeha u menjanju diskriminatorne prakse zapošljavanja slepih i slabovidih osoba i dominantnog negativnog stava u društvu prema njima. Iako su po ovom zakonu, poslodavci prisiljeni da zapošljavaju osobe sa invaliditetom, to ne znači da će se njihovi stavovi prema ovoj populaciji uistinu promeniti i da će se potpuna prihvaćenost osoba sa invaliditetom od strane društva, kao celine tako brzo ostvariti. Zakon jeste jedan od načina kojim se “novootkrivena moralna istina rasprostire u stanovništvu i usađuje u savest i običaje zajednice” (Hutchins, 1961), ali nikako ne može biti jedino sredstvo u borbi protiv predrasuda i dominantnih negativnih stavova prema osobama sa invaliditetom, uključujući i slepe o slabovide osobe.

Naime, nijedna zakonska regulative ne može slepim i slabovidim osobama da obezbedi bolje životne uslove i integraciju u redovne životne tokove, uključujući i svet rada, bez

sistematske edukacije celokupnog stanovništva, a ne samo profesionalaca, koji su zainteresovani za ovu problematiku ili na neki način uključeni u proces profesionalnog usmeravanja, osposobljavanja i zapošljavanja ove populacije. Kada je u pitanju rešavanje problema visoke nezaposlenosti slepih i slabovidih osoba, ovakva edukacija mora najpre biti usmerena ka poslodavcima, rukovodećem i kadrovskom osoblju u preduzećima, da bi se odstranile njihove predrasude i strahovi vezani za bezbednost i produktivnost slepih i slabovidih radnika. Profesionalci, koji rade u oblasti zapošljavanja, kao i predstavnici udruženja slepih i slabovidih osoba su u najboljoj poziciji da pruže ovakvu vrstu edukacije, zbog toga što pored stručnog znanja, raspolazu i brojnim konkretnim primerima uspešnog zapošljavanja slepih i slabovidih osoba. Ovakvi životni primeri su najefikasniji način za otklanjanje predrasuda, menjanje svesti poslodavaca i kreiranje novog kulturnog obrasca, koji će favorizovati univerzalne, a ne partikularne vrednosti.

14. OGRANIČENJA ISTRAŽIVANJA I SUGESTIJE ZA BUDUĆA ISTRAŽIVANJA

Izdvajamo nekoliko ograničenja realizovanog istraživanja:

- Primena horizontalnog postupka za istraživanje profesionalnog razvoja i kontinuiteta između ranijeg i kasnijeg životnog doba (detinjstva i odraslog doba).
- Primena horizontalnog postupka za istraživanje dinamičke prirode interaktivnog odnosa između konstrukata i procesa.
- Istraživanje na prigodnom uzorku u kvantitavnoj fazi istraživanja i veća zastupljenost ispitanika sa višim obrazovanjem u kvalitativnoj fazi istraživanja.
- Istraživanje značaja generalne samoeфикаsnosti umesto samoeфикаsnosti vezane specifično za proces traženja posla.
- Restrospektivna priroda podataka i oslanjanje na iskaze ispitanika kao jedinog izvora informacija, naročito u oblasti istraživanja ranije socijalizacije i roditeljskih očekivanja i očekivanja od strane nastavnika u ranijem životnom dobu: mogućnost uticaja tendencije da se ranija iskustva u porodici i tokom školovanja pozitivnije opišu ili nemogućnost da se u sećanje prizovu iskustva iz prošlosti.

- Primena instrumenta baziranih na samoproceni, odnosno samoizveštavanju, naročito vezanih za procenu korišćenja adaptivnih pomagala i kompjutera i sredinskih prepreka za zapošljavanje.
- Razmatranje subjektivnog doživljaja prepreka u procesu zapošljavanja, umesto objektivno definisanih prepreka.
- Kategorijalni pristup u merenju ishoda kao statusa zaposlenog nasuprot nezaposlenog – zanemarivanje značajne unutar grupne varijanse (fina razlika između ispitanika unutar jedne kategorije).
- Razmatranje slepih i slabovidih ispitanika kao jedne kategorije, bez razmatranje razlika između ovih dveju kategorija ispitanika i njihove heterogenosti.
- Istraživanje velikog broja varijabli u kvantitativnoj fazi istraživanja i primena velikog broja analiza povećava rizik da se su neki od rezultata izraz ne stvarnih razlika između ispitanika, već statistički artefakt. Nemena primenjene logističke regresione analize je da umanju ovaj rizik.

Možemo pretpostaviti da bi primena longitudinalnog postupka na reprezentativnijem i brojnijem uzorku, uz uključivanje roditelja, nastavnika, poslodavaca, kao izvora informacija, sa primenom baterije instrumenata različitog tipa (intervjua, opservacija, skala procene, dnevnika, itd.), i uz mogućnost merenja inicijalnog stepena motivacije i samoefikasnosti na početku procesa traženja posla, pomogla u prevazilaženju navedenih ograničenja i omogućila bolji uvid u odgovor na pitanje kontinuiteta profesionalnog razvoja i procesa značajnih za ovaj razvoj tokom odrastanja, kao i interakcije između mnogobrojnih sredinskih, kontekstualnih, posredujućih i individualnih varijabli u kreiranju statusa zaposlenog/nezaposlenog kao ishoda. Uključivanjem perspektive drugih značajnih osoba, kao predstavnika neformalne mreže podrške ili predstavnika formalne mreže podrške pomogla bi u sagledavanju kompletnije slike svih komponenti socijalnih interakcija u procesu razvoja karijere slepih i slabovidih osoba.

Iako istraživanje, u principu potvrđuje primenljivost ekološkog modela za razumevanje procesa zapošljavanja ostaje još veliki broj konceptualnih i metodoloških otvorenih pitanja za empirijsku proveru. Na primer, s obzirom da se pol pokazao kao jedan od najznačajnijih

faktora rizika za nezaposlenost, izučavanje polnih razlika i uloge pola ili socijalizacije vezane za pol u modeliranju profesionalnog razvoja slepih i slabovidih osoba zaslužuje dalje istraživanje. Dalje istraživanje je neophodno za bolje razumevanje zbog čega su se posredujući individualni faktori pokazali kao značajniji prediktivni faktori u određenju uspeha u procesu zapošljavanja u odnosu na kontekstualne i sredinske faktore.

Takođe, dalje istraživanje je neophodno za ispitivanje razloga zbog kojih se nivo obrazovanja nije našao na listi značajnih prediktora za ishod u procesu zapošljavanja. Pod uticajem nalaza o broju nezaposlenih ispitanika, koji se po godinama nezaposlenosti svrstavaju u kategoriju, takozvane, hronične nezaposlenosti, i nalaza iz kvalitativne analize, da je većina zaposlenih ispitanika, do stalnog zaposlenja došla relativno brzo nakon završetka školovanja za izabrano zanimanje, nameće se ideja, da je možda umesto godina starosti, bolje istraživati uticaj dužine vremenskog perioda provedenog u potrazi za poslom, kao faktora za uspeh u zapošljavanju slepih i slabovidih osoba.

Isto tako, postavlja se i pitanje, da li bi se isti rezultati i izostanak statistički značajnih razlika između zaposlenih i nezaposlenih ispitanika dobili ukoliko bi se u razmatranje uzela priroda dobijene podrške od strane neformalne mreže podrške i odvojeno razmatrala povezanost između socijalno-emocionalne podrške i zaposlenosti, odnosno praktično-instrumentalne podrške i zaposlenosti. Bilo bi, takođe, interesantno istraživati kako i da li se uopšte interakcija između pojedinih konstrukata, procesa i ishoda u razvoju karijere slepih i slabovidih osoba menja sa uvođenjem novog zakona o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba sa invaliditetom.

Povrh svega, s obzirom na sposobnost pojedinih ispitanika da svoja negativna iskustva sa brojnim preprekama, osujećenjima, predrasudama i diskriminacijom preusmere u svoju korist u smislu povećane borbenosti i motivisanosti da istraju i ostaju dosledni svojim profesionalnim ciljevima, dodatno istraživanje je neophodno da se bolje razume kako se ovakva perspektiva razvija i ko može da benefitira od ovakvog pristupa.

Navedena lista otvorenih pitanja, kratka u odnosu na mnogobrojna otvorena pitanja u oblasti profesionalnog razvoja i zapošljavanja slepih i slabovidih osoba, podrška je zapažanju zastupnika ekološkog modela razvoja karijere da je ovaj model još uvek u fazi istraživanja, i njegovi potencijali i ograničenja još uvek ostaju nedovoljno poznati. I pored toga, očito je da ekološki model razvoja karijere, daje dobru osnovu za razumevanje barijera i mogućih intervencija relevantnih za profesionalni razvoj slepih i slabovidih osoba.

Isto tako, očito je, da je za ostvarenje stvarne integracije slepih i slabovidih osoba u društvenu zajednicu i za valorizaciju njihove socijalne uloge i položaja, neophodno da porodice, škole, zajednice, profesionalci relevantni za profesionalni razvoj ovih osoba, kao i same slepe i slabovide osobe saraduju i udruženo pristupaju savladavanju ili otklanjanju prepreka za razvoj njihove karijere i uspeh u procesu zapošljavanja. Zajednički napor i partnerstvo između svih značajnih učesnika u procesu profesionalnog razvoja slepih i slabovidih osoba, da se utiče na njihove ekološke interakcije je neminovan da bi zapošljavanje i uspešni razvoj karijere postali verovatni i dostizni ishodi u životu slepih i slabovidih osoba.

LITERATURA

Bajec, J., Krstić, G., Pejin-Stokić, Lj., & Penev, G. (2008). Social protection and social inclusion in the Republic of Serbia: European Commission, May 2008. Dostupno na: <http://ec.europa.eu/social/search.jsp?pager.offset=110&langId=en&searchType=null&mode=quick&order=null&quickSearchKey=Republic of Serbia May 2008>

Bandura, A. (1997). *Self-efficacy: the exercise of control*. New York: Freeman.

Bandura, A. (1986). *Social Foundations of Thought and Action*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.

Barker, R. G. (1968). *Ecological psychology: Concepts and methods for studying the environment of human behavior*. Stanford, Ca.: Stanford University Press.

Barlow, J., Wright, C., Cullen, L. (2002). A job-seeking self-efficacy scale for people with physical disabilities: preliminary development and psychometric testing. *British Journal of Guidance and Counselling*, 30 (1), 37-53.

Barraga, N., & Erin, J. (1992). *Visual handicaps and learning*. Austin, TX: PRO-ED.

Beach, J. D., Robinet, J. M., & Hakim-Larson, J. (1995). Self-esteem and independent living skills of adults with visual impairments. *Journal of Visual Impairment and Blindness*, 89, 531-540.

Beach, J. D., Robinet, J. M. (1995). Self-esteem and independent living skills of adults with visual impairments. *Journal of Visual Impairment and Blindness*, 89 (6), 531-541.

Bengisu, M., Izbirak, G., & Mackieh, A. (2008). Work related challenges for individuals who are visually impaired in Turkey. *Journal of Visual Impairment and Blindness*, 102, 284-294.

- Brandt, E. N., & Pope, A. M. (1997). *Enabling America: Assessing the role of rehabilitation science and engineering*. National Academy Press. Washington, D.C.
- Branthwaite, A., & Garcia, S. (1985). Depression in the young unemployed and those on Youth Opportunities Schemes. *British Journal of Medical psychology*, 58, 67-74.
- Bronfenbrenner, J. (1997). *Ekologija ljudskog razvoja*. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. Beograd.
- Capella-McDonnall, M.E. (2005). Predictors of competitive employment for blind and visually impaired consumers of vocational rehabilitation services. *Journal of Visual Impairment & Blindness*, 99, 303-315.
- Chien-Huey Chang, S., & Schaller, J. (2000). Perspectives of adolescents with visual impairments on social support from their parents. *Journal of Visual Impairment and Blindness*, 94, 69–84.
- Cimarolli, V. R., & Wang, S., (2006). Social support differences among employed and unemployed adults who are visually impaired. *Journal of Visual Impairment and Blindness*, 100, 545-556.
- Cocks, E. (1998). Evaluating the quality of residential services for people with disabilities using program analysis of service systems' implementation of Normalization goals (PASSING). *Asia and Pacific Journal on Disability*. 1.
- Collet-Klingenberg, L. L., Hanley-Maxwell, C., & Stuart, S. (2000). *The Relationship of an Ecological Model of Career Development to Authentic Learning*. Research Institute on Secondary Education Reform for Youth with Disabilities. The Wisconsin Center for Education Research, School of Education, University of Wisconsin-Madison.

- Corbiere, M., Bordeleau, M., Provost, G., & Mercier, C. (2002). Barriers to socio-professional integration of people with severe mental disorders : empirical data and theoretical points of reference. *Sante Mentale au Quebec* 27(1):194-217.
- Corbiere, M., Mercier, C., & Lesage, A. (2004). Perceptions of Barriers to Employment, Coping Efficacy, and Career Search Efficacy in People With Mental Illness. *Journal of Career Assessment*, 20 (10), 1-19.
- Crudden, A. (2002). Employment after vision loss: Results of a collective case study. *Journal of Visual Impairment and Blindness*, 96(9), 615-621.
- Crudden, A., & McBroom, L. W. (1999). Barriers to employment: Responses to a survey of employed persons who are visually impaired. *Journal of Visual Impairment and Blindness*, 93 (6), 341-350.
- Crudden, A., Moore, J., E., Giesen, J.M. (1996). *Satisfaction of direct-labor workers who are blind and employed in industries for the blind*. *Journal of Visual Impairment and Blindness*, 90 (6), 479-485.
- Cucić, V., & Jovanović, I. (2001). Osobe sa invaliditetom i okruženje – Opšta razmatranja i istraživanje. U V. Cucić (ured.), *Zbornik radova: Osobe sa invaliditetom i okruženje*. CPA. Beograd. 11 – 17.
- DeMario, N. (1992). Skills needed for successful employment: A review of the literature. *Re: View*, 24 (3), 115.
- DeMario, N., Rex, E., & Morreau, N. (1990). The acquisition of elementary-level employment skills by students with visual impairments. *Journal of Visual Impairment & Blindness*, 84, 456-460.

Dikić, S. M. (1994). Uticaj Veljka Ramadanovića na razvoj škole za slabovide u Beogradu. Defektološka teorija i praksa. 37 (2). 33-36.

Enright, M. S. (1996). The relationship between disability status, career beliefs, and career indecision. Rehabilitation Counseling Bulletin, 40, 134–152.

Feather, N. T., & O'Brien, G. E. (1986). A longitudinal study of the effects of employment and unemployment on school - leavers. Journal of Occupational Psychology, 59, 121 – 144.

Ferris, A. (1991). Easing a blind student's transition to employment: Suggestions to parents and teachers from a blind person's perspective. Review, 22, 85-90.

Forrester-Jones, R., Jones, S., Heason, S., & Di'Terlizzi, M. (2004). Supported Employment: a Route to Social Networks. Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities, 17 (3), 199-208.

Gajin, S. & Kočić-Mitaček, V. (2009). Diskriminacija osoba sa invaliditetom II. Centar za unapređenje pravnih studija. Beograd.

Gligorević, M. (2003). Multidisciplinarni pristup zaštiti osoba sa posebnim potrebama. U J. Trkulja (ured.), Prava osoba sa invaliditetom: Zbornik radova sa stručne konferencije "Pravni aspekti invalidske zaštite", Beograd, 24. i 25. april 2002. Centar za unapređenje pravnih studija. Beograd. 47 - 70.

Goertz, Y. H. H., Van Lierop, B. A. G., Houkes, I., & Nijhuis, F. J. N. (2010). Factors Related to the Employment of Visually Impaired Persons: A Systematic Literature Review. Journal of Visual Impairment and Blindness, 104 (7), 404 - 418.

Grupa 484. (2010). Socijalno preduzetništvo. Elektronski Bilten o socijalnom preduzetništvu. 1. Dostupno na:
http://www.grupa484.org.rs/files/Socijalno_preduzetnistvo_bilten1.pdf

Guy, B. A., Sitlington, P. L., Larsen, M. D., & Frank, A. R. (2009). What Are High Schools Offering as Preparation for Employment? *Career Development for Exceptional Individuals*, Vol. 32, No. 1, 30-41.

Hagemoser, S. D. (1996). The relationship of personality traits to the employment status of persons who are blind. *Journal of Visual Impairment and Blindness*, 90, 134-144.

Hatlen, P., & Curry, S. (1987). In support of specialized programs for blind and visually impaired children: The impact of vision loss on learning. *Journal of Visual Impairment and Blindness*, 81, 7-13.

Heal, L.W., & Rusch, F.R. (1995). Predicting employment for students who leave special education high school programs. *Exceptional Children*, 61(5), 472-487.

Henwood, F. & Miles, I. (1987). The experience of unemployment and the sexual division of labor. In D. Fryer & P. Ullah (Ur.). *Unemployed people*. Milton Keynes, Open University. 94 -110.

Hershenson, D. B. (1996). Work adjustment: A neglected area in career counseling. *Journal of Counseling and Development*, 74, 442-448.

Hershenson, D. B., & Szymanski, E. M. (1992). Career development of people with disabilities. In R. M. Parker & E.M. Szymanski (Eds.). *Rehabilitation Counseling: Basics and Beyond* (2nd edition, strana 273 – 303). Austin, TX:Pro-Ed.

Holland, J. L. (1985). *Vocational Preference Inventory*. Odessa, FL: Psychological Assessment Resources.

Hrnjica, S. (1997). *Deca sa posebnim potrebama*. Beograd: Učiteljski fakultet.

Hudson, P. J., Schwartz, S. E., Sealander, K. A., Campbel, P. & Hensel, J. W. (1988). Successfully employed adults with handicaps: Characteristics and transition strategies. *Career Development for Exceptional Individuals*, 11(7), 7-14.

Human Resources and Skills Development Canada (2002). *Advancing the Inclusion of Persons with Disabilities. Office for Disabilities Issues*. Dostupno na: <http://www.hrdc-drhc.gc.ca>

Istraživanje o zapošljavanju i samozapošljavanju osoba sa invaliditetom u Republici Srbiji. (2007). Centar za razvoj inkluzivnog društva (CRID) i Centar za monitoring i evaluaciju (CME). Beograd.

Jahoda, M. (1982). *Employment and unemployment: A social psychological analysis*. London, Cambridge University.

Johnson, S., Hafer, M. (1985). Employment status of severely visually impaired men and women. *Journal of Visual Impairment and Blindness*, 79 (6), 241-244.

Kirchner, C., & Peterson, R. (1982). Effects of state agency structures on VR services for blind and visually impaired persons: Part II. *Journal of Visual Impairment and Blindness*, 76(2), 73-78.

Kirchner, C., Schmeidler E., Todorov, A., (1999) *Looking at Employment Through a Lifespan Telescope: Age, Health and Employment Status of People with Serious Visual Impairment*, Mississippi State, MS: Rehabilitation Research and Training Center on Blindness and Low Vision.

Kiš, Z. (2004). *Organizacione i individualne prepreke u zapošljavanju osoba sa posebnim potrebama*. Magistarski rad. Filozofski fakultet. Univerzitet u Beogradu. Beograd.

Kotević, J. (2009). Odnos države prema organizacijama osoba sa invaliditetom. U J. Trkulja (ured.), Zbornik radova: Zaključci sa stručne konferencije o zabrani diskriminacije osoba sa invaliditetom i položaju invalidskih organizacija. Centar za unapređenje pravnih studija. Beograd. 33-40.

Krstić, G., Arandarenko, M., Nojković, A., Vladisavljević, M. & Petrović, M. (2010). Položaj ranjivih grupa na tržištu rada Srbije. Foundation for the Advancement of Economics. Beograd.

La Grow, S. (2003). Employment among working-age members of the Royal New Zealand Foundation of the Blind. *Journal of Visual Impairment and Blindness*, 97(7):429–433.

La Grow, S. J. (2004). Factors that affect the employment status of working-age adults with visual impairments in New Zealand. *Journal of Visual Impairment and Blindness*, 98 (9), 546-559.

LaGrow, S. J., & Daye, P. (2005). Barriers to employment identified by blind and vision-impaired persons in New Zealand. *Social Policy Journal of New Zealand*. (26), 173-185

Lee, I. S., & Park, S. K. (2008). Employment status and predictors among people with visual impairments in South Korea: Results of a national survey. *Journal of Visual Impairment and Blindness*, 102: 147-159.

Leganger, A., Kraft, P., & Røysamb, E. (2000). Perceived self-efficacy in health behavior research: Conceptualisation, measurement and correlates. *Psychology and Health*, 15, 51-69.

Lent, R. W., & Hackett, G. (1987). Career self-efficacy: Empirical status and future directions. *Journal of Vocational Behavior*, 30, 347-382.

Leonard, R. (2002). Predictors of job-seeking behavior among persons with a visual impairment. *Journal of Visual Impairment & Blindness*, 96 (9), 635-644.

Leonard, R., & D'Allura, T. (1997). Preparing the youths with visual impairments for work. *Journal of Visual Impairment & Blindness*, 91(3), 271.

Leonard, R., & D'Allura, T. (2000). Employment among persons with a vision impairment: A comparison of working and nonworking respondents. In C. Stuenkel, A. Ardit, A. Horowitz, M. A. Lang, B. Rosenthal, & K. Seidman (Eds.), *Vision rehabilitation: Assessment, intervention and outcomes*. Amsterdam: Swets and Zeitlinger.

Leonard, R., D'Allura, T., & Horowitz, A. (1999). Factors associated with employment among persons who have a vision impairment. A follow-up of vocational placement referrals. *Journal of Vocational Rehabilitation. Special Employment issues in blindness rehabilitation*, 12 (1), 33-43.

Lewin, K. (1936) *Principles of topological psychology*. New York: McGraw-Hill.

Ljubinković, B., Zajić, G., Stanojević, M., Tatić, D., Janićijević, I. (2010) *Zapošljavanje osoba sa invaliditetom u Srbiji mogućnosti i izazovi*. Beograd: Centar za samostalni život invalida Srbije.

Lowenfeld, B. (1975). *The changing status of the blind*. Springfield, IL: Charles C. Thomas.

Lowenfeld, B. (1981). *Bertold Lowehfeld: On Blindness and Blind People. Selected papers*. New York: American Foundation for the Blind.

Luszczynska, A., Scholz, U., & Schwarzer, R. (2005). The General Self-efficacy Scale: Multicultural Validation Studies. *The Journal of Psychology*, 139 (5), 439-457.

Luzzo, D. A. (1996). A psychometric evaluation of the Career Decision-Making Self-Efficacy Scale. *Journal of Counseling and Development*, 74, 276–279.

Marić, Z. (2005). Mentalno zdravlje i nezaposlenost: Predikcija simptoma depresije kod nezaposlenih osoba. *Psihologija*, 38 (1), 181-195.

McDonnall, M. C., & Crudden, A. (2009). Factors affecting the successful employment of transition age youth with visual impairments. *Journal of Visual Impairment & Blindness*, 103(6), 329-341.

Mitanovski, L. Č. (2009). Žene sa invaliditetom. U J. Trkulja (ured.), *Zbornik radova: Zaključci sa stručne konferencije o zabrani diskriminacije osoba sa invaliditetom i položaju invalidskih organizacija*. Centar za unapređenje pravnih studija. Beograd. 50 - 58.

Moore, J.E. (1984). Impact of family attitudes toward blindness/visual impairment on the rehabilitation process. *Journal of Visual Impairment & Blindness*, 78(3), 100–106.

Morningstar, M. E. (1997). Critical issues in career development and employment preparation for adolescents with disabilities. *Remedial and Special Education*, 18, 307-320.

Motivacija za zapošljavanje i samozapošljavanje osoba sa invaliditetom u Beogradu. Centar za razvoj inkluzivnog društva (CRID) i Centar za monitoring i evaluaciju (CME), uz partnersku podršku organizacije ...Iz kruga. Beograd.

Nacionalna Služba za zapošljavanje (2010). *Mesečni Statistički Bilten*, Broj 97, Septembar 2010.

Nagle, K. M. (2001). Transition to employment and community life for youths with visual impairments: Current status and future directions. *Journal of Visual Impairment & Blindness*, 95(12), 725-738.

Noonan, B. M., Gallor, M. S., Hensler-McGinnis, N. F., Fassinger, R. E., Wang, S., & Goodman, J. (2004). Challenge and Success: A Qualitative Study of the Career Development of Highly Achieving Woman With Physical and Sensory Disabilities. *Journal of Counselling Psychology*, 51(1), 68-80.

Osburn, J. (2006). An Overview of Social Role Valorization theory. *The SRV Journal*, 1(1), 4-13.

Pavey, S., Douglas, G., & Corcoran, C. (2008). Transition into adulthood and work: Findings from Network 1000. *British Journal of Visual Impairment*, 26, 202-216.

Petrović, J. (2005). Osobe sa invaliditetom i društveno okruženje. U T. Stefanović-Stanojević & N. Krstić (ured.), *Osobe sa hendikepom: prava, mogućnosti i razvoj*. Odbor za građansku inicijativu. Niš. 69 -100.

Petrović, Lj. (2004). Pogled na invalidnost kroz istoriju. *Hereticus* 2004 - 3.

Pfouts, J.H., & Nixon, D. G. (1982). The reality of the dream: Present status of a sample of 98 totally blind adults. *Journal of Visual Impairment and Blindness*, 76, 41- 48.

Phelps, L. A. & Hanley-Maxwell, C. (1997). School-to-Work Transitions for Youth with Disabilities: A Review of Outcomes and Practices. *Review of Educational Research*, Vol. 67, No. 2, 197-226.

Popović, D. (1986). *Rani razvoj i prilagođavanje slepih*. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. Beograd.

Popović, D. (1991). Razvoj, psihološke karakteristike i procena slepe dece, u: Hrnjica S. i sar. *Ometeno dete*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 199-234.

Radoman, V. (2003). Specifičnosti položaja osoba sa invaliditetom i mogućnosti psihosocijalne podrške. U J. Trkulja (ured.), Prava osoba sa invaliditetom: Zbornik radova sa stručne konferencije “Pravni aspekti invalidske zaštite”, Beograd, 24. i 25. april 2002. Centar za unapređenje pravnih studija. Beograd. 21 – 46.

Rajkov, G. (2003). Različiti – pa šta? Neka razmišljanja o jeziku invalidnosti. U J. Trkulja (ured.), Prava osoba sa invaliditetom: Zbornik radova sa stručne konferencije “Pravni aspekti invalidske zaštite”, Beograd, 24. i 25. april 2002. Centar za unapređenje pravnih studija. Beograd. 71 -79.

Rajović, V. & Stanimirović, D. (2006). Odgovornost prema profesiji i klijentu u oblasti rada sa osobama sa posebnim potrebama. Primenjena psihologija, tematski zbornik. Filozofski fakultet. Niš. 205 -219.

Rajović, V. (2004). Psiho-socijalne determinante razvoja i učenja mentalno retardirane dece. Institut za psihologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu.

Ražnatović, N. (2003). Direct Employment by Organizations of the Visually Impaired. European Employment Conference. Paris. July 2003. Dostupno na: <http://www.euroblind.org/fichiersGB/raznatovic.htm>

Ražnatović, N. (2003). Organizacije invalida – uloga, zadaci i statusni problem. U J. Trkulja (ured.), Prava osoba sa invaliditetom: Zbornik radova sa stručne konferencije “Pravni aspekti invalidske zaštite”, Beograd, 24. i 25. april 2002. Centar za unapređenje pravnih studija. Beograd. 341-348.

Roy, A.W.N., Dimigen, G., & Taylor, M. (1998). The relationship between social networks and the employment of visually impaired college graduates. *Journal of Visual Impairment and Blindness*, 92 (7), 423–432.

Rusch, F. R., Hughes, C., Agran, M., Martin, J.E., & Johnson, J. R. (2009). Toward Self-Directed Learning, Post-High School Placement, and Coordinated Support. *Career Development for Exceptional Individuals*, Vol 32(1), 53-59.

Ryles, R (1996). The Impact of Braille Reading Skills on Employment, Incomes, Education, and Reading Habits. *Journal of Visual Impairment and Blindness*, 9 (3), 219

Sacks, S. Z., Wolffe, K. E., & Tierney, D. (1998). Lifestyles of students with visual impairments: Preliminary studies of social networks. *Exceptional Child*, 64(4), 463–478.

Savickas, M. L., & Lent, R. W. (Eds.). (1994). *Convergence in career development theories: Implications for science and practice*. Palo Alto, CA: Consulting Psychologists press.

Schwarzer, R., & Jerusalem, M. (1995). Generalized Self-Efficacy scale. In J. Weinman, S. Wright, & M. Johnston, *Measures in health psychology: A user's portfolio. Causal and control beliefs* (pp. 35-37). Windsor, UK: NFER-NELSON.

Schwarzer, R., & Scholz, U. (2000). *Cross-Cultural Assessment of Coping Resources: The General Perceived Self-Efficacy Scale*. Paper presented at the First Asian Congress of Health Psychology: Health Psychology and Culture, Tokyo, Japan.

Shaw, A., & Gold, D. (2007). *Identifying the Facilitators of Successful Employment for Persons with Vision Loss*, CNIB.

Shaw, A., and Gold, D. (2005). *The Status of Canadian Youth who are Blind or Visually Impaired; A Study of Lifestyles, Quality of Life and Employment*. Toronto: CNIB.

Shaw, A., Gold, D., & Wolffe, K. (2007). Employment-Related Experiences of Youths Who Are Visually Impaired; How Are These Youths Faring? *Journal of Visual Impairment and Blindness*, 101(1), 7–21.

Simić, N. (2003). Kompenzaciona prava slepih. U J. Trkulja (ured.), Prava osoba sa invaliditetom: Zbornik radova sa stručne konferencije "Pravni aspekti invalidske zaštite", Beograd, 24. i 25. april 2002. Centar za unapređenje pravnih studija. Beograd. 248-253.

Slavnić, S., & Ćirić, Lj. (2007). Uvod u defektologiju (skripta). Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju. Univerzitet u Beogradu. Beograd.

Solberg, V. S. (1998). Assessing Career Search Self Efficacy: Construct Evidence and Developmental Antecedents. *Journal of Career Assessment*, 6 (2), 181-193.

Soong, Grace P., Lovie-Kitchin, Jan E., & Brown, B. (2001). Does mobility performance of visually impaired adults improve immediately after orientation and mobility training? *Optometry and Vision Science*, 78 (9), 657-666.

Spekman, N. J., Goldberg, R. J., & Herman, K. L. (1993). An exploration of risk and resilience in the lives of individuals with learning disabilities. *Learning Disabilities Research and Practice*, 8, 11-18.

Stanimirović, D. (2008). Prediktori (ne)uspeha slepih koji su se školovali u svojoj lokalnoj sredini. U D. Radovanović (ur.) U susret inkluziji - dileme u teoriji i praksi. Univerzitet u Beogradu, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju. 429-440.

Stanimirović, D., & Mijatović, L. (2011). Društvena podrška institucija zdravstvene zaštite slepim adolescentima i njihovim roditeljima. *Specijalna edukacija i rehabilitacija*. 10 (2), 217-235.

Super, D. E. (1990). A life-span, life-space approach to career development. In D. Brown, L. Brooks, & Associates (Ed.), *Career Choice and Development* (2nd ed., pp. 197-261). San Francisco: Jossey-Bass Publishing.

Szymanski, E. M., & Vancollins, J. (2003). Career Development of People With Disabilities: Some New and Not-so-new Challenges. *Australian Journal of Career Development*, 12 (1), 9 -16.

Szymanski, E. M., & Hanley-Maxwell, C. (1996). Career development of people with developmental disabilities: An ecological model. *Journal of Rehabilitation*, 62(1), 48-55.

Szymanski, E. M., & Hershenson, D. B. (1998). Career development of people with disabilities: An ecological model. In R. M. Parker, & E. M. Szymanski (Eds.), *Rehabilitation counseling: Basics and beyond* (3rd ed., 327–378). Austin, TX: Pro-Ed.

Szymanski, E. M., & Parker, R. M. (2003). *Work and Disability. Issues and Strategies in Career Development and Job Placement*. Austin, TX: Pro-Ed.

Szymanski, E. M., & Trueba, H. T. (1994). Castification of people with disabilities: Potential disempowering aspects of classification in disability services. *Journal of Rehabilitation*, 60 (30), 12-20.

Szymanski, E. M., Hershenson, D. B., Enright, M. S., & Ettinger, J. (2003). Career development theories, constructs, and research: Implications for people with disabilities. In E. M. Szymanski & R. M. Parker (Eds.), *Work and disability: Issues and strategies in carver development and job placement*. Austin, TX: Pro-Ed.

Tatić, D. (2003). Međunarodni pravni akti kojima se regulišu prava osoba sa invaliditetom. U J. Trkulja (ured.), *Prava osoba sa invaliditetom: Zbornik radova sa stručne konferencije Pravni aspekti invalidske zaštite*, Beograd, 24. i 25. april 2002. Centar za unapređenje pravnih studija. Beograd. 183-210.

Tenbroek, J. (1960). *Character and function of the shaltered workshop for the blind*. National Federation of the Blind. California.

Turnbull, A. P., Brotherson, M. J., & Summers, J. A. (1983). The impact of deinstitutionalization on families: a family systems approach, in *Living and Learning in the Least Restrictive Environment*, (ed. R.H. Bruininks), Brooks, Baltimore.

Tuttle, D.W., & Tuttle, N. R. (2004). *Self-esteem and adjusting with blindness: The process of responding to life's demands*. 3rd Edition. Charles C. Thomas Publisher, LTD. Springfield. Illinois. USA.

Verbrugge, L. M., & Jette, A.M. (1994). The Disablement Process. *Social Science and Medicine*, 38:1-14.

Vujaklija, M. (1972). *Leksikon stranih reči i izraza*. Prosveta. Beograd.

Vukasinović, P. (2003). Pravni aspekti zaštite lica sa invaliditetom. U J. Trkulja (ured.), *Prava osoba sa invaliditetom: Zbornik radova sa stručne konferencije "Pravni aspekti invalidske zaštite"*, Beograd, 24. i 25. april 2002. Centar za unapređenje pravnih studija. Beograd. 149-182.

Winefield, A. H. (1995). Unemployment: Its psychological costs. In C. L. Cooper & I. T. Robertson (Ur.). *International Review of Industrial and Organizational Psychology*. Chichester, Wiley.

Wolfensberger, W., & Thomas, S. (1983) *PASSING: Program Analysis of Service Systems Implementation of Normalization Goals*, Canadian National Institute on Mental Retardation.

Wolfensberger, W., & Thomas, S. (1983). *PASSING (Program Analysis of service systems' implementation of Normalization goals): Normalization criteria and ratings manual (2nd ed.)*. National Institute on Mental Retardation. Toronto.

Wolfensberger, W., & Thomas, S. (2005). Introductory Social Role Valorization workshop training package. Syracuse, NY: Training Institute for Human Service Planning, Leadership and Change Agency. Syracuse University.

Wolfensberger, W. (1972). The principle of Normalization in human services. National Institute on Mental Retardation. Toronto.

Wolfensberger, W. (2000). A brief overview of Social Role Valorization. *Mental retardation*, 38, 105-123.

Wolfensberger, W., Thomas, S. & Caruso, G. (1996). Some of the universal “good things of life” which the implementation of Social Role Valorization can be expected to make more accessible to devalued people. *SVR: The International Social Role Valorization Journal*, 2 (2), 12-14.

Wolffe, K. (1998). Addressing employers' safety concerns about workers with visual impairments. *Journal of Visual Impairment & Blindness*, 92(4), 225, 227–229.

Wolffe, K. E. (1999). *Skills for Success: A Career Education Handbook for Children and Adolescents with Visual Impairments*. New York: AFB Press.

Wolffe, K. E., Roessler, R. T., & Schriener, K. F. (1992). Employment concerns of people with blindness or visual impairments. *Journal of Visual Impairment and Blindness*, 86, 185-187.

Wolffe, K.E., & Candela, A.R. (2002). A qualitative analysis of employers' experiences with visually impaired workers. *Journal of Visual Impairment & Blindness*, 96(9), 622.

Wolffe, K.E., & Spungin, S. J. (2002). A glance at worldwide employment of people with visual impairments. *Journal of Visual Impairment and Blindness*, 96 (4), 245.

World Health Organization (WHO, 1980). International Classification of Impairments, Disabilities and Handicaps (ICIDH). Geneva: World Health Organization. Dostupno na: <http://www.aihw.gov.au/publications/dis/dda-mnc/dda-mnc-c03.pdf>

World Health Organization (WHO, 2001). International Classification of Functioning, Disability and Health (ICF). Geneva: World Health Organization. Dostupno na: <http://www.who.int/classifications/icf/en/>

Wright, S. E., McCarthy, C. A., Burgess, M., & Keeffe, J. E. (1999). Vision impairment and handicap: The RVIB Employment Survey. *Australian and New Zealand Journal of Ophthalmology*, 27, 204-207.

Young, C. E. (1995). A focus group on employment. *Journal of Visual Impairment and Blindness*, 89, 14- 17.

Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba sa invaliditetom (2009). Službeni Glasnik RS, br. 36/2009.

Zakon o zapošljavanju i osiguranju za slučaj nezaposlenosti (2003). Službeni glasnik RS, broj 71, 1-10.

Žigić, V. & Radić-Šestić, M. (2006). Zapošljavanje osoba oštećenog vida i/ili sluha. Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju. Centar za izdavačku delatnost - CID. Beograd.

Živić, M., Mitanovski, L. Č., & Savić, M. (2009). Priručnik za zapošljavanje osoba sa invaliditetom: Pozitivnim primerom do odgovorne prakse. Centar za monitoring i evaluaciju. Beograd.

Žuvela, B., & Gold, D. (2005). Employment-Related Needs of Blind and Visually Impaired Working Age People in British Columbia. Toronto, ON: Unpublished CNIB report.

PRILOG A – UPITNIK ZA KVANTITATIVNU FAZU ISTRAŽIVANJA

UPITNIK

Individualni i kontekstualni činioci zapošljavanja slepih i slabovidih osoba

UPUTSTVO KOJE ISPITIVAČ ČITA ISPITANIKU: Cilj istraživanja u kome učestvujete jeste da saznamo nešto više o uticaju raznih činioca, sredinskih i ličnih na uspeh u zapošljavanju slepih i slabovidih osoba. Nadamo se, da ćemo na osnovu rezultata ovog istraživanja, uspeti da utvrdimo koji su to činioci na koje možemo delovati programima podrške, da bi uspešnije pomogli slepim i slabovidim osoba da se zaposle. Iz toga razloga smo napravili ovaj upitnik sa pitanjima vezanim za Vaše iskustvo u traženju posla, kao i druga pitanja značajna za problem kojim se istraživanje bavi. Molimo Vas da na svako pitanje odgovorite iskreno. Vaše učestvovanje u ovom istraživanju je potpuno anonimno i odgovori koje date će biti korišćeni isključivo za potrebe ovog istraživanja.

Datum, ime, prezime, identifikacioni broj i pol ispitanika upisuje ispitivač pre nego započne proces intervjuisanja, a nakon što je ispitanik prihvatio da učestvuje u istraživanju:

Datum:

1. Ime i prezime ispitanika:

2. Identifikacioni broj ispitanika:

3. Pol:

Muški

Ženski

Počecemo sa nekoliko uopštenih pitanja vezanih za Vaše obrazovanje, godine starosti, zdravstveno stanje, tehnička pomagala koje koristite i slično.

4. Koliko imate godina? (upišite broj godina):

5. Koji stepen obrazovanja ste završili? (upišite samo najviši stepen završene škole):

- Nezavršena osnovna škola
- Završena osnovna škola
- Srednja trogodišnja škola
- Srednja četvorogodišnja škola
- Univezitet – osnovne studije
- Magisterijum
- Doktorat
- Drugo. Šta?

6. Koju ste osnovnu školu pohađali?

- Specijalnu školu za decu sa posebnim potrebama
- Redovnu školu
- Kombinovano specijalnu školu i redovnu školu
- Drugo. Šta?

7. Koju ste srednju školu pohađali?

- Specijalnu školu za decu sa posebnim potrebama
- Redovnu školu
- Kombinovano specijalnu i redovnu školu
- Nisam pohađao/la srednju školu
- Drugo. Šta ?

8. Koliko ste imali godina kad su se pojavili problemi sa vidom? (upišite broj)

9. Kako biste opisali svoj gubitak vida?

- Totalno slepoća
- Praktična slepoća
- Slabovidost

10. Da li pored oštećenja vida, imate još neku vrstu hroničnog zdravstvenog problema ili oštećenja?

Da. Koju vrstu problema?

Ne

11. Kako biste opisali svoje opšte zdravstveno stanje?

Veoma loše

Loše

Ni loše, ni dobro

Dobro

Odlično

12. Kojе od sledećih tehničkih pomagala za osobe sa oštećenim vidom koristite? (Označite sva pomagala koja ispitanik koristi)

Ne koristim nijedno tehničko pomagalo (pređite na pitanje br. 14)

Brajevu pisaću mašinu

Reprodukator

Kompjuter sa govornim softverom

Kompjuter sa programom za uveličavanje teksta

Drugo. Šta ?

13. Kako biste procenili Vaše veštine korišćenja ovih pomagala?

Veoma loše

Uglavnom loše

Ni loše, ni dobre

Dobre

Odlične

14. Da li Vam je za vrstu posla koju obavljate ili za koji obično konkurišite potrebno poznavanje rada na računaru ?

Da

Ne (pređite na pitanje br. 16)

15. Kako biste procenili Vaše veštine korišćenja računara?

Veoma loše

Uglavnom loše

Ni loše, ni dobre

Dobre

Odlične

16. Sada ću Vam pročitati listu aktivnosti koje svi mi obavljamo u svakodnevnom životu.

Molimo Vas da za svaku od ovih aktivnosti procenite koliko Vam je potrebna pomoć drugih da biste je obavili, koristeći skalu od 1 do 5. Brojevi znače sledeće:

1	2	3	4	5
Neko drugi to radi za mene	Uvek uz nečiju pomoć	Uglavnom uz nečiju pomoć	Uglavnom samostalno	Potpuno samostalno

Lična higijena (kupanje, češljanje, i sl.)	1	2	3	4	5
Izbor odeće	1	2	3	4	5
Odevanje	1	2	3	4	5
Uzimanje hrane (hranjenje)	1	2	3	4	5
Pripremanje hrane (kuvanje)	1	2	3	4	5
Korišćenje kućnih aparata (veš mašine, frižidera, šporeta, i sl.)	1	2	3	4	5
Obavljanje kućnih poslova (brisanje prasine, usisavanje, i sl.)	1	2	3	4	5
Kupovina (izbor namirnice, odeća, i sl.)	1	2	3	4	5
Rukovanje novcem (prepoznavanje novčanica i plaćanje pri kupovini)	1	2	3	4	5
Plaćanje računa u banci ili pošti	1	2	3	4	5
Korišćenje telefona	1	2	3	4	5
Čitanje	1	2	3	4	5
Pisanje	1	2	3	4	5
Putovanje javnim (gradskim) prevozom	1	2	3	4	5
Korišćenje taksija	1	2	3	4	5
Prelazak ulice	1	2	3	4	5
Kretanje u poznatom okruženju (komšiluku, stambenoj zgradi, kući, i sl.)	1	2	3	4	5
Kretanje u novom, nepoznatom okruženju (novi grad, nove ulice, i sl.)	1	2	3	4	5

17. Po Vašoj proceni, koliko oštećenje vida koje imate utiče na Vašu sposobnost da obavljate svakodnevne aktivnosti?

- Uopšte ne
 Malo
 Ni malo, ni mnogo
 Mnogo
 Izuzetno mnogo

18. Sada ću Vam pročitati opise nekoliko načina ponašanja na koje ljudi mogu reagovati kada se suoče sa problemima i preprekama. Molimo Vas da za svaku sledeću tvrdnju procenite koliko tačno opisuje Vas i Vaše uobičajeno ponašanje.

	Potpuno netačno	Uglavnom netačno	Uglavnom tačno	Potpuno tačno
Ako se dovoljno potrudim mogu da rešim i najteže probleme.				
I onda kad mi se neko suprotstavi ja nađem način da dobijem šta želim.				
Nije mi teško da se držim ciljeva koje sam za sebe postavio/la i da istrajem u njihovom ostvarivanju.				
Ubeđen/a sam da se mogu uspešno nositi sa neočekivanim situacijama.				
Moja snalažljivost mi pomaže da se nosim sa iznenadnim situacijama.				
Ako se dovoljno potrudim mogu da rešim većinu problema sa kojima se suočavam.				
Kad se suočim sa teškoćama, mogu da ostanem staložen/a jer znam da mogu da računam na svoju sposobnost da ih savladam.				
Kad se suočim sa problemom obično mogu da nađem nekoliko rešenja da ga rešim.				
Kada se nađem u nevolji, obično nađem rešenje kako da se iz nje izvučem.				
Obično mogu da se izborim sa svim i svačim što me snađe.				

Sada ću Vam postaviti nekoliko pitanja vezana za porodicu, porodična očekivanja i prijatelje.

19. Koji od sledećih odgovora najbolje opisuje Vašu trenutnu situaciju?

- Neoženjen/neudata i živim sa roditeljima
- Neoženjen/neudata i živim samostalno (odvojeno od roditelja)
- Neoženjen/neudata i živim sa partnerom/partnerkom
- Oženjen/udata i živim sa roditeljima
- Oženjen/udata i živimo odvojeno od roditelja
- Drugo. Šta?

20. Da li biste očekivanja Vaših roditelja i porodice vezanih za Vaše učešće u obavljanju kućnih poslova tokom odrastanja (sređivanje svoje sobe, svog kreveta, ostavljanje igračkaka i stvari na svoje mesto, bacanje smeća, i slično) opisali kao:

- Veoma niska - od mene se nije uopšte očekivalo da učestvujem u obavljanju kućnih poslova
- Niska - od mene se očekivalo da učestvujem ali manje nego ostali članovi porodice (sestre/braća)
- Ni niska, ni visoka – u mojoj porodici nije bilo jasnih očekivanja tako da ne bih mogao/mogla da kažem da li su očekivanja bila niska ili visoka
- Visoka - od mene se se očekivalo da učestvujem u istoj meri kao i ostali članovi moje porodice (sestre/braća)
- Veoma visoka - od mene se očekivalo da učestvujem čak i više u obavljanju kućnih poslova nego ostali članovi moje porodice (sestre/braća)

21. Da li biste očekivanja Vaših roditelja i porodice vezanih za Vaš uspeh u školi opisali kao:

- Veoma niska
- Niska
- Ni niska, ni visoka

- Visoka
- Veoma visoka

22. Da li biste očekivanja Vaših roditelja i porodice za Vaš uspeh u nalaženju posla opisali kao:

- Veoma niska
- Niska
- Ni niska, ni visoka
- Visoka
- Veoma visoka

23. Da li su Vam članovi porodice ikada pomagali da nađete posao?

- Da
- Ne (pređite na pitanje br. 26)

24. Na koji od sledećih načina su Vam članovi porodice pomagali da nađete posao?

- Nalaženje oglasa
- Kontaktiranje poslodavaca u moje ime
- Preporuke poslodavcima
- Kontaktiranje službe za zapošljavanje u moje ime
- Pomoć u pisanju molbe i biografije
- Prevoz do mesta intervjuja
- Pomoć da javnim prevozom stignem do mesta intervjuja
- Pomoć oko priprema za intervju (prolazimo kroz potencijalna pitanja i moje odgovore zajedno, odabiramo šta ću da obučem, i sl.)
- Ohrabrivanje i podsticanje da nađem posao
- Drugo. Šta?

25. Da li biste za dobijenu pomoć u traženju posla od strane članova porodice rekli da:

- Uopšte nije od pomoći
- Uglavnom nije od pomoći

- Niti jeste, niti nije od pomoći
- Uglavnom je od pomoći
- Veoma je od pomoći

26. Koliko bliskih prijatelja imate?

- Nijednog (pređite na pitanje br. 31)
- Jednog do dva
- Tri do pet
- Više od pet
- Ne želim da odgovorim

27. Koliko često se vidate sa prijateljima?

- Manje od jednom nedeljno
- Jednom do dva puta nedeljno
- Tri do četiri puta nedeljno
- Pet ili više od pet puta nedeljno

28. Da li su Vam prijatelji ikada pomagali da nađete posao?

- Da
- Ne (pređite na pitanje br. 31)

29. Na koji od sledećih načina su Vam prijatelji pomagali da nađete posao?

- Nalaženje oglasa
- Kontaktiranje poslodavaca u moje ime
- Preporuke poslodavcima
- Kontaktiranje službe za zapošljavanje u moje ime
- Pomoć u pisanju molbe i biografije
- Prevoz do mesta intervjua
- Pomoć da javnim prevozom stignem do mesta intervjua
- Pomoć oko priprema za intervju (prolazimo kroz potencijalna pitanja i moje odgovore zajedno, odabiramo šta ću da obučem, i sl.)

- Ohrabrivanje i podsticanje da nađem posao
- Drugo. Šta?

30. Da li biste za dobijenu pomoć u traženju posla od strane prijatelja rekli da:

- Uopšte nije od pomoći
- Uglavnom nije od pomoći
- Niti jeste, niti nije od pomoći
- Uglavnom je od pomoći
- Veoma je od pomoći

31. Postoji li još neko iz Vašeg okruženja, osim porodice i prijatelja, ko Vam pomaže ili Vam je pomagao da nađete posao?

- Da. Ko?
- Ne (pređite na pitanje br. 34)

32. U čemu se ta pomoć ogledala?

- Nalaženje oglasa
- Kontaktiranje poslodavaca u moje ime
- Preporuke poslodavcima
- Kontaktiranje službe za zapošljavanje u moje ime
- Pomoć u pisanju molbe i biografije
- Prevoz do mesta intervjua
- Pomoć da javnim prevozom stignem do mesta intervjua
- Pomoć oko priprema za intervju (prolazimo kroz potencijalna pitanja i moje odgovore zajedno, odabiramo šta ću da obučem, i sl.)
- Ohrabrivanje i podsticanje da nađem posao
- Drugo. Šta?

33. Da li biste za ovu pomoć u traženju posla rekli da:

- Uopšte nije od pomoći
- Uglavnom nije od pomoći

- Niti jeste, niti nije od pomoći
- Uglavnom je od pomoći
- Veoma je od pomoći

Sada ćemo preći na nekoliko pitanja vezanih za Vaše zanimanje i iskustvo u traženju posla.

34. Šta ste po zanimanju?

35. Da li ste sada zaposleni?

- Da
- Ne (pređite na pitanje br. 40)

ZAPOSLENI ISPITANICI :

Pitanja 36, 37, 38 i 39 se postavljaju samo zaposlenim ispitanicima.

36. Koliko dugo ste zaposleni ?

- Manje od godinu dana
- 2 do 5 godine
- 6 do 10 godina
- Više od 10 godina

37. Da li biste posao koji trenutno obavljate opisali kao:

- Stalni radni odnos sa punim radnim vremenom
- Stalni radni odnos sa pola radnog vremena
- Privremeni posao sa punim radnim vremenom
- Privremeni posao sa pola radnog vremena
- Nešto drugo. Šta ?

38. Da li je posao koji trenutno obavljate u struci za koju ste se školovali?

- Da

Ne

39. Na koji način biste opisali put kojim ste došli do posla koji trenutno obavljate?

Uz pomoć tržišta rada

Uz pomoć organizacije koja se bave pitanjima slepih i slabovidih osoba. Koje?

Prijavio/la sam se na objavljeni javni konkurs (novine, radio, internet i slično)

Preko poznanstva (prijatelja ili članova porodice)

Nešto drugo. Šta?

NEZAPOSLENI ISPITANICI:

Pitanja od broja 40 do broja 47 se postavljaju samo nezaposlenim ispitanicima.

40. Koliko dugo ste nazaposleni?

Manje od godinu dana

2 do 5 godine

6 do 10 godina

Više od 10 godina

41. Da li ste prijavljeni na tržište rada?

Da

Ne (pređite na pitanje br. 46)

42. Koliko dugo ste prijavljeni na tržište rada?

Manje od godinu dana

Jednu do pet godina

Šest do deset godina

Više od deset godina

43. Iz kojih razloga ste se prijavili na tržište rada ?

44. Da li Vam je tržište rada do sada nudilo posao?

- Da, stalni posao
- Da, privremene poslove
- Ne (pređite na pitanje br. 46)

45. Kako biste opisali poslove koji su Vam nuđeni?

- Poslovi koji su ispod mojih kvalifikacija i obrazovanja. Primer
- Poslovi koji su u skladu sa mojim kvalifikacijama i obrazovanjem. Primer
- Poslovi koji su iznad mojih kvalifikacija i obrazovanja. Primer

46. Da li još uvek pokušavate da se zaposlite?

- Da, i verujem da ću uspeti (pređite na pitanje br. 48)
- Da, ali se osećam prilično obeshrabreno da ću u tome uspeti (pređite na pitanje br. 48)
- Ne trenutno, ali planiram da se tome posvetim u skoroj budućnosti
- Ne, ne planiram više da tražim posao
- Nisam siguran/na

47. Kako biste opisali najvažniji razlog zbog koga ne pokušavate da tražite posao?

SVI ISPITANICI :

Pitanja koja slede se postavljaju svim ispitanicima, zaposlenima i nezaposlenima.

48. Da li imate prethodno radno iskustvo?

- Da, u struci
- Da, ali ne u struci
- Ne (pređite na pitanje br. 53)

49. Koliko poslova ste do sada promenili? (upišite broj)

50. Koje vrste poslova ste do sada obavljali?

51. Koliko od ovih poslova su bili poslovi sa stalnim radnim odnosom? (upišite broj)

52. Koji su bili razlozi za prekid prethodnog (prethodnih) zaposlenja sa stalnim radnim odnosom?

53. Kako biste opisali svoju motivisanost za zaposlenost?

- Veoma niska
- Niska
- Ni niska, ni visoka
- Visoka
- Veoma visoka

Kada traže posao ljudi se ponekada oslanjaju na pomoć različitih organizacija čija je uloga da pružaju programe podrške u zapošljavanju. Sada ću Vam postaviti nekoliko pitanja vezana za Vaše iskustvo u korišćenju različitih oblika podrške u traženju posla.

54. Da li ste ikada u pokušajima da nađete posao koristili pomoć i usluge tržišta rada?

- Da. Koje vrste pomoći i usluge?
- Ne (pređite na pitanje br. 56)

55. Da li biste za dobijenu pomoć u traženju posla od strane tržišta rada rekli da:

- Uopšte nije od pomoći
- Uglavnom nije od pomoći
- Niti jeste, niti nije od pomoći
- Uglavnom je od pomoći
- Veoma je od pomoći

56. Da li ste ikada u pokušajima da nađete posao koristili pomoć i usluge Republičkog Saveza Slepih Srbije?

- Da. Koje vrste pomoći i usluge?

Ne (pređite na pitanje br. 58)

57. Da li biste za dobijenu pomoć u traženju posla od strane ove organizacije rekli da:

Uopšte nije od pomoći

Uglavnom nije od pomoći

Niti jeste, niti nije od pomoći

Uglavnom je od pomoći

Veoma je od pomoći

58. Da li ste ikada u pokušajima da nađete posao koristili pomoć i usluge Gradskog Saveza Slepih?

Da. Koje vrste pomoći i usluge?

Ne (pređite na pitanje br. 60)

59. Da li biste za dobijenu pomoć u traženju posla od strane ove organizacije rekli da:

Uopšte nije od pomoći

Uglavnom nije od pomoći

Niti jeste, niti nije od pomoći

Uglavnom je od pomoći

Veoma je od pomoći

60. Da li ste ikada u pokušajima da nađete posao koristili pomoć i usluge Opštinskog Saveza Slepih?

Da. Koje vrste pomoći i usluge?

Ne (pređite na pitanje br. 62)

61. Da li biste za dobijenu pomoć u traženju posla od strane ove organizacije rekli da:

Uopšte nije od pomoći

Uglavnom nije od pomoći

Niti jeste, niti nije od pomoći

Uglavnom je od pomoći

Veoma je od pomoći

62. Da li ste ikada u pokušajima da nađete posao koristili pomoć i usluge Udruženja slepih i slabovidnih "Beli štap"?

Da. Koje vrste pomoći i usluge?

Ne (pređite na pitanje br. 64)

63. Da li biste za dobijenu pomoć u traženju posla od strane ove organizacije rekli da:

Uopšte nije od pomoći

Uglavnom nije od pomoći

Niti jeste, niti nije od pomoći

Uglavnom je od pomoći

Veoma je od pomoći

64. Da li ste u pokušajima da nađete posao koristili pomoć i usluge nekog drugog udruženja ili nevladine organizacije koje se bave slepim i slabovidnim osobama ?

Da. Koje? (upišite ime udruženja ili organizacije)   Koje vrste pomoći i usluge?

Ne (pređite na pitanje br. 66)

65. Da li biste za dobijenu pomoć u traženju posla od strane ovog udruženja ili organizacije rekli da:

Uopšte nije od pomoći

Uglavnom nije od pomoći

Niti jeste, niti nije od pomoći

Uglavnom je od pomoći

Veoma je od pomoći

66. Da li ste u pokušajima da nađete posao koristili pomoć i usluge Preduzeća za osposobljavanje i zapošljavanje slepih i slabovidnih invalida "Sloga"?

Da

Ne (pređite na pitanje br. 68)

67. Da li biste za dobijenu pomoć u traženju posla od strane ove organizacije rekli da:

- Uopšte nije od pomoći
- Uglavnom nije od pomoći
- Niti jeste, niti nije od pomoći
- Uglavnom je od pomoći
- Veoma je od pomoći

68. Kada ljudi traže posao, razne prepreke im se mogu naći na putu. Sada ćemo zajedno proći kroz listu prepreka sa kojima se obično suočavaju slepe i slabovide osobe kada pokušavaju da nađu posao. Zamolila bih vas da za svaku od njih procenite u kojoj meri ona zaista predstavlja ili je predstavljala prepreku u Vašim pokušajima da se zaposlite.

	Uopšte ne	Uglavnom ne	Ni da, ni ne	Uglavnom da	U potpunosti da
Negativni stav poslodavaca o zapošljavanju osoba sa oštećenim vidom	1	2	3	4	5
Predrasude o osobama sa oštećenim vidom u našem društvu	1	2	3	4	5
Postojeći zakoni o zapošljavanju osoba sa oštećenim vidom	1	2	3	4	5
Malo novih radnih mesta	1	2	3	4	5
Velika konkurencija za nova radna mesta	1	2	3	4	5
Nedostatak pomoći osobama sa oštećenim vidom od strane službe za zapošljavanje	1	2	3	4	5
Kancelarije i poslovni prostori nisu pristupačni za osobe sa oštećenim vidom	1	2	3	4	5
Nedostupnost tehničkim pomagalima koja bi bila neophodna za rad osobama sa oštećenim vidom	1	2	3	4	5
Poslodavci nisu voljni da	1	2	3	4	5

prilagođavaju radna mesta za osobe sa oštećenim vidom					
Država ne obavezuje poslodavce da prilagode radna mesta osobama sa oštećenim vidom	1	2	3	4	5
Nalaženjem posla se gube druge vrste beneficija (npr. invalidska penzija)	1	2	3	4	5
Drugo. Šta ?	1	2	3	4	5

69. Kako biste procenili svoju sposobnost da prevladate ove prepreke, koristeći opise od “potpuno nemoguće” do “potpuno moguće”?

- Potpuno nemoguće
- Uglavnom nemoguće
- Ni moguće, ni nemoguće
- Uglavnom moguće
- Potpuno moguće
- Nisam siguran/na

70. Možete li da navedete primer situacije u kojoj ste se suočili sa nekom od prepreka sa liste?

71. Imate li neke dodatne komentare koji bi nam pomogli da bolje razumemo Vaše iskustvo vezano za nalaženje posla?

Pitati – Ovaj upitnik je deo prve faze istraživanja. U narednoj fazi ćemo metodom slučajnog izbora izabrati 10 zaposlenih i 10 nezaposlenih osoba i zamoliti ih da obave intervju sa manje pitanja a više detalja. Da li biste bili voljni da učestvujete ukoliko Vaše ime bude izabrano?

- Da
- Ne

Hvala !

PRILOG B – INTERVJU ZA KVALITATIVNU FAZU ISTRAŽIVANJA

Intervju praktično sadrži dve grupe pitanja. Prva grupa pitanja je fokusirana uglavnom na to kako je teкао Vaš profesionalni razvoj, na koji način ste doneli odluku o izboru zanimanja i ko je sve i šta uticalo na tu odluku.

Druga grupa pitanja je fokusirana na stavove i očekivanja okoline u kojoj ste odrastali vezano za razvijanje Vaše samostalnosti u obavljanju raznih aktivnosti, počev od igara sa vršnjacima, preko obavljanja kućnih poslova do školskih aktivnosti i izbora zanimanja.

I. IZBOR ZANIMANJA I PROCES DONOŠENJA ODLUKE

1. Kako biste opisali svoj dosadašnji profesionalni razvoj, svoj put od prve ideje koju vrstu posla biste da radite u životu, preko školovanja vezanog za sticanje kvalifikacija, traženja posla pa do sadašnje pozicije? Šta je sve ili ko je sve imao uticaja na Vašu odluku da izaberete ovo zanimanje (ovu vrstu posla)? Šta je bilo presudno u Vašoj odluci da izaberete baš ovo zanimanje (ovu vrstu posla)?
2. Po Vašem mišljenju koliko su roditelji, učitelji, nastavnici, profesori i prijatelji uticali na Vaš profesionalni razvoj i izbor zanimanja? Kako biste opisali ovaj uticaj? Koje poruke koje ste od njih dobijali su imale najsnažniji uticaj na Vas?
3. Da li postoje još neke druge osobe iz Vašeg okruženja za koje biste kazali da su imali značajnu ulogu u Vašem profesionalnom razvoju? Na primer, braća i/ili sestre, rođaci, mladić/devojka, supruga/suprug, porodični prijatelji, komšije ili slično? Kako biste opisali njihov uticaj? Koje poruke koje ste od njih dobijali su imale najsnažniji uticaj na Vas?
4. Da li ste tokom odrastanja ili kasnije u odraslom dobu imali nekoga koga ste smatrali svojim uzorom ili mentorom? Ako da, ko su bile ove osobe i kako biste opisali njihov

uticaj na Vaš profesionalni razvoj, izbor zanimanja i na ono što Vi danas jeste? Ako ne, na koji način mislite da je nedostatak mentora ili uzora uticao na Vaš profesionalni razvoj?

5. Po Vašem mišljenju koliko je vrsta školovanja kroz koje ste prošli uticala na Vaš profesionalni razvoj i izbor zanimanja? Kako biste opisali ovaj uticaj?
6. Da li postoji neka organizacija, ustanova, ili institucija za koju biste rekli da je imala značajnu ulogu u Vašem profesionalnom razvoju i izboru zanimanja? Kako biste opisali ovaj uticaj?
7. Kada ste donosili odluku o izboru zanimanja da li ste razmatrali eventualno i neka druga zanimanja ili poslove? Šta je bilo presudno u Vašoj odluci da ne izaberete ova zanimanja ili poslove?
8. Po Vašem mišljenju koliko je gubitak vida uticao na Vaš izbor zanimanja? Da nemate problema sa vidom kako bi tekao Vaš profesionalni razvoj? Da li verujete da biste odabrali isto zanimanje?
9. Da li biste za sebe rekli da ste tokom odrastanja i u odraslom dobu, u okviru i van školskog sistema, kao i nakon završetka škole imali dovoljno prilika i mogućnosti da razvijete znanja o različitim zanimanjima i šta ona zahtevaju? Da li mislite da ste imali dovoljno prilika i mogućnosti da se usavršavate i razvijete raznovrsne veštine i interesovanja? Kako biste opisali njihov uticaj na Vaš profesionalni razvoj?
10. Da li ste tokom odrastanja ili kasnije u odraslom dobu imali hobije za koje mislite da su imali značajni uticaj na Vaš profesionalni razvoj, izbor zanimanja i ono što danas jeste?
11. Kako biste opisali odnos između zanimanja koje ste odabrali i Vaših sposobnosti, znanja, veština i kvalifikacija? Da li imate utisak da je posao koji trenutno obavljate (u

slučaju zaposlenih ispitanika), odnosno za koji obično konkurišete (u slučaju nezaposlenih ispitanika) u skladu sa Vašim sposobnostima, veštinama, znanjem i kvalifikacijama? Postoji li bilo šta na tom poslu što bi trebalo da se promeni ili adaptira da bi bio bolje prilagođen Vašim sposobnostima, veštinama, znanju i kvalifikacijama? Kakve su po Vašem mišljenju mogućnosti za to? Postoji li bilo šta što Vi treba da promenite da bi posao bio bolje prilagođen Vašim sposobnostima, veštinama, znanju i kvalifikacijama? Ako da, kakve su mogućnosti za to?

12. Da li biste za sebe rekli da ste od vremena kada ste počeli da tražite posao imali dovoljno ponuđenih prilika i mogućnosti za zapošljavanje? Kako biste opisali ove prilike i mogućnosti? Kako biste opisali glavne razloge za njihovu brojnost ili nedostatak?
13. Sa kojim ste se sve preprekama ili ograničenjima susretali tokom Vašeg profesionalnog razvoja i traženja posla? Na koji način su ove prepreke i ograničenja uticala na Vaš profesionalni razvoj, bilo pozitivno ili negativno?
14. Kako biste opisali svoja verovanja i sposobnosti da se sa ovim preprekama ili ograničenjima nosite? Na koje ste sve načine pokušavali da se sa njima izborite?
15. Kako biste opisali trenutnu situaciju i kretanja na tržištu rada i svoje mesto u toj situaciji? Šta vidite kao nedostatke ili prepreke za sebe u toj situaciji, a šta kao prednosti?

II. OČEKIVANJA I STAVOVI OKOLINE TOKOM ODRASTANJA

16. Kako biste opisali stavove i očekivanja članova Vaše uže i šire porodice (roditelja, braće i sestara, baka i deka, rođaka) tokom odrastanja vezano za Vaše druženje sa vršnjacima i učešće u aktivnostima i igrama sa vršnjacima? Kojih igara ste se igrali? Da li ste bili ohrabrivani ili sputavani da učestvujete u ovim aktivnostima i igrama? Na koji način ste bili ohrabrivani/sputavani?

17. Kako biste opisali stavove i očekivanja članova porodice vezano za Vaše učešće u obavljanju kućnih poslova i Vaše odgovornosti u okviru domaćinstva? Da li ste bili podsticani da obavljate većinu ovih aktivnosti samostalno, uz pomoć drugih ili je većinu stvari za Vas obavljao neko drugi? Možete li da navedete primere kućnih poslove koje ste obavljali? Na koji način ste bili podsticani na samostalnost u obavljanju svakodnevnih kućnih aktivnosti? Na koji način ste bili sputavani? Imate li utisak da su isti standardi po pitanju uspeha u obavljanju ovih aktivnosti važili za Vas i za ostale ukućane (braće, sestre)?
18. Kako biste opisali stavove i očekivanja roditelja, učitelja, nastavnika, profesora i prijatelja tokom školovanja vezano za Vaše učešće u školskim aktivnostima i druženje sa vršnjacima? Kako biste opisali njihova očekivanja i stavove vezano za Vašu samostalnost u školi? Kako biste opisali njihove stavove i očekivanja vezane za Vaše sposobnosti i za Vaša školska postignuća? Da li imate utisak da su učitelji, nastavnici, profesori imali iste standarde za Vas i ostale učenike po pitanju uspeha u obavljanju školskih aktivnosti? Možete li da navedete primere za to?
19. Da li ste tokom odrastanja bili ohrabrivani da učite kako da koristite (tehnička) pomagala za lica sa oštećenim vidom? Ako da, koja pomagala za čitanje, pisanje i drugo? Ko Vas je na to podsticao i na koji način? Na kom uzrastu ste počeli da učite i koristite pomagla za lica sa oštećenim vidom?
20. Da li ste tokom odrastanja bili ohrabrivani da učite kako da se samostalno krećete? Ako da, ko Vas je na to podsticao i na koji način?
21. Kako biste opisali stavove i očekivanja roditelja, učitelja, nastavnika, profesora i prijatelja vezane za izbor srednje škole/fakulteta i izbor zanimanja? Kako biste opisali njihove stavove i očekivanja vezane za Vaše sposobnosti i postignuća u traženju posla? Da li su očekivali i ohrabrivali Vas da nađete posao? Koju vrstu posla?

22. Kako biste opisali stavove i očekivanja drugih osoba koje su imale značajnu ulogu u Vašem profesionalnom razvoju, na primer braća i/ili sestre, rođaci, mladić/devojka, supruga/suprug, porodični prijatelji, komšije ili slično, vezane za izbor srednje škole/fakulteta i izbor zanimanja? Kako biste opisali njihove stavove i očekivanja vezane za Vaše sposobnosti i postignuća u traženju posla? Da li su očekivali i ohrabivali Vas da nađete posao? Koju vrstu posla?
23. Ukoliko biste imali prilike da ponovo odlučujete o svom profesionalnom putu i zanimanju, da li biste doneli drugačiju odluku ? Ako da, šta biste promenili i zbog čega?

BIOGRAFIJA AUTORA

Biljana S Žuvela (rođena Mladenović) diplomirala je na Filozofskom fakultetu, odsek za psihologiju, 1996. godine. Diplomski rad na temu “Mišljenje zaposlenih o prinudnim odmorima” završila je pod mentorstvom profesorke Svetlane Čizmić.

Pod uticajem profesora Ivana Ivića, od 1996. godine, Biljana razvija interesovanje za teoriju afektivne vezanosti i njenu primenu u kasnijim godinama života, te upisuje magistarske studije iz oblasti razvojne psihologije. Iste godine dobija stipendiju Ministarstva za nauku i tehnologiju. Kao stipendista biva uključena u rad Instituta za psihologiju u Beogradu na istraživaškom projektu “Mladi u Srbiji u periodu tranzicije”, podržanom od strane Ministarstva za nauku i tehnologiju.

Od 1998. do 1999. godine, Biljana je zaposlena u Centru za socijalnu politiku, Instituta političkih nauka, u svojstvu istraživača na projektu “Socijalna politika, porodica i deca u Srbiji na prelazu između 20-og i 21-og veka”. U tom periodu Biljana svoja istraživačka interesovanja usmerava ka problemima povezanosti siromaštva i devijantnog ponašanja mladih.

Od 2000. do kraja 2002. godine, Biljana se uključuje u realizaciju programa tri nevladine organizacije: Prijatelji dece Srbije, Grupa Most i Familia - Jugoslovenska Asocijacija za alternativno porodično staranje o deci. Kao saradnik Prijatelja dece Srbije učestvovala je u dva projekta na temu dečjih prava: “Dečja prava i mediji” i Letnji kamp za mlade, finansiranih od strane UNICEF-a, a u svojstvu istraživača, odnosno kreatora i voditelja radionica za mlade.

Kao član Grupe Most, Udruženja za saradnju i posredovanje u konfliktima, Biljana je učestvovala u projektu “Učionica dobre volje”, podržanog od strane UNICEF-a i Ministarstva prosvete, a u ulozi voditelja ili ko-voditelja radionica na temu nenasilnog rešavanja konflikata. Takođe je bila angažovana kao voditelj radionica na projektu

participacije mladih iz predgradskih naselja Beograda, pod nazivom “Dijalog je ključ”, a uz finansijsku podršku UNICEF-a, beogradska kancelarija.

Kao saradnik Familia-e, Biljana je u svojstvu koordinatora programa učestvovala u kreiranju i realizovanju projekata za podsticanje razvoja i participacije mladih na porodičnom smeštaju – “Kuća za novo doba” i “Korak dalje”. Oba projekta bila su finansirana od strane norveške organizacije Save the Children.

Oktobra 2002. godine, Biljana je odbranila magistarski rad na temu “Afektivna vezanost adolescenata u partnerskim odnosima”, pod mentorstvom profesora Ivana Ivića. Te iste godine, Biljana odlazi u Kanadu u potrazi za novim mogućnostima za profesionalni i lični razvoj.

Od oktobra 2003. godine, Biljana se uključuje u istraživačke projekte Kanadskog Nacionalnog Instituta za Slepe u Torontu (Canadian National Institute for the Blind - CNIB). Prvo Biljanino angažovanje je u svojstvu istraživača saradnika na projektu “Životni stil mladih koji su slepi ili slabovidni”, da bi ubrzo nakon toga, u svojstvu koordinatora projekta učestvovala u pilot studiji na temu nedostataka zdravstvene politike u oblasti rehabilitacije vida u Kanadi i u istraživačkom projektu “Potrebe radno sposobnih osoba oštećenog vida u Britanskoj Kolumbiji”.

Od tada je Biljana, u svojstvu istraživača ili koordinatora projekta bila odgovorna za niz projekata posvećenih slepim i slabovidnim osobama različitog uzrasta u Kanadi. Jedan od značajnijih projekata nosi naziv “Starošću izazvana oštećenja vida: Samo činjenice”, a usmeren je ka obrazovanju i podizanju nivoa svesti oftalmologa, optičara, lekara opšte prakse i opšte populacije o važnosti ranog reagovanja na promene vida u starijem uzrasnom dobu. Jedan od novijih istraživačkih projekata (2010/2012), koji je Biljana koordinirala bio je usmeren ka identifikovanju ključnih kompetencija, koje slepa i slabovida deca uzrasta 5 do 14 godina treba da razviju da bi kad odrastu bila bolje pripremljena za uspeh u traženju posla. Svi navedeni projekti podržani su od strane kanadskih federalnih agencija za razvoj

zdravstva i socijalne politike, kao što su Health Canada, Population Health, Human Resources Development Canada.

Značajni deo Biljaninog istraživačkog rada prezentovan je na značajnijim nacionalnim i internacionalnim konferencijama u oblasti rehabilitacije slepih i slabovidnih osoba, kao što su Vision 2008, Vision 2012, godišnje Envision konferencije, godišnje CNIB Braille konferencije, ili godišnje regionalne i internacionalne AER (Association for Education and Rehabilitation of the Blind and Visually Impaired) konferencije. Pored toga, niz Biljaninih radova objavljen je u profesionalnim časopisima, kao što su Journal of Visual Impairment and Blindness, Canadian Journal of Ophthalmology i Insight (AER časopis).

Od 2004. godine, pored istraživačkih projekata, Biljana počinje da razvija interesovanje za oblast evaluacije programa i postaje član Kanadske Asocijacije za Evaluatore. Kao član ove asocijacije, Biljana završava seriju treninga za evaluatore i u novoj proširenoj ulozi istraživača evaluatora, počinje da primenjuje stečene veštine i znanja na niz programa i projekata Kanadskog Nacionalnog Instituta za Slepe. Biljana je aktivni član Kanadske i Američke Asocijacije Evaluatora i u tom svojstvu aktivno učestvuje na konferencijama, u edukativnim radionicama i ostalim prilikama za profesionalni razvoj, koje ove asocijacije pružaju.

Leta 2012. godine, nakon skoro deset godina rada u Kanadskom Nacionalnog Institutu za Slepe, Biljana stiče novo zvanje Nacionalnog menadžera za razvoj i kvalitet programa i servisa. U toj ulozi Biljana je odgovorna za razvoj i primenu standardizovanih procesa evaluacije i monitoringa, kao i primenu ovih znanja za razvoj i poboljšanje programa za slepe i slabovide osobe u Kanadi. Jedan od novijih projekata, za koje je Biljana odgovorna u ovoj ulozi, jeste primena SROI (Social Return on Investment) metodologije za identifikovanje socijalne i ekonomske vrednosti, koje Kanadski Institut za Slepe kreira za kanadsko društvo putem svojih programa i servisa za slepe i slabovide osobe.

IZJAVA O AUTORSTVU

IZJAVA O ISTOVETNOSTI ŠTAMPANE I ELEKTRONSKE VERZIJE DOKTORSKOG

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а БИЉАНА ЖУВЕЛА
број уписа ДС/СС 05/04-02 бр. 812/1-X/19

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

ИНДИВИДУАЛНИ И КОНТЕКСТУАЛНИ ЧИНИОЦИ
ЗАПОШЉАВАЊА СЛЕПИХ И СЛАБОВИДИХ ОСОБА

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, Јануар 23, 2013

Биљана Жувела

RADA

Прилог 2.

**Изјава о истоветности штампане и електронске
верзије докторског рада**

Име и презиме аутора БИЉАНА ЖУВЕЛА
Број уписа ДС/СС 05/04-02 бр. 812/1-X/19
Студијски програм ПСИХОЛОГИЈА
Наслов рада ИНДИВИДУАЛНИ И КОНТЕКСТУАЛНИ ЧИНИОЦИ ЗАПОШЛАВАЊА СЛЕПИХ
И СЛАБОВИДНИХ ОСОБА
Ментор ПРОФЕСОР ВЕРА РАЈОВИЋ
Потписани БИЉАНА ЖУВЕЛА

изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, ЈАНУАР 23, 2013

Биљана Жувела

IZJAVA O KORIŠĆENJU

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

ИНДИВИДУАЛНИ И КОНТЕКСТУАЛНИ ЧИНИОЦИ
ЗАПОШЉАВАЊА СЛЕПИХ И СЛАБОВИДНИХ ОСОБА

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство

2. Ауторство - некомерцијално

3. Ауторство – некомерцијално – без прераде

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима

5. Ауторство – без прераде

6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, Јануар 23, 2013

Билана Жува